

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ORTADOĞU'DA PETROL: ULUSLARARASI REKABET,
İMTİYAZLAR VE ANTLAŞMALAR (1890-1928)**

DOKTORA TEZİ

ALİ OKUMUŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İLHAMİ YURDAKUL

Bilecik, 2020

10330530

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ORTADOĞU'DA PETROL: ULUSLARARASI REKABET,
İMTİYAZLAR VE ANTLAŞMALAR (1890-1928)**

DOKTORA TEZİ

ALİ OKUMUŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İLHAMİ YURDAKUL

Bilecik, 2020

10330530

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-149
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Ali Okunur
Anabilim Dalı: TARİH
Tez Danışmanı: prof. Dr. İlhami Yurdakul
Tezin Özgün Adı: Ortadoğu'da petrol: Uluslararası Rekabet, Mücadeleler ve Antlaşmalar (1890-1928)
Tezin İngilizce Adı: Petroleum in the Middle East: International Competition, Concessions and Agreements (1890-1928)

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 02 / 03 / 2020, 14:00

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /~~OY~~
~~ÇOKLUĞU~~ ile TARİH Anabilim Dalında
DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

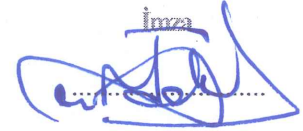
Tez Danışmanı: prof. Dr. İlhami Yurdakul

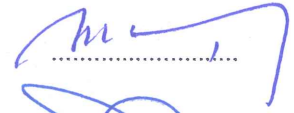
Üye: prof. Dr. Zehra Karsun

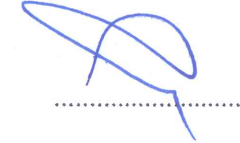
Üye: Doc. Dr. Ömer Faruk Betülhan

Üye: prof. Dr. Davut Akut

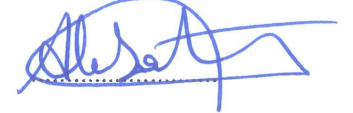
Üye: prof. Dr. Ali Saitan

İmza

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve
...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Ortadoğu’da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)” başlıklı doktora tezimin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlâk kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Ali Okumuş

ÖNSÖZ

Yenilenebilir enerji kaynaklarının artık insanoğlunun hayatında iyice yer etmeye başladığı şu günlerde; en azından yaşadığımız yüzyılın geri kalanında da temel enerji kaynaklarının ilk sırasında bulunacak olan petrol, tarihin hiçbir döneminde görülmeyen bir hızda dünyamızı değiştirdi. Son asrın ikinci yarısında olduğu gibi bugün de dünya, ihtiyaç duyduğu petrolün yaklaşık üçte birini Ortadoğu'dan temin etmektedir. Bu nedenle Ortadoğu, petrolün sebep olduğu değişime kaynaklık eden coğrafyaların önde gelenlerindendir.

II. Abdülhamid döneminde, bugün Ortadoğu olarak adlandırılan coğrafyanın petrol bulunan bazı bölgelerinde birtakım çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Bu amaçla bölgeye uzmanlar gönderilmiş, raporlar ve haritalar hazırlanmış ve padişah emri olan birtakım iradeler verilmiştir. Ancak bu çabalar, petrolün hakkıyla işletilmesi ve uluslararası ticarete kendisine yer bulması için yeterli olmamıştır.

Doktora çalışması olarak hazırlanan bu araştırma, Ortadoğu'daki modern petrol faaliyetlerini başlatan ulusal ve uluslararası girişimciler ile birey ve şirketlerin imtiyaz talepleri ve antlaşmalarını incelemeyi hedeflemektedir. Bu araştırma kapsamında 1890-1928 yılları arasında petrol imtiyaz ve antlaşmaları incelenerek Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında nasıl bir petrol politikası takip edildiğinin de ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

1890-1928 yılları arasında dünya köklü değişimlere uğramıştı: En önemlisi, uzun süren bir dünya savaşı yaşanmıştı. Bununla birlikte pek çok petrol şirketi hatta karteli kurulmuş, yaşanan savaşıardan sonra bu şirketler Ortadoğu bölgesinde imtiyaz paylaşımında yer almış, büyük ekonomik buhranlar yaşanmış, imparatorlukların yerine ulus devletler kurulmuş ve Ortadoğu haritası yeniden şekillenmişti. Bu denli köklü bir değişim sürecinde, bölgede bulunan zengin petrol kaynaklarının nasıl bir rol oynadığı kuşkusuz öteden beri sorulmakta ve çeşitli cevaplar ileri sürülmektedir. Bu araştırma konuyla ilgili yerli ve yabancı birincil kaynaklara dayanarak bu soruya yeni bir cevap aramaktadır. Öte yandan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e giden süreçte Ortadoğu bölgesinde bulunan petrol kaynakları üzerindeki siyasi, hukuki ve diplomatik rekabete Türk siyasetçi, aydın ve bürokratlarının yaklaşımları da ayrıca incelenmektedir.

Araştırma esnasında ihtiyaç duyulan tercüme ve transkripsiyonlar, aksi belirtilmedikçe tarafımdan yapılmıştır. Osmanlıca metinlerden yapılan alıntılarda ise sadeleştirme yoluna gidilmemiş, basit transkripsiyon yöntemi kullanılmıştır.

Bu çalışma, bir giriş ile altı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında petrol çağına girerken Osmanlı bürokrat ve entelektüel çevrelerin tutumları incelenerek çalışmanın kapsama alanı ile kavramsal çerçevesi ortaya konulmuş ve literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Birinci bölümde II. Abdülhamid dönemindeki petrol imtiyazlarına yönelik hukuki düzenlemeler incelenmiş ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne imtiyazların devredilmesi meselesi ele alınmıştır. İmtiyaz avcıları ve petrol imtiyazı talep eden bireysel müteşebbislerin girişimlerine yer verilen ikinci bölümde; bu tür girişimleri daha anlaşılır kılmak için üç örnek seçilmiş ve bunlar üzerinden imtiyaz muameleleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde, şirketlerin petrol imtiyazı elde etme girişimleri değişik boyutlarıyla ele alınmıştır. Türkiye Milli Bankası ve Türk Petrol Şirketi üzerinden oluşan uluslararası rekabet ile Kuveyt, Fersan adaları ve Aclun kazasındaki petrol imtiyazları dördüncü bölümün üzerine yoğunlaştığı konulardır. Beşinci bölüm, Sykes-Picot, Long Brénger, San Remo ve Lozan konferanslarındaki petrol imtiyazıyla ilgili tartışmaları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle Musul petroleri konusundaki tavrını ele almaktadır. Son bölümde ise Irak Devletiyle Türk Petrol Şirketi arasında imzalanan ve petrol imtiyazlarını 75 yılında şirkete devredilmesini sağlayan imtiyaz antlaşması (1925) ile şirketin elde ettiği bu hakkı başka şirketlerle paylaşmasını mümkün kılan 1928 tarihli Red Line Antlaşması değerlendirilmiştir.

Şüphe yok ki böyle kapsamlı bir çalışmayı yapmak pek çok kurum ve kişinin yardım ve desteğiyle mümkün olabilmiştir. Başta T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA) idareci ve personeli ile süreli yayınları dijital olarak tarama imkânı sunarak oldukça kullanışlı bir kütüphane ortaya çıkaran İBB Atatürk Kitaplığı çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Benden önceki tarihçi ve araştırmacılara ne kadar borçlu olduğumu kaynakçayı inceleyenler göreceklerdir. Ancak bu çalışmaya doğrudan katkı sunan birkaç kişiden bahsetmek benim biçin bir vazifedir. Bu doktora tezinin danışmanlığını büyük bir özveriyle yürüten, metni defalarca okuyarak önemli eleştiriler sunan Prof. Dr. İlhami Yurdakul'a

ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca bu çalışmaya verdiği katkıların yanı sıra bir hoca olmanın ötesinde, bilim insanı hassasiyetini bana öğreten Prof. Dr. Zekeriya Kurşun’a sonsuz minnettarım. Tez yazımı boyunca durmadan başını ağarttığım Prof. Dr. Davut Hut, Prof. Dr. Ali Satan ve Doç. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı’na da teşekkür ederim. Tez çalışmam esnasında kullandığım Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgelerini bana ulaştıran Dr. Mohanad Yousuf’a ve her zorlandığımda yol gösteren Dr. Nurcan Yurdakul’a da candan müteşekkirim.

Son olarak aileme, bana inançlarının bir meyvesi olan bu çalışmaya verdikleri manevi destekten dolayı -hiçbir zaman yeterli olmayacağını bilsem de- gönülden şükranlarımı sunarım.

Ali Okumuş

2020-Bilecik

ÖZET

Ortadoğu petrol imtiyazları ve antlaşmaları üzerine yoğunlaşan bu çalışma, aynı zamanda bölgede oluşan uluslararası rekabeti tarih perspektifinden ve bilimsel bir metotla incelenmektedir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren bugünkü Ortadoğu coğrafyasında keşfedilmeye başlanan petrol, zamanla dünya petrol şirketlerinin rekabetine konu olmuştur. Hatta denilebilir ki ülkelerin uluslararası politikaları bu rekabetin birer uzantısı haline gelmiştir. Ortadoğu'da bulunan zengin petrol yatakları ve çıkartılacak petrolün denizler aracılığı ile taşımaya müsait olması bölgenin önemini daha da arttırmıştır. Ortadoğu'nun bu stratejik konumundan dolayı dünyanın önemli petrol şirketleri, erken tarihlerden itibaren bölgeye yönelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bulunan Musul ve Bağdat'taki petrol bölgelerini II. Abdülhamid, hükümdar hazinesi konumundaki Hazine-i Hassa'ya devrederek bu coğrafyayı rekabetin dışına çıkarmak istemişti. Aynı zamanda petrol imtiyazı talep edecek olan şahıs ve şirketleri kontrolü altında tutmak istemişti. Ancak Berlin-Bağdat Demiryolu imtiyazı ile Almanlar bölgeye sokulmuş, böylelikle zaten mevcut olan uluslararası rekabet yeni bir boyuta taşınmıştır.

Bu araştırmada, II. Abdülhamid devrinde petrol imtiyazları ve bu çerçevede imzalanan antlaşmalar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa devletleri ve Amerika'nın dış politikalarında önemli bir yer eden Ortadoğu petrolü ve bunun için verilen mücadele ile sonuçları da ele alınmıştır. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra diplomasi masalarında ve barış antlaşmalarında sık sık gündeme gelen petrol imtiyazları meselesine yer verilmiştir. Bu bağlamda bir taraftan San Remo ve Lozan gibi siyasi antlaşmalar incelenmiş diğer taraftan da 1925 tarihli petrol antlaşması ile Red Line antlaşmaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Petrol İmtiyazları, Petrol, Antlaşmalar, Hazine-i Hassa, Neftçizadeler, Nemlizade Hasan Tahsin, Lozan Antlaşması, Red Line Antlaşması.

ABSTRACT

This study is focusing on the Middle East oil concessions and agreements, also it examines the international competition in the region from a historical perspective and with a scientific method. Oil started to be discovered in today's Middle East geography and became the subject of competition of world oil companies, starting from the end of the nineteenth century. It can even be said that the international policies of countries have become an extension of this competition. The rich oil deposits in the Middle East and the availability of oil to be extracted through the seas have further increased the importance of the region. Thanks to this strategic position of the Middle East, important oil companies of the world have been oriented towards the region since early dates.

Abdulhamid II wanted to take this geography out of competition by transferring oil concessions of the Mosul and Baghdad, to the Hazine-i Hassa (Private Treasury of the Ottoman Sultan). He also wanted to keep the individuals and companies would demand oil concessions under his control. However, the Germans were lured into the region by the Berlin-Baghdad railway concession, thus, the already existing international competition carried to a new dimension.

In this research, oil concessions and the agreements signed in this context during the reign of Abdulhamid II were examined in detail. Also, after the First World War the Middle East oil which played an important role in the foreign policies of the European states and the United States, the struggle for it and its consequences were also discussed. Besides this work includes the discussions for the issue of oil concessions which was frequently raised at the diplomatic tables and during the peace treaties after the end of the First World War. In this context, political treaties such as San Remo and Lausanne were examined on the one hand and the Agreement of 1925 and the Red Line were discussed on the other.

Key words: Oil Concessions, Petrol, Agreements, Hazine-i Hassa, Neftcizadeler, Nemlizade Hasan Tahsin, Lausanne Treaty, Red Line Treaty.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PETROL İMTİYAZLARINA YÖNELİK HUKUKÎ

DÜZENLEMELER

1.1. MUSUL–BAĞDAT PETROL İMTİYAZLARI	12
1.1.1. Ahmed Arif Bey’in Petrol Raporu	12
1.1.2. Petrol İmtiyazlarının Hazine-i Hassa’ya İntikali.....	21
1.1.3. İmtiyaz İradeleri Üzerine Tartışmalar	28
1.1.4. Musul-Bağdat Petrol İşletmeleri	31

İKİNCİ BÖLÜM

BİREYSEL PETROL İMTİYAZI BAŞVURULARI

2.1. İmtiyaz Avcıları	43
2.2. Neftçizâde Ailesi ve Baba Gurgur Petrolleri	52
2.3. Nemlizâde Hasan Tahsin’in İmtiyaz Mücadelesi	64
2.3.1. Petrol Arama Ruhsatı Alması.....	66
2.3.2. Hazine-i Hassa’ya Petrol İşletme İmtiyazı Teklifi.....	71
2.3.3. İkinci Meşrutiyet Yıllarında İmtiyaz Talepleri	79
2.4. Fransız Mühendis Toussaint Rouzaud’un Petrol İmtiyazı Talebi	90
2.5. Diğer Bireysel Petrol İmtiyazı Başvuruları	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞİRKETLERİN PETROL İMTİYAZI BAŞVURULARI:

ULUSLARARASI REKABET

3.1. ANADOLU DEMİRYOLU ŞİRKETİ: BAĞDAT DEMİRYOLU HATTINDAN PETROL İMTİYAZINA	104
3.1.1 Hazine-i Hassa Mühendisi Paul Grosskopf ve Almanlar	105
3.1.2 Demiryolu Şirketiyle İmzalanan Petrol Arama Ruhsatı Mukavelesnamesi ..	110
3.1.3. Şirketin Petrol Arama Ruhsatına İlave Talepleri	115
3.1.4. Şirketin İmtiyaz Teklifi ve Hazine-i Hassa'nın Cevabı	118
3.2. ANGLO-PERS PETROL ŞİRKETİ: İRAN'DAN MEZOPOTAMYA'YA İMTİYAZ ARAYIŞLARI (1901-1914)	125
3.2.1. D'Arcy'nin Petrol İmtiyazı Mukavelesi ve Osmanlı İmtiyazları	129
3.2.2. D'Arcy ve Mezopotamya Petrolleri	135
3.2.3. Anadolu Demiryolu Şirketi ile D'Arcy'nin Rekabeti	139
3.2.4. II. Meşrutiyet Yıllarında D'Arcy Adına Yürütülen İmtiyaz Müzakereleri .	144

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZLERİN ORTADOĞU'DA PETROL İMTİYAZI HESAPLARI (1909-1914)

4.1. İNGİLİZLERİN PETROL İMTİYAZLARINA YÖNELİK GİRİŞİMLERİ	158
4.1.1. Türkiye Milli Bankası (1909)	158
4.1.2. İngiliz Donanmasının Kömürden Petrole Geçiş (1912)	168
4.1.3. “Esrarengiz Organizasyon”: Türk Petrol Şirketi (1912)	171
4.1.4. Said Halim Paşa'nın Musul-Bağdat Petrollerine Dair Niyet Mektubu (1914)	182
4.2. ORTADOĞU PETROLLERİ ÜZERİNDE İNGİLİZ NÜFUZU	184
4.2.1. Kuveyt Petrol İmtiyazları	186
4.2.2. Osmanlı-İngiliz Müzakerelerinde Petrol Pazarlığı (1913-1914)	190
4.2.3. Fersan Adaları ve Aclun Kazasında Petrol Arama İmtiyazı Meselesi	195

BEŞİNCİ BÖLÜM
DİPLOMASİ'DE VE BARIŞ ANTLAŞMALARINDA
PETROL İMTİYAZLARI

5.1. PAYLAŞIM KISKACINDA ORTADOĞU PETROLLERİ	212
5.1.1. Sykes-Picot ve Long-Brénger Uzlaşmaları	212
5.1.2. San Remo Antlaşması'nda Petrol ve Diplomatik Pazarlıklar	214
5.1.3. Amerika'nın Petrol İmtiyazlarına Ortaklık Teşebbüsleri	222
5.1.4. Mezopotamya Petrolleri ve Osmanlı-İran Sınırı Meselesi	227
5.2. LOZAN KONFERANSI'NDA PETROL PAYLAŞIM HESAPLARI	231
5.2.1. Musul Petrolleri için Diplomatik Hamleler	233
5.2.2. Türk Petrol Şirketi'nin İmtiyaz İddiaları	250
5.2.3. Ankara Antlaşması (1926): Musul Petrollerinde Türkiye Payı	254

ALTINCI BÖLÜM
MEZOPOTAMYA'DAN ORTADOĞU'YA “KIRMIZI ÇİZGİ”

6.1. MEZOPOTAMYA'DA YENİ PETROL İMTİYAZI MÜZAKERELERİ VE 1925 ANTLAŞMASI	259
6.1.1. İlk Teşebbüsler	259
6.1.2. Yeni Aktörler ve Ortaya Çıkan Sorunlar	265
6.1.3. Uzlaşma Arayışları	274
6.1.4. Türk Petrol Şirketi İmtiyazı: 14 Mart 1925 Antlaşması	280
6.2. ORTADOĞU PETROLLERİNİN NİHAİ PAYLAŞIMI: “KIRMIZI ÇİZGİ”	286
6.2.1. Bitmeyen Pürüzler	287
6.2.2. İmtiyaza Ortaklık Meselesi ve Yeni Talepler	290
6.2.4. Son Perde: Red Line Antlaşması (1928)	298
SONUÇ	306
KAYNAKÇA	310
EKLER	331
ÖZGEÇMİŞ	371

KISALTMALAR

A.}DVNS.İMTZ.d: Bâb-ı Âli Sadaret İmtiyazât Defterleri

BCA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

DH.SAİD: Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri

FO: Foreign Office Records

HH.d.: Hazine-i Hassa Defterler

HH.SAİD: Hazine-i Hassa Sicil-i Ahval Defterleri

HH.THR: Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi

HR.İD: Hariciye Nezareti İdari

HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasi

İ.DH: İrade Dahiliye

MİL.E.d.: Milli Emlâk Defterler

ML.EEM: Mâliye Nezareti Emlâk-i Emiriyye

NARA: The National Archives and Records Administration of the United States, Department of State

OBA: Osmanlı Bankası Arşivi

PA-AA: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn

ŞD.: Şurâ-yı Devlet

WO: War Office Records

Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Mâruzât

GİRİŞ

İnsanoğlu yüzyıllardan beri petrolü, ticaretten sanayiye uzanan geniş bir yelpazede; başta gemilerin kalafatlanmasında zift, yol yapımında asfalt, hastalıkların tedavi edilmesinde ilaç, yiyeceklerin pişirilmesinde yakacak ve izolasyon malzemesi olmak üzere pek çok alanda kullanılmıştır.¹ Bununla birlikte petrolün ilk kullanımına antik Mısır'ın İskenderiye şehrinde rastlandığı ileri sürülmektedir. (Forbes, 1958: VII) Bu iddiaya

¹ Latince “Petro” ve “Oleum” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen “Petrol” kelimesi, “Kaya Yağı” anlamına gelmektedir. Arapçada “neft” şeklinde kullanılan kelimenin aslı Farsçadır. Osmanlılar “neft” şeklindeki kullanımı esas almakla birlikte “petrol”, “oil”, “katran”, “gaz”, “zift”, “asfalt” ve “bitüm” kelimelerini de kullanmıştır. Aslında bu kelimelerin her biri tam olarak aynı manayı ifade etmemektedir. *Kamus-i Türki*’de “neft” kelimesi şöyle tarif edilmektedir: “Yerden çıkan ve çam gibi bazı ağaçlardan çıkarılan müştail bir yağ ki boyacılıkta ve sair sanayide kullanılır: neft yağı, neft sürmek, neft kuyusu.” (Sami, 1317: 1465) Yine Şemseddin Sami “Neft yağı renginde yani koyu yeşil ile kahve renkleri arasında bir renk-i mahsus olan” “nefti” renginden bahsetmektedir. (Aynı yere bakınız) Aynı müellif “zift” kelimesi için şöyle demektedir: “Çam ağacından ve maden kömüründen çıkan maruf siyah madde ki katı olup ateşte erir.” (Sami, 1317: 685) Redhouse’nin 1884 yılında yayınlanan İngilizce Osmanlıca lügatinde hem “Oil” hem de “Petroleum” kelimeleri yer almaktadır: “Oil” kelimesi için “yağ, sulu akar olan yağ, yağlamak, üzerine yağ sürmek...”; “Petroleum” için ise “Maden nefti” manaları verilmektedir. (Redhouse, 1884: 554 ve 573) “Neft” kelimesinin Avrupa dillerinde kullanılan karşılığı “naphtha”dır. Redhouse bu kelimenin “Maden neft yağı” anlamına geldiğini ifade etmektedir. (Redhouse, 1884: 529) Türkçe etimoloji sözlüğünde ise “neft” kelimesi şöyle tarif edilmektedir: “Neft, (napthe), petrolden çamlardan başka ağaçlardan sızan yapışkan sakızlı ziftli yoğun sıvıya denir. Neftyağı, “Naphte” ile “yağ” kelimesinin birleşmesinden meydana gelir. Kelime Anadolu Türkçesine Farsçadan geçmiştir. Batı dillerine, önce Grekçeye Arap – Fars dillerinden geçen neft kelimesi aynı zamanda naftalinin de kaynağıdır.” (Eyüpoğlu, 1995:492). Özellikle eski kaynaklarda tercih edilen “bitüm” kelimesi [İngilizce: Bitumen] “neft” manasına gelmekle birlikte (Redhouse, 1884: 82) aslında, sıvı haldeki petrolü tarif etmek için kullanılan bir kelimedir. Buna karşılık katı haldeki petrol için de asfalt [İngilizce: Asphalte] kelimesi kullanılmaktadır. Redhouse’da “asfalt” kelimesi için şu açıklama mevcuttur: “Maden ziftine mensub.” (Redhouse, 1884: 44) Seyahatnamelerde ve Osmanlı kaynaklarında petrol için ayrıca kullanılan “katran” kelimesine rastlanmaktadır. Şemseddin Sami bu kelime için şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Çam ağacından veya maden kömüründen çıkarılan koyu ağır kokulu lüzücutli bir mayi’ ki sanayide ve tıpta kullanılır: katran suyu = katrandan bit-tasfiye çıkarılan mayi’-i tıbbî.” Erken dönem petrol tarihi araştırmaları için Robert James Forbes’in, *Studies in Early Petroleum History* (1958) ve *More Studies in Early Petroleum History* (1959) isimli çalışmalarına bakınız.

göre; eski Mısırlılar hükümdarların cesetlerini bitümle mumyalarlardı. (Lucas, 1914: 241–245; Spielmann, 1932: 177-180)

Ortadoğu'daki petrol kaynaklarının ise bölgede yaşayan halklar kadar eski bir tarihi vardır. Bu coğrafyada zaman zaman doğal olarak yüzeye çıkan petrol, toplumlar tarafından gündelik hayatta kullanılmış ve ticari bir meta olarak alınıp satılmıştır. Ancak modern anlamda petrolün aranması, çıkarılması ve kullanımı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Nitekim İran'da 1908'de, Kerkük'te de 1927'de petrol üretimi mümkün olabilmektedir.

Antik çağlardan günümüze insan yaşamında çeşitli şekillerde ve kullanımlarda yer alan petrol, on dokuzuncu yüzyılda aydınlatmanın önemli bir kaynağı haline gelmişti. Albay Edwin Drake'nin Titusville şehrinde 1859 yılında bugünkü anlamda kuyu delerek petrol çıkarmaya başlamasından itibaren Amerika, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere dünya petrol üretiminde gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Zamanla otomobil ve gemilerde yakıt olarak petrolün kullanılmaya başlaması, petrol üretimini daha da yaygınlaştırmıştır. Dünyada yaşanan petrolle ilgili gelişmeler, kendi idaresi altında bulunan topraklarda son derece zengin petrol sahaları bulunmasından dolayı Osmanlı Devleti'ni hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilemişti.

Petrol Çağına Girerken Osmanlı

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içine gömüldüğü politik ve ekonomik bunalımlar, dış borçlar, savaşlar ve siyasi istikrarsızlık; devleti dünyada yaşanan petrol konusundaki teknolojik gelişmelerin bir hayli uzağına itmişti. Osmanlı entelektüel çevresinin içinde yabancı dil bilenler Avrupa'da neşredilen kitap ve dergilerdeki makale ve yazılardan hareketle modern tekniklerle üretilen petrol hakkında birtakım bilgileri Osmanlı mahfillerine taşımışlardı. Ancak bu düzeyde bir ilgi yeterli bilimsel birikimi ortaya koyamamıştı. Bununla birlikte Osmanlı'nın petrole karşı büsbütün kayıtsız kaldığı da söylenemez. Teknolojiye ve yeniliklere ilgisiyle bilinen II. Abdülhamid, petrole yakından ilgilenmiş, petrol imtiyazlarıyla ilgili bazı hukuki düzenlemeler yapmıştı. Fakat bütün düzenlemelere rağmen petrolü somut ve sürdürülebilir bir yatırıma dönüştürmeyi başaramamıştı.

II. Abdülhamid döneminin başlarında en zengin petrol kaynaklarının Suriye’de bulunduğuna inanılsa da Musul gibi öteden beri bilinen petrol yataklarına dönemin kaynaklarında sık sık atıfta bulunulduğu görülmektedir. Örneğin 1891 yılında ilk defa yayınlanan *Musul Vilayet Salnâmesi*’nde petrol hakkında bazı bilgilere yer verildiği görülmektedir. Salnâmede Musul sancağındaki madenlerden bahsedilirken, Zaho² kazasına iki saat mesafede yer alan bir petrol madeni tarif edilmektedir. Bu madenin, tasfiye edildiği halde daima “nebean etmekte” (yerden kaynamakta) olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Kerkük (Şehr-i Zor) sancağı anlatılırken, Tuzhurmatu³ nahiyesinde beş on gözden çıkmakta olan ve “senevî yüz bin kıyye miktarı petrol” üretilen bir maden yatağının bulunduğu haber verilmektedir. Ayrıca Kıl nahiyesinde yine petrol yataklarının bulunduğu ifade edilmektedir. (Musul Vilayet Salnâmesi, 1308/1891:91, 106 ve 139)⁴

Buna ilaveten, Mekteb-i Mülkiye’de jeoloji öğretmenliği yapan Halil Edhem (El-dem, d.1861–ö.1938), *İlm-i Maâdin ve Tabakât’ül-Arz* (1890) adlı eserinde madenler hakkında geniş bilgi aktarmanın yanı sıra, petrol ve çeşitlerine de yer vermektedir. Osmanlı toplumunda petrol bilgisine duyulan ihtiyacı göstermesi bakımından ilginç olan bu kitapta petrol madeni; petrol, asfalt ve ozokerite (yer sakızı, parafin) olarak ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiştir (Halil Edhem, 1890:262–263).

Bu dönemde özellikle Osmanlı aydınlarının bakış açısını yansıtmaları bakımından, 29 Mart 1889 tarihli *Tercüman-i Hakikat* gazetesinde Mustafa Refik Bey tarafından kaleme alınan “Petrol gazının sanayice göstereceği tebeddülât” başlıklı makale ilginç bir örnek olarak gösterilebilir.⁵ Dayısı Ahmet Mithad Efendi sayesinde küçük yaşta gazeteciliğe adım atan Mustafa Refik bu yazısında, on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran maden kömüründen başka dünyada iki önemli enerji kaynağı daha bulunduğunun altını çizmektedir. Ona göre, bu enerji kaynaklarının birincisi elektrik ikincisi ise petroldür. Petrolle ilgili olarak, kısa zaman içerisinde maden kömürü kadar öneminin artacağını belirtmektedir. Ayrıca bir petrol devrinin yaklaşmakta olduğunu “...kariben petrolün dahi bir

² Zaho, Musul’un 120 kilometre kuzeyinde bulunmaktadır ve Türkiye sınırına 10 kilometre mesafededir. 1879–1918 arasında Musul vilayeti içerisinde ve aynı zamanda Musul merkez sancağında yer alan kazalardan biriydi. Detaylı bilgi için: (Sezen, 2017: 828; Mostras, 1995:9; Birken, 1976:183)

³ Tuzhurmatu kazası Kerkük’ün 20 kilometre kadar güneyindedir ve Musul’a bağlı bir kazadır.

⁴ Fakat salnâmede vilayetin gelirleri içerisinde yer alan “envâ-ı maâdin” kısmında sadece Kerkük sancağında beş bin kuruştan ibaret bir maden geliri kayıtlıdır. Bunun hangi maden olduğu açık bir şekilde gösterilmese de muhtemelen Tuzhurmatu ve Kıl’daki petrol ve tuz geliri toplamı ifade edilmektedir. (1308/1891:91, 106 ve 139)

⁵ Bu makalenin transkripsiyonu için bu çalışmanın 1 numaralı ekine bakınız.

devr-i mahsus küşadına sebebiyet vereceği derkârdır ” şeklinde ifade etmektedir. 1913’te vefat eden Mustafa Refik’in, yirminci yüzyılın petrol için bir “devr-i mahsus” olduğu tespiti fevkalade önemlidir.

Mustafa Refik makalesinin devamında, Avrupa’nın çeşitli şehirlerinde petrolün gemilerde, kömür yerine kullanılabileceğine dair çeşitli denemelerin yapıldığını belirtmektedir. Petrolün sadece Amerika’da bulunduğu zannedilse de son zamanlarda İsveçli Nobel kardeşlerin Kafkasya’da petrol çıkarmaya başladıklarını aktarmaktadır. Ayrıca Avrupalıların maden kömürünün biteceğine dair endişelerinin, Hazar Denizi taraflarında petrolün bulunmasıyla nispeten dindiğini ifade etmektedir. Petrolün maden kömürü yerine kullanılabileceğine dair yapılan araştırmalara değinen Mustafa Refik, makalesinde petrolün maden kömürüne karşı avantajlarını uzun uzun anlatmaktadır.

1889’da yazılan ve yakın bir geleceğe ışık tutan bu bilgiler adeta, Osmanlı’nın verimli petrol arazilerinin bulunduğu Musul ve Bağdat vilayetlerinde koparılacak fırtına öncesi sessizliği tarif etmekteydi. Petrolün dünya siyaset, medeniyet ve teknolojisinde sebep olduğu değişimin özellikle 1912’de İngiliz donanmasında tedricen kömür yerine petrolün kullanılmaya başlamasıyla gerçekleştiği düşünüldüğünde, gazeteci Mustafa Refik’in haklılığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu değişime giden sürecin ipuçları bu çalışmanın çeşitli bölümlerinde, değişik açılardan ele alınmıştır.

Öte yandan, makalenin yayınlandığı 1889 yılında ne Osmanlı idarecilerinin ne de ticari girişimcileri veya sanayicilerin gündeminde petrole dair kayda değer bir proje yoktur. Hatta denilebilir ki o tarihlerde bu makale, muhtemelen kimsenin dikkatini bile çekmemiştir. Ancak uzakta gibi görünen bu gelecek; petrol konusunda dünyada yaşanan gelişmelerle çok kısa denilebilecek bir sürede Osmanlı Devleti’ni de kendine çekmeye başlayacaktır. Fakat asıl sorun, Osmanlı’nın gerek bürokrasi ve gerekse entelektüel çevrelerince sık sık gündeme getirilen, petrol kaynakları üzerinde devletin neden kalıcı bir yatırım yapamadığıdır.

İlgili başlıklarda daha geniş izah edilebileceği gibi yeterli teknik altyapı ve mühendis eksikliği ile uluslararası rekabet yüzünden Osmanlı Devleti, petrol konusunda dünyadaki gelişmelere ayak uydurulamamıştı. Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkan Osmanlı’nın bakiyesi üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise yaralarını sarana kadar Ortadoğu’daki önemli petrol kaynakları üzerinde çoktan imtiyaz antlaşmaları yapılmıştı.

Her şeye rağmen -çok geniş ve etkili olmasa da- 1890'lı yıllarda sadece II. Abdülhamid'de değil Osmanlı toplumunda da genelde madenlere, özelde ise petrole karşı bir farkındalık ve bilinç oluşmaya başladığı söylenebilir. Bunda, uluslararası petrol sanayisinde ve özellikle Amerika ve Bakü petrol teknolojisinde yaşanan teknik gelişmelerin etkili olduğu şüphesizdir. Yukarıda ele alınan Mustafa Refik'in *Tercüman-i Hakikat*'teki makalesinde ileri sürdüğü; yakın gelecekte petrol devrinin başlayacağına dair ifadeler yeniden hatırlanırsa, Osmanlı'nın toplumsal hafızasında petrolle ilgili bir resmin oluşmaya başladığı daha iyi anlaşılabilir. Ancak burada II. Abdülhamid'in zengin petrol kaynaklarına ait imtiyaz haklarını Hazine-i Hassa'ya devrettiğine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Yeni bir süreci başlatan bu uygulama daha önceki dönemlerde görülmeyen bir şekilde petrol imtiyazları üzerinde uzun süre etkili olacak sonuçlar doğurmuştur.

Kapsam, Kavramsal Çerçeve ve Literatür

1890'dan itibaren başta Amerika olmak üzere Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerinde birbiri ardına petrol şirketleri kurulmaya başlanmıştır. Bir şirketin kurulup petrol faaliyeti yürütebilmesi için başlangıçta yeterli bir sermaye temin etmesi daha sonra da petrolün bulunduğu bölgenin imtiyazını elde ederek faaliyet hakkı kazanması gerekmektedir. Sermaye sahibi olup petrol aramak veya işletmek isteyen şahıs yahut şirketler, imtiyaz elde edebilmeyi karşılarında büyük bir problem olarak bulmaktaydı. Öyle ki sermayesi olan, diğer bir ifadeyle ekonomik gücü bulunan kişi veya şirketler, istedikleri yerde istedikleri gibi petrol arama, petrol bulduğunda ise bunu işletme hakları yoktu.

II. Abdülhamid çıkardığı çeşitli iradelerle Musul ve Bağdat'taki petrol imtiyazlarını hükümdar hazinesi konumundaki Hazine-i Hassa'ya devretmesi, imtiyaz taliplileri için yeni bir sürecin başlangıcı olmuştu. Hiç şüphe yok ki II. Abdülhamid döneminin zor şartlarında petrol imtiyazıyla ilgili bir müsaade/ruhsat elde etmek, aynı zamanda bir dizi karmaşık ilişkiyi ve süreci de beraberinde getirmişti. Böylece petrol imtiyazı almak isteyenler, doğrudan sarayla iletişim kurmak veya bunu yapabilecek ilişki ağına sahip kişileri araya koymak durumunda kalmıştı. Bu araştırmanın çeşitli bölümlerinde II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan karmaşık ilişkinin yansımalarını görmek mümkündür.

Diğer taraftan, petrol imtiyazları gibi son derece spekülâtif bir konuda hazırlanan bir doktora tezi için 1890-1928 yani II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerini kapsayan bir tarih aralığının tercih edilmesi, aynı zamanda değişken temel arşiv ve kaynak eserlerini incelemeyi de gerekli kılmıştır. Bu durum belli zorluklar doğurmanın yanı sıra birtakım bilgileri gözden kaçırma ihtimalini de beraberinde getirmektedir.

Tarih aralığının bu şekilde belirlenmesinin birkaç temel nedeni vardır. Bunlardan birisi II. Abdülhamid'in, Musul petrollerini Hazine-i Hassa'ya devreden iradelerinin ilkinin 1889'da çıkarmış olmasıdır. Bu tarihte ve devamında çıkan petrol imtiyazı iradeleri ve bunları elde etmek isteyen kişiler ile şirketler arasında zamanla uluslararası bir rekabetin oluştuğu görülmektedir. Dahası 1920'lerdeki antlaşma müzakerelerinde bile II. Abdülhamid devrinde çıkartılan petrol imtiyazlarıyla ilgili söz konusu iradeler, zaman zaman gündeme getirilmekteydi. Bundan dolayı konuya II. Abdülhamid'in petrol arama ve işletme süreçleri açısından bir kırılma noktasını teşkil eden iradelerini inceleyerek başlamak, sonraki gelişmeleri daha kolay takip edebilmek açısından önem arz etmekteydi.

Ayrıca 1890 tarihinden itibaren imtiyazları bünyesinde toplayan Hazine-i Hassa'ya petrol arama veya işletme amacıyla birçok müracaat yapılmıştı. Daha önce görülmeyen bu yoğunluğun bu tarihten itibaren artış göstermesi de kayda değerdir. II. Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde petrol imtiyazları konusunda taleplerde bulunan kişi ve şirketlerin pek çoğu, aslında ilk müracaatlarını II. Abdülhamid döneminde yapmışlardı. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'ni tarih sahnesinden kaldıran Birinci Dünya Harbi'nden sonra imzalanan barış antlaşmalarının en önemli gündem maddelerinden birisi de bu coğrafyadaki petrolün geleceği olmuştu. Bir başka deyişle, Osmanlı'nın dağılmasıyla sonuçlanan savaş, aynı zamanda petrol imtiyazlarının paylaşım kavgasına da yol açmıştı.

Öte yandan 1890-1928 yılları arasında birçok önemli gelişme yaşanmakla birlikte petrol konusundaki dönüm noktasını 1928'de imzalanan Red Line Antlaşması oluşturmaktaydı. Bu antlaşma, bugün Ortadoğu olarak tanımlanan bölgedeki petrol kaynaklarının işletmesi amacıyla İngilizler tarafından kurulan Türk Petrol Şirketi'nin 1914'teki Osmanlı sınırları gözetilerek imzalanmıştı. Dolayısıyla Osmanlı'nın yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne devrettiği bir dönemde imzalanan Red Line Antlaşması'nda Osmanlı sınırlarının

dikkate alınması; bütün bu süreci ve yaşanan gelişmeleri bir bütün olarak incelemeyi gerekli kılmaktaydı.

Bu tarih aralığının tercih edilmesinde etkin olan bir başka faktör ise Türk Petrol Şirketi'nin kurucusu ve bu çalışmada da zaman zaman kendisinden söz edilecek olan Karl S. Güldenkyan'ın yaklaşımıdır. Hatıratında, 1890 tarihi ile 1928 Red Line Antlaşması Ortadoğu petrol imtiyazlarını gelişim dönemi olarak ele alınmaktadır. Bu tercih aslında Güldenkyan'ın kendi petrol hikayesinin de başlangıç ve sonunu teşkil etmekteydi.⁶ Daha önemlisi ise bu dönemde altına imza atılan antlaşmalar ileriki tarihlerde, hatta bugüne kadar uzanan petrolle ilgili birçok konudaki gelişmelerin temel kaynağıdır. Güldenkyan'ın tercih ettiği tarih aralığı kendisinin de bir aktör olarak içerisinde bulunduğu petrolle ilgili gelişmeleri kapsamaktaydı. 1928'den itibaren ise hiçbir şey eskisi gibi değildi. Şirketler muazzam yatırımlara girişmiş ve Ortadoğu petrolü dünya ticaretinin belirleyici bir etkeni haline gelmişti.

Yeri gelmişken araştırma boyunca kullanılan bazı kavramların hangi anlamı ifade etmek için tercih edildiğine temas etmek yerinde olur. Çalışmanın başlığında yer alan Ortadoğu kavramının nasıl ortaya çıktığı ve kapsama alanı, pek çok başka araştırmaya konu olduğu için burada tartışmaya gerek yoktur. Ancak bugünkü anlamıyla bakıldığında Ortadoğu; Irak, Suriye, Basra Körfezi'ni içerisine alan bölge, Yemen ve Kızıldeniz ile İran ve Mısır'ı kapsayan ve bazı Akdeniz bölgeleri ile Türkiye'yi de çevreleyen bir coğrafyayı tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu kavramla kastedilen sınırlar, zaman zaman genişlemekte veya daralmaktadır.⁷

⁶ Güldenkyan'ın kendi gözünden Ortadoğu petrol gelişimini ele aldığı bu hatırate pek çok atıf yapılmakla beraber ne İngilizce aslı ne de Türkçe tercümesi henüz yayınlanmamıştır. Bu araştırmada hatıratın Amerikan Milli Arşivi'nde bulunan kopyası kullanılmıştır. (Arşiv Kayıt Numarası: 890G.6363/3-448, 4 Mart 1948) Hatıratın dijital bir kopyasını tarafıma ulaştıran David A. Langbart'a teşekkür ederim.

⁷ Ortadoğu tabirinin, erken tarihlerde bile bizzat bunu üretenler için karmaşık bir ifade olduğunu belirtmekte yarar vardır. Mesela Amerika'nın Standard Oil Şirketi Genel Müdürü Guy Wellman, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 1927 tarihli bir yazısında, zaman zaman "Yakın Doğu" bazen ise "Orta Doğu" tabirlerinin kullanıldığını ancak kendisinin bu ifadelerden neresinin kastedildiğini anlayamadığını belirterek bir açıklama talep etmişti. Bakanlığın yazdığı açıklamada şu ifadeler yer verilmiştir: "İngiltere'de 'Yakın Doğu' ifadesinden genellikle Adriyatik Denizi ile İstanbul arasındaki ülkeler anlaşılır. 'Orta Doğu' tabirinden ise İstanbul ile Çin toprakları sınırına kadar olan ülkeler kastedilir. 'Uzak Doğu' deyince de aklı Çin Cumhuriyeti, Japonya, Siyam [Bugünkü Tayland] gibi ülkeler gelir." (NARA, 890g.6363T84/293, 27 Aralık 1927) Halbuki bugün Orta-doğu denildiğinde İstanbul ile Çin arasındaki ülkelerden çok İran, Arap Yarımadasındaki ülkeler ve çok sınırlı olarak da Afganistan ve Pakistan anlaşılır.

Bu çalışmanın başlığında yer aldığı anlamıyla bakılacak olursa Ortadoğu, 1928 yılında imzalanan Red Line Antlaşması'yla çerçevesi çizilen ve petrol imtiyazlarını paylaşmayı öngören bölgeyi kapsaması amacıyla kullanılmaktadır. Söz konusu bölgede Türkiye de bulunmasına rağmen, Türkiye'nin farklı bir petrol hikâyesi olması hasebiyle bu araştırma dışında tutulmuştur. Dolayısıyla Ortadoğu kavramıyla kastedilen bölge; Musul, Bağdat ve Basra'dan oluşan Irak, Suriye, Arap Yarımadası, Körfez, İran, Yemen ve Kızıldeniz çevresinden ibarettir.

Yine çalışmanın başlığında yer alan “imtiyaz” (concession) kavramı ise kişi veya şirketlerin herhangi bir bölgede petrol aramak veya bunu işletmek amacıyla ilgili devletin yetkili makamlarından hak talep etmesi durumunu ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bir nevi, “yap-işlet-devret” modelinin bir parçası sayılabilecek olan bu durum, Osmanlı tarihi boyunca pek çok safha geçirmiştir.

İmtiyazı bir çeşit maden işletme yöntemi olarak görmek de mümkündür. Bununla birlikte Osmanlı'da genel anlamıyla maden işletmeciliği, on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Darphâne-i Âmire'ye bağlı Maden Mukataası Kalemi tarafından idare edilmekteydi. Tanzimat'ın ilânından sonra Maliye Nezareti'nin kurulmasına kadar devam eden bu süreçte madenlerin idaresi Maliye ile Ticaret Nezareti arasında gidip gelmişti. (Taha Bey, 1913:204; Bölükbaşı, 2013:76–87; Keskin, 2005:6–7). Abdülaziz'in saltanatı döneminde ilk olarak maden nizamnamesi çıkartılmış (1861) ve maden işletmesinin hangi şartlarda yapılacağı belirlenmişti. Mülk sahiplerinin kendi arazilerinde istedikleri gibi maden aramasına müsaade edilmiş, devlete ait arazilerde ise bu işlem imtiyazlarla yürütülmeye başlanmıştı.

II. Abdülhamid'in saltanatında, imtiyazların tamamında değişikliğe gidilmek yerine, çıkartılan iradelerle çeşitli maden ve özellikle belli bölgelerdeki petrol ve gaz imtiyazları Hazine-i Hassa'ya devredilmişti. Bu demek oluyordu ki, bir devlet müessesesi olan Orman ve Maâdin Nezareti tasarrufu altındaki maden işletme imtiyazları, hükümdar ve ailesinin ekonomik işlerine bakan ve kabineye dâhil olmamasından dolayı doğrudan devlet müessesesi olarak görülmeyen Hazine-i Hassa Nezareti'nin müsaadesine bağlanmıştı (Şensözen, 1983:40). Bundan dolayı II. Meşrutiyet sonrasında konuyla ilgili pek çok tartışma yaşanmış ve hükümdar hazinesine devredilen imtiyazlar, yeniden Mâliye Nezareti'ne intikal ettirilmişti.

Çalışmanın özellikle son bölümlerinde yoğun olarak kullanılan Mezopotamya kavramıyla kastedilen bölgenin çerçevesini çizmek de yine yerinde olacaktır. Daha çok bölgedeki ilkçağ medeniyetleri için kullanılan bu tabire, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren resmi yazışmalarda sıklıkla rastlanmaktadır. Günümüzde ise bu bölge tek bir devlete ait olmadığından Mezopotamya ifadesinin kullanılması gerekli görülmüştür. Bu çalışmada Mezopotamya olarak tanımlanan bölge, Musul, Bağdat ve Basra'yı içerisine alan Irak toprakları, ortabatı İran, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve kuzeydoğu Suriye topraklarından oluşmaktadır.

Dünyanın petrol çağına girmeye hazırlandığı yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı'da imtiyazlarının aidiyeti tartışmaları yaşandığı görülmektedir. Bununla beraber devletin içerisinde bulunduğu mali buhran, II. Meşrutiyet sonrasında Trablusgarp ve Balkan gibi savaşlar ve imparatorluk coğrafyasında yaşanan ayrılıkçı hareketler, ipin ucunun kaçırılmasına neden olmuştur. Bu esnada İngiltere donanmada kömür yerine petrol kullanmaya karar vermiş, Amerika'da petrol kartelleri oluşmuş, Rusya Bakü petrollerini Karadeniz'e çıkararak dünyaya sunmuşken; Osmanlı'da küçük de olsa bir petrol şirketi dahi kurulamamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın ise beraberinde daha büyük problemleri getirmesi, petrol konusunda devletin yapabileceği işleri bir hayli sınırlandırmıştı. Türkiye Cumhuriyeti Musul gibi önemli petrol kaynaklarının bulunduğu bir bölgeyi geri kazanmak için büyük çabalar sarf etse de bunda istenen seviyede başarılı olamamıştı. Bu çalışmada, yaşanan bu gelişmeler bütün detaylarıyla kronolojik ve akademik tarih araştırma yöntemleri kullanılarak incelenmektedir.

Bu araştırmanın temel bilgi kaynaklarını yerli ve yabancı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte, dönemin gazetelerinde çıkan yazı ve haberler, hatırat ve seyahat notları, sonradan yapılan biyografik ve monografik çalışmalar; bilimsel kitap, makale ve araştırmalar, istatistiksel veriler; salnâme, almanak ve yıllıklar ile ansiklopedi maddeleri de araştırma esnasında sıklıkla kullanılmıştır. Bunlar arasında bazıları ilk defa bu çalışmada kullanılmış, bir kısmı ise daha önce yapılan araştırmalarda yer almakla birlikte burada yeniden yorumlanmıştır.

Öte yandan Ortadoğu ve petrol gibi aktüel bir konuda bugüne kadar yerli ve yabancı bir hayli akademik, bir o kadar da popüler çalışma yapılmıştır. Ancak bunlar arasında petrol imtiyazlarına dolaylı olarak temas eden çalışmalar bulunmakla birlikte,

doğrudan petrol imtiyaz ve antlaşmalarını inceleyen araştırmalar oldukça azdır. Stephen Hemsley Longrigg'in, *Oil in the Middle East, Its Discovery and Development* (1954) ile *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company known from 1912 to 1929 as the Turkish Petroleum Company* (1968), adlı eserleri, yayınlandıkları tarih üzerinden uzun bir süre geçmesine rağmen hâlâ konuyla ilgili başucu kitaplarındandır. Irak uzmanı olan Longrigg, her iki eserinde de İngiliz arşiv belgelerine ilaveten çeşitli kaynaklar üzerinden Ortadoğu petrol sahalarının nasıl işletilebilir hale geldiğini, verilen imtiyazları ve imzalanan antlaşmaları değerlendirmektedir. Ayrıca bu çerçevede Türk Petrol Şirketi'nin faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Benzer bir yaklaşım sergileyen Marian Kent'in, *Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920* (1976) isimli çalışması ilk defa Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'nin petrol imtiyazı taleplerini gündeme getirmesi ve bu konuya dair yazışmaların Fransızca suretlerini içermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bunlara ilaveten Ortadoğu petrol imtiyazlarını finansal açıdan ele alan Zuhayr Mikdashi'nin çalışması, *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901-65* (1966), özellikle İran petroleri hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır. Kuveyt bölgesindeki petrol kaynaklarında dair en kapsamlı bilgi ve belgeler, Archibald H. T. Chisholm tarafından yayınlanan *The First Kuwait Oil Concession Agreement, A Record of the Negotiations* (1911-1934) isimli kitapta yer almaktadır. Bu araştırmaya önemli katkılar sunan Chisholm'un kitabı, belgeleri İngilizce olarak aynen içermesi bakımından da kayda değerdir.

Uluslararası olan bu yayınların yanı sıra Türkiye'de de petrol imtiyazlarıyla ilgili birkaç çalışmaya imza atılmıştır. Özellikle Osmanlı arşiv kayıtlarını kullanılan ve II. Abdülhamid dönemindeki petrol imtiyazlarına Hazine-i Hassa ekseninde değerlendirmeler getiren Arzu Terzi'nin *Bağdat ve Musul'da Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi* (2009 ve 2014) kitabı, II. Abdülhamid dönemindeki petrol imtiyazlarının gelişim sürecini Osmanlı arşiv kaynakları üzerinden inceleyen ilk çalışmadır. Benzer şekilde Volkan Ediger'in *Osmanlı'da Neft ve Petrol* (2013) isimli yayınlanan kitabı da Osmanlı arşivlerinden istifade edilerek basılmış bir eserdir. *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* isimli Hikmet Uluğbay tarafından kaleme alınan ve son derece detaylı bilgiler sunan eserde ise Osmanlı kaynaklarına hiçbir şekilde müracaat edilememiştir.

Uluğbay (2003), Terzi (2009 ve 2014) ve Ediger (2013) ile diğer eserlerin neredeyse tamamındaki ortak sorun petrol imtiyazı için başvuruda bulunan herkesi petrol işletmecisi olmak amacıyla imtiyaz talep ediyormuş gibi değerlendirmiş olmalarıdır. Bu çalışma, diğerlerinden farklı olarak bu konuya yeni bir yorum getirmektedir.

Ayrıca petrol konusunda bu çalışmada sıklıkla müracaat edilen Osmanlı dönemi basınına, önceki çalışmalarda neredeyse hiç bakılmamıştır. Buna ilaveten bugüne kadarki çalışmalarda konuyla ilgili İngiliz arşiv belgelerine sıklıkla müracaat edilirken, Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin çok az kullanıldığı görülmektedir. Daha önce yapılan çalışmalarda kullanılan arşiv belgeleri ise burada farklı bir gözle yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalardaki en temel eksiklik, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde ve Ortadoğu özelinde; bizzat bölgeye hükmeden devletin yani Osmanlı'nın konuyla ilgili yaklaşımının ortaya koyulmamış olmasıdır. Çalışmaların birçoğu genel anlamıyla petrol faaliyetlerini incelemeye yönelirken çok kısıtlı bir kısmı da (Mesela Arzu Terzi), sadece Musul ve Bağdat bölgesine, II. Abdülhamid dönemini sınırları içerisinde yoğunlaşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu araştırma; konu, kaynak ve kapsama alanı olarak özgün bir yaklaşım sergilemektedir

BİRİNCİ BÖLÜM

PETROL İMTİYAZLARINA YÖNELİK HUKUKÎ DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde İskenderun (Çengen), Van, Erzurum (Tercan), Suriye (Hasbaya), Dedeâğân (Ferecik) ve Yemen (Zühre) gibi bölgelerde keşfedilmiş veya kısmen üretimi yapılmış petrol kaynakları bulunmaktaydı. Bununla birlikte petrol denilince Musul ve Kerkük'teki zengin petrol arazileri akla ilk gelen yerler arasındaydı. Gerek eskiden beri İbn Battuta ve Evliya Çelebi gibi önemli seyyahların buradaki petrol hakkında yazdıkları olsun gerekse -az da olsa- petrol üretiminin yapılması bunda etkili olmuştu. Öte yandan, Musul ve Bağdat'ta bulunan kıymetli petrol kaynaklarının işletilmesi konusunda en önemli kırılma noktasını, söz konusu petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilmesi oluşturmaktadır.

1.1. MUSUL–BAĞDAT PETROL İMTİYAZLARI

1.1.1. Ahmed Arif Bey'in Petrol Raporu

II. Abdülhamid'in Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol imtiyazlarını, Hazine-i Hassa Nezareti'ne aktarma sürecini, Hazine-i Hassa ikinci müfettişi Kaymakam Ahmed

Arif Bey'in⁸ nezarete Bağdat'tan gönderdiği raporla başlatmak mümkündür.⁹ Osmanlı'da ilk hikâye yazarlarından sayılan Emin Nihad Bey'in¹⁰ oğlu Ahmed Arif Bey, 2 Ağustos 1888 (21 Temmuz 1304) tarihli bu raporunda özellikle Musul vilayetinde bulunan petrol madenlerinden oldukça detaylı bir şekilde bahsetmekteydi. Ayrıca raporuna, Musul civarındaki petrol bölgelerini gösteren bir de harita ilave etmişti (BOA, HH.THR.233/47, lef 4). Bu raporun yazıldığı tarihten yaklaşık yedi ay sonra, 6 Şubat 1889 tarihli bir irade ile Musul vilayetindeki petrolere ait imtiyazlar Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilecekti.

Ahmed Arif Bey'in aşağıda ele alınacak olan raporu, imparatorluk coğrafyasındaki bütün petrol imtiyazlarını hükümdara bağlı hazinenin tasarrufuna geçirilme işlemlerinin başlangıcını teşkil etmediği¹¹ gibi Musul'daki petroleri haber veren ilk rapor da değildir. Ahmed Arif Bey'den dört yıl kadar önce, 31 Aralık 1884'te, Musul'un 90 kilometre güneyinde ve Dicle Nehri'nin sahillerinde bulunan Şirket¹² mevkiinde oldukça büyük bir petrol madeni zuhur ettiği Hazine-i Hassa madenler dairesinden, Yıldız Sarayı'na yazılan bir arıza ile bildirilmekteydi. Bu maden hakkında vilayette yayınlanmakta olan Musul gazetesinde bazı makalelerin çıktığı da yine haber veriliyordu. (BOA,

⁸ Ahmed Arif Bey, 30 Aralık 1857 (18 Kânunuevvel 1273) tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Üsküdar İptidai ve Rüstiye mekteplerinde ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de ilim ve fen tahsili görerek her ikisinden de şahadetnâme almıştı. Fransızca bilen Ahmed Arif 3 Ağustos 1879'da (22 Temmuz 1295) yirmi iki yaşında iken Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den teğmen rütbesi ile mezun olmuştu. 23 Kasım 1879'da (11 Teşrinisani 1295) Hazine-i Hassa-i Şâhâne, Emlâk-i Hümayûn mühendisliğine maaşsız olarak girmişti. Ahmed Arif Bey, 25 Ağustos 1887 (13 Ağustos 1303) tarihinde harcırah ve masrafı mukabilinde ve geçici olarak, aylık beş bin kuruşla, beş vilâyetin (vilâyet-i hamse) Emlâk-i Hümayûn müfettişliğine tayin olunmuştu. 13 Eylül 1887'den (1 Eylül 1303), asıl maaşı olan dört yüz kuruşla ve asıl görevi olan ser mühendisliğe geri dönüş tarihine, yani 24 Ekim 1888'e (12 Teşrinievvel 1304) kadar, bir yılı aşkın bir süre bu vazifesini ifa etmişti. Musul vilâyetinde bulunan petroler hakkındaki 2 Ağustos 1888 (21 Temmuz 1304) tarihli raporu ile diğer lâyhalarını bu vazifesi esnasında hazırlamış ve nezarete göndermiş olduğu anlaşılmaktadır. 11 Mart 1894 (27 Şubat 1309) tarihinde miralaylığa terfi eden Ahmed Arif Bey bu tarihten itibaren de pek çok nişan ve madalya elde etmişti. 9 Ocak 1908'de (27 Kânunusani 1323) vefat etti. (BOA, HH.SAİD.d. 1:83; BOA. İ.TAL., 46/50; BOA, DH. SAİD.d. 42:51)

⁹ Bu raporun tam transkripsiyonu için bakınız: (Osmanlı Döneminde Irak, 2006:202–209; Osmanlı'da Petrol, 2015:24–27).

¹⁰ Asıl adı Mehmed Emin olan Nihad Bey (1838-1879), Üsküdar'da doğdu. Yazıcıefendizâdeler diye bilinen bir aileye mensup olan Mehmed Emin, oğlu Ahmed Arif Bey'e atfedilen bir rivayete göre on dört yaşında kalem memuru olarak göreve başladığı zaman “Nihad” mahlasını almıştı. Çeşitli tarihlerde yazdığı yedi hikâyeyi *Müsâmeretnâme* başlığı altında toplamıştır. Detaylı bilgi için bakınız: (Uzun, 2016, s.405-406)

¹¹ Musul petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya devredilmesinden yaklaşık iki ay önce, Yanya vilayeti içerisindeki Selinçe çiftlikât-i hümayûnunda bulunan petrol imtiyazları Hazine-i Hassa'nın uhdesine geçirilmişti. (BOA, İ.DH.1093/85687, lef 2, 26 Teşrinisani 1304 / 8 Aralık 1888) Hazine-i Hassa'nın imtiyaz edinmesi konusunda II. Abdülhamid'in son derece hırslı davrandığı bilinmektedir. Ancak ondan önce Hazine-i Hassa'ya –sınırlı sayıda olsa da – bazı madenlerin devredildiği bilinmektedir. Meselâ Abdülmecid'in saltanatında Ereğli kömür madenleri, Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı hâle getirilmişti. (Şensözen, 1982:24)

¹² Şirket'in coğrafi konumu için bakınız: (Musul vilayet Salnâmesi, 1325:136; Satan, 2003:115)

Y.MTV.16/71, 19 Kânunuevvel 1300) Kaldı ki eski çağlardan beri Musul ve civarında petrol kaynaklarının bulunduğu bilinmekte ve hatta Basra civarında petrol, ticari bir meta olarak alınıp satılmaktaydı (Günaltay, 1948: 289). Dolayısıyla Hazine-i Hassa Nezareti, başından beri buralardaki verimli petrol yataklarından haberdardı. Şu hâlde nezaret, o zamana kadar göz yumduğu halde neden bu zengin petrol madenlerinin arama ruhsatı ve işletme imtiyazını kendi tasarrufuna alma ihtiyacı hissetmiştir? Bunun Ahmed Arif Bey'in raporuyla bir ilgisi var mıdır?

Bu sorulara cevap vermeden önce Hazine-i Hassa'nın emlak temin etmesi ile maden işletme imtiyazını kendi uhdesine devretmesi arasındaki farka dikkat çekmek gerekmektedir. Musul ve Bağdat'ta petrol bulunan bölgelerin bir kısmı, henüz işletme imtiyazı mevzu bahis değilken Emlak-i Hümayûn kapsamına alınmış ve hatta arazilere ait padişah adına tapular çıkartılmıştı.¹³ Meselâ Musul vilayetinin Şirket ve Hazerçift nahiyelerinin 16 Ocak 1884 (4 Kânunusani 1299) tarihinde Hazine-i Hassa'ya devredildiği nezaret kayıtlarında görülebilmektedir (BOA, HH.d. 22326).

Şu hâlde maden işletmek ile arazi sahibi olmanın, birbirlerinden tamamen farklı hususlar olduğu bilinmelidir. Osmanlı Devleti'ndeki maden işletmeciliği, on dokuzuncu yüzyıla kadar şer'i hükümlere tabiydi. Yani hangi arazide çıkartılırsa çıkartılsın, maden işletmecileri devlete beşte bir oranında vergi vermekle mükellefti. Devlete ait olan madenler ise maden nazır ve müdürlerince işletilir veya mukataa yöntemiyle mültezimlere işletmeleri için verilirdi. 1858 yılında yayınlanan arazi kanunuyla beraber maden işletme hak ve hukuku ile alınacak vergilere dair bazı düzenlemeler yapılmıştı. (Eldem, 1994:41)

¹³ Petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya geçmesinden önce, II. Abdülhamid'in 1888'de, Musul Sancağında 208 bin dönüm, Kerkük'te 507 bin dönüm ve Süleymaniye'de dört parça arazi emlakı vardı. Bağdat sancağında, merkezde 41 parça arazi olmak üzere, Hille Sancağında 775 bin dönüm ve Kerbela'da 141 bin dönüm emlakı bulunmaktaydı. II. Abdülhamid'in Musul ve Bağdat'ta sahip olduğu emlakine ait bilgiler için bakınız: (Şensözen, 1982:61-72; Terzi, 2009:37-69; Bardakçı, 2008:294-297).

Bu yeni düzenlemeler arazi kanunnamesinin 107. maddesiyle¹⁴ hayata geçirilmiştir. Buna göre; “arazi-i emîriyenin”¹⁵ herhangi bir mahallinde çıkan her türlü maden beytülmale yani devlete aitti. Bu durum aynı şekilde “arazi-i mevkûfe”¹⁶ için de geçerliydi. Ancak gerek “arazi-i emîriyede” gerekse “arazi-i mevkufede” herhangi bir maden çıkarılacağı zaman, ziraat ve tasarrufu kesintiye uğrayan kişiye, mahallin değer bahası mukabilinde icap eden meblağ tutarınca ödeme yapılması gerekirdi. Bununla birlikte arazi kanunnamesi bazı durumlarda toprak sahiplerini de madene ortak etmekte veya onun üzerinde tasarruf sahibi olmasına imkân tanımaktaydı. Söz gelimi “evkâf-ı sahihaden”¹⁷ olan arazide veya kasaba içlerinde bulunan şahıs mülklerinde zuhur eden madenler tamamıyla arazi sahibine ait olacağı ifade edilmekteydi. Ayrıca “arazi-i metruke”¹⁸ ile “arazi-i mevâtâ”¹⁹ çıkan madenlerin humsu yani beşte biri beytülmale ait olacakken geri kalan

¹⁴ Maden imtiyaz hukuku açısından önem arz eden ve bir madenin mülkiyetine ait hukukî durumu belirleyen bu madde aynen şu şekildedir: *Yüz Yedinci Madde – Her kimin uhdesinde olursa olsun arazi-i emîriyeden bir mahalde zuhûr eden altın ve gümüş ve nuhâs ve demir ve enva’-ı ahcâr ve alçı ve kükürt ve güherçile ve zımpara ve kömür ve tuz madenleri ve maâdin-i sâire cânib-i beyt’ül-mâle ait olup arazi mutasarrıflarının hiçbir madeni zapt eylemeye veyahut çıkan madenden hisse almaya selâhiyetleri yoktur. Kezâlik tahsisât kabilinden olan arazi-i mevkûfede zuhûr eden bil-cümle maâdin cânib-i beyt’ül-mâle ait olup gerek arazi mutasarrıfları tarafından gerek cânib-i vakfıan duhul ve taarruz olunamaz. Fakat gerek arazi-i emîriyeden ve gerek zikr olunan arazi-i mevkûfeden maâdin-i mezkûrenin ihracıyla ziraat ve tasarruftan tatil icab eden miktarı mahallin değer behası mutasarrıfına verilmek lazım gelir ve arazi-i metruke ile arazi-i mevâtâda bulunan maâdinin humsu beyt’ül-mâle ve bakiyesi bulan kimseye ait olur. Ama evkâf-ı sahihaden olan arazide zuhur eden madenler cânib-i vakfa ait olur ve derun-i kara ve kasabatta olan mülk-i arsalarda zuhûr eden maâdin cümleten sahibine ait olur ve arazi-i öşüriye ve haraciyette zuhur edip izabeye kabiliyeti olan madenlerin humsu cânib-i beyt’ül-mâle ve bakiyesi arazi sahibine ait olur ve izabe edilmeye kabiliyeti olmayan maâdin cümleten sahibine ait olur ve bil-cümle arazide bulunup mâlik ve sahibi malûm olmayan meskûkât-i atika ve cedide ve defâin-i mütenevvia’nın ahkâmı kütüb-i fikhide tafsil olunmuştur.* (Arazi Kanunnamesi, 1887 [1303]:57–58) Arazi Kanunnamesinin bu maddesinde her ne kadar sayılan madenler arasında “neft madeni” gösterilmiyor ise de fikhî hukuka göre petrol madeni beyt’ülmâl yani devlet hazinesi kapsamında değerlendirilmektedir. Nitekim Muhammed es-Sadr’a göre tuz ve petrol gibi açık madenler, bütün milletin ortak malı sayılmaktadır (Sadr, 1979:475). Kaldı ki yukarıdaki maddede madenler sayıldıktan sonra “ve maâdin-i sâire” denilerek, dolaylı yoldan petrolün de bu kapsamda değerlendirilebileceği beyan edilmiştir.

¹⁵ Mülkiyet hakkı (rakabesi) beytülmale ait olan ve hükümet tarafından belirli şahıslara tasarruf amaçlı ihale olunabilen araziler için kullanılan bir terimdir. Bu tür arazilerde mutasarrıflık yapacak kimselerden hükümet peşin bir para alır. Ayrıca mutasarrıf senelik öşür, humus (beşte bir oranı) gibi hasılat hissesi öder. (Pakalın, C:1, 1983:68–71)

¹⁶ Herhangi bir vakfa, vakfedilmiş olan arazilere verilen isimdir. Arazi-i mevkufenin rekabesi (mülkiyet hakkı) ve tasarruf hukuku vakfa ait olduğundan bunlarda kanuni muamele yapılmazdır. Ancak bu tür arazilerin vakıf şartları doğrultusunda kullanılması gerekliydi. (Pakalın, C:1, 1983:76)

¹⁷ Şahıs mülklerinin bir vakfa vakfedilmesi anlamında kullanılan bir terimdir. Bu tür araziler üzerindeki tasarruf hakkı tamamen vakfa ait olduğundan bunlar hakkında kanuni muamele cereyan etmezdi. (Pakalın, C:1, 1983:77)

¹⁸ Mera, harman yeri ve bataklık gibi halka terk edilmiş yerlere arazi-i metruke denilmekteydi. (Pakalın, C:1, 1983:75)

¹⁹ Hiç kimsenin tasarruf ve temellükünde olmadığı ve ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli kimsenin sesi işitilemeyecek derecede köy ve kasabadan uzak olan hâli yerlere verilen addı. Kanunen mesafe bir buçuk mil yani yarım saat itibar edilmişti. (Pakalın, C:1, 1983:75)

kısmı bulan kimseye verilecekti. Bu durum aynı şekilde “arazi-i öşüriye”²⁰ ve “arazi-i haraciye”²¹ için de geçerliydi.

Bu madde, arazi çeşidine göre bir madenin mülkiyeti ve vergilendirmesi hakkında hükümler içermekle beraber çıkartılmasına ve işletilmesine yönelik bir açıklama getiriyordu. Maden işletmesi konusunda doğan bu boşluk 1861 tarihli maden nizamnamesiyle giderilmişti. (Ökçün, 1969:807; Eldem, 1994:41; Keskin, 2005:154–155 ve 2011:127) Ancak maden nizamnamesi de daha en başta, maden işletme hakkını doğrudan padişahın onayına havale ediyordu. Nizamnamenin dördüncü maddesinde, her türlü maâdin-i asliye²² ve sathiyenin²³ ancak padişah iradesiyle işletilebileceği açık bir şekilde belirtilmekteydi.²⁴

II. Abdülhamid döneminde de geçerliliğini koruyan bu kanunname ve nizamnameler padişahın, mülk sahibi olsa da herhangi bir maden üzerinde tasarruf sahibi olabilmesi için ayrı bir prosedür takip etmesini zorunlu kılıyordu. Daha açık bir ifadeyle, Musul ve Bağdat’ta bulunan arazilerin Hazine-i Hassa’ya devredilmesi ve bunların padişah adına tapularının çıkartılması; söz konusu arazilerin altında bulunan petrol madenlerinin de işletilebileceği anlamına gelmezdi. Bunu yapan hükümdar bile olsa ayrıca bir padişah iradesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Böyle olduğundan dolayı II. Abdülhamid döneminde padişah ve hazine adına bir taraftan mülk temin edilirken, diğer taraftan da birtakım madenlerin arama ve işletme imtiyazları için iradeler çıkartılarak Hazine-i Hassa’nın uhdesine devredilmeye başlanmıştı.

²⁰ Hasılatından öşür alınan yerler için kullanılan bir terimdir. (Pakalın, C:1, 1983:78)

²¹ Öşür yerine maktu vergi toplanan yerler için kullanılan bir ifadedir. Bu tür araziler gayrimüslimlerden alındığı için hukukî statüsü diğerlerinden farklıydı. Bir defa toplanan vergiye haraç denilmekteydi. Haracı veren sahib-i arz, toprağını dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahip olmaktaydı. (Pakalın, C:1, 1983:71–73) Diğer taraftan, Irak arazisi de arazi-i haraciye kabul edilmekteydi. Bu muamele Halife Ömer zamanından kalma bir uygulamaydı. (Mithad Paşa, 1325:82) Ancak zamanla miri araziye dönüşmüştür.

²² Maâdin-i asliye 1887 tarihli maden nizamnamesinde şu şekilde tanımlanmaktadır: *Madde 2 – Maâdin-i asliyeden madud olan mevad zir-i zeminde arzın derinliğine doğru ya damar ya tabaka veyahut yığın halinde vâki altın ve gümüş ve plâtin ve cıva ve kurşun [...] ve enva-ı maâdin kömürü ve zift ve nefit ve asfalt ve petrol ve petrole mümasil sair mevadd-ı madeniyeye ve her nevi zikıymet taşlar [...] ve sıcak ve soğuk miyah-i madeniyeden ibarettir.* (Düstur, Cilt: 5, 1937:887)

²³ Maden nizamnamesinde maden-i sathiyeye ise şu şekilde tarif edilmektedir: *Madde 3 – Maâdin-i sathiyeden madud olanlar bir sureti gayrı muntazamada sathı arzda bulunan ve ameliyat-ı sathiyeye ile istihsal olunabilen demir cevherleri ve kibritiyet-i hadide tahvili kabil piridli topraklar ile madenli ve kumlu ve alüminli topraklar ve atik cüruf ve turp tabir olunan mahrukat gibi mevadd-ı madeniyedir.* (Düstur, Cilt: 5, 1937:887)

²⁴ Bu madde şöyledir: *Madde 4 – Maâdin-i asliye ve sathiyenin işletilmesi irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref-suduruna mütevakkıftır.* (Düstur, Cilt:5, 1937:887)

Bu fiili durumu hatırd tutarak, Musul petrol imtiyazları meselesinde özel bir durum arz eden Arif Bey'in Hazine-i Hassa'ya gönderdiği petrol hakkındaki raporunu daha dikkatli bir şekilde incelemek gerekmektedir. Bir müfettiş olarak, “emlâk-i mahsusa-i canâb-ı padişahîyi” yani padişaha ait emlâki, devir ve teftiş etmek göreviyle Musul'a gitliğini beyan eden Arif Bey'in, her ne kadar petrol kuyularını keşfetmekten uzak bir amacı olsa da Musul vilayetinde bulunan pek çok maden ve petrol arazisi hakkında bilgi vermektedir. Petrol madenlerinin mevki ve coğrafyaları ile konumlarını gösteren bir haritanın da bulunduğu raporunda, Musul'daki petrol kuyularının haricinde güherçile, kükürt, boya madeni ve tuz kuyuları gibi başka madenlerden de söz ettiği görülmektedir. Bununla birlikte hiç şüphe yok ki petrol hakkındaki bilgiler, raporun hatırı sayılır bir kısmını teşkil etmektedir. Nitekim raporun petrolle ilgili kısmı, daha sonra, nezaret tarafından “şâyân-ı ehemmiyet” olarak değerlendirilecektir. (BOA, HH.THR.233/47, lef 5)

Ahmed Arif Bey'in, Musul vilayetindeki petroller hakkında Hazine-i Hassa'ya gönderdiği ilk rapor bundan birkaç ay önce, 8 Mart 1888'de Ahmed Arif Beyle birlikte, emlâk-i şahane müfettişi Namık ve ikinci müfettiş Hasan imzasıyla yazılan uzunca bir layihadır. Bu layihada Musul vilayetinde bulunan emlâk-i şahanedan yani padişah mülklerinden bahsedilmektedir. Daha sonra Şirket mukataasının merkezi olarak Musul'un 65 kilometre güneyinde bulunan el-Kayyare²⁵ bölgesindeki birbirine yakın iki gaz madeninden söz edilmekteydi. Madenlerin miktarı ve mevkileri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, bu gaz madenlerinin Bedros Usta adlı bir kişi tarafından bir müddetten beri işletilmekte olduğu belirtilmekteydi. Ancak bu şahsın petrol tasfiye usulüne vâkıf olmamasından dolayı madenlerden gerekli verim alınamadığı ve aşiretlerin zaman zaman kuyuları ateşe vermek suretiyle bunları zayı ettikleri ifade edilmekteydi.

Raporda ayrıca, Şirket mukataasında bulunan gaz madenlerinin işletilebilmesi için en azından şimdilik, petrol arıtma işleminde kullanılabilecek üç dört imbiğin bulunduğu küçük bir fabrikanın yapılması ve fevkalâde serveti haiz olan bu madeni işleterek, bilimsel tahlil ve tasfiyelerini yapacak bir memurun bulundurulması gerekliliği önerilmişti. Böylece günde en az yüz teneke petrol çıkarmak mümkün olabilecekti. Elde edilecek olan bu petrol, Dicle Nehri vasıtasıyla (metinde Şat Nehri olarak zikredilmektedir) Bağdat,

²⁵ Raporda Tel-Hayyare şeklinde geçen bu bölge Musul'a 12 saat mesafede ve Dicle Nehri sahillerine bir saat uzaklıkta bulunmaktadır. (Satan, 2003:112; BOA, HH.THR.233/47, lef 4:1)

Basra ve çeşitli bölgelere taşınabilecek, bu sayede artacak olan sarfiyattan yıllık beş/altı bin liralık daimî bir gelir temin edilmiş olacaktı. Raporun son kısmında, Musul'da bulunan gaz madenleri hakkında daha sonra detaylı bir raporun hazırlanacağı haber veriliyordu. (BOA, HH.THR.233/47, lef 2)

Müşterek imzalarla hazırlanan 8 Mart tarihli bu rapora karşılık, Musul vilayetinde bulunan petrol, gaz ve diğer madenlere dair sonradan yazılacağı ifade edilen ve Bağdat'tan gönderilen 2 Ağustos tarihli ikinci rapor sadece Ahmed Arif Bey'in imzasını taşıyordu. Söz konusu ikinci ve asıl raporda bölgedeki petrol kuyularının Şammar aşireti mensupları tarafından yakıldığı vurgulanarak hem Kerküklü mültezim Hüseyin Usta hem de Bedros Usta tarafından hâl-i hazırda işletilmekte olan madenlerden ne şekilde istifade edildiği ayrıntılarıyla anlatılıyordu. Buna göre; büyük kazanlara doldurulan petrol, ateş üzerinde kaynatıldıktan sonra zift elde edilmekteydi. Sürekli olarak petrol üretim tekniklerinin yetersiz kaldığından dem vuran Ahmed Arif Bey asıl sözü, zikredilen madenlerden daha fazla nasıl istifade edilebileceği konusuna getirmektedir. Bunun için Arif Bey öncelikle aşiretler tarafından yakılan ve bunun neticesinde kapanan kuyu gözlerinin, madenci burguları ve sondaj ile yeniden açılmasına dikkat çekmektedir. Önceki raporda üç-dört büyük ve modern imbiğin bulunduğu bir fabrikanın kurulması teklifi bu yeni raporda tekrar tavsiye edilmekteydi.²⁶ Böylelikle gerek kalite ve gerekse nakliyat bakımından ecnebi gazlarıyla gerçekten rekabet edilebileceği ileri sürülmektedir.

Belli ki gördüğü madenler ve özellikle petrol kuyuları Ahmed Arif Bey'de bir heyecan uyandırmıştı. Musul petrolleri muhtemelen ona o tarihlerde şöhret bulan Amerikan ve Bakü petrol teknolojisini hatırlatmıştı.²⁷ Rapordaki anlatımına da yansıyan bu heyecanla karşılaştığı madenleri üstüne vazife olmamasına rağmen nezarete bildirme gereği duyduğu anlaşılmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun Arif Bey'in bu raporu Hazine-i

²⁶ Fabrika kurulması teklifi nezaret yetkililerine makul gelmiş olmalı ki, bu husus çeşitli yazışmalara konu olmuştur. Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu'ndan Hazine-i Hassa'ya yazılan bir tezkirede kurulması düşünülen bu küçük fabrikada istihdam edilebilecek petrol damıtma işine vâkıf birisinin süratle görevlendirilmesi talep edilmekteydi (BOA, HH.THR. 233/48, lef 2, 18 Ağustos 1304/30 Ağustos 1888).

²⁷ Musul ve Kerkük'te bulunan petrol kaynakları uzun süre Amerikan ve Bakü petrol teknolojisiyle birlikte hatırlanmaktaydı. Örneğin Bağdat mebusu olan İsmail Hakkı [Babanzade] Bey, 14 Şubat 1324/27 Şubat 1909 tarihli Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında Kerkük petrol yatakları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "...ve mesela Kerkük taraflarında öyle petrol madenleri vardır ki, Bakü madenlerine, Amerika'daki madenlere muadildir. Çünkü nehir gibi akıyor. Kezalik daha aşağıda Bağdat civarında öyle cari petrol var..." (Zabıt Ceridesi, C. II, Devre: I, İçtima Senesi: 1, s. 63)

Hassa Nezareti'nce oldukça önemsenmiş ve Musul'da bulunan petrolere ait imtiyazları nezarete devreden iradelerin çıkartılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Elbette Hazine-i Hassa Nezareti Musul petroleri ve bunların o tarihlerdeki işletme tekniklerini Ahmed Arif Bey'den öğreniyor değildi. Raporda anlatılan petrolün kaynatılarak bundan zift üretilmesi asırlardır uygulana gelen bir yöntemdi.²⁸ Bilindiği kadarıyla eski zamanlardan beri Kerkük sancağının kuzeyinde bulunan Baba Gurgur petrol yataklarının işletme hakkı Kerküklü Neftçizade ailesinden dört kişinin elinde bulunmaktaydı. Üstelik bu işletme imtiyazı için zamanın hükümdarından berat almışlardı. Bu çalışmanın ikinci

²⁸ Örneğin bilfiil Musul ve etrafını gezen meşhur seyyah İbn Cübeyr'in (1145–1217) on ikinci yüzyıldan aktardığı bilgiler, aradaki yaklaşık sekiz asırlık zaman farkına rağmen, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bile canlılığından hiçbir şey kaybetmemiştir. İbn Cübeyr'e göre, kendisinin daha önce duyup garipsediği ve katran olarak isimlendirdiği maddeyi, Kayyare'nin doğusunda ve Musul'a giden yolun sağında, bulut gibi koyu ve çukur bir arazide gördüğünü nakleder. Ona göre bu arazide büyüklü küçüklü çeşitli gözler bulunmaktadır. Öyle ki bazıları kaynıyormuş gibi kabarcıklar çıkartır. İnsanlar katranı toplamak için havuzlar yaparlar ve bu maddeyi havuzların içerisinde biriktirirler. Havuzların görüntüsü düz bir yüzey şeklidir, ancak bataklığa benzer. Katrana gelince; nemli, parlak, kokulu ve çok yapışkandır; dokunur dokunmaz insanın parmaklarına yapışır. Dicle yakınlarında başka katran kaynakları da vardır ve uzaktan dumanları görülebilmektedir. Anlatılanlara bakılırsa, buradaki insanlar katranı taşımak istediklerinde üzerinde ateş yakarlar. Böylelikle katranın ihtiva ettiği su buharlaşır, katran ise katı bir şekle (zifte) intikal eder. Bunu parça parça keser ve bu surette taşırlar (İbn Jubayr, 1852: varak numarası 137–138; İbn Cübeyr, 2003:170–171).

Öte yandan benzer bilgiler, İbn Battuta seyahatnamesinde de yer almaktadır. Orta Çağ'ın meşhur seyyahı İbn Battuta, Bağdat hakkında verdiği son derece canlı bilgilerden başka şehirdeki köprü ve değişik mimari yapılardan detaylı bir şekilde bahsederken Bağdat hamamlarında ziftin kullanıldığını şu şekilde ifade etmektedir: *Bağdat'ın hamamları pek çok ve pek güzeldir. Ekserinin sathı zift ile matlı [kaplanmış] bulunduğundan, gören siyah ruham [mermer] zanneder. Bu zift Küfe ile Basra beyrinde suret-i daimide akan bir membadan celb olunur. Zift salsal [kuru balçık] gibi membain etrafına toplanıp oradan kürek ile alınıp Bağdat'a sevk edilir. Her hamamda müteaddid halvetler mevcuttur. Her halvetin zemini zift ile mefrûştur. Duvarların zeminden itibaren nısfına kadar olan mahalli zift ile nısf-ı i'lâsı begayet ak alçı ile matlı bulunduğuna mebni, ictim'a-ı ziddin vaki' ve hâsıl ve haseneleri yekdiğerine mütekebil olur. Seyyah İbn Battuta bu bilgileri aktardıktan sonra, Kayyare denilen bölgeye geldiğini ve burada da zift maddesinin bulunduğu bahisle, konuyu İbn Cübeyr'in anlattığı noktaya getirir ve şöyle devam eder: *Oradan kıyam ile Dicle karibinde Kayyare nâm mahalle indik. Burada kâin siyah bir arzda zift membaları bulunur. Zift için havuzlar yapıp oraya toplanılır. Rû-i zeminde pek siyah, musaykal [cilâlı], yumuşak ve hoş kokulu salsale benzer. Membaların etrafında bulunan siyah bir göllük üzerinde ince yosun olup onu kenara atınca zift olur. [Onu kenara çekince hemen zift ortaya çıkar] mahal-i mezbûrun karibinde azim bir memba vardır. Zift çıkarmak arzu edildiğinde bu membada ateş yakılır. Ateş oradaki rutubet-i maiyeyi cezbeder. [Ateş suyu buharlaştırır] sonra zift parçaları ayrılarak çıkartılır. Küfe ile Basra beyrinde buna müşabih bir membaın zikri balâda güzâr etti.* (İbn Battuta, Cilt: 1, 1333:255–256; İbn Battûta, 2000:334–335)*

İbn Battuta'nın bu son kısımda anlattıkları ile –üslup farklılığı dışında tutulacak olursa– İbn Cübeyr'deki bilgiler neredeyse birbiriyle aynıdır. Bu durum her iki seyyahın da aynı yerleri gördükleri şeklinde yorumlanabilir. Ancak bazı araştırmacılar, İbn Battuta'nın bazen özet şeklinde ve bazen de aynen İbn Cübeyr seyahatnamesinden alıntı yaptığına işaret etmektedir. (Aykut, 1999:263) Ancak kesin olan şey, Osmanlı öncesinde de Musul'daki petrolün faal olarak kullanılmasıdır.

Bununla birlikte Osmanlı döneminde de petrol, sıklıkla kullanılmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu konuyla ilgili detaylı bilgiler mevcuttur. Son zamanlarda keşfedilen ve Evliya Çelebi'ye ait olduğu anlaşılan bir haritada, Musul bölgesinin “menba-ı zift” olarak tanımlanması kayda değerdir. (Kuşun, 2012:3)

bölümünde ayrıca ele alınacak olan Neftçizade ailesine tanınan bu petrol işletme hakkı aslında, Osmanlı Arap vilayetlerinde iptidai yöntemlerle petrol üretmek amacıyla verilen ilk imtiyaz olarak nitelendirilebilir. Diyarbakır Ahkâm defterleri içerisinde yer alan 1772 tarihli bir hükümde, “Neftçizâdeler’den İsmail ve Mehmed ve İbrahim ve Hüseyin Ağalar südde-i saadetime arzuhal edip bâ-berât-ı âlîşân kadîmü’l-eyyâmdan beri tasarruf ve intifâ‘ edegeldikleri Kerkük sancağında vâki’ Baba Gurgur petrol madeninde...” ifadeleri yer almaktadır. Hükümün devamında işletmesi Neftçizâdeler elinde bulunan petrol madenine başkalarının dahil olmak istediğine dair Divan-ı Hümayûn’a sunulmuş bir arzuhal hakkında verilen karar yer almaktadır. Buna göre, 1639 tarihli, Neftçizâdelerin petrol işletilmesine yönelik IV. Murad zamanında verilen fermanın altı çizilerek, Neftçizâdelerden başka kimsenin buradaki petrol işletme hakkının olamayacağı belirtilmekteydi. (Osmanlı’da Petrol, 2015:8)

II. Abdülhamid döneminde, bölge petrollerinin araştırma ve işletme imtiyazı Hazine-i Hassa’nın tasarrufu altına alınarak talip olan işletmecilere bu imtiyazı verme (ihsan etme) hakkının padişaha bağlı nezarete devredilmesi, aslında eskiden beri uygulana gelmekte olan berat verme prosedürünün bir devamıdır. Neftçizade ailesinin, dönemin padişahından berat alarak petrol işletme imtiyazını elde etmesi bu uygulamanın önceki örneğini göstermektedir. Bu durum, yukarıda da vurgulanan 1887 tarihli maden nizamnamesinde, maden işletmeciliğinin doğrudan padişah iradesine bağlanmasıyla da ilişkilendirilebilir. (Düstur, Cilt: 5, 1937:887–894)

Yukarıda da temas edildiği gibi padişah iradeleriyle önce Musul sonra Bağdat petrol imtiyazlarının nezaretin uhdesine devredilmeye başlanması Ahmed Arif Bey’in, Hazine-i Hassa’ya Musul ve Bağdat petrolleri hakkında sunduğu rapor sonrasında gerçekleşmiştir. Bu durum zaman içerisinde petrol işletmeciliğine talip olan şirket ve girişimciler arasında bir nevi, petrol imtiyazlarını öncelikli bir şekilde elde etme rekabetine dönüşecektir. Söz konusu olan imtiyazları uhdesinde bulunduran Hazine-i Hassa Nezareti ise bu rekabetin yönetim merkezi konumuna geçmişti. Öyle anlaşıyor ki hükümdar hazinesi konumundaki Hazine-i Hassa, üçüncü şahıslara imtiyaz verebilmek için ikinci şahıs olarak petrol imtiyazlarını, Orman ve Maâdin Nezareti’nden devralmaya başlamıştı.

1.1.2. Petrol İmtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya İntikali

II. Abdülhamid, Musul vilayetinde bulunan Şirket ve Hazerçift nahiyelerini padişah emlakı haline getirdiği 16 Ocak 1884 tarihinden yaklaşık beş yıl sonra, 6 Şubat 1889 (25 Kânunusani 1304) tarihinde, Musul vilayeti içerisindeki petrolün arama ve işletmesi imtiyazlarını, Hazine-i Hassa'ya devreden ilk iradeyi çıkartmıştır. Bağdat ve Musul vilayetleri birlikte ele alındığında, II. Abdülhamid bu bölgedeki petrolün Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilmesi amacıyla 1889, 1898 ve 1902 tarihlerinde ve toplamda üç irade çıkarttığı görülmektedir.²⁹ Bu iradelerden, özellikle Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa'nın³⁰ çıkartılmasında büyük rol oynadığı 6 Şubat 1889 tarihli olan ilki şu şekildedir:

Musul vilayeti dâhilinde bulunan emlak-i mahsûsa-i cenâb-i cihâhbânî derûnunda kesretle petrol gaz[1] madenleri zuhûr etmekte olmasına mebni umûm Musul vilayeti dâhilinde gerek Emlâk-i Seniyye derûnunda ve gerek sair cihetlerde petrol gazı madeni taharrisi ve işletmesi imtiyazının münhasıran Hazine-i Hassa-i Şâhâne nâmına verilerek ale'l-usûl icab eden fermân-i âlinin tastîr ve i'tası Hazine-i Hassa Nezareti celîlesinin tezkire-i ma'rûzası üzerine şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i cenâb-i padişahî iktiza-i âliyesinden bulunmuş olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 25 Kânunusâni sene 1304. [İmza:] Ser-kâtip-i hazret-i şehriyârî bende Süreyya. (BOA, İ.DH. 1121/87615; BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 02:139 BOA, İ.DH. 1121/87915; MİL.E.d. 00014:4)

Bu iradenin metni daha yakından incelendiğinde, Ahmed Arif Bey'in hazırladığı raporda petrolü tarif için kullandığı ifadeler ile irade metninde yer alan terkiplerin birbirine benzer olduğu görülmektedir. Söz gelimi Arif Bey, Kayyare'de bulunan petrolü anlatırken “gaz yani petrol madenleri” şeklinde kullandığı ifade, iradede “petrol gaz madenleri” şeklinde yer almaktadır. Yine raporun son kısmında petrolün kesretle zuhûr ettiği şeklindeki beyan, irade metninde “kesretle petrol gaz madenleri zuhûr etmekte olmasına mebni” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca raporda Arazi-i Seniyye dışında bulunan, meselâ Hamam Ali'deki petrol madenlerinden bahsedilmiş olması da irade metnine “umûm Musul vilayeti dâhilinde gerek Emlâk-i Seniyye derununda ve gerek sair cihetlerde” ifadeyle yansımaktadır. Bu son ifade ile sadece o tarih itibarıyla padişah emlakı içerisinde bulunan Şirket veya en önemli petrol kaynağı olarak gösterilen Kayyare petrolüne (BOA,

²⁹ Bu iradelerin bir kısmı veya tamamının tıpkıbasımı ve tam transkripsiyonu ile tercümeleri pek çok defa yayınlanmıştır: (Oil Engineering and Finance, 1923:199; Longrigg, 1968:233-234; Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993:191-192; Uluğbay, 2003:495; Terzi, 2003:347-360; Osmanlı Döneminde Irak, 2006:210-211; Ediger, 2007: 401; Terzi, 2009:102, 106 ve 111; Osmanlı'da Petrol, 2015:58)

³⁰ Osmanlı devlet adamlarından olan Agop Paşa (Kazazyan) (1833-1891) hesap kitap işlerine yatkınlığı dolayısıyla bir müddet Osmanlı Bankası'nda çalıştı. II. Abdülhamid iktidara geldikten kısa bir süre sonra Hazine-i Hassa Nazırı olarak tayin edildi (1877). Metruk haldeki Hazine-i Hassa mallarını yeniden çalıştırarak bunlardan gelir etmeye başlamasıyla padişahın gelirlerini ciddi anlamda arttırdı. II. Abdülhamid'in mülklerinin tapulu hale getirilmesinde de yönlendirici bir rolü vardır. Kısa bir süre Maliye Nazırlığı da yapmıştır. Padişahın kendisine hediye ettiği atından düşmesi sonucu ölmüştür. (Dadyan, 2011:83-86)

HH.THR, 233/47, lef 5, belgenin arka kısmı) ait imtiyazlar değil, bütün Musul vilayetini kapsayan coğrafyadaki petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya devredildiği beyan edilmiş oluyordu.

Birkaç satırlık irade metni ile rapordaki ifadelerin birbiriyle benzerlik göstermesi nezaretin, Ahmed Arif Bey'in raporu üzerine hareket ettiği şeklinde açıklanabilir. Hatta bu iradenin çıkmasından beş gün önce, Hazine-i Hassa'dan Mâliye Nezareti'ne gönderilen bir mazbatada, hangi gerekçelerle Musul petroleri imtiyazının Hazine-i Hassa'ya intikal ettirilmesi gerektiği anlatılırken, Ahmed Arif Bey'in raporundaki bilgilerin aynen tekrarlanmış olması da yine nezaretin bu tutumunu teyit etmektedir (BOA, HH.THR. 233/49, lef 2). Her ne şekilde olursa olsun, Hazine-i Hassa'nın kendilerine sunulan raporları oldukça dikkatle incelediği ve bu doğrultuda adımlar attığı son derece açıktır. Hatta meşhur petrol komisyoncusu Kalust S. Gülbenkian, bu gelişmelerden aşağı yukarı yarım asır sonra yazdığı hatıralarında, II. Abdülhamid'e 1890'larda sunmuş olduğu bir rapordan bahsetmektedir. Hatta onun bu muhtemel raporu sonucunda padişah II. Abdülhamid'in Musul petroleri imtiyazını Hazine-i Hassa Nezareti'ne devrettiğini abartılı bir şekilde iddia etmektedir. (Gulbenkian, 1948:3) Bu durum bile o dönemde böyle raporlara ne derecede önem verildiğini göstermektedir.

Hazine-i Hassa'nın, Musul petrolerinin arama ve işletme imtiyazlarını kendi tasarrufu altına almasını sadece bir rapora veya raporlara hatta o raporlarda yer alan haritalara bağlamak, fikir verse bile nezaretin asıl maksadını tam manasıyla açıklığa kavuşturmamaktadır. Dahası, haritada petrol alanlarının yerlerini işaretlemek –en azından ilk başta–nezaretin pek de kayda değer gördüğü bir husus değildir. Zira iradede “umum Musul vilayeti dâhilinde” ifadesi kullanılarak bir genelleme yapılmış ve keşfedilmiş olan veya olmayan tüm petrol kaynakları işaret edilerek, vilayetin tamamındaki petrol arama ve işletme imtiyazının hazineye devredildiği belirtilmiştir. Öte yandan, rapor nezarete ulaşip imtiyazlar için irade çıkartılmasına karar verildikten sonra, Ahmed Arif Bey'in layihası yeniden incelenmiş ve bölgeye bir maden mühendisinin gönderilip teknik inceleme yapılmasına karar verilmiştir (BOA, HH.THR. 233/47, lef 5).

Bununla birlikte Musul ve Bağdat petrolerine yönelik araştırma ve işletme imtiyazlarının hükümdar hazinesine devredilmesi, dönemin mâli ve iktisadî gelişmeleriyle de yakından ilişkilidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti biriken borçlarını artık

ödeyemeyeceğini ilân ettikten sonra, 1881’de Muharrem Karamâmesinin yayınlanmasıyla devlete ait borçların ödenebilmesi için Düyûn-i Umumiye İdaresi kurulmuştu. Bu idareye devletin önemli gelir kalemleri devredilerek, inhisar (tekeli) kurma hakkı tanınmış, böylelikle borçlar yeniden yapılandırmıştı. Dışarıdan bakıldığında borçların ödenebilmesi için geliştirilen bu çözüm makul karşılansa bile gerekli taksitler ödendikten sonra elde kalan gelir miktarı, devletin rutin giderlerini karşılamaktan uzak olacağı açıktır. Düyûn-i Umumiye İdaresiyle birlikte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında, -teamüllere aykırı davranmak göze alınarak- bir takım yeni çözümler üretildiği görülmektedir. Böylece hükümdarın şahsında, hanedanının gelir ve giderlerini düzenleyen Hazine-i Hassa Nezareti, pek çok vilayetten emlak temin etmeye başlamış ve bunların önemli bir kısmı II. Abdülhamid’in üzerine tapulanmıştır. Padişah ise bireysel bir girişimci şeklinde bu tapulu arazileri işletme yolunu tercih etmişti.

Öte yandan her sene mart ayının ilk günlerinde ağnam vergisi olarak koyun başına üç kuruş toplanmaktayken II. Abdülhamid tarafından çıkartılan bir irade ile padişah arazilerini işletenler için bu meblağ altmış paraya (1,5 kuruşa) düşürülmüştü. Bölgede yaşayan vatandaş açısından bu durum, mülklerini Hazine-i Hassa’ya devretmek için son derece cazip görünüyormuş olmalıydı.³¹ Emlak-i Seniyye arazilerinden toplanan bu para ise Hazine-i Maliye’ye değil doğrudan Hazine-i Hassa Nezareti’nin hesabına geçirilmekteydi (SüleymanNazif, 1342:13-14). Böylece elde edilen gelirler, Maliye Hazinesine değil de Hazine-i Hassa kasasına aktarılmasıyla dolaylı olarak Düyûn-i Umumiye idaresinin

³¹ Bu gibi gerekçelerden olsa gerek, sahip oldukları arazilerin padişah tarafından satın alınması yahut bu arazilerde bulunan madenlerin işletme imtiyazının Hazine-i Hassa Nezareti’ne devredilmesini talep edenler de bulunmaktaydı. Meselâ, aşiret reislerinden olduğu anlaşılan, Şerif Mehmed Mansur ile Şerif el-Bedevî Abdülmecid, 17 Aralık 1889 tarihinde nezarete bir dilekçe göndermişlerdi. Oldukça mübalağalı ifadelerle yazılan dilekçeden, sultana bugüne kadar eşraftan herhangi bir maden takdim edemedikleri için müteessir olduklarını ifade etmektedirler. Hatta Allah’tan başka herkeste kıskançlık olabileceğine işaret ederek, padişaha maden sunmuş olan başka kişilere imrendiklerini ima etmektedirler. Şimdi ise II. Abdülhamid’e işlettirilebilecek bir maden sunacaklarını ümit eden aşiret reisleri, şayet bunda muvaffak olurlarsa sultanın ebediyete kadar hayırla yâd edileceğini beyan etmektedirler. (BOA, HH.THR. 233/93, 5 Kânunuevvel 1305)

II. Abdülhamid’in Hazine-i Hassa’ya maden ve özellikle de petrol imtiyazlarını devrettiği bu tarihlerde aşiret reislerinin kendilerini sultana maden takdim etmek durumunda hissetmeleri, Hazine-i Hassa’nın imtiyaz konusunda attığı adımların kamuoyu tarafından nasıl karşılandığının da görülmesi bakımından ilginçtir. Yukarıda bahsedilen gerekçeye ilaveten belki de işletme imtiyazı veya sahip olduğu emlakı satma karşılığında en yüksek meblağı Hazine-i Hassa’nın ödeyeceğini düşünmektedirler. Ancak her ne şekilde olursa olsun, kıymet ifade eden maden veya benzerlerinin hükümdar hazinesi tarafından değerlendirildiği, satın alındığı veya işletme imtiyazının Hazine-i Hassa’ya devredildiğinin, Osmanlı tebaasından bazıları tarafından fark edildiği veya bir şekilde bundan haberdar olduğu görülmektedir.

kontrolüne girmekten kurtarılmaktaydı. Ayrıca kıymet ifade eden maden ve çiftliklere ait imtiyazlar da çeşitli iradeler çıkartılarak hazinenin tasarrufuna aktarılmaya başlanmıştı.

Bu faaliyetlerin 1881 yılından itibaren yoğunlaşması Hazine-i Hassa'nın Düyûn-i Umumiye idaresine karşı bir tedbir uygulama çabasını akla getirmektedir. Böylelikle tuz ve tütün inhisarı gelirleri, ipek öşürü, müskirat (alkollü içkiler) resmi ile balıkçılık gibi pek çok gelir kaynağının Düyûn-i Umumiye İdaresi tarafından toplanmasına karar verilerek adeta ipotek altına alınan devlet³², varidat kapısı olabilecek maden, mülk, çiftlik gibi çeşitli gelir kalemleri veya imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştı. Yeniden ifade edilecek olursa, hükümdarın bu yolla elde ettiği mülkler ile Hazine-i Hassa'ya devredilen imtiyazların birbirinden ayrı düşünülmesi gerekmektedir. Genel kanaatin aksine padişah, petrol imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya devreden iradeleri yayınlayarak herhangi bir emlâki hazineye katmış veya tapulu malı haline getirmiş değildir.

Diğer taraftan 6 Şubat 1889 tarihli irade ile Hazine-i Hassa'ya aktarılan petrol araştırma ve işletme imtiyazı, 5 Haziran 1889'da Musul Valiliği ve Musul Emlâk-i Hümâyûn Komisyonu'na bildirildi (BOA, HH.THR. 233/51, 24 Mayıs 1305). Bu tarihten itibaren emlâk komisyonu, Musul vilayeti içerisinde bulunan emlâk-i hümâyûna dâhil olsun–olmasın, bütün petrol kaynaklarını, Hazine-i Hassa adına müzayede yolu ile taliplilere ihale etme hakkına sahip olmuştu. Bu karardan sonra petrol araştırma ve işletme imtiyazı talep eden veya zaten işletmekte olan mültezimler ile nezaret veya nezaret adına hareket eden vilayet komisyonu arasında bir tür hukuk mücadelesi başlayacaktır.

Bağdat vilayetinde bulunan petrol madenleri imtiyazının Hazine-i Hassa'ya devredilmesine gelince: Her ne kadar Ahmed Arif Bey, Musul vilayetindeki petrol madenlerini anlatırken, Bağdat vilayetinde bulunan petrol kaynaklarının önemine değinse de vilayet sınırları içerisindeki Mendeli³³ kasabasında bulunan petrol membarları hakkında

³² Bu gelirler Osmanlı Devleti'nin toplam varidatının dörtte birine karşılık gelmekteydi. (Blaisdel, 1979:139–140) Düyûn-i Umumiye İdaresi'nin bunları Osmanlı Devleti borçlarına karşılık olarak toplaması bir anlamda borç ödemesi garanti altına alınmış oluyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin, Düyûn-i Umumiye'den arda kalan gelirleri, giderlerini karşılamadığı için yeniden borçlanma yoluna girmişti. Avrupalı devletler, kurulan bu idare sayesinde Osmanlı borçlarının ödenme garantisi gördüklerinden kesenin ağzını yeniden açtılar. Böylelikle Osmanlı Hükümeti, 1885, 1890, 1891, 1893, 1894, 1896, 1901-5, 1908 borçları başta olmak üzere, 130 milyon Osmanlı lirasını aşkın yeni borçlanmalara girdi. Daha detaylı bilgiler için bakınız: (Parvus Efendi, 2014:44-45;)

³³ Mendeli, Bağdat'ın kuşbakışı 115 kilometre kuzeydoğusunda bulunan bir kazadır (Satan, 2003:114). Ancak bugün Bağdat'tan en kısa karayolu ile yaklaşık 150 kilometre kuzey doğuda gidilerek buraya varılmaktadır. İran sınırının 10 kilometre kadar doğusunda bulunan bu yerleşim birimi, 1872–1918 arasında

Hazine-i Hassa baş mühendisi Emile Jacquerez³⁴ tarafından 27 Ağustos 1894 (15 Ağustos 1310) tarihinde oldukça detaylı bir rapor hazırlanmıştır.³⁵ Jacquerez raporunda, Mendeli arazisinde bulunan petrol madenlerinin mevki ve coğrafyasını, maden çeşitlerine verilen isimler ile ihracat miktarlarını, önceden işletmek için yapılan teşebbüsleri ve bu madenleri işletmek için önerilerini tafsilâtlı bir şekilde anlatmıştır. E. Jacquerez'in Fransızca hazırladığı bu raporu, Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek Hazine-i Hassa'ya gönderilmiştir. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 30, 27 Eylül 1310/9 Ekim 1894)

E. Jaacquerez'in raporuna ek olarak, padişahın Bağdat petrolleri imtiyazını Hazine-i Hassa'nın uhdesine devredeceği irade henüz yayınlanmadan bir gelişme daha yaşandı: İngiliz Albay Sir Frederick Richard Maunsell³⁶, *The Royal Geographical Society*'de "The Mesopotamian Petroleum Field" başlıklı ve son derece önemli bir makale kaleme aldı (1897:528–532). Bu makalesinde Maunsell, Musul ve Bağdat vilayetleri ile İran'ın bu bölgeye yakın şehirlerini içine alan coğrafyadaki petrol kuyuları hakkında çoğu kendi gözlemlerine dayanan detaylı bilgiler vererek, bu madenlerin bulunduğu yerleri makaleye eklediği dört harita üzerinde işaretlemiştir. Hatta makalede Avrupalı okuyucuların iştahını kabartacak şekilde bu bölgedeki petrollerin çağlar öncesinde Rum Ateşi yapımında kullanılmış olduğunu ileri sürmüştür. Diğer taraftan, Mendeli'ye gitmediğini söyleyen Albay Maunsell, farklı seyyah ve kâşiflerin eserlerine dayanarak buradaki petrol kaynakları hakkında da yine detaylı bilgiler vermiştir. Ona göre, burada bulunan petrolün içerisinde çok fazla benzin bulunduğundan dolayı, bu petrol, kerosen (bir tür gazyağı) yapımında kullanılan Amerikan petrolünün yerini alabilecektir. Özetle Maunsell, o günlerde Ermeni olayları gibi politik problemlerle karşı karşıya bulunan Osmanlı'dan -metinde

Bağdat vilayetine bağlı bir kaza olarak idare edilmiştir. (Sezen, 2017:43; Mostras, 1995:170; Birken, 1976:222)

³⁴ Osmanlı arşiv belgelerinde "Jakraz" imlâsıyla yazılan Emile Jacquerez 14 Temmuz 1861'de Paris'te doğmuş ve 29 Aralık 1915'te ölmüştür. Belgelerde "...neft ve zift madenleri hakkında mühendis Jacquerez'e icra kılınan tebligat üzerine..." denilerek Bağdat vilayetindeki Mendeli petrol kaynakları hakkında kendisinden rapor hazırlaması istenildiği ifade edilmektedir. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 31, 31 Teşrinievvel 1310/12 Kasım 1894)

³⁵ Rapor metni için bakınız: (BOA, HH.THR. 248/10, lef 28). Ayrıca Emile Jacquerez'in Musul vilayetindeki petrol kaynakları için hazırlamış olduğu son derece detaylı başka bir raporu daha bulunmaktadır: (BOA, HH.d., 25199).

³⁶ 1890'lı yıllarda Van'da İngiliz Konsolosluğu yapan Frederick Richard Maunsell (1828-1916), ayrıca 1901–1905 yılları arasında İstanbul'da İngiliz askeri ateşe olarak bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri ve özellikle Kürt ve Arap toplulukları üzerine pek çok araştırma yaparak bilgiler toplamıştır. Ayrıca Bağdat Demiryolu imtiyazının verildiği 1903 yılında Musul ve Bağdat'taki petrol arazilerinin tespitinde de görevlendirilecektir. (Cohen, 2008:12, 20 ve 45)

Türkiye denilmektedir- imtiyaz elde edilmek suretiyle, bu madenlerin işletilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Şayet son derece dikkate değer olan bu zengin petrol yatakları modern bir teknikle işletilebilse ve bunda başarılı olunursa Mezopotamya petrolü hiç şüphesiz dünyanın en önemli ticarî metaı olacaktı. (Maunsell, 1897:531–532)

Albay Maunsell'in rapor mahiyetindeki makalesi şüphesiz Avrupalı petrol şirketleri ve sermayedarların dikkatini Mezopotamya petrolüne çekecek şekilde yazılmıştı. Bu tarihler ayrıca Anadolu'da inşa edilmekte olan demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması ve demiryollarını inşa edecek olan şirkete tanınacak maden araştırma ruhsatı tartışmalarının başladığı tarihlerdir. Böyle bir dönemde, Hazine-i Hassa Nazırı Sakızlı Ohannes Paşa³⁷ (1830–1912), padişah II. Abdülhamid'e 1 Eylül 1898 tarihinde Bağdat petrollerine dair bir arz yazmıştı. Buna göre, Musul vilayeti içerisindeki petrol kaynakları nezaretin uhdesine geçirilmesine rağmen yakın bölgelerde bulunan söz gelimi Mendeli'de de zengin ve ehemmiyetli petrol membarları bulunduğu ifade edilmekteydi. Ohannes Paşa ayrıca bu kaynakların idare ve muamelesi birleştirilmedikçe bunlardan layıkıyla istifade edilemeyeceği, hazineye müracaat eden erbab-ı fen ve mühendisler tarafından belirtildiğini ileri sürmektedir. Ona göre bu durum, yapılan araştırmalar sonucunda da anlaşılmıştı. Dolayısıyla hem nezaretin istifadesini temin etme hem de bölgede yaşayan ahalinin ihtiyaçlarını giderebilmek için Bağdat vilayetindeki petrol kaynaklarının da tıpkı Musul'da yapıldığı gibi Hazine-i Hassa'nın idaresi altına alınması gerekmektedir. (BOA, HH.İ., 118/173, 20 Ağustos 1314) Bu arz üzerine II. Abdülhamid, 19 Eylül 1898 (7 Eylül 1314) tarihinde bu sefer Bağdat vilayetindeki petrol imtiyazları hakkındaki muameleye dair iradesini çıkartmıştır. Petrol imtiyazlarına dair bu ikinci irade metni şu şekildedir:

Musul vilayetinde bulunan petrol ve petrol madenlerinin taharrî ve işletmesi imtiyâzı bâfermân-i âli münhasıran Hazine-i Hassa'ya âid olduğu gibi Bağdat vilayeti dâhilinde de ehemmiyetli petrol madeni bulunmakta olduğundan ve yekdiğerine muttasıl olan bu iki vilayet dâhilindeki maâdinin idareleri tevhið edilmedikçe istifâde hâsıl olamayacağından Bağdat vilayeti dâhilinde petrol ve petrol maâdini taharrî ve işletmesi imtiyâzının dahi Hazine-i Hassa-i Şâhâne'ye i'tâsı hazine-i müşârunileyhâ nezaret-i behiyyesinin arz ve iş'ârı üzerine şeref-sudûr buyrulan irade-i seniyye cenâb-i hilâfet-penâhi iktizâ-yı celîlinden olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 7 Eylül sene [1]314 [20 Eylül 1898] Ser-kâtip-i Hazret-i Şehriyârî bende Tahsin. (BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 3/57; BOA, İ.HUS. 68/7})³⁸

³⁷ Hazine-i Hassa'nın en önemli nazırlarından birisi olan Ohannes Paşa'nın sicil dosyası için bakınız: (BOA, HH. SAİD., d.1:257)

³⁸ İmtiyazı Hazine-i Hassa'ya ihale buyrulan madenlere dair hulâsa defterinde, üçüncü imtiyaz defterine atfen, Bağdat vilayetindeki petrolün, Musul'da olduğu gibi padişah hazinesine devredildiği hakkında bir kayıt vardır. Burada, Basra vilayeti içerisindeki petrol imtiyazlarının da Hazine-i Hassa Nezaretine devredildiği bilgisi yer almaktadır. Ancak Basra vilayeti için böyle bir muamelenin icra edildiği, üçüncü imtiyaz

Musul vilayetindeki petrol arama ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya ait olduğunun tekrar vurgulandığı bu ikinci iradede, Bağdat vilayeti içerisinde de ehemmiyetli petrol madenlerinin var olduğu bildirilmiş ve bu vilayet içerisindeki petrolere ait imtiyazları Hazine-i Hassa'nın uhdesine devredildiği belirtilmiştir. Petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilmesi ile ilgili son irade ise ikinci iradeden dört yıl sonra 18 Kasım 1902'de çıkartılmıştır.³⁹ Bu iradede sadece Musul vilayeti dâhilindeki petrol membalarına ait imtiyaz hakkının Hazine-i Hassa uhdesinde bulunmakta olduğu hususu tekrarlanmakla yetinildiğinin altını çizmek gerekir. Bu da padişahın, kısa bir süre sonra imzalanacak olan demiryolu mukavelesiyle petrol imtiyazlarını kesin bir şekilde ayırmak istediğini düşündürmektedir. Bağdat vilayeti içerisindeki petroler hakkında ise herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir.

II. Abdülhamid'in Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarıyla ilgili bir başka konu da çıkartılan bu iradelerin, ilginç bir şekilde tam da Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm'in Osmanlı topraklarını ziyaret ettiği tarihlere tesadüf etmesidir. II. Wilhelm'in ilk ziyaret tarihi olan 21 Ekim 1889'dan birkaç ay önce Musul petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya devredilmesine karar verilmişti. Ancak bundan daha ilgi çekici olanı, 5 Ekim 1898'te imparatorun Osmanlı sultanını ikinci defa ziyaret etmesinden sadece birkaç hafta önce de 19 Eylül 1898'de ikinci iradenin çıkartılmasıydı. Bu sefer, iradenin kapsama alanı Bağdat'ı da içerisinde alacak şekilde genişletilmişti. Üçüncü bölümde etraflıca ele alınacak olan Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Bağdat'a kadar inşa edeceği hat üzerinden ulaşması ve aynı zamanda buradaki petrolere göz dikmesi, padişahın bu şekilde bir irade çıkarmasında etkili olmuştur. Bu durum, II. Abdülhamid'in o tarihlerde demiryollarıyla birlikte tartışılmaya başlanan petrol imtiyazlarını, tamamen demiryolu imtiyazlarından ayırmak istemesinden de kaynaklanmıştır (Ediger, 2007:209; Hut, 2016b:80). II. Abdülhamid'in bu şekilde bir tavır sergilemesi, şüphesiz 1890'lı yıllarda yoğunlaşan imtiyaz

defterinde bulunmadığı gibi herhangi başka bir kayıta da böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Söz konusu olan hulâsa kaydı şöyledir: *Musul vilayetinde bulunan neft ve petrol madenlerinin taharri ve işletmesi imtiyazının münhasıran Hazine-i Hassa-i Şâhâne'ye ihalesiyle Bağdat vilayeti dâhilinde zuhur eden petrol madeni ile Basra vilayetinde bulunan petrol madenleri taharri ve işletmesi imtiyazının dahi Hazine-i Hassa-i şâhâne'ye terk ve tahsisine dair fi 5 Ca sene 316 [21 Eylül 1898].* (BOA, MİL.E.d. 14:5)

³⁹ İrade metni şu şekildedir: “Musul vilayeti dâhilindeki petrol madenlerinin imtiyâzı Hazine-i Hassa-i Şâhâne'ye i'tâ buyrulmasına mebnî muâmele-i lâzîmenin ifâsı şeref-sudûr buyrulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet penâhi icâb-ı âlisinden olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 5 Teşrinisâni sene [1]318 [18 Kasım 1902] Ser-kâtip-i Hazret-i Şehriyârî bende Tahsin.” (BOA, A. {DVN.İMTZ.d. 3/108; BOA, İ.HUS. 100/148)

müracaatlarının doğurduğu bir sonuçtu. Belki de padişah, demiryolu imtiyazlarını, ecnebi sermaye ile desteklenen Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne verdikten sonra, petrol imtiyazlarını da Osmanlı vatandaşı olan bir müteşebbise veya her ne kadar o tarihlerde mevcut olmasa da ileride kurulacak yerli bir şirkete ihale ederek, rekabeti kendi lehine dengelemek istemişti.

1.1.3. İmtiyaz İradeleri Üzerine Tartışmalar

II. Abdülhamid'in petrol imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya devreden iradeleri, bugüne kadar değişik açılardan pek çok tartışmaya konu olmuştur. Bu tartışmalarda genel olarak padişahın mülk edinmesi ile imtiyazları Hazine-i Hassa'ya devreden iradeleri çıkarması meselesi birbirine karıştırılmıştır. Bazı araştırmacılar, II. Abdülhamid'in "gereklilik" icabı bu tür hamlelere giriştiğini ve hatta bu durumun yabancı devletleri "paniğe" sürüklemiş olduğunu iddia etmektedir (Terzi, 2014b:182, 187). Bazıları ise aslında özel bir nitelikte olması gereken Hazine-i Hassa'nın bu tür uygulamalarla git gide resmileştiği ve "devlet içinde devlet" olma şeklini aldığını ileri sürmektedir (Şensözen, 1982:54). II. Meşrutiyet devrinde Irak'ta çeşitli valiliklerde görev yapan Süleyman Nazif biraz daha ileri gitmiş ve II. Abdülhamid'in emlâk edinmesiyle ilgili itham edici ifadelerde bulunmuştur. Ona göre Hazine-i Hassa "gasb ve yağma" ile mülklerini genişletmiş ve bölgede yaşayan halkın rızkı "çeyrek asırdan fazla talan" edilmişti. Öyle ki "insafın o devirde ve o yerlerde namı" dahi kalmamıştı.⁴⁰ (Süleyman Nazif, 1324:3).

Daha çok II. Abdülhamid'in mülklerine yönelik yapılan bu eleştirilerin birçok araştırmaya konu olduğu⁴¹ ve bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmede için burada ayrıştırma girilmeyecektir. Ancak bir noktanın altı çizilmesinde yarar vardır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde, kurulduğundan beri geçerli olan bir hanedan âdeti vardı: Hanedana ait olan emlâk ve eşya mirasçılar arasında bölüştürülmezdi. Eğer varsa mal ve eşyalar doğrudan tahta geçen bir sonraki padişahın tasarrufuna geçerdi.⁴² Bundan dolayıdır ki

⁴⁰ Bu düşüncelerden hareketle Süleyman Nazif, Irak'taki emlâk ve imtiyazları da anlattığı eserine *Çalınmış Ülke* ismini vermiştir.

⁴¹ II. Abdülhamid'in şahsî mülkleri hakkında yapılan çalışmaların belli başlıları şöyledir: (Şensözen, 1982, Koçak, 1990; Terzi, 2000; Sami, 2006 (Türkçesi, 2007); Bardakçı, 2008).

⁴² Osmanlı son döneminde ortaya çıkan hanedanın veraseti tartışmalarıyla (Zira Sultan Abdülaziz, Şehzade Murad'ın şehzadelik hakkını düşürüp bunu Yusuf İzzettin Efendi'ye devretmeye niyetlenince veraset tartışmaları başlamıştı) bu mesele de gündeme gelecektir. Bu esnada meşhur şair Ziya Paşa (1825-1880) da

neredeyse Osmanlı son dönemine gelinceye kadar padişahlar tapulu bir mal edinme ge-
reği duymamışlardı. II. Abdülhamid'in ise mülk edinme konusunda ihtiraslı olduğu ve
bunu bir hayli abarttığı bilinmektedir. Ancak padişah sadece mülk edinmekle yetinmemiş,
bir taraftan da çıkarttığı çeşitli iradelerle maden imtiyazlarını Hazine-i Hassa Nezareti'nin
tasarrufuna aktarmaya başlamıştır.

Petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ye devredilmesi açısından konu ele alındı-
ğında II. Abdülhamid'in, neden mülk edinmekle yetinmediği ve petrol imtiyazlarını da
hazineye devretme ihtiyacı hissettiği sorusu akla gelmektedir. Ne yayınlanan iradelerde
ne de II. Abdülhamid'in tarafından doğrudan bu soruya cevap olabilecek bir ifadesine
rastlanmamıştır. Ancak bu durum karşısında ilk hatıra gelen şey, petrolün gelecekte
önemli bir maden olacağını padişahın öngörme ihtimalidir. Halbuki padişah Musul'da
sadece petrol değil kömür madenleri imtiyazını da hazineye devretmişti.⁴³ Dolayısıyla bu
ve benzeri bir öngörünün iradelerin çıkmasında etkili olduğu düşüncesi tek başına açık-
layıcı değildir. II. Abdülhamid'in zihninde petrolün gelecekte önemli bir maden olabile-
ceği ihtimalinden başka etkenler de bulunmalıydı. Petrol ve kömür birlikte düşünüldü-
ğünde; devlet için stratejik olarak görülen madenlerin kontrol ve muhafaza altına alınma
gayesinin olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile devletin madenlerden bir şekilde
kazanç veya gelir beklediği -her ne kadar sonuç alınamasa da- bu amaçla madenleri daha
süratli işletebilmek için Hazine-i Hassa'ya devrettiği düşünülebilir. Ancak Tahâ Bey, bu
tür iradelerin arkasındaki gerekçeyi şöyle açıklamaktadır:

*Bir mülkün veyahut bir madenin veya umûr-ı nâfia imtiyazının emlâk-i hümayûna ilhâkı
yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak için en kestirme bir çare gibi telâkki olunur. Ve
lede'l-icab hükümetçe de ara sıra bu çareye tevessül ediliyordu. Ondan dolayı Emlâk-i Hümayûn
miktarı günden güne tezâyüd etmekte ve mülkün her tarafına teş'ib ve istilâ eylemekte idi. (Tahâ
Bey, 1328:252)*

yürürlükte olan usul ve âdetlerin geçerliliğinin korunmasını savunan iki mektup yazmış ve bunlar 1868'te
yayınlanmıştı. Ziya Paşa hanedan mülkleriyle ilgili şunları söylemektedir: *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin
hîn-i teessüsünden beri mer'i-ü'l-amel bir kaidedir ki hanedan-ı saltanata âit olan emlâk ve eşya beyne'l-
verasete taksim olunmaz. İçlerinden ekber ve erşad olan taht-ı hükümete cülus edip efrâd-ı hanedanın pe-
deri ve vasisi itibar olunur ve emlâk-i menkûleyi keyf-i mâ-yeşâ tasarruf eder. Hanedanın mal ve mülkleri
mirasçılara kalmaması Ziya Paşa'ya mevcut sistemin geçerliliğini koruması tezini güçlendirecek bir unsur
olarak görünmüştü. (Ziya Paşa, 1868:15. Bu metnin sadeleştirilmiş şekli için bakınız, Ebüzziya Tevfik,
2019:154-155)*

⁴³ II. Abdülhamid'in Musul ve Bağdat bölgesinde bulunan kömür madenleri için Başkâtip Tahsin Paşa
imzasıyla bildirilen hususi iradesi şu şekildedir: *Musul ve Bağdat havalisindeki kömür madenleri imtiyazı
Hazine-i Hassa-i Şâhâneye ihsân buyurulduğundan muâmele-i lazîminin ifâsı şeref-sudûr buyrulan irade-
i seniyye-i canâb-i hilâfet-penâhî icâb-i âlisinden olmağla ol-babda emr ü ferman hazret-i veliü'l-emrindir.
Fi 13 Şevval senen [1]324 ve fi 16 Teşrinisani sene [1]322. (BOA, İ.HUS., 148/39, 29 Kasım 1906)*

Devletin ekonomik çıkmazlara girdiği ve vergilerin dörtte birlik gibi önemli bir kısmının Düyûn-i Umumiye İdaresi'ne devredildiği böylesine zor bir dönemde, Tahâ Bey'in ifade ettiği gibi Osmanlı topraklarında “yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak” yoluna gidilmiş olması mantıklıdır.⁴⁴ Hatta bu durum o dönemin psikolojik bir yansıması olarak, zaman zaman petrol imtiyazı elde etmek için yapılan başvurularda kişi, eğer imtiyaz kendisine verilirse bunu yabancılara devretmeyeceğine yönelik taahhütte bulunabiliyordu.

Örneğin, bazı elçilik görevlerinde bulunan, valilik yapan ve kısa süreli Hariciye Nazırı olan Turhan Paşa, 1902'de Yemen'in Hudeyde sancağına bağlı Fersan adalarındaki petrol imtiyazını talep etmişti. Her ne kadar Turhan Paşa'nın bu talebiyle ilgili herhangi bir gelişme yaşanmasa da yazdığı arzuhalinde: “Fersan adalarında mevcudiyeti ihbar olunan petrol yağı imtiyazının ecnebilere devredilmemek şart-i kat'iyesiyle doksan dokuz sene müddetle uhde-i ahkârâneme ihalesini...” ifadeleri yer almaktadır.⁴⁵ (BOA, Y.PRK.AZJ., 47/35, lef 2) Benzer şekilde, Matos Uncuyan ve Reşid Matran imzalarıyla yazılan tarihsiz bir arzuhalde, memleketin her tarafındaki madenlerin ecnebi sermaye sahiplerinin ellerine geçtiğinden şikâyet edilmekteydi. Kendilerinin tebaa-i Osmaniye'den olduklarını belirterek, Basra ve Beyrut'un da içerisinde bulunduğu birtakım vilayetlerde petrole mahsus havuzlar inşa etmek ve bunları işletme için elli senelik süreyle imtiyaz talep etmekteydiler. (BOA, Y.PRK.AZJ., 56/54)

İmtiyazlarla ilgili bir başka husus da II. Abdülhamid'in iradelerle petrol imtiyazlarını devrettiği Hazine-i Hassa'dan, bu hukukun geri alınması meselesidir. Bu süreç bilinenin aksine bizzat Hazine-i Hassa tarafından başlatılmıştır. Emlâk-i Hümayûn

⁴⁴ Hazine-i Hassa'nın yerli ve yabancı ihtiras sahiplerinden madenleri koruma refleksi dönemin pek çok yazışmasına da yansımıştır. Örneğin Osmanlı arşivinde bulunan bir belgede Bahreyn'de padişah emlâki içerisinde bulunan bazı bağ ve bahçelerden bahsedilirken, “İngilizlerin ele geçirmek arzusunda bulundukları tefehhüm olmaktan naşi arz ve istizan-ı mesbûk-i acizi üzerine 2 Eylül 1298 tarihinde muaccele-i ma'lûme ile emlâk-i mahsusa-i hazret-i padişâhî şâyan buyrulmuş idi” ifadeleri kullanılmaktadır. Bir tefehhümden kuşkulanan bazı bağ ve bahçelerin alelacele padişah emlâkine katılması, bu konuda II. Abdülhamid'in bir yönüyle hassas, bir başka yönüyle de vehham olduğunu göstermesi bakımından manidardır. (BOA, Y.PRK.HH. 14/52, 27 Muharrem 1302/16 Kasım 1884)

Bu gerekçeler ileri sürülerek çıkartılan iradeler, aynı zamanda Hazine-i Hassa'yı petrol arama ve işletmesine talip olan girişimci ve şirketlerle doğrudan muhatap haline getirecekti. Böylelikle imtiyaz talep edenler arasında “yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın” önünü almak daha kolay olacaktı. Öte yandan bu durum Yıldız Sarayı'nda veya Hazine-i Hassa Nezareti'nde bulunan memurları, petrol arama ve işletmesine talip olan kişiler için daha da önemli hâle getirmişti. Nitekim daha ilk iradenin yayınlandığı 1889 yılından itibaren, petrol arama ve işletme faaliyeti yürütmek isteyen pek çok tüccar ve mültezim, Hazine-i Hassa idaresi ve memurları ile kişisel ilişkiler kurmaya başlamıştı.

⁴⁵ Fersan adalarındaki petrol imtiyazı meselesi dördüncü ayrıntılı bir şekilde ayrıca ele alınacaktır.

idaresinin o sıralarda bir milyon akçe kadar biriken borcunu ödeyemeyeceği anlaşıldığından, hükümetçe Osmanlı Bankası'ndan yapılacak bir istikrazla önceki borcun ödenmesi düşünülmüştü (Taha Bey, 1328:276). Yapılacak yeni istikraza teminat olarak, hükümdar ve ailesinin hazinesi olan Hazine-i Hassa'nın mal ve gelirlerinden bir kısmının Maliye Nezareti'ne devredilmesi planlanmıştı. Söz konusu mal ve gelirlerin Maliye'ye aktarılması bunları devletleştireceğinden, bunlar devlet adına alınacak olan borca teminat gösterilebilecekti. Bu şekilde yapılması yönündeki teklif, henüz tahttan indirilmemiş olan II. Abdülhamid'in bizzat uygun görmesiyle Hazine-i Hassa Nezareti'nden gelmişti. O dönemki geçerli olan uygulama aynen tatbik edilmiş ve Osmanlı Bankası ile müzakereye girişilmesi hususunun Maliye Nezareti'ne havale edilmesine karar verilmişti. (Şensözen, 1982:64, Terzi, 2009:239–242). Nitekim Hazine-i Hassa'nın sahip olduğu pek çok arazi ve mülk, henüz II. Abdülhamid tahttan indirilmediği bir tarihte ve onun onayıyla Maliye Nezareti'ne devredilmiştir.

31 Mart hadisesinden sonra bu konu üzerinde çeşitli müzakereler yapılmıştır. Örneğin Şurâ-yı Devlet, Hazine-i Hassa'nın üzerindeki mülk ve imtiyazların hukukî durumları ile ilgili şöyle bir mütalaa ileri sürmüştür: Petrol madenlerinin araştırma ve işletme imtiyazıyla bunların tekeli, toptan ve kayıtsız şartsız Hazine-i Hassa'ya devredilmesi kanun hükmünde olan maden nizamnâmesine aykırı olmakla beraber, o tarihlerdeki devletin idarecileri bu fermanların hususi ve kişisel kanun hükmünde ve mahiyetinde olacağına karar vermiştir. Bu imtiyazların Hazine-i Hassa'dan, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne intikali; bir şahıstan diğer bir şahsa devredilmesi anlamına geldiği şeklinde yorumlanmıştır. (BOA, ŞD., 551/1, lef 71, Taha Bey, 1328:244–252)

1.1.4. Musul-Bağdat Petrol İşletmeleri

Musul ve Bağdat'taki petrol kaynaklarına ait imtiyazların Hazine-i Hassa'ya devredildiği tarihlerde, bölgede kurulacak bir petrol işletilmesinin ne şekilde yürütülebileceği konusuna açıklık getirmek yararlı olacaktır. Hatırlanacak olursa Osmanlı Devleti'nde madenler “emaneten”, “iltizamen” veya “ihale” olmak üzere üç ayrı şekilde işletmekteydi. (Keskin, 2005:6) Bu çalışma kapsamından incelenen dönemde Musul ve Bağdat gibi

petrolün zengin olduğu yerlerdeki petrol ve zift madenleri iltizam yoluyla⁴⁶ yani müzayede yapılarak tayin edilen mültezimler vasıtasıyla işletilmekteydi. Şüphe yok ki burada yerel halk tarafından mahalli ihtiyaçların karşılanması amacıyla ve iptidai imkânlarla yapılan işletmelerden bahsedilmektedir. Bu durum Neftçizade ailesi örneğinde açık bir şekilde görülebilmektedir.

Gerek petrol gerekse herhangi başka bir madeni mültezimlere devrederek işletmek, çeşitli zamanlarda yayınlanan maden nizamnâmelerinde belirlenen usullere göre yapılmaktaydı.⁴⁷

Musul ve Bağdat petrol madenleri imtiyazının Hazine-i Hassa'nın uhdesine devredilmesi, akıllara bu madenlerin işletilip işletilmediği sorusunu getirmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki Irak petrollerini işletme teşebbüsleri, imtiyazların Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilmesinden öncesine dayanmaktadır. Bilindiği kadarıyla Midhat Paşa'nın Bağdat valisi olduğu dönemde⁴⁸ Mendeli taraflarında bulunan petrol madeninden istifade yoluna gidilmişti. Bu amaçla zaman zaman eldeki imkânlarla ama daha çok Avrupa'dan alet ve edevat getirtilerek çıkartılabilen petrolün kıyyesi belediyeye yetmiş paraya mâl olmuştur. Öyle ki zeytin ve susam yağı yerine bu gaz kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Amerika gazından vazgeçilmiş ve her kasaba gaz fenerleriyle süslenmiştir. (Mithad Paşa, 1325:93)

Bu çabaları gösteren Mithad Paşa'nın, 1872'de Bağdat valiliğinden istifa ederek İstanbul'a dönmesiyle, petrol üretiminin arkası gelmemiş, mevcut tasfiyehaneler de zamanla işlevini kaybetmiştir. Nitekim Ahmet Faik Bey [Günday], Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kaymakam olarak Ba'kuba'ya⁴⁹ gittiğinde, bu petrol tasfiyehanelerinin bir harabeden ibaret olduklarını hayretle ifade etmektedir. (Günday, 2011:289)

⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde, gelirlerin belli bedeller karşılığında kişilere devredilerek toplanmasına iltizam, bu işlemi yapan kişilere ise mültezim denilmekteydi. Müzayede sonucu iltizamı elde eden mültezim devlete muayyen bir zamanda, belli bir miktar ödeme sözü vermiş olurdu. (Pakalın, C:2, 1983: 57)

⁴⁷ Osmanlı döneminde dört ayrı maden nizamnâmesi yayınlanmıştır. Bunların tarihleri sırasıyla şöyledir: 1861, 1869, 1887 ve 1906. Detaylı bilgi için: (Keskin, 2005:153–168)

⁴⁸ Ahmed Midhat Şefik Paşa'nın (1822–1884), Bağdat valiliğine ilâveten 6. Ordu komutanı olduğu dönem Mart 1869 ile Ekim 1872 arasındadır. (Kuneralp, 1999:58) Midhat Paşa'nın hayatıyla ilgili detaylı bilgi için Adem Korkmaz'ın çalışmasına müracaat edilebilir (2019).

⁴⁹ Ba'kuba Bağdat vilayetinde Tarik-i Horasan'a bağlı önce sancak (1856) daha sonra da kaza merkezi (1869) olan bir kasabadır. (Sezen, 2017:83)

Daha önce de ifade edildiği gibi Hazine-i Hassa, petrol imtiyazlarını üzerine almasıyla aynı zamanda petrol işletmesini de kendi müsaadesine bağlamış oluyordu. Bu durum petrolerin işletilmesinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Ahmet Faik Bey'in yıllar sonraki ifadelerinden hareketle nezaretin, petrol işletmesinde başarılı bir sonuca ulaştığını söylemek mümkün olmasa da petrol kaynaklarını geliştirilip, kullanımının arttırılmasına yönelik birtakım girişimlerde bulunduğu ve bu konuda bazı adımlar atıldığı görülmektedir.

Bu cümleden olarak 1887 tarihli maden nizamnamesine göre, maden işletmeciliği yapmak isteyen kişilerin nezaretten, öncelikle bir yıllık arama ruhsatnamesi elde ederek –bu süre istendiği takdirde bir yıl daha uzatılabilmekteydi– taliplisi olduğu madenin işletmeye değer olup olmadığına karar vermesi gerekmektedir. Bu konudan emin olunduktan sonra hangi şartlarda madeni işletmeyeceğine dair artık Hazine-i Hassa'ya bir mukavele teklifi sunulabilirdi. Eğer petrolün varlığından zaten emin ise o halde arama ruhsatına ihtiyaç duymayıp doğrudan işletme imtiyazı için başvurulabiliyordu. Bu aşamadan sonra, süreç kabaca şu şekilde işlemekteydi: Maden işletme imtiyazına talip olan mültezim, çıkarmak veya işletmek istediği maden hakkında gerekli bilgi ve görevlendirdiği maden mühendisinin araştırma raporu ile beş binde bir ölçülü bir harita hazırlayıp, bunları bir dilekçe ile Maâdin İdaresi'ne sunması gerekmektedir. Dilekçesi kabul edilen mültezimin talip olduğu imtiyaz hakkı, İstanbul'da neşredilen bir gazetede iki ay süreyle ilân ettirilecekti. Bu ilânda madenin mevkii, hududu, cinsi ile ihale olunacak mültezimin ismi ve ihale süresi gibi bilgiler bulunacaktı. Herhangi bir itiraz gelmediği takdirde dilekçe Babı-ali'ye gönderilecek, Şurâ-yı Devlet'te incelendikten sonra talep eden kişi için padişah iradesi çıkartılacak ve bu işlemlerin tamamlanmasıyla birlikte, imtiyazı alan kişi madeni işletmeye başlayabilecekti. İstenilen şartları yerine getiren müracaat sahiplerine, maden işletme imtiyazı en fazla doksan dokuz sene müddetle ihale kılınabilecekti.⁵⁰

⁵⁰ 1887 tarihli Maâdin Nizamnâmesi'ndeki ilgili maddeler şöyledir: *Dördüncü Madde – Maâdin-i asliye ve sathiyenin işletilmesi irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref sudûruna mütevakkıftır. Beşinci Madde – Maâdin-i asliyenin işletilmesi doksan dokuz sene müddetle mültezimlere ihale kılınır... Yirmi Yedinci Madde – Madde-i sabıkada beyan olunan istidanameye maden imâl olunacak mahallin beş binde bir mikyasında olarak biri birine mümasil üç kta haritası rabt olunacaktır. İşbu haritada maâdinin hududu imkân müsait olduğu merteye yeryüzünde sabit noktalar intihap olunarak bu noktalar beyinde vaslolunan hatlar vasıtası ile irae olunacak ve bunda ihraç olunacak mevad-ı madeniyenin vaziyeti dahi gösterilecektir. Haritalar ile beraber madenin taharri ameliyatını icra etmiş olan mühendisin raporu ve esna-i ameliyatta ihraç olunan mevad-ı madeniyeden tahlil ve hıfz olunmak için miktar-i kâfi numunesi hükümet-i mahalliye canibinden muhafaza derununa mevzuan memhur olduğu halde birlikte takdim olunacaktır. Yirmi*

Hazine-i Hassa'nın petrol imtiyazlarını kendi üzerine almasıyla muamele süreci artık Maâdin Nezareti üzerinden değil, Hazine-i Hassa üzerinden yürütülmeye başlamıştır.

Maâdin Nizamnâmesi ile ortaya konulan sürecin, Musul petrollerinin Hazine-i Hassa'ya intikal etmesinin öncesinde olduğu gibi sonrasında da uygulanmakta olduğu görülebilmektedir. Hazine-i Hassa Nezareti'nin imtiyazları devralmasından sonra üçüncü şahıslara bu imtiyazı devredebilmek için çeşitli fizibilite çalışmaları yürütmüştür. İmtiyazların hazineye aktarılmaya başlandığı tarihlerde Musul'daki bazı petrol alanları, başta Neftçizâde ailesi olmak üzere bazı mahalli kişiler tarafından -sınırlı ölçüde olsa da- zaten işletilmekteydi. İmtiyazı Şubat 1889'da devralan nezaret derhal vilayetlerdeki Emlâk-i Hümâyûn komisyonlarından çeşitli raporlar istemiş ve hâlihazırda yerli müteşebbislerce işletilmekte olan veya âtil durumda bulunan petrol kaynaklarının geliştirilmesi çarelerini aramaya başlamıştır.

Bu bağlamda 2 Haziran 1889 tarihinde Musul Emlâk-i Hümâyûn Komisyonu'ndan Müfettiş Hüseyin Galip imzasıyla, Hazine-i Hassa'ya gönderilen bir mazbatada, Musul petrollerinin mültezime ihale edilmesi, yapılan faaliyetler ve petrol işletme yöntemlerinin geliştirilmesi hakkında detaylı bilgiler vardır. Buna göre, Galip Bey Salâhiye'ye gelirken Tuzhurmatu'ya uğradığını ve bu nahiye civarındaki Kıl kasabasında bulunan gaz kuyularının ferman-i âli mucibince inzibat altına alınmış olduğunu belirterek, müzayede yoluyla yirmi altı bin kuruşluk bir bedel karşılığında talip olan mültezime verildiğini bildirmektedir. Benzer şekilde Tuzhurmatu ve Emlâk-i Hümâyûn arazisi içindeki gaz kuyularının daha önceden müzayedeye verilerek kırk üç bin beş yüz kuruş bedel ile iltizama verilmiş olduğu haber vermektedir. İşletilen madenler vilayetin ihtiyacını karşılıyor olsa da daha işletmeye müsait başka madenlerin de var olduğunu ifade eden

Dokuzuncu Madde – İstidanâmenin kabul ve deftere kaydını müteakip masrafı ashab-ı istidaya ait olmak üzere keyfiyet-i ihale Dersaadet'te tab olunan gazetelerden Türkçe ve Fransızca olarak ikisi vasıtasıyla ve bunlardan başka evrak-ı mahsusa ve vilayet gazetesi ile iki ay ilân ettirilir ve ilânât varakalarının matbu suretleri merkez-i vilayette ve sancak ve kazalar ile madenin bulunduğu kazanın bil-cümle karyelerinde münasip mahallere talik olunur, ilân olunacak maddeler madenin mevki ve hudud ve nev'i ve cinsiyle ihale olunacak mültezimin isminden ve müddet-i ihaleden ibarettir. Otuz İkinci Madde – Bir madenin ihalesi için şartname ve mukavelesi maden idaresinden bit-tanzim mensup olduğu nezaret vasıtası ile Babıali'ye irsal olup Şurâ-yı Devlet'te tetkik olunduktan sonra led'el-arz müteallik buyrulacak irade-i seniyye mucibince ferman-i âlisi ita olunacaktır. (Düstur, Cilt:5, 1937:887–893). Maden ruhsat ve imtiyazlarının elde edilme süreci hakkında daha detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: (Keskin, 2004:175–195). Petrol arama ve işletme imtiyazı hakkında örnekler için bu çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerine bakınız.

Hüseyin Galip Bey, bir taraftan bu bilgileri aktarırken diğer taraftan da zikredilen bölgede bulunan petrol işletmelerinin geliştirilme imkânlarından bahsetmektedir.

Öte yandan Hüseyin Galip Bey'e göre, petrol çıkaran ve işleten mültezimlerin bazı sorunları vardı; bir defa bunlar çıkardıkları petrolün "usûl-i taktirini" bilmiyor ve kuyuları tam manasıyla izâle edemiyorlardı. Ayrıca kullanacakları tenekeleri pek pahalıya temin ediyor ve etraflarında depo olmadığından, havanın bozuk olduğu zamanlarda çalışmıyorlardı. Senede beş ayın kış mevsimi olması hesaba katılacak olursa bu süre zarfında hiçbir şey yapamayacakları aşikârdı. Burada icraatta bulunan mültezimlerin Avrupalılar gibi modern tekniklerle çalışmadığını aktaran Galip Bey, yapılan işi; dört beş adet bakırdan yapılmış kazanlara bir de boru ilâve edilerek âdi bir yolla petrol takdir edildiği ve bu şekilde gaz meydana çıkartıldığı, şeklinde özetlemekteydi. Fakat bu gaz layıkıyla üretilmediği için de içerisindeki petrol kokusunun tamamen gitmemiş olduğuna işaret ediyordu.

Galip Bey'in verdiği bilgiler arasında petrol fiyatlarına dair kayıtlar da vardır: "Bir tenekesi yani on iki kıyyesi, Amerika ve Batum gazları iki mecdiyeye satılmakta olduğu halde, bunun tenekesi nihayet yarımşar mecdiyeye satılabiliyor." Dolayısıyla, şayet gerekli petrol burada üretilirse, daha ucuza mâl edilebilecek ve yine ucuza satılabilecekti. Son olarak Hüseyin Galip, memleketçe "medar-i azim olan" bu servetin nasıl daha kullanışlı hâle getirilebileceğine sözü getirerek, buna dair şöyle bir teklif sunmaktadır: "Kuyuların etrafına dört beş bin kuruş sarfıyla kârgirden depo ve mahzen inşa olunarak ileride vilâyetin sair cihetlerine de ta'mîm olunmak üzere yalnız Tuzhurmatu'da şimdilik bu yolda bir fabrika yapılacak ve tenekeler de İngiltere'den doğrudan doğruya ucuz behâ ile celb olunacak...". (HH.THR. 233/54, lef 1, 2 Haziran 1889/21 Mayıs 1305) Hüseyin Galip Bey'in bu raporundan sonra Hazine-i Hassa Nezareti, madenler ile ilgili gerekli araştırmanın yapıp, ihtiyaç duyulan alet ve edevatın temin edileceği zamana kadar aynı minval üzere çalışılmasına karar vermiştir. Petrol kuyularının ıslahı için gerekli görülen fabrikanın kurulmasına yönelik teklifin de değerlendirileceği beyan edilmiştir⁵¹ (HH.THR. 233/54, lef 2, 4 Temmuz 1889/22 Haziran 1305).

⁵¹ Burada bahsedilen fabrika, şirket şeklinde olmayıp daha çok o dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre petrolü damıtmak için kurulması düşünülen iptidai bir rafineriden ibarettir. Hüseyin Galip Bey'in teklifi ile gündeme gelen Tuzhurmatu'da bu şekilde bir petrol fabrikasının kurulması zamanla önemli bir konu hâline gelecektir. Nitekim Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu, Hazine-i Hassa'yı bu hususta bilgilendirmeye devam etmiştir. Gönderilen başka bir mazbatada özetle şu bilgiler vardır: Yabancı memleketlerden –burada kastedilen Amerika ve Batum'dur– getirilen petrolün daha pahalıya mâl olduğu yinelenerek, ahâlinin zarara

Aslında Hazine-i Hassa'nın petrol kuyularının ıslahına yönelik yaptığı çalışmalar çağın gelişmekte olan teknolojisine uyum sağlamak amacıyla değil de mevcut durumdaki petrol üretimini arttırabilmek için yapılıyordu. Elbette hazinenin bundan beklentisi petrolden elde edilecek gelirleri çoğaltabilmektir. Böyle olmakla birlikte Hazine-i Hassa Nezareti'nin sadece gelirlerini arttırmayı hedeflediği ve petrol hakkında dünyada yaşanan gelişmelere tamamen kulak tıkadığını düşünmek doğru değildir. İlerleyen yıllarda nezaretin, Bükreş elçiliği vasıtasıyla, Musul Emlâk Komisyonu için *Revue du Petrol* (Petrol İncelemesi) isimli bir süreli yayına abone olduğu ve dönemin modern tekniği sayılan petrol hakkındaki gelişmeleri takip ettiği görülmektedir. (ML.EEM. 655/39, 2 Mart 324/15 Mart 1908)

Bütün bu fabrika, depo ve tasfiyehane binalarının inşası projelerinin yanı sıra Musul petrol gelirlerini arttırmak için Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu tarafından yapılan başka araştırma ve incelemeler de bulunmaktadır. Söz gelimi, baş mühendis ve müfettiş Emin Bey'in komisyona, komisyonun da Hazine-i Hassa'ya gönderdiği 20 Şubat 1890 bir tarihli raporda, Şirket mukataası içerisinde yer alan Rumman karyesinde bulunan oldukça zengin gaz madeninin daha kullanışlı hâle getirilmesinden söz edilmekteydi. Rapora göre, bu maden her sene cüz'i bir akçe ile taliplisine ihale edilerek petrol elde edilmekte ise de madenlerin serveti ve layıkıyla işletilmesinin önemi buralarca fark edilmediğinden, petrol tamamen Dicle Nehri'ne akmakta ve beyhude zayi olup gitmektedir.⁵²

uğrattığı ileri sürülmekteydi. Ayrıca, Emlâk-i Hümayûn idaresi altında bulunan Şirket ve Tuzhurmatu'da ve vilayetin geri kalan yerlerinde mültezimlere kiraya verilmiş olan petrol madenleri layıkıyla işletilemediğinden yakınılmaktaydı. Daha önce de bildirildiği şekliyle iyi takdir edilmeyen petrolün kütü bir koku yaydığı ve bazı hastalıklara sebep olduğuna işaret edilmekteydi. Elbette komisyon bütün bunları, teklif edilen fabrika inşasının ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymak için anlatmaktaydı. Nihayet komisyon sözü fabrikaya getiriyor ve Galip Bey'in teklif ettiği şekilde bir fabrikanın inşa edilmesinin gerekliliği yineleniyordu. (HH.THR.233/54, lef 2, 4 Temmuz 1889/22 Haziran 1305) Yapılan yazışmalardan sonra fabrika meselesiyle ilgili gelişmeler beklenmedik bir hızla gelişecektir. Yedi ay içerisinde konuyla ilgili keşif defteri oluşturulmuş ve havuz şeklindeki bir ambarın inşa edilebilmesi için beş bin üç yüz kuruş tahsis edilmiş hatta buna dair irade bile çıkmıştır (HH.THR. 233/55, lef 1, 24 Şubat 1890/12 Şubat 1305). Konuyla ilgili farklı bir değerlendirme için bakınız: (Terzi, 2009: 152–160). Ayrıca Tuzhurmatu'da inşa edilen fabrika ve petrol tesislerinin fotoğrafları için; (Marufoğlu, 1998:133 ve Terzi, 2009:146)

⁵² Aynı tarihlerde Musul'da bulunan ancak adı bilinmeyen bir seyyah, şehirde birkaç petrol ve kömür yatağının varlığından bahsettikten sonra bunların “mu'attal bir halde” olduklarını ifade etmektedir (İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892, 2018:105). Ayrıca, 1913-14 yıllarında Musul valisi olarak bölgeye giden meşhur şair ve edip Süleyman Nazif Bey de petrolün Dicle Nehri'ne akıp zayi olmasından şikâyetçidir. Müfettiş Emin Bey'den yaklaşık yirmi beş sene sonra bile Musul'da hiçbir şey değişmemiştir. Süleyman Nazif Bey kendine mahsus o edebî üslubuyla bu manzarayı şöyle anlatmaktadır: *Kendi gözlerimle gördüm: Kafile kafile develer, sabur ve mütehammil ayaklarıyla bitmez tükenmez çölleri kat' ederek, Amerika ve Bakü gaz sandıklarını Musul vilayetine taşıırken, Musul'un yanı başındaki petrol membalarından çıkan mayi'-i hâsir –yavrusu ölmüş bir validenin memesinden fişkıran süt gibi– melûl ve mahzûn Dicle nehrine dökülüp gidiyor.* (Nazif, 1924:39–40) Süleyman Nazif Bey'in Irak'la ilgili

Diğer taraftan ahalinin ihtiyacını karşılamak için Avrupa gibi uzak bir mesafeden getirtilen petrol, iki bazen üç mecdiye fiyata satılmaktadır. Eğer buralardaki madenden hakkıyla istifade edilse, halkın Avrupa gazına ihtiyaç duymayacağı, aksine bu maden Musul, Bağdat ve Basra'ya bile sevk edilebilecek ve dolayısıyla Hazine-i Hassa'ya yeni bir gelir kapısı alabilecektir. (HH.THR. 233/62, lef 1, 20 Şubat 1890/8 Şubat 1305)

Unutmamak gerekir ki, petrol üretiminin arttırılması veya kaynakların geliştirilmesine yönelik Hazine-i Hassa Nezareti'ne yapılan bütün bu teklifler, ancak donanımlı bir petrol şirketi kurularak gerçekleştirilebilirdi. Daha önce de ifade edilen bu eksiklik konusunda, modern dünyayla rekabet edebilecek veya en azından beklentileri karşılayabilecek bir teşebbüs yoktur. Ancak petrol şirketi kurma konusunda, başarısız da olsa bir takım girişimlerden bahsedilebilir. Mesela Musul valisi Ebubekir Hâzım Tepeyran⁵³ Musul petrollerini işletmek için bir şirket kurma girişiminde bulunduğunu hatıralarında anlatmaktadır. Her ne kadar Vali Bey'in şirket teşekkülüne veya nizamnâmesine dair resmî belgelere ulaşılamasa da Tepeyran'ın Musul valiliği esnasında (1 Şubat 1899–2 Haziran 1901), Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilen cevabî bir telgrafta şirket kurulmak istendiğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu telgrafta, petrol madenlerini işletmek için vilayet erkânı ve mahalli sermayedarlardan bazılarının, Vali Bey ile bir araya gelerek kurulması düşünülen petrol şirketi hakkında çeşitli müzakerelerde bulundukları İstanbul'a bildirilmektedir. (HH.THR. 244/22:5, 25 Haziran 1900/12 Haziran 1316)

Ebubekir H. Tepeyran Bey de hatıralarında bu konuyla ilgili çeşitli ayrıntılar vermektedir. Ona göre Musul, Şirket ve Kerkük gibi bölgenin en zengin petrol yatakları çok düşük bedellerle iltizama verilmekteydi. Üstelik bu mültezimler oldukça ilkel yöntemlerle ürettikleri petrolü ancak düşük fiyatlara satabilmekteydi. Bir de petrol işletmeciliği hakkıyla yapılmadığından elde edilen ürün pek fena kokmakta, dolayısıyla sokak lambaları dışında kullanılması mümkün olmamaktaydı. Oysa bölgede zayi olup giden hatta eğlence amaçlı kullanılan zengin petrol kaynakları bulunduğunu anlatan Ebubekir Hâzım Bey, başından geçen traji-komik bir olayı şöyle nakletmekteydi:

Biraz sonra volkanik taşlar, kayalar arasından geçerken Babagurgur'la beraber, bulunduğum sahanın manzarası beni volkanlara ait düşüncelere sevk ettiği bir anda sol tarafımızda

Fırak-ı Irak isimli başka bir eseri daha vardır. Bu eserinde ise daha çok Irak hakkında yazdığı şiirlerine yer vermektedir. (Süleyman Nazif, 1336/1918:68s.)

⁵³ Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın (1864–1947) hayatı, hatıratı ve memuriyetleri için bakınız: (Tepeyran, 1998; Hut, 2006:142-148; DH. SAİDd. No: 55:369).

birdenbire kalın bir alev sütünü yükselivermesinden atım ürktü, ben de volkan başlangıcı sanarak biraz telaşla Mehmet Ali Bey'e baktım. O:

- "Telaş edecek bir şey yok," dedi. "Buradaki petrol kuyusuna ateş verdiler, kabahat bende, evvelce arz etmeliydim."

- "Niçin ateşe verdiler?"

- "Adettir: Buradan valiler, mutasarrıflar geçerlerse onlara hürmeten böyle yaparlar. (Tepeyran, 1998:370)

Durumun bu kadar feci olduğunu gören vali Hâzım Bey, ilk iş olarak iyi bir petrol tasfiye müessesesi kurmayı düşündüğünü söylemektedir. Bunun için Musul'un ileri gelen zenginlerini davet ederek uzun uzun müzakere ettikten sonra böyle bir şirketin kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar üzerine, Osmanlı tebaasının iştirak edebileceği ve menfaatin üçte birinin Hazine-i Hassa'ya ait olacağı bir şirket kurulmasına müsaade buyrulması için Yıldız Sarayı'na gerekli talep iletilmiştir. Bir ay sonra Vali Bey'e, Şirket-i Hayriye nizamnâmesinde bulunan şartlar kabul edildiği takdirde petrol şirketi kurulması için yapılan müracaata onay verilebileceği bildirilmişti. Tabii olarak bundan memnun olan Hâzım Bey derhal çalışmalara başladığını şirkete altmış bin lira kadar sermaye temin edildiğini ileri sürmektedir. Ancak dört beş hafta sonra Mabeyin Başkâtipliği'nden, Mendeli'de de zengin petrol yataklarının bulunduğu ve hepsi için ortak bir muamele yapılacağı bildirilerek, teşekkül edilmekte olan petrol şirketinden vazgeçilmesi Musul Valisi Hâzım Bey'e yazılmıştır. Tepeyran'a göre böylelikle petrol şirketi doğmadan ölmüştü. (Tepeyran, 1998:365–369)

Aslında Bağdat ve Musul vilayetlerinde petrol üretimi hakkıyla yapılsa ve rafine-rilerde işlense bile standart bir fiyat prosedürü olmadığından ortaya çıkan en önemli sorun, üretilmiş olan daha çok zift ve aydınlatmada kullanılan petrol gazının satılabilmesi meselesiydi. 1890'ların başında, Musul vilayetinde bulunan petrol kuyularının dördünün, senelik toplam geliri yetmiş üç bin kuruş kadar olduğu hatırd tutulmalıdır (HH.THR. 234/71, 18 Ekim 1890/6 Teşrinievvel 1306). Bu kuyulardan en verimli olanı yıllık yirmi bin kuruş kadar gelir getireceği hesaplansa bile doğrusu bu ciddi bir meblağ sayılmazdı. 1888 yılında Musul'un da içinde bulunduğu dört vilayete müfettiş olarak gönderilmiş olan Ahmed Arif Bey'e, bu görevi karşılığında aylık beş bin kuruş ödenmişti. Demek ki bir yılda bir kuyudan, yaklaşık olarak Arif Bey'e dört ay için ödenmiş olan meblağın toplamı kadar gelir elde edilebilmekteydi.

Bundan dolayı mültezimler ile resmî kurumlar arasında zaman zaman fiyat ve vergi meselesinden doğan anlaşmazlıklar söz konusu olabilmekteydi. 28 Ağustos 1891 tarihinde Musul Emlâk Komisyonu tarafından yazılan bir mazbatada, Şirket'te çıkarılıp Erbil'e gönderilen tasfiye edilmiş gazdan, Erbil belediye dairesinin üç kat vergi alması sonucu ortaya çıkan bir sorun dile getirilmekteydi. Söz konusu petrolün mültezimi Hasan Ağa ise belediyeyi Musul Emlâk Komisyonu'na şikâyet etmiştir. Erbil belediyesi reisliği bu iddiayı kabul etmiştir. Ancak gaz ve ispirotoların saklanması için yayınlanan iradedeki talimat gereğince ambar inşa edilmesi istendiğinden, ambar masrafı ve memur maaşları ilavesiyle meblağın yükseldiği şeklinde gerekçeler ileri sürmüştür. Halbuki, Hazine-i Hassa Nezareti, memur istihdamı çok olan İzmir ve Beyrut gibi yerlerde petrol vergileri düşük olduğunu ifade etmektedir. Oysa Musul'da bu tür istihdamlar için ihtiyaç duyulacak masraf daha az olduğundan vergilerin İzmir ve Beyrut gibi yerlerde de daha düşük olması gerektiğine hükmetmiştir. (HH.THR. 234/68, lef 1, 2, 3 ve 4, 13 Ağustos–5 Ekim 1891/25 Ağustos 1891–23 Eylül 1307 arasındaki muhtelif yazışmalar).

Çıkarılan petrolü daha kullanışlı hâle getirebilmek amacıyla atılan bir başka adım, alınan petrol numunelerinin İstanbul'a gönderilmesi ve incelenmesidir. Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu Reisi ve Beşinci Ordu Erkân-i Harbiye Mirivalarından Mehmed Nazif Paşa başkanlığında, müfettiş ve mühendislerin imzasıyla Hazine-i Hassa'ya gönderilen bir raporda, talep edildiği üzere (HH.THR. 234/72, 25 Aralık 1892/13 Kânunuevvel 1308) dört teneke maden numunesinin, aransa da mekkâreci (yük hayvanlarıyla taşıma işi yapan kimse) bulunamadığından Bağdat'tan nehirle Basra'ya, oradan da vapur vasıtasıyla Dersaadet'e gönderileceği bildiriliyordu. (HH.THR. 234/73, lef 1, 16 Şubat 1893/4 Şubat 1308)

Bu dört teneke maden örneğini, yakarıda da bahsedilen müfettiş Arif Bey'in, Tuzhurmatu'da bulunduğu esnada, tesadüf ettiği dört petrol kuyusundan alınan maden numuneleri teşkil ediyordu (HH.THR. 234/73, lef 4). Hazine-i Hassa'ya gelen bu numuneler, tahlil ettirilmek üzere Meskûkât-i Şahane Müdürlüğü'ne havale edildi. Bir hafta sonra müdürlükten nezarete gelen tezkire ekinde bu madenlerin tahlil ve muayene raporu da bulunmaktaydı. Moreau imzasını taşıyan rapordan anlaşıldığına göre, gönderilmiş olan bu numuneler arasında kibrit ve alüminyum gibi madenler de vardı. Ancak petrol bulunmadığı gibi hiçbir emaresine bile rastlanmamıştı. Hatta dört tenekenin dördünde de çeşitli miktarlarda alüminyum çıkmıştı. (HH.THR. 234/74, lef 1 ve 2, 8 Haziran 1893/27 Mayıs

1309) Komisyonun ilk yazısında bunlar, Ahmed Arif Bey'in tesadüf ettiği petrol kuyularından alınan maden örnekleri şeklinde tarif edilerek, Hazine-i Hassa'ya gönderilmişti. Öyle anlaşıyor ki petrol madeni diğerlerinde ayırt edilememiş ve petrol diye başka madenler gönderilmişti.

Hatasını fark eden Musul Emlâk Komisyonu, nihayet daha sonra sekiz teneke petrol madenini Musul'dan İstanbul'a yollayarak tahlilini yaptıracaktır. Değerlendirme raporunda, Musul'dan getirilen bu petrol numunelerinin zengin petrol cevheri olduğu beyan edilmiş, içerisinde yüzde altmış altı buçuk oranında petrol mevcut olduğunun anlaşılmasından dolayı en zengin petrol madenleri sınıfından bulunduğu ve işletilmeye gayet elverişli olduğu hatta kalitece Romanya ve Rusya petrolerinden üstün olabileceği zikredilmiştir.⁵⁴ (HH.THR. 245/4, lef 3, 5 Mart 1902/20 Şubat 1317)

Sonuç olarak, Hazine-i Hassa'nın petrol imtiyazlarını uhdesine aldıktan sonra bölgede birtakım araştırma ve tespit çalışmaları yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Musul vilayetinde bulunan petrolerin kıymetlerini belirlemek için bazı tahliller de yaptırılmıştır. Nezaretin bütün bu muameleleri, petrol işletmeciliğine nasıl bir katkı yaptığı tartışılabilir. Ancak ileride yaşanacak gelişmelerin, nezaretin petrol alanlarını geliştirmeye yönelik bu tür uygulamalarının, Hazine-i Hassa yetkililerini bilgilendirmek dışında çok da bir işe yaramadığını göstermektedir. Muhtemelen nezaret, elde ettiği bu bilgileri kullanarak ruhsat veya imtiyaz için talepte bulunacak olan ticaret erbabı arasındaki rekabeti arttırmak veya taleplere sağlıklı karşılık vermek için bu tür girişimlerde bulunmuştu.

Hazine-i Hassa'nın petrol imtiyazlarını kendi iznine bağlaması ve bu konuda yüzeysel de olsa birtakım araştırmalar yaptırması; petrolün, o tarihlerde her şeyden önce bir ihtiyaç maddesi olarak, ticarete konu edilmeye çalışılması bakımından da kayda değerdir. Antik çağlardan bu yana kara altının ticarete varlık göstermiş bir madde olduğu hatırlanacak olursa, bu durum şaşırtıcı değildir. Hazine-i Hassa'nın bu çabaları iyi niyet olarak düşünülse bile Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu petrolün üretilmesine önemli bir katkı sağlamamıştır. Neftçizâdelerin Kerkük'teki Baba Gurgur bölgesinde veya İskenderun'daki Çengen Köyü (Bostan, 1990:129–135) ve bugün Erzincan'a bağlı olan Tercan

⁵⁴ Musul petrolerinin tahlil edilmesiyle ilgili ayrıca şu dosyalara da bakılabilir: HH.THR. 239/62, 26 Teşrinievvel 1315/8 Aralık 1899; HH.THR. 245/13, 27 Mayıs 1317/9 Haziran 1901.

kazasının Pulk Köyü (Tezçakar, 2008:90) gibi mahallî bölgelerde, çoğu kısa süreli ve sadece kendi ihtiyaçlarını görece kadar üretilen petrol dışında büyük çapta bir üretimden bahsetmek mümkün değildir. Devlet ise başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun büyük şehirlerindeki petrol ihtiyacının önemli bir kısmını, Rum ve Ermeni olan tüccar vasıtasıyla ithal ederek karşılamaktaydı.

İKİNCİ BÖLÜM

BİREYSEL PETROL İMTİYAZI BAŞVURULARI

II. Abdülhamid döneminde petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilmesi sonrasında bu nezarete gerçekleştirilen petrol imtiyazı başvurularının her biri üzerinde ayrı ayrı durulması, şüphesiz petrol imtiyazları konusunda sağlıklı bir kanaat oluşturacaktır. Ancak maden nizamnâmelerinin, elde edilen imtiyazı başkalarına devretmeye müsaade etmesi, dahası imtiyaz spekülâtörlerinin faaliyetleri, petrol ruhsat ve imtiyazlarına yönelik müracaatların çeşitlenmesine yol açmıştı. Bu durumun bir sonucu olarak, yapılan başvuruların bir kısmının ciddi olmaktan uzak, bir kısmının ise muhtemelen petrol imtiyazını elde edip başkalarına satmaktan ibaret birer spekülâtif teşebbüs olabileceklerini tahmin etmek zor değildir. Bundan dolayı müracaatların tamamını incelemek yerine, imtiyaz avcıları olan aracı kişilerin teşebbüsleri ile çeşitli açılardan petrol imtiyazlarına ışık tutan üç değişik örnek, detaylı ve karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilecektir.

Bu bölümde incelemeye konu olan girişimcilerden biri, zaten bölgede yaşayan ve Kerkük'teki Baba Gurgur petrol yataklarının mültezimi olan Neftçizade ailesidir. Diğer genç bir müteşebbis olarak Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrolleri işletebilmek için giriştiği amansız mücadele ile Nemlizâde Hasan Tahsin'dir. Üçüncü kişi ise Fransız tebaasından yine genç bir mühendis olan Toussaint Rouzaud'dur. Bu üç örneğin merkeze alındığı bu bölümde; Osmanlı devlet bürokrasisinin Hazine-i Hassa Nezareti uhdesinde bulunan Musul ve Bağdat vilayeti petrol imtiyazlarını nasıl değerlendirdiği resmedilmeye çalışılacaktır.

2.1. İmtiyaz Avcıları

İstanbul’da bütün işi gücü hükümetten maden imtiyazları alıp, bunları -başta Avrupalı şirketler olmak üzere- çeşitli şirket veya şahıslara pazarlamak olan bir zümre bulunmaktaydı. Maden işletmesi açısından çok sağlıklı olmayan bu muameleye maden nizamnamesinin de müsaade etmesi ve ortada gayr-i hukukî hiçbir durumun olmayışı, bu zümrenin yaygınlaşmasına yol açmıştır. İşin özeti; iltimas veya rüşvet yoluyla elde edilmeye çalışılan maden imtiyazı fermanları, imparatorluk sınırları içerisinde yatırım yapmak isteyen kişi ve şirketlere yüksek kârlarla devredilmekteydi.⁵⁵ Bu yolla para kazanma zamanla o kadar kolay olmaya başladı ki, amacı sadece imtiyaz alıp-satma olan şirketler bile kurulur olmuştu.⁵⁶ Artık imtiyaz elde etmek, özel ilişkiler kurmayı ve kişiye göre rüşvet miktarını hesaplamayı gerektiren bir uzmanlık halini almıştı. Doğrusu bu işi yürüten kişilerin dışında neredeyse hiç kimse, imtiyaz almayı başaramıyordu. İleride de görüleceği gibi İngilizler, tam manasıyla bir beceri gerektiren imtiyaz elde etme işini kabullenmek ve bunun için gerekli meblağı ödemek zorunda kalmışlardır. (Kurmuş, 1974:216–219 ve 2007:206–208)

Aracı konumundaki bu tür şahıslar işletilmeye değer gördükleri, tuz, kömür maden, tramvay, demiryolu gibi yatırım alanlarını tespit ederek bunların gerekli ruhsat veya işletme imtiyazlarını ilgili nezaretlerden talep ederlerdi. İmtiyaz spekülâtörleri⁵⁷ denilen

⁵⁵ Bununla ilgili örnekler için bakınız: (Kurmuş, 2012:207)

⁵⁶ Örneğin 23 Haziran 1910 tarihinde kurulan “Maâdin ve Cevâhir ve Mevadd-ı Madeniye Anonim Osmanlı Şirketi” kuruluş amacını “...memalik-i Osmaniye’de gerek doğrudan doğruya müzâyedeten tefevvüz ve âherden teferruğ suretiyle maâdin-i asliye ve sathîye ve miyah-i madeniye ve taş ocakları ruhsat ve imtiyazlarını istihsâl ile işletmek ve bunları tamamen veya kısmen âhere devr ve buyu’ eylemek ve maâdine müteallik bil-umum mua’melât-i ticariye ve sinâîyeyi icra etmek gayelerini istihdaf eylemiştir” şeklinde açıklamaktadır. Benzer şekilde 1911’de kurulan “Maâdin-i Osmanlı Anonim Şirketi” de kuruluş amacını şu şekilde belirtmektedir: “Memâlik-i Osmaniye dâhilinde gerek doğrudan doğruya gerek müzâyede ve âherden teferruğ suretiyle her nev maâdin ve miyah-i madeniye ve taş ocakları ruhsat ve imtiyazlarını alıp bizzat veya bil-iştirak işletmek ve bunları tamamen veya kısmen âhere buyu’ ve devredebilmek ve her nev cevâhir ve mevâdd-ı madeniyeyi alıp satmak ve bunlara müteferri’ mua’melât-ı sinâîyeyi ve ticariyeyi ifâ eylemek maksadıyla merkez-i idâresi Dersaadet’te olarak 16 Şubat 326 tarihinde suret-i kat’iyede teşekkül etmiş bir şirkettir.” (Memâlik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri, 1914:116–117; sadeleştirmesi için 2012:271 ve 273)

⁵⁷ Burada “spekülasyon” veya “spekülâtör” kelimeleri ticarî anlamıyla kullanılmaktadır. 1884 yılında Redhouse tarafından yayınlanan *Lexicon*’da bu kelimelerin, ticari ilişkilerde kullanıldığı şekliyle yüklenen anlamlar şu şekildedir: “Speculation: Ticaretçe vaki’ olan iştirâ hususan meşkûk olur ise: Ticaret kumarı.” “Speculator: Kâr ile satmak ümidiyle delâil-i zâifeye ittibaen tüccarca emtia ve emsalini mübayaa eden adam: Kumarcı.” (Redhouse, 1884:701) Redhouse’nin spekülasyona “ticaret kumarı” bunu yapan spekülâtöre ise “kumarcı” tanımı yapması ilginçtir. Ayrıca spekülasyon, ileride oluşabilecek fiyat dalgalanmalarından yararlanarak kazanç elde etmeye çalışmak anlamına da gelmektedir. (Türkçe Sözlük, 2005:1807)

bu kişiler, çeşitli kanun ve nizamnamelerle belirlenen imtiyaz elde etme şart ve usullerini iyi bildiklerinden, bir yönüyle şirketler veya maden işletmesine talip olan girişimciler için aynı zamanda danışmanlık da yapmaktaydı. Ayrıca nezaret yetkilileriyle geliştirdikleri kişisel ilişkileriyle Osmanlı maden işletmecilik sisteminin gayr-ı resmi bir parçası haline gelmişlerdi.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte peyderpey belirmeye başlayan imtiyaz spekülatörleri, Kırım savaşıdan sonra artış göstermiş ve başta madenler olmak üzere pek çok alanda imtiyaz fermanı elde etmeye çalışmışlardı. Bunlara karşı devlet adeta çaresiz kalmış ve nihayet 1861 yılında ilk defa bir maden nizamnamesi hazırlamak zorunluluğu hissetmiştir. 1810 tarihli Fransız kanunundan iktibas edilerek hazırlanan bu maden nizamnamesiyle imtiyazlar düzenlenmiş, maden işletmesi toprak mülkiyetinden ayrılmıştır. Ayrıca yabancıların maden şirketlerinde sadece hissedar olabilecekleri⁵⁸ kabul edilmiştir. (Ökçün, 1969:806–807, Avcıoğlu, 1996:162) Böylelikle maden işletmek isteyen şirket veya şahısların doğrudan ilgili kurumlara müracaat etmeleri kolaylaştırılmıştır. Ancak maden nizamnamesi, spekülatörlerin faaliyetlerini durdurma veya yavaşlatması bir kenara daha da artmasına yol açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın tamamı boyunca kendilerinden söz ettiren bu spekülatörler, sadece Osmanlı topraklarında değil dünyanın hemen her yerinde spekülasyonlarla kazanç elde etmeye çalışmaktaydı. Bu konuda, 18 Aralık 1905 tarihli *Sabah* gazetesinde “Spekülatörler” başlığıyla yayınlanan makale iyi bir fikir vermektedir. Fransızcadan alıntılandığı belirtilen ve imzasız olarak yayınlanan makaleye, spekülasyonla para kazanan veya kaybeden hatta bu yolla iflas eden şirketler hakkında zaman zaman gazetelerde haberler çıktığı ifade edilerek başlanmaktaydı. Buna göre; milyonlarca frank kazanan şirketler, paralarını çek veya bankalar üzerinden birbirlerine

⁵⁸ Yabancılar 1867’de taşınmaz mal elde etme hakkı tanınınca, 1869 tarihli maden nizamnamesinde bu husus değiştirilmiş ve yabancılar maden imtiyazı alma hakkı tanınmıştır. (Avcıoğlu, 1996:162–163) İlk çıkartılan 1861 tarihli maden nizamnamesinde bu durum şu şekilde belirtilmekteydi: *On Üçüncü Madde – Saltanat-ı seniyye tebaasından bizzat veyahut kumpanya vecihle bil-iştirak maden imaline talep olanlara nizamına tevfiқан bir müddet-i münasebe-i imtiyaziye ile ruhsat verilecektir ve işbu kumpanyalara düvel-i ecnebiye tebaasından talep olacakların dahi hissedar olması caiz olacaktır.* (Maden Nizamnamesi, 9 Muharrem 1278:5) 1869’da yapılan yeni düzenlemede ise bu madde şu şekilde değiştirilmiştir: *Madde 23 – Tebaa-i Osmaniye’den veyahut devlet-i aliyyenin tasarruf-i emlak hakkında bin iki yüz seksen üç senesinde vaz’ etmiş olduğu kanunu kabul eden düvel-i ecnebiye tebaasından münferiden veya bil-iştirak maden imaline talip olanlara kavânin-i hâliye ve müstakbelen devlet-i aliyye tevfiқ-i hareket eylemek şartıyla ruhsat verilir.* (Düstur, Cilt: 5, 1937:891)

aktarmaktadır. Ayrıca spekülâtorlerin ihtikâr (eşyayı pahalalanması için bekletme) yoluyla para kazandıklarına işaret edilmektedir. Dahası makalede, borsada ufak tefek iş yapan kişiler bu spekülâtorlere bir kahraman nazarıyla baktığı ve onların hesaplarını anlamaya çalıştıkları ifade edilmektedir.

Makaleye konu olan spekülasyonlar, çeşitli yönleriyle değerlendirildikten sonra o tarihlere yakın dönemde yaşamış ve şöhret bulmuş olan bazı spekülâtorlerden örnekler verilmektedir. Söz gelimi Belçikalı yatırımcı Simon Henri Philippart'ın (1836–1900) 1870 yılında Fransa'ya gelerek önce demiryollarının geliştirilmesine çalıştığı, sonrasında ise bir Fransız–Hollanda bankası kurarak nasıl spekülasyon yaptığı uzun uzun anlatılmaktaydı. Ayrıca bu şahsın ilk defa elektrikle çalışabilen bir araba icat ettiği ve tam da bunu üretmeye başlayacağı sırada birdenbire iflâs ettiği ifade edilmekteydi. Bu tür örneklerden hareketle, spekülasyonla para kazanan şirket veya kişileri, çoğunlukla iflas gibi bir son beklediğini belirten makalenin meçhul yazarı sözlerini şöyle sonlandırıyor: “El-hâsıl spekülasyonların kâffesi iflâs ile netice-pezîr olmaktadır. Çünkü kumar ile iktisâb-i servet mümkün olmadığı gibi spekülasyon ile de hakiki bir servet temin edilemez. Vakıa az zamanda milyonlar kazanırlar. Fakat bu milyonlar yine az zamanda elden gider.” (Sabah, Sayı: 5814, 18 Aralık 1905:4)

Bu makalede sözü edilen spekülasyonlar ile maden imtiyazı olarak bunu başka şirketlere devretmek anlamında kullanılan spekülasyonun birbirinden farkı olsa da her ikisini de icra eden kişiler aşağı yukarı aynıdır. Ancak petrol imtiyazlarını asıl ilgilendiren spekülâtorler, imtiyazı uhdesinde bulunduran nezaretler veya bunlara yakın kişilerle çeşitli ilişkiler kurarak, petrol arama ruhsatı ve işletme imtiyazını elde etmeyi amaçlayan, – ki elde edebilenler oldukça sınırlıdır– bunu başarınca da yabancılara satmayı hedefleyen kişilerdir.

Bu duruma gösterilebilecek en ilginç örnek, Reji Müdürü Habip Melhame Efendi⁵⁹ ile bir spekülâtor olarak İstanbul'da bulunan Miralay (Albay) Thomas

⁵⁹ Arapça asıllı bir kelime olan “melhame” kanlı savaş, şiddetli muharebe ve telefâtı çok büyük savaş anlamına gelmektedir. (Sami, 1317:1401) Ayrıca meşhur bir Marunî ailesinin ismidir (Emiroğlu, 2012:184). II. Abdülhamid döneminin önde gelen Arap gayrimüslim ailelerinden olan Melhamaler, Lübnan'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş ve Selim, Necip, Philip ve Habib olmak üzere dört kardeştir. Selim Melhame Paşa (1851–1937), 1893-1908 arasında yaklaşık 15 yıl gibi uzun süre Orman ve Maâdin nazırlığı yapmıştır. Maden ve petrol araştırmaları açısından önem arz eden pek çok kararın altında imzası olması bakımından Selim Melhame Paşa, ayrıca incelemeye değer bir şahsiyettir. Selim Melhame hakkında yapılmış olan detaylı bir çalışma için bakınız: (Makzume, 2019) Melhame ailesinin en genç ferdi olan Necip

English'in⁶⁰ Musul ve Bağdat petrol imtiyazları için 27 Kasım 1901'de imzaladıkları mukaveledir.⁶¹ İkili arasında imzalandığından onlar dışında kimseyi bağlamayan bu kişisel mutabakat aynı zamanda spekülörlerin petrol konusunda nasıl hareket ettiklerini açık bir şekilde göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Ayrıca, Habib Melhame'nin, petrol imtiyazlarını elde edebilmek için araya sokulması, bu tür işlerde spekülörlerin saraya veya nüfuzlu kimselere yakın kişileri kullandıklarını da açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mutabakat sağladıkları antlaşmanın en başında, Habib Melhame'nin, Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunması ihtimali olan petrol, nefit veya bunlara benzer ürünler için arama, işletme ve satma imtiyazını Hazine-i Hassa'dan talep edeceği açıkça belirtilmekteydi. İstenecek olan bu imtiyaz, Habib Efendi'nin veya onun kendi adına hareket etmesi için yetkilendirdiği herhangi bir vekilinin, Hazine-i Hassa ile anlaştıkları tarihten itibaren başlamak üzere kırk beş yıllık süreyi kapsayacaktı.

Öte yandan, nezaretle yapılacak olan mukavele müsveddesinin hazırlandığı ve kurulacak olan Osmanlı Limited Şirketi'nin karşılaşabileceği muhtemel riskleri tespit

Melhame Paşa (1863–1927) II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilâtı'nın önde gelen isimlerinden biriydi. II. Abdülhamid Necip Paşa'yı yurtdışı misyonlarında görevlendirmişti. Ayrıca II. Meşrutiyet sonrasında Enver Paşa'nın da yakınında bulunmuştur. (Pierre Loti ve Hassan Silüetleri II. Meşrutiyet Öncesi Portreler [Katalog], 2017:71; Taşkın, 2019:8-14)

Philip ve Habib kardeşler ise tramvay, elektrik, telgraf gibi çeşitli imtiyazlar peşinde koşmuş ve bu imtiyazları elde etmeye çalışmışlardır. (Yaşayanlar, 2016:209) Nitekim her ikisi de Paşa olan kardeşleri Selim ve Necip Melhameler aracılığıyla verilen imtiyaz sayesinde yabancı müteşebbis veya şirketlerin Türk ortakları arasında yer almışlardır. (Pierre Loti ve Hassan Silüetleri II. Meşrutiyet Öncesi Portreler [Katalog], 2017:48) Bunun en bilinen örneğini Eylül 1905'te kurulan "Société Anonyme Ottomane des Tramways et de l'Electricité de Beyrouth" (Beyrut Elektrik ve Tramvayları Osmanlı Şirketi) isimli şirket, Selim ve Necip Paşalar sayesinde imtiyaz elde etmeyi başarmıştı. Ayrıca Necip Melhame Paşa, bu şirketin başkanı olarak kaydedilmişti. (Hanssen, 2005:99)

Habib Melhame Trabzon Reji Nazırı olduğu tarihlerde üçüncü rütbeden Mecidi nişanı kendisine ihsan buyrulmuştu (BOA, İ.TAL., 55/21, 30 Mayıs 1310/11 Haziran 1894). Reji müşavirliğine getirildiğinde, vazifesini iyi yapması dolayısıyla rütbesi birinci sınıf olarak değiştirilmiştir (BOA, İ.TAL., 108/63., 31 Kanunuevvel 1312/12 Ocak 1897). Yine aynı yıl bu sefer ikinci Mecidi nişanı ile taltif buyurulmuştur (BOA, İ.TAL., 106/118, 7 Teşrinisani 1313/19 Kasım 1897). Ayrıca Trabzon'daki Belçika konsolosu Atılyo Sasi'nin kızı olan (Ramber, Tarihsiz:130) hanımı da ikinci rütbeden şefkat nişanı ile ödüllendirilmiştir (BOA, İ.TAL., 112/24, 4 Mayıs 1313/16 Mayıs 1897). Melhameler hakkında daha detaylı ve biyografik bilgiler için bakınız: (BOA, DH.SAİDd., 72/67; Emiroğlu, 2012:184; Yaşayanlar, 2016:201–221; Pierre Loti ve Hassan Silüetleri II. Meşrutiyet Öncesi Portreler [Katalog], 2017; Taşkın, 2019; Makzume, 2019).

⁶⁰ Albay Thomas English 1844'te Londra'da doğmuştur. 1862 yılında teğmen 1881'de yüzbaşı olmuştur. 1900 yılında kurulmuş olan ve Batum'da faaliyet gösteren European Petroleum Şirketi'nin sorumlu müdürlerinden birisi oldu. Aynı yılın 6 Eylül'ünde kurulan Keşan Kömür Madeni Şirketi'nin müdür ve yönetim kurulu başkanı oldu. (Mining Year Book, 1911:792) Bu tarihlerde Türkiye'de bulunan Albay Thomas English, Kuzey İngiltere'deki Whitby şehrinde 1935 yılında ölmüştür. Thomas English'in ayrıntılı biyografisi için bakınız: (Who's Who in Engineering, 1922:130)

⁶¹ Bu antlaşmanın İngilizce tam metni için bakınız: (Longrigg, 1968: 235–238)

etmesi için Habip Melhame'ye sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu müsveddeyi Albay Thomas da okuyup kabul etmiştir. Ayrıca Habip Melhame veya onun vekilinin nezaret ile imzalayacakları antlaşmanın; bu mukaveleye eklenerek ikisinin birleştirileceği kabul edilmişti.

İki mukavelenin birleştirilmesine razı olan Habip Melhame ile adı geçen taraflar arasında kabul edilen diğer şartlar şöyleydi: Elde edilecek her türlü hakkın kırk beş yıllığına kendisine devredilmesi karşılığında Thomas English, Habip Melhame Efendi'ye belli oranlarda ödeme yapacaktı. Buna göre; imtiyaz konusunda beklentilerinin karşılanması halinde Albay, 50.000£ miktarındaki nakit parayı Habip Melhame Efendi'ye ödeyecekti. Ancak bu paranın yüzde birlik kısmı (2.000£), Thomas English ile Habip Melhame arasında uzlaşma sağlanır sağlanmaz, Habip Melhame'ye teslim edilecekti. Ayrıca nezaretle görüşme süresince Habip Melhame'ye meblağın yüzde yirmi beşini kullanma hakkı da tanınmıştı.

Diğer taraftan kurulacağı beyan edilen Osmanlı şirketinin, “Osmanlı Petrol Şirketi” ismini taşımasına karar verilmişti. Kırk beş yıllık bir süreyle oluşturulacak ve antlaşma imzalandıktan sonra Habip Melhame Efendi veya onun vekili olarak hareket eden kişinin yerine geçecek olan bu şirket, aynı zamanda Hazine-i Hassa ile imzalanması düşünülen mukavelede yer alan yükümlülükleri içtenlikle kabul ediyordu. Ayrıca Osmanlı Petrol Şirketi, adı geçen nezaretle yapılacak olan antlaşmada yer alacak şartlardan dolayı Habip Melhame Efendi ile onun vekilinin zarar görmeyeceğine dair peşinen kefil olacaktı.

Antlaşmanın nasıl yürütüleceğinin tespit edildiği ve malî şartlarını içeren kısımda, Albay Thomas English'e, elde edilecek imtiyaza konu olan petrol kaynaklarını araştırması için; Hazine-i Hassa ile antlaşmanın imzalanacağı tarihten başlamak üzere, üç aylık süre verilmekteydi. Antlaşmanın imzalandığını Habip Melhame Efendi İstanbul'daki Credit Lyonnais Bankası⁶² müdürüne ibraz edecek, o da Thomas English'i haberdar edecekti. Albay ise üç aylık süre boyunca yaptığı çalışmaları hakkında Habip Melhame'yi yazılı olarak bilgilendirmeyi kesin olarak taahhüt ediyordu. Ayrıca Thomas English ile

⁶² Fransa'nın en büyük bankalarından birisi olan Credit Lyonnais, 1863 yılında Henri Germain tarafından Lyon şehrinde kurulmuştur. İstanbul'daki şubesi ise 1875 yılında açılmıştır. (Consiglio, Oliva ve Tortella, 2012:285)

Habib Melhame arasında kişisel olarak imzalanan bu mukavelede, malî düzenlemelerin nasıl yapılacağı ve buna dair karşılıklı taahhütleri içeren ayrıntılı bir iş planı yer almaktaydı.

Mukavelede, Habib Melhame Efendi'nin Hazine-i Hassa nezdindeki konumunu ele alan maddede şöyle denilmektedir:

Habib Melhame Efendi bu antlaşmayla, Hazine-i Hassa Nezaretiyle mukavele imzalayıp elde edeceği imtiyazın bütün getirileri, hak ve hisselerini kırk beş yıllığına Osmanlı Petrol Şirketi'ne devir ve transfer etmeyi taahhüt eder. Bu antlaşma, imtiyazın Osmanlı Petrol Şirketi'ne geçişinden itibaren kırk beş yıl boyunca istisna ve kısıtlama olmaksızın tüm detaylarıyla yürürlükte kalmayı amaçlamaktadır.

Spekülatörlük sisteminin nasıl işlediği hakkında son derece net bir fikir veren bu madde açıkça, imtiyazı alacak olan kişiyi kırk beş yıllık bir taahhüt altına sokmaktaydı. Diğer maddelerinde yine birtakım malî işlerin düzenlendiği mukavenenin son kısmında, kurulacak olan petrol şirketine ait nizamnamenin bizzat Albay Thomas English tarafından hazırlanacağı ve Habib Melhame Efendi'ye gönderileceği beyan edilmekteydi. Habib Melhame Efendi ise hazırlanan bu nizamnamenin, verilen süre içerisinde gerekli müdahale ve düzenlemeleri yaparak nezaret tarafından kabul edilmesini güvence altına alacaktı.

Habib Melhame ile Miralay Thomas English arasında mutabık kalınan ve on maddeden ibaret olan bu antlaşma, Henry F. Woods⁶³ nezaretinde ikili tarafından imzalanmıştı. Habib Melhame Efendi'nin, imtiyazı Hazine-i Hassa'dan alıp almadığı, hatta bu konuda herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığı Osmanlı arşiv kayıtlarında tespit edilememiştir. Bununla birlikte Thomas English'in kimin adına hareket ettiği veya daha doğru bir ifadeyle Habib Melhame'den devralacağı imtiyazı herhangi bir şirkete satıp, satmayacağı da merak konusudur.

Bu konuda ikili arasında imzalanan mukavelede bazı ipuçları bulunmaktadır: Antlaşmanın taraflara ait bilgilerin yer aldığı giriş kısmında, İstanbul'da ikamet eden Habib Melhame'nin bulunduğu ifade edildikten sonra diğer tarafta bulunan Thomas English için: “şahsı ve kendisine yetki veren grup adına hareket eden Miralay Thomas English”

⁶³ Aslen İngiliz olan Sir Henry Felix Woods veya Osmanlı'da daha yaygın olarak bilinen ismiyle Woods Paşa (1843–1929), Osmanlı donanmasında, kırk yıl gibi uzun bir süre görev yapmıştır. 1924 yılında yayınlanan hatıralarındaki Türkiye ile ilgili olan kısımlar, “Türkiye anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl) 1869 – 1909” ismiyle Türkçeye çevrilmiş ve 1976 yılında Milliyet Yayınları tarafından basılmıştır.

açıklaması bulunmaktadır. Buradan hareketle, ilgili imtiyazı önce kendisi adına elde edeceği ve bunu temsilcisi olarak bulunduğu gruba devredeceği kabul edilebilir.

Buna rağmen antlaşma metninde hangi grup adına hareket ettiği açık bir şekilde ifade edilmemektedir. Ancak bu mukavele tarihinden bir hayli zaman sonra, 16 Ağustos 1922 tarihinde New Jersey Standard Oil Şirketi müdürü Walter Clark Teagle (d.1878-ö.1962) tarafından Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir memorandumda, Thomas English ile ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Memorandumda -bu çalışmanın dördüncü bölümünde kapsamlı bir şekilde ele alınacak olan- Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz iddiaları anlatılırken, meşhur İngiliz tüccarı D'Arcy'nin İran Şahı Muzafferiddin'den 29 Mayıs 1901'de imtiyaz elde ettiği vurgulandıktan sonra şöyle denilmektedir:

Pers hükümetinden imtiyaz elde ettikten sonra D'Arcy, sahayı genişletmek konusunda çok heyecanlıydı. Elde ettiği jeolojik raporların verdiği bilgiler onu, Mezopotamya'da petrolün var olduğu sonucuna ulaştırıyordu. Dahası İran'ın kuzey sınırı henüz net olarak belirlenmemişti. 1901 yılında D'Arcy, Miralay Thomas English ile anlaşarak onun İstanbul'a gitmesi ve Hazine-i Hassa ile Mezopotamya'daki petrol haklarını kapsayan bir imtiyaz için müzakere etmesini istedi. Albay English yaklaşık on sekiz ay harcadı ve hatırı sayılır meblağda (20,000£) bir para sarfetti. Ancak herhangi ciddi bir ilerleme kaydedemedi. (NARA, 890g.6363t84/48, 16 Ağustos 1922)

Bu bilgiler Thomas English'in, D'Arcy grubu adına hareket ettiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak aynı tarihte ve aynı grup adına Hazine-i Hassa ile görüşmeleri başlatmak için D'Arcy, temsilcisi olarak Alfred L. Marriot'u da İstanbul'a gönderdiği bilinmektedir. (Kent, 1976:17; Longrigg, 1954:17 ve 28) İki farklı kişinin, nezaretle müzakere yürütmesi çok anlamlı ve hatta gerekli değildir. Thomas English'in, Habib Melhame ile imzaladığı yukarıda bahsi geçen antlaşma; öyle anlaşılıyor ki doğrudan grup adına değil, kuvvetle muhtemel spekülasyon amacıyla elde etme girişimidir. Hatta bundan D'Arcy'nin haberi bile olmayabilir. Araya Habib Melhame'yi koyan Thomas English, bu antlaşmayı Marriot'tan önce imtiyazı bir şekilde elde ederek, D'Arcy'e satma şeklindeki bir planın parçası olarak düşünmüştür.

Diğer taraftan, Habib Melhame'ye teklif edilen 50.000£ –ki yukarıdaki belgede bunun hatırı sayılır bir kısmı olan 20,000£ tutarındaki meblağın harcadığı ifade edilmektedir– hiç de küçümsenecek bir miktar değildir. Habib Melhame ile yapılan antlaşmadan kısa bir süre önce D'Arcy, İran'da elde ettiği imtiyazı 40.000£ gibi bir fiyata kapatmıştı. Oysa, İran'daki imtiyazın sahası, Musul ve Bağdat vilayetlerinin kapladığı coğrafyadan çok daha büyük bir alanı içermekteydi. Hatta kuzeydeki beş eyalet dışında bütün İran

topraklarında petrol arama hakkını D’Arcy’ye vermektedir. D’Arcy grubunun İstanbul’daki imtiyaz için kesenin ağzını bu kadar açması, Basra Körfezi’nin ticari açıdan hâkimiyetini tamamen kendi elinde bulundurmak istemesinden ileri gelmektedir. Zira hem Musul ve Bağdat hem de–şayet işletme konusunda başarı kazanılabilirse– İran petrolleri ancak Körfez üzerinden dünya ticaretine sunulabilecekti.

Yeri gelmişken, Osmanlı son dönemi iktisadî tarihi açısından oldukça önem arz eden Melhame kardeşlerden Habib Melhame’nin, girdiği bu tür ilişkiler sonucunda karşı karşıya kaldığı akıbetle temas etmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi 24 Temmuz 1908’de, II. Meşrutiyet ilân edildikten hemen sonra Melhame ailesinden Orman ve Maâdin Nazırı Selim Melhame Paşa, Avrupa’ya firar etmişti. Habib Melhame’nin ise hakkında yakalama kararı çıkartılmıştı.

Pasaportsuz olarak trenle ağabeyi gibi Avrupa’ya kaçarken Cısr-i Mustafa Paşa’da⁶⁴ tevkif edildiği, Dâhiliye Nazırı Memduh’ın⁶⁵ Sadaret’e çektiği bir telgrafla belirtilmekteydi. (BOA, BEO, 3369/252611, 16 Temmuz 1326/29 Temmuz 1908; BOA, DH.MKT., 1273/61, 15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908) Artık güçten ve iktidardan düşen Maruni Melhame kardeşler hafiyelelikle suçlanıyordu. Fazla olarak *Tercüman-i Hakikat* gazetesi tarafından “Hain Melhameler” olarak duyurulmuşlardı. Gazeteye göre; Melhameler, bir hayli zamandan beri bir hafiye ailesi olarak teşkil etmiştir.⁶⁶ Ayrıca bunlar “alâim-i mel’anetle mâli” (alçaklık delilleriyle dolu) idiler. Gazete, ayrıca Habib Melhame’nin, Cısr-i Mustafa Paşa’da tevkif edildiğini haber vermektedir. (*Tercüman-i Hakikat*, 30 Temmuz 1908, Numara: 9820:3) Bu tevkif hadisesi, uluslararası açıdan önemli olarak görülmüş olmalı ki, *The Standard* gazetesi, İstanbul’daki muhabirimizden diyerek Habib Melhame’nin yakalanmasına sütunlarında yer ayırmıştı.⁶⁷ (*The Standard*, Numara: 26,247, 31 Temmuz 1908:8)

⁶⁴ Bulgaristan’da bugünkü adı Svilengrad olan kasabadır.

⁶⁵ Mehmed Faik Memduh Paşa (1839–1923). (Kuneralp, 1999:94)

⁶⁶ Selim, Necip ve Habib Melhamelerin isimleri, II. Abdülhamid’in başkâtibi Tahsin Paşa’nın hafiyeleleri listesinde yer almaktadır. (Haydaroglu, 1997:167) Gazete haberi, muhtemelen bu duruma atıfta bulunmaktadır.

⁶⁷ Öte yandan Edwin Pears, Habib Melhame’nin yakalanma ve gözaltına alınmasıyla ilgili daha detaylı vermektedir. Yazar, Habib Melhame’yi İngiliz yanlısı bir ajan olarak tanımladıktan sonra, bir tatilden İstanbul’a döndüğünde doğrudan saraya gittiğini kaydetmektedir. Tabii, o tarihlerde II. Meşrutiyet ilân edilmiş, pek çok nazır, komutan ile memurlar değiştirilmiştir. İstanbul oldukça hareketli günler yaşamaktadır. Saraya giden Habib Melhame’ye arkadaşları mümkün olabildiğince kısa bir zamanda ülkeyi terk etmesini

Melhame kardeşler sadece gazete sütunlarında değil aynı zamanda kendileri gibi derdest edilenler tarafından da kötülenmekteydi. Mesela *Mizan* gazetesini çıkaran ve bundan dolayı Mizancı Murad olarak tanınan Mehmed Murad Bey (1854-1917) “emsali mîsüllü taht-i mufazada bulundurulmak üzere” ibaresini içeren bir telgrafla göz altına alınıp Harbiye Nezareti’ne götürülmesini anlatırken, üstü kapalı olarak bahsedilen emsallerin Habib ve Necib Melhameleri hatırlattığını ifade etmekteydi. Kendisinin Melhameler gibi olmadığını ifade etmiş ve bu duruma düşürülmesine epeyce öfkelenmişti. (Mehmed Murad, 1997:18, 23 ve 106)

Konunun başında bahsi geçen *Sabah* gazetesinin haberi hatırlanacak olursa orada, spekülasyonların tamamının iflas ile sonuçlandığı iddia edilmekteydi. Bu yolla kazanç elde etmeyi kumara benzeten gazete, spekülasyonla gerçek bir servetin kazanılamayacağını ileri sürüyordu. Nitekim başta Habib Melhame olmak üzere Melhame kardeşlerin - ne kadar spekülasyonla ilişkili olduğunu hiçbir zaman bilmeye imkân olmayacaksa da- hikâyeleri hüsrarla sonuçlandığı açıktır.

Elbette Habib, Necib ve Selim Melhameler kendilerini böyle bir sonun beklediğini bilemezlerdi. Ancak bunu kendi elleriyle hazırladıkları, bugün daha net olarak anlaşılmaktadır. Habib Melhame ile Thomas English arasında imzalanan mukavele ise kaçınılmaz sona giden yolun sadece görünür bir aşamasını teşkil etmektedir. Ayrıca bu antlaşma petrol imtiyazları için İstanbul’da girişilen mücadelenin ne derece karmaşık olduğunu göstermesi bakımından da ilginç bir örnektir. Bu örnek hatırd tutularak, bu çalışmanın ilerleyen iki bölümü boyunca, Hazine-i Hassa’nın imtiyaz talep edenler karşısında neden tereddütlü davrandığı daha kolay anlaşılabilir.

İmtiyaz konusundaki bütün bu karmaşık ilişkilerden haberdar olan Bekir Vehbi Bey yıllar sonra, 5 Aralık 1929 tarihinde Âli İktisat Meclisi’ne sunduğu raporda isabetli bir şekilde şu değerlendirmede bulunmaktadır:

Bizde yetmiş seksen seneden beri revaçta olan bir vaziyet vardır: O da maden taharri ruhsatnamesi, maden imtiyazı istihsal etmek ve bunları en az masrafla elde ettikten sonra bir meblağ mukabilinde devredecek bir ecnebi grubu aramak. Boş yere birçok emek sarfettiren, müteşebbisin yüzde doksan dokuz zararına müeddi olan, Türkiye madenlerinin kıymetini düşüren bu vaziyete nihayet vermek lazımdır. (Bekir Vehbi Bey, 1933:6)

söyler. Hazırlıklarını tamamlayıp ülkeyi terk etmek için yola çıkan Habib Bey çok uzaklaşmamıştır. Ancak sınıra kadar gidebilmiş, orada yakalanarak İstanbul’a getirilmiştir. (Pears, 1916:242)

Sonuç olarak denilebilir ki spekülâtörler, maden imtiyazı talep eden kişiler ile gerçekten üretim yapmak amacıyla imtiyaz elde etmeye çalışanların birbirine karışmasına sebep olmuştur. Bu fiili durum devletteki başka aksaklıklarla birleşince, başta petrol olmak üzere pek çok madenin işletilememesi ve âtil bir vaziyette kalmasıyla sonuçlanmıştır.

2.2. Neftçizâde Ailesi ve Baba Gurgur Petrolleri

Hazine-i Hassa'nın Musul vilayetindeki hem Emlâk-i Seniyye içerisinde hem de bunun dışında kalan yerlerde çıkartılmakta olan petrol ve petrolün, araştırma ve işletme imtiyazını devralmasına elbette ilk tepki, söz konusu madenleri hâl-i hazırda işletmekte olan kişilerden gelecekti. Hatırlanacağı gibi Kerkük'ün on kilometre kuzeyinde yer alan Baba Gurgur petrol yatakları birkaç asırdan beri Neftçizâde ailesi tarafından işletilmekteydi. 1888 yılında da hâlâ bu işi yapmakta olan aile, kuyulardan kendi kendine çıkarmakta olan petrolü merkezler vasıtasıyla taşır ve tenekeler içerisinde mağazalara koyardı. İptidai yöntemlerle üretilen bu petrolün onda biri Kerkük belediyesine, kırkta biri fukara hesabına ayrıldıktan sonra geri kalanı işletmeciler arasında eşit bir şekilde bölüşülürdü. (Terzi, 2009:180–181)

Baba Gurgur petrol madenlerini bu şekilde işletmekte olan Neftçizâdelerin ellerinde bulunan işletme hakkı, 6 Şubat 1889 tarihli padişah iradesiyle Hazine-i Hassa'ya intikal etmişti. Bu irade, sadece Musul'da bulunan Emlâk-i Seniyye içerisindeki petrol kaynakları değil, vilayet sınırları dahilindeki bütün petrol membaalarının da arama ve işletme imtiyazlarını kapsamaktaydı Dolayısıyla Neftçizâdeler'in elinde bulunan Baba Gurgur gibi, Emlâk-i Seniyye kapsamında bulunmayan arazilerin petrol imtiyazları da Hazine-i Hassa'nın tasarrufuna geçmiş oluyordu. Hâl böyle olunca, Neftçizâdeler petrol işletme haklarını kaybetme veya en azından bu hakkı Hazine-i Hassa Nezareti'nden yeniden elde etme durumuyla karşı karşıya kaldılar. Nitekim yayınlanan iradenin 5 Haziran 1889'da Musul Valiliği ve Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu'na tebliğ edilmesiyle, mahallî idareler Neftçizâdelerin ellerinde bulunan petrol kuyularını Hazine-i Hassa hesabına devretmek için harekete geçti.

Bu durumda, asırlardan beri sahip olduklarını düşündükleri bu işletme hakkını, ellerinde tutabilmek için aile adına Neftçizâde Hasan,⁶⁸ Hazine-i Hassa Nezareti ile bir dizi yazışma gerçekleştirmiştir. İmtiyaz meselesinin anlaşılabilmesi için önem arz eden bu yazışmalar, aynı zamanda Hazine-i Hassa Nezareti'nin, vatandaşın önceden sahip olduğunu iddia ettiği imtiyaz karşısındaki tavrını da ortaya koymaktadır.

21 Ağustos 1889 tarihinde Neftçizâde ailesi fertlerinin müşterek imzalarıyla hazırlanan ilk telgraf Hazine-i Hassa Nezareti, Maliye Nezareti ve Yaver-i Ekrem Namık Paşa'ya⁶⁹ ayrı ayrı gönderildi. Dualarla başladıkları telgrafta durumlarını dramatiklestiren ve kendilerini adeta acındıran Neftçizâdeler; birkaç yüz sene önce atalarının tasarrufunda olan arazide bulunmuş ve büyük masraflarla çıkartılmış olan petrol, o vakitten beri kendi kullanımları altında bulunduğunu belirtmekteydi. Ayrıca, bu mülkiyetin hüccet ve resmi kayıtlar ile tespit edilebileceği vurgulanmaktaydılar. Neftçizâdelere göre, böyle resmi kayıtlar olmasına rağmen, ellerinde bulunan maden araştırma ve işletme hakkı, çıkartılmış olan imtiyaz fermanına istinaden kendilerinden alınıp Hazine-i Hassa Nezareti'ne verilmişti. Aile, nezaretin müdahalesini; Emlâk-i Seniyye dışında kalan ve petrolün bulunduğu kendi arazilerinin de padişah emlakine dönüştürülmek istendiği şeklinde yorumlamaktaydı. Hâlbuki onlar, bu petrol kuyularını alışlagelmiş olduğu şekliyle birkaç yüz yıldan beri üç yüz kişiyi aşkın olan bir aileye –yani Neftçizâdelere– şer'i miras yoluyla intikal ettiğini ileri sürmekteydi. Ayrıca otuz seneden beri öşür, vakfiye aidatı ve ihtisap vergilerini⁷⁰ ödeye geldiklerinin yine kayıtlarla sabit olduğunu iddia ediyorlardı.

Diğer taraftan, Neftçizâdeler Baba Gurgur'da çıkardıkları petrolün senevî hasılatı devletçe cüzi bir şey olarak görülse bile hissedarların pek çoğu yetim, dul ve acizlerden

⁶⁸ İlk telgrafta Hüseyin şeklinde yazılmış olsa da diğer belgelerin hepsinde Hasan imzası bulunmaktadır.

⁶⁹ Mehmed Namık Paşa (1804-1892) Osmanlı Devleti'nde uzun süre askeriye, hariciye, bürokrasi, merkezi ve taşra idarelerinde görev yapmıştır. Detaylı bilgi için Majed Mohammed Binzouba tarafından *Mehmed Namık Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1804-1892)* başlığıyla 2015 yılında tamamlanan doktora tezinin müracaat edilebilir.

⁷⁰ Neftçizâdelerin “otuz seneden beri cânib-i mirîye ödeyegeldiğimiz” dedikleri ve maden işletmelerine dair toplanacak olan vergiler, 1861 tarihli maden nizamnâmesinde şu şekilde belirlenmekteydi: *Otuz ikinci madde: Her madenin servetine göre cânib-i mirîye yüzde kaç hasılat verilmek lazım gelir ise mirî ile mültezim beyninde miktarı tayin kılınıp tasdîr olunacak emr-i âliye dahi derç olunacaktır. Ve işbu resm-i mirinin dahi aynen veyahut rayîç-i vakte tatbikan bedelen ahzında maâdin idaresi muhtar olacaktır.* Diğer bir maddede ise şöyle denilmekteydi: *“Otuz altıncı madde: Maden deruhte edenler mağara ve kuyu hafr ettikleri ve sair türlü sath-ı arzdan kullandıkları araziye mutasarrıf olanlara iktiza eden tazminatı ifâ edeceklerdir.* (Maâdin Nizamnâmesi, 1861:9–10) Nizamnâmedeki otuz ikinci madde gereğince, mültezim olan Neftçizâdeler ile mirî olarak ifade edilen devlet arasında petrol işletmesine dair bir antlaşma yahut düzenleme yapılmış olmalıdır. Ancak böyle bir antlaşma gönderilen telgraflarda belirtilmediği gibi buna dair herhangi bir metne de ulaşılamamıştır.

oluşmasından dolayı buna ihtiyaçlarının olduğunu ima ediyorlardı. Bununla beraber Neftçizâdelere göre ecdatlarından kendilerine kalan ticaretin tamamı devlet tarafından zapt edilmiş ve ellerinde sadece bu neft kuyuları kalmıştı. Zaten üretilen neftten kendilerine düşen günlük gelir ise birkaç kuruştan ibaretti. Dolayısıyla padişah iradesinin, mevcut kuyulara müdahale etmemesi gerektiğini, bundan sonra bulunacak neft kuyuları için geçerli olabileceğini ileri sürmekteydiler. Fakat kendilerine ait kuyuların da haksız yere zaptına gidilirse perişan ve zavallı bir hâle düşeceklerine dikkat çekmekteydiler. Neftçizâdeler, kendilerinin bu duruma düşmesine, herkesin adalet ve merhametin temsilcisi olarak bildiği padişahın razı olmayacağına inandıklarına vurgu yapmaktaydı. Nihayet uğrayacakları zarar ve haksızlıkların bir an evvel çözüme kavuşturulmasını talep ediyorlardı. (BOA, HH.THR, 248/10, lef 3, 5 ve 6, 9 Ağustos 1305)

Neftçizâde ailesinin bu dokunaklı ve sitem dolu telgraflarından üç gün sonra, 24 Ağustos'ta, bu sefer sadece Neftçizâde Hasan imzasının bulunduğu bir başka telgraf, Kerkük'ten Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilmişti. Önceki telgrafta içerisinde bulundukları "hâl-i pür-melâlin" detaylı bir şekilde yeniden anlatıldığı ve durumun beklentileri doğrultusunda çözüleceğini umduklarını yazan Neftçizâde Hasan, tam da çözüm bekledikleri esnada Musul Emlâk İdaresi'nden Emin Bey'in Kerkük'e geldiğini bildiriyordu. Hasan Bey bu şahsın mahalli hükümetle beraber, önceden çıkartılmış olan fermana istinaden, miras yoluyla aile fertlerine intikal etmiş olan petrol kuyularını zapt etmeye teşebbüs ettiğini aktarmaktaydı. Emin Bey ise Neftçizâdelerin kuyuları yeniden kendilerine iade edecek olan ve çıkmasına kesin gözüyle baktıkları yeni iradeyi beklemeyi reddediyordu. Halbuki Neftçizâde Hasan'a göre ortada ne bir mahkeme kararı ne de bir kanun veya düzenleme vardı. Nihayet telgrafını, üç dört yüz nüfustan ibaret olan aileyi bu nimetten mahrum bırakmaya "adalet-i seniyyenin" razı olmayacağını ifade ederek bitiriyordu. Ayrıca bekledikleri iradenin çıkartılacağı zamana kadar, sahip oldukları araziye dokunulmaması için gerekli olan emrin, seri bir şekilde verilmesini de istirham ediyordu. (BOA, HH.THR.248/10, lef 14, 24 Ağustos 1889)

Aynı gün Neftçizâde Hasan, ilginç bir şekilde içeriği farklı olan başka bir telgrafi sabah saat 11:05'te Kerkük'ten Sadaret'e çekmişti. Aynı bir kaleminden çıktığı belli olan bu telgrafi Hazine-i Hassa'ya da ileten Hasan Bey, konuyu burada tamamen farklı bir mecraya taşımaktaydı. Buna göre, Sultan Mustafa devrinde Kerkük'te inşa edilmiş olan

bir cami⁷¹ babası tarafından tamir edilerek genişletilmiş, yakınına bir medrese inşa edilmiş ve bütün bu masraflar nefitten hisselerine düşen gelirden karşılanmıştı. Ayrıca medresede görevli müderris, cami imamı ve hatibi ile talebe ve diğer hizmetlilerin masrafları da yine bu gelirden karşılanıyor, artan kısım ise caminin tamir ve diğer giderlerine ayrılıyordu. Oradaki herkesin bildiği gibi babası bütün bunlar için 1840 (1256) senesinde bir vakıf kurmuş, vakfiyesinde yukarıdaki harcamalara yer vermişti. O vakitten bu zamana kadar bahsi geçen hizmetler yapılmaya devam edilmekteydi. Eğer zikredilen nefit kuyuları “hilâf-i şer’i” ve kanun ile ellerinden alınırsa cami ve medrese kapanır, neticede bu “hizmet-i mukaddese” kesintiye uğradı. Neftçizâde Hasan’a göre padişah, böyle bir duruma kesinlikle razı olmayacaktı. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 4 ve 7, 12 Ağustos 1305)

Bu telgraflarla durumlarını devlet kurumlarına bildiren Neftçizâde ailesinin, nefit kuyularını işletmeye devam edebilmek için büyük bir çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bir taraftan ellerine ancak birkaç kuruş geçtiğini ve bunun da kesilmesi halinde perişan olacaklarını ifade ederken, diğer taraftan elde ettikleri gelirle cami tamir ederek medrese yaptırdıklarını ve hatta artan meblağı hayır ve hasenata ayırdıklarını beyan etmeleri ise çelişkili bir durum arz etmektedir. Üç yüz küsur kişiden ibret olduğunu söyleyen aile önderleri, çeşitli delillerle petrol işletme imtiyazının kendilerinin hakkı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Dahası padişahın yeni bir irade çıkartarak kendilerine işletme özerkliği tanıyacağından emin olarak, Musul Emlâk İdaresi’nden Kerkük’e gelen Emin Bey’in bu iradenin çıkmasını beklemeden işe koyulmasına da tepki göstermişlerdir. Ayrıca hemen bu durumu bir telgrafla Dersaadet’e bildirme gereği duymuşlardır.

İstanbul açısından durum, Neftçizâdelerin zannettiği kadar basit değildi: Hazine-i Hassa Nezareti Neftçizâdelerden gelen bu telgrafları, 27 Ağustos 1889’da değerlendirmeye almıştı. Ancak dilekçelerde ifade edilen konunun kendilerince meçhul olması gerekçe gösterilerek, gelen telgrafların birer suretlerinin telgrafhaneden talep edilip, tamamı birleştirilerek Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonunca incelenmesi isteniyordu. Böylece mesele, Musul emlâk komisyonuna havale edildi (BOA, HH.THR. 248/10, lef 12, 9 Ağustos 1305). Nitekim telgraf suretleri 4 Eylül’de Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonuna gönderildi (BOA, HH.THR.248/10, lef 8, 23 Ağustos 1305).

⁷¹ Hangi Mustafa olduğu açık bir şekilde belirtilmese de tarihler dikkate alındığında şayet böyle bir cami varsa bu, III. Mustafa (Dönemi: 1757-1773) devrinde yapılmış olmalıdır.

Bunun üzerine, 9 Eylül 1889'da Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu reisi Mehmed Nazif Paşa'nın,⁷² Hazine-i Hassa'ya yazdığı cevabî telgraf şaşırtıcı bilgilerle doluydu. Paşa'ya göre, Neftçizâdelerin buradaki madeni hiçbir şekilde işletme hakları bulunmamaktaydı. Ayrıca, Neftçizâdelerin tasarrufu altında herhangi bir tapu senedi bulunmadığı, bunun Kerkük (Şehr-i Zor) Defter-i Hakanî memuriyetinden alınan telgrafla anlaşıldığı bildirilmekteydi. Nazif Paşa açık bir şekilde madenlerin bulunduğu bölgenin, arazi nizamnamesinin yüz yedinci maddesinde gösterilen arazi cinsinden yani "arazi-i mîrîyeden" olduğu konusunda ısrar ediyordu. Paşa bu maddeyi gerekçe göstererek Neftçizâdelere ait petrol arazisinin, padişah iradesi çerçevesinde idare ve inzibat altına alınmış olduğunu beyan etmekteydi. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 9, 28 Ağustos 1905)

Nazif Paşa'nın bu cevabı meseleyi çözmek yerine daha da karmaşık hâle getirmişti. Dahası Hazine-i Hassa'nın, emlâk komisyonunun bu cevabından hiç de tatmin olmadığı anlaşılmaktaydı. Nitekim 11 Eylül 1889'da Babıali'ye Hazine-i Hassa Nezaretî'nden gönderilen tezkirede –ellerinde Musul Emlâk Komisyonu'ndan gelen 9 Eylül tarihli bir cevap olmasına rağmen –emlâk komisyonuna gerekli belge ve telgrafların gönderilerek komisyondan kesin ve detaylı bilgi istenmesine rağmen henüz bir cevap gelmediği belirtilmiş, geldiği takdirde Babıali'ye iletileceği bildirilmişti (BOA, HH.THR. 248/10, lef 11, 30 Ağustos 1305).

Nihayet bu tezkireden bir gün sonra, 12 Eylül'de, Musul Emlâk Komisyonu'ndan beklenen ayrıntılı cevap yazılmıştır. Gelen bu cevabî mazbata, komisyon reisi Mirliwa Mehmed Nazif Paşa'nın yanı sıra baş mühendis ve müfettişlerin de imzasını taşıyordu. Ne var ki Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu önemli belgenin dörtte biri kopuk ve kayıptır. Mevcut olan kısımdaki bilgilere göre, nezaret tarafından komisyona gönderilen Neftçizâde Hasan ve arkadaşlarının üç adet telgraf kopyaları, talep edildiği üzere elde edilip okunmuştu. Daha önce yazmış olduğu 9 Eylül tarihli telgraftaki bilgileri yineleyen komisyon, yayınlanan ferman-i âli mucibince hareket edilmiş olduğunu, bundan dolayı vilayet dâhilindeki gaz madenlerinin zapt edildiğini ve idare altına alındığını yazmaktaydı. Diğer taraftan, Kerkük merkezine yakın olan petrol gazı madenlerinin de yine zapt olunması

⁷² 1892 tarihli *Musul Vilayeti Salnâmesi*'nde hâlâ Musul Emlâk-i Hümayun Müdürü olarak Görülen Mehmed Nazif Paşa hakkında şu bilgi verilmektedir: "Komisyon riyaseti inzimamıyla idare müdürü Erkân-ı Harbiye Mirlivası Mehmed Nazif Paşa." (Musul Vilayeti Salnâmesi, 1310:89) Ancak iki yıl sonraki salnâmede idare müdürü ve komisyon reisinin Mehmed Safvet Bey olduğu görülmektedir. (Musul Vilayeti Salnâmesi, 1312:136)

gerekliliği ilgili memurlara ihtar edilmişti. Bu konuyla ilgili Kerkük sancağından gelen mazbatada, bu madenin iki yüz sene önce pek çok şahıstan mürekkep olan Neftçizadelerin tasarrufu altında bulunduğu ifade edilmekteydi. Ancak farklı bir noktaya dikkat çeken emlak komisyonu, maden nizamnâmesine göre bütün madenlerin araştırma ve idaresi imtiyazına, dilekçe verilmeksizin nail olunamayacağını hatırlatmaktaydı.⁷³

Böyle olmakla beraber, bu maden iki yüz seneden beri ruhsatsız bir şekilde Neftçizâdeler tarafından tasarruf edilmiş ve hükümet bile şimdiye kadar bunlara bir şey dememiştir. Hatta bu madene mutasarrıf olan kişiler vefat ettikçe hisseleri vârislerine intikal etmiştir. Fakat bu kullanım ve muamele mevzuat hükümlerine dayanmadığından buna meşru bir tasarruf nazarıyla bakılması mümkün değildir. Neticede komisyon yayınlanan irade hükmüne göre icabının yapılması gerektiğini düşünmektedir. Buna bir de arazi kanunnâmesinin yüz yedinci maddesinde belirtildiği şekliyle, bölgedeki madenlerin devlet hazinesine ait olduğu gerçeği ilave edilince, Neftçizadelerin iddia ettikleri hakların savunulacak hiçbir tarafı kalmıyordu. Fakat ailenin öteden beri ödeyegeldiklerini ifade ettikleri öşür, aidat ve rûsumâtlara ne demeliydi? Komisyona göre bunun, “usûl-i nizamâta” aykırı bir muamele olduğu açıktı. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 22, 31 Ağustos 1305)

Musul Emlak-i Hümayûn Komisyonu’ndan Hazine-i Hassa’ya gelen bilgiler bunlarla sınırlı değildi. Komisyonun sunduğu ayrıntılı mazbatadan bir buçuk ay kadar sonra, 28 Ekim 1889’da yine komisyon reisi Mehmed Nazif Paşa tarafından nezarete yazılan telgrafta, Kerkük’teki petrol madenini taşıyabilmek için memurluk demirbaşına ilâve edilen hayvanlardan bahsedilmekteydi. Fakat telgrafın yazılış amacı tamamen farklıydı. Paşa’ya göre Şehr-i Zor mutasarrıflığı, Neftçizâdelerin baskısıyla işi yazışmalarla geçiştirmekteydi. Ayrıca vazifesini yapacak olan asker ve zaptiyelere engel olunarak, muhalefette bulundukları mahallî memurluktan yazılan bir telgrafla sabitti. Mahallî hükümet ise

⁷³ Bu durum nizamnâmede “...bâ-arzuhâl hükümete ihbar edip mukabilinde ilmühaber istihsâl etmedikçe...” şeklinde ifade dilmektedir. Aslında maden nizamnâmesinde bir şahsa tasarrufu altında bulunduğu arazisinde maden arama hakkı ruhsatsız olarak tanınmaktaydı. Ancak bu durumu şahıs, hükümete bir arz-uhal ile bildirmesi gerekiyordu. Aksi halde bulunduğu maden ile ilgili öncelik hakkını ispat edemezdi. İlgili maddenin tamamı şu şekildedir: *Dokuzuncu Madde – Bir adamın taht-i tasarrufunda bulunan arazide gerek doğrudan doğruya ve gerek bil-vasıta bilâ-ruhsat hafriyat icrasıyla maden taharrisine salâhiyeti vardır. Ancak arazisinin mevki ve hudutlarını ve ne cins maden taharri edeceğini bâ-arzuhâl hükümete ihbar edip mukabilinde ilmühaber istihsâl etmedikçe mucitliğini ve hakkı takaddümünü ispat edemez.* (Düstur, 1937:888) Bu madde, her ne kadar ruhsatsız olarak maden araştırmasına müsaade ediyorsa da bir maden imal etmek veya işletmek için daha pek çok şart konulmuştur. Ayrıntı şartlar için ilgili nizamnâmenin 23–39. maddelerine bakınız.

Neftçizâdelerin bu tavrına hiçbir şekilde karşılık vermiyordu. Buna gerekçe olacak şekilde Paşa'nın bir tahmini vardır; muhalefette bulunanlar arasında en şiddetlisi olan meclis-i idare azasından Hasan Bey⁷⁴ –ki bu şahıs Neftçizâde ailesi adına İstanbul'a telgrafları gönderen kişi olmalıdır– ile mahallî hükümet arasında bir kısım, üstü kapalı malî ilişkiler bulunmaktaydı. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 20, 16 Teşrinievvel 1905) Öte yandan Mehmed Nazif Paşa, bu konu hakkındaki belgeleri merkeze göndereceğini beyan etmesine rağmen, herhangi bir muamele yapılıp yapılmadığı hakkında hiçbir yazışmaya rastlanmamıştır.

Bütün bu iddialar karşısında Neftçizade ailesinin kendilerini nasıl savunacakları merak konusudur. Çok geçmeden yine Neftçizâde Hasan imzasıyla kaleme alınan 29 Ekim 1889 tarihli telgrafta, kendilerine yöneltilen yukarıdaki iddialara cevap bulmak mümkün değildir. Bunun yerine daha önceki yazışmalarda bahsedilmiş olan fakat herhangi bir sonuç elde edilememiş konuların yeniden gündeme getirildiği görülmektedir. Bir farkla ki Hazine-i Hassa'dan ümidi kesmiş olan Neftçizâde Hasan, bu sefer telgrafi doğrudan padişaha hitaben yazmıştı. Bu meyanda, birçok cami ve medrese inşa, ihya ve tamirine her sene hazineden milyonlarca lira harcayan ve bunca masraftan kaçınmayan padişahın ataları tarafından, Kerkük'te inşa edilmiş olan bir caminin Neftçi oğlu merhum Ahmed Bey tarafından bakımı yapılarak genişletildiğini bütün detaylarıyla doğrudan padişaha anlatıyordu. Asıl sözü bu tarihi eserin akarı olan petrol kuyularının sekizde birlik kısmına getiren Hasan Bey, kuyuların ellerinden alındığı takdirde akarın kesileceğinden dolayı, kadim mirasın tahrip olacağını ileri sürüyordu. Ayrıca bunca meblağı böyle eserlerin tamir ve ihyasına harcayan padişahın, bu duruma kesinlikle razı olamayacağını düşündüğünü beyan ediyordu. (BOA, HH.THR. 248/10–15, 10, lef 18, 17 Teşrinievvel 1305)

Bir taraftan Neftçizadelerin bu ısrarlı telgraflarıyla hak talepleri diğer taraftan Musul Emlâk-i Hümayûn Komisyonu'nun petrol çıkan arazileri Hazine-i Hassa adına müsadere etme teşebbüsleri, ortadaki tartışmanın tansiyonunu yükseltmekteydi. Nihayet geçici de olsa sakinleştirici haber, son telgraftan iki gün sonra Hazine-i Hassa Nazırı Agop Kazazyan Paşa'dan (d.1831–ö.1891) gelmişti. Nezaretten Musul Emlâk Komisyonu'na

⁷⁴ 1891 tarihli *Musul Vilayet Salnâmesi*'nde, Şehr-i Zor sancağı, idare meclisi azaları arasında Hasan Bey isimli bir şahsa tesadüf edilmektedir. Ancak salnâmede bu şahsın Neftçizâdelerden olup olmadığı belirtilmemiştir. (Musul Salnâmesi, 1308:124)

gönderilen 31 Ekim 1889 tarihli yazıda, petrol madenleri hakkında yapılması gereken muamelelerin bildirileceği zamana kadar, Neftçizadelerin idaresinde bulunan madenlere müdahalede bulunulmaması yönünde komisyona talimat verilmişti

Öte yandan aynı yazısıyla nazır Agop Paşa, Musul Emlâk Komisyonu'ndan nezaretin konu hakkında ihtiyaç duyduğu bazı bilgi ve belgeleri de talep etmişti. Musul Emlâk Komisyonu, Neftçizâde ailesinin ileri sürdüğü gibi petrol gelirinden sekizde bir hisseyi cami ve medrese akarı olarak tahsis edildiğini gösteren vakfiye ve ellerinde bulunan diğer vesikaların suretleri, bahsedilen kuyulardan senevî ne kadar “şey” çıkarılmakta olduğu, bunların ne kadarından faydalandığı ve vergi miktarlarına dair belgeleri hazırlayarak nezarete gönderecekti. Ayrıca Agop Paşa, komisyonun Neftçizâde konusunda herhangi bir icraatta bulunmasının uygun görülmediğini, komisyona lazım gelen bilgilendirmenin yapılacağını hatırlatmaktaydı. Konu ile ilişkili komisyonun elinde ne kadar bilgi ve vesika varsa bunları talep eden Agop Paşa, ilginç bir soru da sormuştu: “İşbu kuyulardan çıkan şey petrol midir, bulunmuş sulu gaz mıdır?” (BOA, HH.THR. 248/10, lef 16, 28 Teşrinievvel 1305).

Aslında Musul vilayetinde bulunan petroler hakkında Ahmed Arif Bey yaklaşık bir yıl kadar önce yine aynı Agop Paşa'nın nazırı olduğu Hazine-i Hassa'ya oldukça detaylı bir rapor vermişti. Burada petroler mahiyeti hakkında bilgiler de bulunduğu, bu çalışmanın birinci bölümünde etraflıca ele alınmıştı. Fakat Ahmed Arif Bey doğrudan Neftçizâdelerin işletmekte olduğu kuyuları gezerek raporunu yazmamıştı. Dolayısıyla Agop Paşa, muhtemelen doğrudan doğruya Neftçizâde ailesinin işletmekte olduğu maden hakkında tam bir fikir sahibi olmak istiyordu.

Komisyonun cevap iki ay sonra, 1 Ocak 1890'da geldi. Gerekli tahkikat ve inceleme yapılmış olduğunu bildiren komisyon reisi Mehmed Nazif Paşa, bahsi geçen petrol kuyularından elde edilen gelirin, öşrü ile kırkta bir ihtisap vergisinin hükümete ödenmekte olduğunu bildirmekteydi. Ayrıca hükümet tarafından her sene beş bin kuruş ihtisap vergisi karşılığında bu madenler taliplilere ihale kılmaktaydı. Neftçizâdelerin bu kuyulardan temin ettikleri gelirin elli bin kuruş civarında olduğuna dikkat çekilmekteydi. Öte yandan bu madenlerden elde edilen kazancın sekizde bir hissesinin cami ile medrese akârına vakfedildiği hakkındaki bilginin hakikat olmadığı, nezarete de gönderilmiş olan evraktan anlaşılacağı belirtilmekteydi. Mehmed Nazif Paşa, Agop Paşa'nın sorduğu soruya:

“Kuyulardan çıkan petrol sulu gaz olmayıp su ile karışık siyah petrol olup bunun onda sekiz hissesi su ve iki hissesi petrol olmasıyla bunun sarfiyatı etraf-i şehir ile nefis-i Kerkük ahali-sine satılmakta olduğu iş’ar olunmuş...” şeklinde cevap vermişti. (BOA, HH.THR. 248/10, lef 21, 20 Kânunuevvel 1305)

Musul Emlâk Komisyonu tarafından yapılan bu nihai değerlendirme ile Neft-çizâde ailesi doğrusu, ellerindeki petrol işletme hakkını koruyabilecekleri son şansı da kaybetmiş oluyordu. Hatta Musul Emlâk İdaresi bu konunun uzamış olduğunu düşünmüş olacak ki, Hazine-i Hassa’ya çıkartılan irade-i seniyye gereğince bugüne kadar bütün vilayet içerisindeki petrol ve petrol arazilerinin müsadere edilerek imtiyazlarının hazineye devredildiğini, sadece Kerkük kasabasında bulunan Baba Gurgur petrol kuyuları için bu muamelenin yapılamadığını teessüfle bildirmekteydi⁷⁵ (BOA, HH.THR. 248/10, lef 32, Tarihsiz).

Bütün bu yazışma ve iddialar durumu kendi aleyhlerine çevirmesine rağmen Neft-çizâdeler, haklarını koruma çabasına devam edeceklerdir. Muhtemelen Agop Paşa’nın arazilerine dokunulmayacağı sözü üzerine iki sene kadar sürüncemede kalan konu, öyle anlaşılıyor ki ailenin Musul vilayetine müracaat etmesiyle yeniden gündeme gelecektir. Bu sefer Neftçizâde ailesi o zamana kadar ileri sürdüklerinden oldukça farklı bir iddia ortaya atmışlardır. Bu iddialarına göre ne eski ne de yeni maden nizamnâmelerinde, eskiden beri ellerinde bir “hüccet-i şer’i” ve resmi kayıtlar bulunan kişiler hakkında nasıl muamelede bulunulacağına dair, tam ve kesin bir ifade söz konusu değildi. Daha önce

⁷⁵ Musul Emlâk Komisyonu’nun, Musul’daki arazi ve çiftliklere zaman zaman maksadını aşan ve sadece petrol veya Neftçizâdeler ile sınırlı kalmayan birtakım müdahalelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatta bundan şikâyetçi olan ahaliden bazıları dilekçelerini sadarete, bazıları da doğrudan padişaha göndermişlerdir. Meselâ Abdulgaffar Efendi zâde Mehmed Şâkir Bey, Musul Emlâk Komisyonu Reisi Mehmed Nazif Paşa’nın, mutasarrıf olduğu bir çiftlikten ibaret arazisine müdahale etmesiyle ilgili olarak ilgili komisyonla mahkeme olunmalarını talep etmektedir. (BOA, DH.MKT. 2017/123, 24 Teşrinievvel 1308/5 Kasım 1892) Fakat bu konu hakkında bir yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen bir ilerleme kaydedemeyen Mehmed Şâkir Bey, bu sefer doğrudan padişaha hitaben yazdığı arzuhalinde, Musul’un içerisinde bulunan ve önceleri ferman ile kendisine verilen hatta Sultan Abdülmecid zamanında tamir için irade çıkartılan bir çiftliğinin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu arazinin Musul Emlâk Komisyonu Reisi Mehmed Nazif Paşa tarafından zapt ve müsadere edilerek, komisyonun Şirket şubesine terk edildiği, üstelik bir kısmının düşük fiyata satıldığı geri kalanın ise memur tayin edilerek emaneten idare edildiğinden şikâyet etmekteydi. Oysa Mehmed Şâkir Bey, zikredilen çiftliğin kendisine ait olduğuna dair fermanın ve “şer’i vakfiyenin” var olduğu dahası vergi kayıtları mevcut olduğundan, söz konusu çiftliğin kendisine aidiyeti hakkında şüphe duyulmayacağını iddia etmekteydi. Şâkir Bey’in talep ettiği şey sadece komisyon reisi Nazif Paşa’nın, zapt ve müsadere ettiği “hukuk-i kadime-i şahsiyesinin” kendisine iade edilmesidir. (BOA, Y.PRK.AZJ. 26/77, 1 Teşrinievvel 309/13 Ekim 1893)

Musul Valisi Tahir Paşa'nın⁷⁶ da sadarete yazdığı üzere, nizamnâmenin bu konuya bir açıklık getirmemesinden dolayı, bu taife –yani Neftçizâdeler– iddialarından vaz geçmemektedir. (BOA, BEO, 25/1867, lef 2, 10 Eylül 1305/22 Eylül 1889) Fakat Hazine-i Hassa Nezareti, nedense bu meseleye kesin bir çözüm sunmak yerine; zaten bildiği, Neftçizâdelerin işletmekte olduğu petrol kuyularının sayısı, hangi mahalde bulundukları ve petrol yağının istihsal olunup olunmadığı gibi konuyu daha da uzatacak soruları vilayete sormayı tercih etmişti. (BOA, BEO, 25/1876, 25 Haziran 1892/13 Haziran 1308; BOA, BEO.VGG.d. 334/9, 23 Ağustos 1308, 4 Eylül 1892) Elbette nezaretin defalarca sorduğu bu sorular cevapsız kalmayacak ve talep edilen bilgiler nezarete arka arkaya gönderilecektir.⁷⁷

1894 tarihine kadar, yaklaşık beş yıldır kesin bir çözüme kavuşturulamayan Neftçizâde ailesiyle ilgili petrol hakları meselesine, Kerkük'ten gönderilen son mazbata ile bir de mülkiyet hakkı iddiası ilave edilince, bu sefer konu Defter-i Hakaniye'ye sorulmuştu. Alınan cevapta petrol çıkan bu araziler için Neftçizâde ailesi adına düzenlenmiş bir kayda tesadüf edilmediği yazmaktaydı (BOA, BEO, 341/25529, lef 4, 2 Ocak 1894/21 Kânunuevvel 1309).

Öte yandan 21 Haziran 1894 tarihli başka bir tezkirede Musul vilayeti içerisindeki petrol arama ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya intikalinden sonraki gelişmeleri yazan Hazine-i Hassa Nazırı Portakal Mikail Paşa (d.1842–ö.1897), petrol ve petrol arazi-lerinden nezarete intikal edenlerin bir kısmının ihale edilip işletilmekte olduğunu haber verirken, Neftçizâde meselesine hiçbir şekilde temas etmemiştir (BOA, BEO, 341/25529, lef 2, 9 Haziran 1310). Ancak nezaretin bu sessiz tavrı elbette ki, konunun kapanmış olduğu anlamına gelmiyordu. İlerde bu mesele değişik şekillerde yeniden gündeme getirilecek ve uzun süre Neftçizâde ailesini ile Hazine-i Hassa Nezareti'ni meşgul edecektir.

⁷⁶ Aslen Arnavut olan Tahir Paşa (?–1925) 1898'de Van, 1807'de Bitlis, 1908'de Erzurum ve 1910'da yeniden Bitlis Valiliği yapmıştır. (Kuneralp, 1999:123; Musul valiliği esnasındaki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Hut, 2006:114-118)

⁷⁷ Kerkük Meclis İdaresince yazılan cevabî mazbatada Kerkük'te yer alan ve Neftçizâde ailesi tarafından işletilen kuyular hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: Nefs-i Kerkük'e bir saat mesafede bulunan petrol üç dört kuyudan ibaret olup, yüz yirmi hissedenden fazladır. Bu madenler nesilden nesle aktarılacak suretiyle zikredilen ailenin tasarrufunda bulunmakta ve cânib-i mîriye tarafından neftten öşür ve ihtisap vergisi alınmaktadır. Yazışmalar için bakınız: BOA, BEO, 77/5726, lef 1, 25 Eylül 1892/13 Eylül 1308; BOA, BEO, 77/5726, lef 2, 4 Eylül 1892/23 Ağustos 1308; BOA, BEO, 77/5726, lef 3, 23 Ağustos 1892/11 Ağustos 1308.

Sonuçta yapılan bütün yazışma ve bürokratik işlemler içerisinde, Baba Gurgur petrol yataklarının Neftçizâde ailesinin elinden alındığına veya Hazine-i Hassa tarafından başka bir işletmeciye devredildiğine dair somut bir hareket veya ifade bulunmamaktadır. Nitekim 1906 senesine gelindiğinde, söz konusu madenlerin, üç irade çıkarılmış olmasına rağmen hâlâ Neftçizadeler tarafından işletildiği hakkında yapılan şikâyet üzerine emlâk komisyonu ile nezaret arasında yeni bir yazışma trafiği başlamıştır. Bu yazışmaların içeriği bir kenara, ilk iradenin çıkmasıyla konunun yeniden gündeme gelmesi arasında neredeyse on yedi yıl geçmişken, Neftçizadelerin hâlâ Baba Gurgur petrol madenlerini işletiyor olmaları son derece önemlidir. Dahası aile bu petroleri II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra bir müddet daha işletmeye devam edebilecektir. Pek çok defa gündeme getirilen, ailenin ruhsatsız bir şekilde bu madeni işletmekte oldukları iddiasına karşılık, bulundukları bölgenin petrollerini, ortada karmaşık bir imtiyaz meselesi olmasına rağmen bu tartışmaların gölgesinde otuz yılı aşkın bir süre boyunca işletebildikleri görülmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilânına müteakip maden imtiyazlarının Hazine-i Hassa'dan alınarak Maliye Nezareti'ne devredilmesiyle birlikte, Neftçizâdelerden Salih Paşazade Mehmed Nazım ve Niğde ileri gelenlerinden Ragıp Beyler Kerkük'te bulunan madenleri işletebilmek için nezarete başvurmuşlardı. (BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, 25 Teşrinsani 1326/9 Aralık 1910) Araya giren savaşlar ve özellikle İngiltere'nin Irak'ı işgali, bölgedeki petrol imtiyazlarının farklı bir noktaya dönüşmesine sebep olmuştu. Ancak bu konunun Osmanlı devri ile kapanmadığı bilinmelidir. Cumhuriyet'in ilânından hatta 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşmasıyla Musul'un Türkiye'nin elinden resmen çıkmasından sonra, Neftçizâde ailesinden bazı kişilerin Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Vekâletine başvurarak, petrol haklarını ispat edebilmek için geriye dönük evrak talep etmişlerdi. Nezarete bağlı Madenler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan 17 Kânunusani 1927 tarihli tezkirede, kazanılmış olan hakların korunması gerektiğine vurgu yapılarak Neftçizâde Nazım ve Ragıp Beylerin 29 Haziran 1911 tarihinde almış oldukları üç adet ruhsat onayı ile çıkarmış oldukları petrol madenini işletme hakkının da hukuken tanınması hususunun Başbakanlığa sunulmasına izin verilmesi istenmekteydi. (BCA, 030.10/226.522.15) Madenler Genel Müdürlüğü tarafından, başvuru yapan Nazım ve Ragıp Beyler adına talep ettiği bu izin, İcra Vekilleri Heyetinin 23 Kânunusani 1927 tarihli oturumunda tasvip ve kabul olunmuştu. (BCA, 030.18.01.01/022.84.16)

Neftçizâde ailesinin sahip olduklarını iddia ettikleri petrol haklarını onaylatma ihtiyacı hissetmiş olması, o tarihlerde görülecek olan bir davaya, delil sunma ihtiyacından kaynaklanabileceğini tahmin etmek zor değildir. Nitekim Nazım Bey bu durumu 27 Mayıs 1928 tarihli dilekçesinde açıkça şöyle ifade etmektedir: “... tevâli-i a’sârla devam ve intikal eden ailevî hukuk ve mülkiyetin bu kere Irak Petrol Şirketi tarafından ihlâl edildiğinden mahkeme-i âidesinde ikâme edilecek davanın müstenidatını takviye ve temin etmek üzere na-kabil-i itiraz olan mülkiyetin te’yîden tevsîki taleb ve istid’asından ibaret...”⁷⁸

Bu dilekçenin devamında Nazım Bey ayrıca Neftçizâdelerin, 1918’deki İngiliz işgaline kadar Baba Gurgur petrol yataklarını hiçbir müdahale ile karşılaşmaksızın kullandıklarını belirtmektedir. Neticede 10 Haziran 1928 tarihinde ailenin petrol işletme haklarını gösteren bütün kayıtlar ve vergi ödediklerini gösteren makbuzlar ile fermanların kendilerine verileceğine dair karar verilmişti. Nihayet 28 Haziran 1928 tarihinde toplanmış olan 11 adet belgenin Nazım Bey’e ulaştırılacağı beyan edilmekteydi. (BCA, 030.10/226.522.10) Ancak bu belgelerin, Nazım Bey’in eline geçmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Avukat Sadi Rıza ile Neftçizâde Nazım tarafından yaklaşık bir yıl sonra, Başvekâlet’e ayrı ayrı gönderilen dilekçelerde II. Abdülhamid tarafında Musul petrollerine dair yayınlanan iradelerin yeniden talep edildiği görülmektedir. (BCA, 030.10/18.102.6, 3 Nisan 1929)

Neftçizâde Nazım Bey’in Cumhuriyet döneminde, haklarını ispat etmek için açacakları dava dosyasına delil olarak koyacağını ileri sürerek, İngilizlerin Irak’ı işgal tarihine yani 1918’e kadar Osmanlı Devleti’ne ödeyegelmiş oldukları vergilerin makbuzlarını talep etmesi son derece anlamlıdır. Zira Neftçizâdeler sadece Hazine-i Hassa Nezareti’nin imtiyazları üzerine aldığı dönemde değil, bu imtiyazların Mâlîye Nezareti’ne devredildiği II. Meşrutiyet sonrasında bile, petrolleri işletmeye ve vergilerini ödemeye devam ettikleri anlaşılmaktadır.

⁷⁸ Bu belgelerde ismi zikredilen Neftçizâde Nazım Bey, Osmanlı Mebusan Meclisinde Kerkük vekili olarak görev yapmış ve ayrıca Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını da devam ettirmiştir. Nazım Beyin babası Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü ve çeşitli mutasarrıflık görevleri ile Kerkük Belediye Başkanlığı yapmış olan Neftçizâde Salih Paşa’dır. (Hut, 2016a:732–733) Neftçizâde ailesi ve II. Abdülhamid’in varislerinin Musul petrolleri üzerinden imtiyaz talepleri ile bu konudaki diğer gelişmeler için bakınız: (Yazıcı, 2010:121–166)

Sonuç olarak Neftçizâdeler ile devletin muhtelif kurumları arasında gerçekleştiren onlarca bürokratik yazışma, bir petrol madeninin işletme imtiyazı hakkının ne şekilde işleme konulduğunun anlaşılması bakımından özellikle dikkate değerdir. Ayrıca böyle bir hakkı uzun süredir elinde bulundurduğunu çeşitli delillerle ispat etmeye çalışan bir ailenin, söz konusu iddialarının nasıl karşılık bulduğu da altı çizilmesi gereken başka bir husustur. Neticede devletin, hukukî zemini tam manasıyla oluşturma kadar vatandaşın elindeki işletmeye el koymadığı görülmektedir. Ancak Musul'daki mahallî idarelerin zaman zaman maksadını aşan hareketlerle, Neftçizâde ailesinin işletmekte olduğu Baba Gurgur petrol ve zift madenlerine müdahale ettiği ve onları müsadereye kalkıştığı görülmektedir. Ayrıca Neftçizâde ailesinin Baba Gurgur petrollerine sahip olma mücadelesi Musul ve Kerkük'ün İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra da bir süre devam etmiştir.

2.3. Nemlizâde Hasan Tahsin'in İmtiyaz Mücadelesi

Neftçizâdeler gibi öteden beri petrolle ilgilenenler dışında imtiyazı elde etme çabaları içerisinde ilk ön plana çıkan isim, Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'dir.⁷⁹ Trabzon'dan

⁷⁹ Nemlizâde Hasan Tahsin Bey, beratlı bir tüccar ailesi olan Nemlizâdelerden (BOA, A.}DVN., 116/88, 29 Temmuz 1861/21 Muharrem 1273), Nemlizâde Hacı Mahmut Efendi'nin oğlu ve Nemlizâde Hacı Salih'in torunudur. (Cora, 2013:3 ve Bal, 2007:547) Nemlizâde ailesi ayrıca, Karadeniz'in namılı tüccar eşrafi olarak şöhret bulmuştur. Nitekim *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*'nde, Nemlizâde ailesinden Tüccar Salih Bey'in anlattığı madde, aile ile ilgili şu ifadelerle başlamaktadır: "Galip Bey'in reisi bulunduğu Nemli Zadeliler ailesi yalnız eski bir Türk ailesi olmakla değil, fakat iktisadi cihetten Türkiye'nin en mühim ve hariçte tanınmış ailelerindendir." (Mehmed Zeki, Cilt: III, 1932:417) Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'in, Trabzon'da bir süre ailenin işleriyle ilgilendikten sonra -net olmamakla birlikte- 1893 tarihinde İstanbul'a göç ettiği sanılmaktadır. (Cora, 2013:16). Aradan bir süre geçtikten sonra İstanbul'da da "tüccarân-i muteberân" sınıfına yükselen önemli bir tüccar haline gelmiştir. (BOA, BEO, 2927/219500, 12 Ekim 1906/29 Eylül 1322).

Diğer taraftan, Nemlizâde Tahsin Bey'in 1896 tarihli Trabzon Vilayet Salnâmesi'nde yer alan "Trabzon eşraf ve mütahayyızanından hâiz-i rütbe ve nişân olanların isim ve şöhretleriyle tarih-i taltifleri" başlıklı listede ismi, dördüncü dereceden 1 Mart 1893 (13 Şaban 1310) tarihinde almış olduğu rütbe ile kayıtlı olduğu görülmektedir. (1313:188) 1893 yılında İstanbul'a göç etmiş olduğu düşünülen birisinin aradan üç yıl geçmesine rağmen önceki yaşadığı vilayetin salnâmesinde hâlâ kayıtlı olması şaşırtıcıdır. Bu durum, Trabzon ile ticari ilişkilerini kesmediğinden ileri gelmiş olabilir. Belki de İstanbul'a göç tarihi bilinen daha sonradır.

Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'in, İstanbul'a hangi tarihte geldiği tam olarak bilinmiyorsa da 1896'da başkentte olduğu muhakkaktır. Zira 1896 yılı, petrol araştırma ruhsatını elde edebilmek için yoğun girişimlerde bulunduğu döneme rastlamaktadır. Buna ilâveten, Nemlizâde Hasan Tahsin ve kardeşi Cemal Efendi'ye güzel hizmetlerine binaen çeşitli derecelerden birtakım nişanlar da verilmiştir (BOA, İ.TAL., 77/25, 22 Nisan 1895/10 Nisan 1311). Hasan Tahsin'in Cemal Efendi'den başka, Osman adında bir kardeşi daha bulunmaktadır (BOA, DH. SAİD., 125/219). Ayrıca, Nemlizâde Tahsin Bey iki defa evlenmiş (Bal, 2007:547) ve bu hanımları, Bursa'daki sanayi mektebine yaptıkları yardımlardan dolayı ikinci rütbeden birer şefkat nişanı almışlardı (İ.TAL., 9/59, 15 Ağustos 1900/2 Ağustos 1316). Dahası Tahsin Bey'in, devlete yaptığı yardımlardan dolayı kendisine sivil paşalık rütbesi tevcih kılınmıştır. (Bal, 2007:547; Emiroğlu, 2012:195), 1901'den itibaren resmi evraka yansıyan bu unvan (HH.THR. 245/3, lef 6, 6 Şubat 1902), o

İstanbul'a göç etmesi, aile adına bu büyük şehrin imkânlarından istifade ederek, Anadolu'nun oldukça uzak denilebilecek bir köşesinde meşgul oldukları ticareti daha da geliştirmeyi veya uluslararası faaliyetler yürütebilmeyi arzu etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim böyle bir amaçla ve genç bir yaşta Anadolu'dan Devlet-i Aliye'nin

tarihlerde danışman olarak bulunduğu İstanbul Ticaret Odası veya delegesi olduğu Ziraat Bankası vasıtasıyla verilmiş olmalıdır. Aynı şekilde matbuatta da adı geçtiğinde ismi artık paşa unvanıyla birlikte zikredilmektedir. Söz gelimi, Manastır'dan başlayıp Yanya'dan geçen ve nihayet Preveze'ye ulaşacak olan bir demiryolu hattını inşa etmek için talep ettiği imtiyazdan *İkdam* gazetesi bahsederken "Nemlizâde Saadetlü Tahsin Paşa Hazretleri" ifadesini kullanmaktadır (İkdam, 20 Mayıs 1317/2 Haziran 1901:3)

Şark Ticaret Yıllıklarının muhtelif tarih ve sayılarında Nemlizâdelerden pek çok isme tesadüf edilse de Hasan Tahsin hakkındaki 1900 tarihli ilk kayıt sadece "Nemlizâde Tahsin, Komisyoncu, Köprülü Han, 41 Numara" bilgilerini içermektedir (Annuaire Oriental du Commerce, 1900:481). Bu adres aynı zamanda o tarihlerdeki resmi yazışmalarında kullandığı adres ile aynıdır (BOA, HH.THR. 245/3, lef 4, 28 Aralık 1901/15 Kânunuevvel 1317). İki sene sonraki yıllıkta rütbesi ile yazılan Nemlizâde Tahsin'in, hakkında verilen bilgiler de değişmiştir: "Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, İstanbul Ticaret Odası Danışmanı, Ziraat Bankası Delegesi, Köprülü Han, 41 Numara." (Annuaire Oriental du Commerce, 1902:586). 1903 ve 1904 senelerine ait yıllıklarda da aynı kayıtlar tekrar edilmiştir (1903:632 ve 1904:841).

Her ne kadar ilk defa 1902 senesine ait yıllıkta "İstanbul Ticaret Odası Danışmanı" olarak kaydedilmişse de Nemlizâde Hasan Tahsin'in 1897'den, 1907'ye kadar Ticaret Odası üyeleri listesinde yer aldığı görülmektedir (Gülsoy ve Nazır, 2009:211 – 213). 1907'den sonra bir süre zikredilen yıllık ve oda kayıtlarında ismi yer almayan Hasan Tahsin Paşa 1912 ve 1913'te "Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, Meydancık Han, Numara 24" bilgisiyle yeniden almanaklarda görünmeye başlamaktadır. (Annuaire Oriental du Commerce, 1912:617, 1913:1367) Kısa bir süre sonra kayıtlardan ikinci defa kaybolan Tahsin Paşa, bir daha söz konusu kayıtlarda adı geçmemektedir.

Öte yandan Nemlizâdelerin Sirkeci, Babıali Caddesi'nde kendi aileleri adına hanları bulunmasına rağmen, Hasan Tahsin'in neden burada değil de Köprülü ve Meydancık isimli hanlarda çalıştığı merak uyandıran ve cevaplandırılması gereken bir sorudur. Belki de aile içinde bazı anlaşmazlıklar bulunmaktadır.

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın mezar taşında künyesi ve ölüm tarihi şu şekilde belirtilmiştir: "Tüccardan Trabzonlu Nemlizâde Tahsin Paşa ibn el-Hac Muhmud Efendi, 14 Eylül 1332 (27 Eylül 1916)". Hemen yanı başında bulunan babasının mezar taşında yer alan bilgiler ise ailenin ticaretteki önemini ortaya koyacak cinstendir: "... Trabzon mütehayyerat tüccarından olup ikinci rütbe mecidi nişân-i zîşânıyla rehni imtiyaz olmuş olan Nemlizâde el-Hac Mahmud Efendi ... 18 Zilhicce 1308" (25 Temmuz 1891). (Mezarlar Edirnekapi Şehitliği, 12. adada bulunmaktadır.)

Tahsin Paşa öldükten sonra, Trabzon Belediye başkanlığı yapan kardeşi Cemal Bey'in (Emiroğlu, 12:194), onun varisi olarak hareket ettiği görülmektedir. Tahsin Paşa adına, imtiyaz haklarını yeniden elde etmek için yazdığı dilekçe üzerine şu şekilde imza atmıştır: "Sirkeci'de Nemlizâde Hanı'nda, Nemlizâde merhum Tahsin Paşa veresesi vekil-i umumi, Nemlizâde Cemal" (ŞD., 551/1, lef 1, 15 Kasım 1919/15 Teşrinisani 1335)

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın çocuklarına gelince: En büyük oğlu Ferit Bey uzun yıllar istatistik umum müdürlüğü yapmıştır. Nemlizâde Tahsin'in yukarıda zikredilen iki zevcesinden biri olan Şerefur Hanım'dan doğan kızı Fatma İclâl Hanım, *Umman ve Hint Denizleri Hâkimiyeti ve Türkler* (İstanbul 1934) isimli kitabın da yazarı olan İstanbul Deniz Komutanı Tümamiral Sait Talat [Halman] Bey ile evlenmiştir. Sait Talat ve eşi İclâl Hanım'ın oğlu, yani Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın torunu, Prof. Dr. Talat Sait Halman'dır (1931–2014). Şairliği ve birçok önemli eseri İngilizceye, Shakespeare'i de Türkçeye çevirmesiyle şöhret bulan Talat Sait, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Kültür Bakanı'dır. (Prof. Halman'ın *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan vefat ilânından, 8 Aralık 2014). Hasan Tahsin Paşa'nın oğullarından Kemal Nemli, Berlin'de boks şampiyonu olmuşken, diğer oğlu Rıza Nemli ise uzun yıllar Fenerbahçe futbol takımında kalecilik yapmıştır.

Nemlizâde ailesinin özellikle Trabzon'daki ticari faaliyetleri ve soyağacı için Yaşar Tolga Cora'nın makalesine (2013:1–29) ve bu makaleyi özetleyerek, bazı bilgiler ilave eden Şahika Karatepe ve Mustafa Batman'ın araştırmasına (2017:157–66) müracaat edilebilir. Ayrıca, Nemlizâde Tahsin Paşa'nın kendisi hakkında ansiklopedik bilgiler için Kudret Emiroğlu (2012) ve Mehmed Akif Bal'ın (2007) eserlerine bakılabilir.

başkentine göç etmek Osmanlı örneklerine de son derece uygundur. Ayrıca babasının 1891’de ölmesi ve mezarının İstanbul’da bulunması, ailenin zaten başkent ile bir şekilde münasebet içerisinde olduğunu göstermektedir.

Sonradan Paşa unvanı (sivil paşa) alacak olan Hasan Tahsin, Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti’ne petrol araştırma ve keşfetme talebi ile başvuruda bulunarak, bu iş için gerekli olan ruhsatnâme’yi istemiştir. Böylelikle genç bir delikanlıyken İstanbul’a göç eden Nemlizâde Tahsin, kısa bir süre içerisinde burada imparatorluğun uzak bölgelerinde bulunan petrol imtiyazının taliplisi olarak ortaya çıkmıştır.

İyi bir girişimci olarak tanımlanabilecek olan Nemlizâde Tahsin Bey’in, Neft-çizâdeler gibi petrol ve petrolün bulunduğu bölgelerde fiilen yaşamıyor olması, onu en azından petrol madenlerine neyin yönlendirdiği sorusunda kuşkulara sebep olmaktadır. İleride görüleceği gibi, bir petrol şirketi kurmayı veya elde ettiği imtiyazı komisyon karşılığında başkalarına devretmeyi düşünüyor olabilir. Fakat Osmanlı Arşivi’ndeki bilgi ve belgeler bu konuda somut herhangi bir adım attığını göstermemektedir. Neticede Nemlizâde Tahsin Bey elde ettiği petrol arama ruhsatına istinaden, çeyrek asra yakın bir süre petrol imtiyazı peşinden koşmuştur. Özellikle II. Abdülhamid ve sonrasındaki Meşrutiyet hükümetleri döneminde, bir kişinin temin etmiş olduğu ruhsata istinaden imtiyaz meselesinin nasıl tartışıldığını görmek için Nemlizâde Hasan Tahsin oldukça ilginç bir örnektir.

2.3.1. Petrol Arama Ruhsatı Alması

Önceki bölümde ayrıntılarıyla değerlendirildiği gibi II. Abdülhamid’in 1889 tarihli iradesiyle Musul’daki petrolere ait imtiyazlar Hazine-i Hassa’ya devredilmişti. Ancak Musul’un dışında, örneğin Bağdat vilayeti içerisinde yer alan ve imtiyazı henüz Hazine-i Hassa’ya devredilmemiş önemli petrol sahaları bulunmaktaydı. İşte Nemlizâde Hasan Tahsin, Bağdat’ta bulunan ve imtiyazları henüz Orman ve Maâdin Nezareti uhdesinde olan petrolerin arama ve keşfetme faaliyetleri için ruhsat talebinde bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle doğrudan bir devlet kurumu olan nezaretten imtiyaz talep etmeyi Hazine-i Hassa Nezaretine tercih etmişti.

Nemlizâde Hasan Tahsin'in, imtiyaz talebine dair dilekçesi, Şurâ-yı Devlet'e havale olunmuş ve değerlendirmeye alınmıştı. Şurâ-yı Devlet'in 9 Aralık 1896 tarihli cevabi tezkiresinde Hasan Tahsin Bey'in, Bağdat vilayeti ile etrafındaki bölge içerisinde ve arazi-i emiriyeden olan Mendeli'de keşfedilmiş veya ileride keşfedilecek petrol madenlerinin işletilmesinde faydalı olacağı bilgisine vurgu yapıldı. Bu talebe göre eğer uygun bir meblağla işletilmesine müsaade edilirse ecnebi memleketlerden gelmekte olan petrole artık tenezzül edilmeyecekti. Nemlizâde Tahsin Bey, Bağdat vilayetindeki petroleri araştırmak için üç senelik bir süreyle ruhsat talep etmekteydi. Ayrıca ruhsat alması halinde bulacağı petrol membalarının da işletilmesi uygun görülür ise, maden nizamnâmesinin beşinci maddesine istinaden doksan dokuz seneliğine kendisine işletme imtiyazının verilmesini talep etmekteydi. (BOA, BEO, 884/66270, lef 2, 27 Teşrinisani 1312)

Nemlizâde Tahsin Bey'in başvurusuna dair maden idaresi tarafından hazırlanan tezkirede, Bağdat havalisinde bulunan Tuzhurmatu, Kifri ve Mendeli kazalarında, senelik kırk beş ilâ elli bir bin kuruş arasında değişen bedellerle petrol membalarının icara yani kiraya verilmekte olduğu, ancak o zamana kadar ciddi bir talebin zuhur etmediği ileri sürülüyordu. Buna gerekçe olarak; müzayede ile petrol kuyularının, en yüksek "*rüsum-i nisbi*"⁸⁰ verecek kişilere ihale olunacağı, oysa işletilebilecek bir kuyunun bulunabilmesi için asgari on bin altın kadar masraf yapılması gerektiği, sonucu belli olmayan böyle bir yatırıma şimdilik hazinenin müsait olmadığı beyan ediliyordu. Öte yandan buralarda bulunan madenlerin işletilmesinin devlet ve memlekete pek ziyade menfaati olacağı da ifade edilmekteydi. Sözü Nemlizâde Tahsin Bey'in müracaat talebine getiren maden idaresi tarafından, söz konusu başvurunun maden nizamnâmesi şartlarına uygun olmadığına altı çizilerek, bazı hususların gözden geçirilmesi istendi. Buna göre petrol madenleri, maden nizamnâmesine dâhil olduğundan, bunlar hakkındaki muamelede istisna olamayacaktır.

Hasan Tahsin Bey'in petrol keşfi ve araştırması için talep ettiği ruhsatnâme memnuniyetle karşılanmakla beraber, nizamnâmeye göre bu gibi araştırmalar için gerekli olan

⁸⁰ Maâdin nizamnâmesinde "*rüsum-i nisbi*" şu şekilde belirlenmiştir: *Madde 43 – Rusum-i nisbî bakır ve simli kurşun ve kömür gibi kuyu ve mağara hafriyle i'mal olunan madenlerin hâsılât-i gayr-i sâfiyesinden yüzde birden beşe kadar alınır ve zımpara ve krom ve boratlı mevâd ile lüle taşı ve sıcak ve soğuk miyah-i madeniyeye ve petrol ve zift ve nefî gibi damar olmayıp yığın halinde bulunan mevâddın hâsılâtı gayr-i sâfiyesinden yüzde ondan yirmiye kadar istifa olunur. İşbu rüsum Avrupa'ya nakil olunmak üzere hazırlanmış veyahut memalik-i Osmaniye'de kal' ve izâbe olunmak üzere kesir ve tefrik olunup cinsine göre yıkanmış olan cevherden ahz ve tahsil edilir. Rüsum-i nisbîye cevherin mevâdd-ı sâfiyesinin iskeleden Avrupa'ya olan nakliyesi ile kal' ve izâbe masraflarının tenzilinden sonra bâki kalan kıymet üzerinden tayin ve istifa kılınır.* (Düstur, 1937:895)

ruhsatnâmenin ancak bir yılı geçmeyecek şekilde verilebileceği⁸¹ ifade edilmekteydi. Hâl-buki Nemlizâde Tahsin'in üç yıllık ruhsat talebinde bulunmuştu. Tezkirenin son kısmında Şurâ-yı Devlet, Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'e Bağdat vilayetine ilaveten Basra vilayeti içerisindeki petroler için de ayrı ayrı birer yıllık araştırma ruhsatı verebileceklerini ve bu süre zarfında kendisinden başka kimseye ruhsat verilmeyeceğini teklif ediyordu.⁸² Bu şekilde imtiyaz teklifi yeniden hazırlandığı takdirde Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti ile Tahsin Paşa'nın bir mukavele imzalayabileceği beyan edilmekteydi. (BOA, BEO, 884/66270, lef 1 ve 2, 27 Teşrinisani 1312)

Bir buçuk ay sonra Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti'ne yazılmış olan tezkire-den, Hasan Tahsin Bey'in gerekli düzenlemeleri yaptığı anlaşılmaktadır. Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti'nden yazılan bir tezkireyle tüccardan Tahsin Bey ile teati olunan antlaşmanın "maâdin nizamnâmesine ve emsaline mugayir" olması gerekçe gösterilerek taddil edilmesi talebi belirtilmektedir. Eksiklerin giderilmesi üzerine Nemlizâde'nin Bağdat vilayetinde bulunan petrol madenlerini araştırma ve keşfetme maksadıyla talep ettiği ruhsatnâme maden idaresi tarafından uygun görülmüş ve kendisi ile bir ruhsat mukavelesi imzalamasında mutabık kalınmıştır.⁸³

Nihayet, Bağdat'ta Sabuncular mahallesindeki misafirhanede geçici olarak ikamet etmekte olan Nemlizâde Tahsin Bey'in vekili Mehmed Cemil, 3 Şubat 1898'de hazırlanan mukavele müsveddesini imzalamıştır. Antlaşma metninin ilk cümlesi şöyledir:

Bağdat vilayetinin hududu dahilindeki arazide petrol madeni taharrisi için Nemlizâde saadetlî Hasan Tahsin Bey'e 9 Kânunuevvel sene 313 [21 Aralık 1897] tarihli ve iki yüz on sekiz numaralı tezkire-i sâmiye üzerine petrol madeni taharrisi için maâdin nizamnâmesine tevfiқан ruhsat verilmiştir. (BOA, ŞD., 551/1, lef 57, 58 ve 69, 3 Şubat 1898/22 Kânunusani 1313, 25 Mart 1898/13 Mart 1314).

⁸¹ Maden nizamnâmesine göre ruhsatname bir yıllığına verilir ve en fazla bir yıl daha uzatılabilirdi. Nizamnâmenin on altıncı maddesi şöyledir: *Madde 16 – Müddet-i taharrinin inkızasında temdîdi istenilir ise şeraiti mevzuasının tecdidî ile bir sene daha temdîdi caizdir. Ancak bu müddet zarfında dahi ciddi bir teşebbüste bulunulmaz ise taharri müddeti temdîd olunmaz ve o yer için müteharriye yeniden diğer bir ruhsatname dahi verilmez. (Düstur, 1937:889)*

⁸² Bu düzenleme maâdin nizamnâmesinin on beşinci maddesiyle sabittir. Söz konusu madde şöyledir: *Madde 15 – Madde-i sabıkta muharrer arzuhalin itası ile beraber defter-i mahsusuna kaydolunarak bilâ tehir makbuz ilmühaberi verilir. Meclis-i idare-i vilayetçe istidası şeraiti nizamiyeye muvafık bulunduğu tahakkuk eylediği suretle kefil alındıktan sonra ruhsatnâme tarihinden itibaren nihayet bir seneyi tecavüz etmemek üzere maden taharrisi için ruhsatname verilecek ve bir sureti maâdin idaresine gönderilecektir. Zikrolunan ruhsatnâmelerin itası münhasıran vilayet valilerine muhavveldir. (Düstur, 1937:889).*

⁸³ Nemlizade Hasan Tahsin'in başvuru süreciyle ilgili belgeler için bakınız: (BOA, BEO, 884/66270–1, 21 Ocak 1897/9 Kânunusani 1312; BOA, BEO, 1159/86899, lef 3, 14 Haziran 1898/2 Haziran 1314).

Nemlizâde Hasan Tahsin yaklaşık iki yıl önce talep etmiş olduğu petrol arama ruhsatını, bu şekilde elde etmiş oluyordu. Nemlizâde Hasan’a petrol arama ruhsatı veren antlaşma metnine yakından bakılacak olursa burada, verilmiş olan ruhsatnâmenin hiçbir şekilde Emlâk-i Seniyye arazisini kapsamayacağı açıkça belirtilmekteydi. Yani Nemlizâde, Bağdat vilayeti içerisinde olan ancak padişah emlâki dışında kalan arazilerde petrol arama ruhsatına sahip olmuştu. Ayrıca bu vilayetler içerisinde zaten işletilmekte olan kuyulara hiçbir surette müdahale edilmeyeceği gibi başka bir ruhsata sahip olan kişilerin çalışmaları da engellenmeyecekti. Herhangi bir zarar ve ziyan oluşması durumunda ise bunun tazmin edileceği ifade edilmekteydi. Nemlizâde’nin elde ettiği maden araştırma ruhsatında ayrıca, ruhsatnâmenin petrol dışında başka bir maden aramaya salâhiyet vermediği, verilen iznin bir seneye mahsus olduğu, araştırma yapacak şahsın ödeyeceği vergi miktarları ve maden keşfedildiği takdirde hangi şartlarla işletilmesine izin verilebileceği gibi hususlar da belirlenmişti. (BOA, ŞD., 551/1, lef 57, 58 ve 69, 3 Şubat 1898/22 Kânunusani 1313, 25 Mart 1898/13 Mart 1314).

Fakat söz konusu bu mukavele ile elde edilen petrol araştırma ruhsatı Nemlizâde Tahsin Bey’in zannettiği kadar kolay hayata geçmeyecektir. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra nezaret, imzalanmış olan antlaşmanın “maâdin nizamnâmesine ve emsaline muğayyir” olduğunu ileri sürerek “ta’dil” edilmesi gerektiği konusunu gündeme getirmişti. Bunun üzerine nezaretle Hasan Tahsin arasında gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra yeni bir ruhsat mukavelesi imzalanmıştı.

Hasan Tahsin Bey, Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti’nden aldığı bu ikinci ruhsatta dikkati ilk çeken şey, antlaşmanın yine ilk cümlesidir. Daha önce sadece Bağdat vilayetindeki petrol madenlerini araştırma ruhsatı verilen Nemlizâde Tahsin Bey’e bu sefer: “Bağdat ve Basra vilayetleri dâhilinde neft ve petrol madeni taharrisi için tüccardan Nemlizâde saadetlü Hasan Tahsin Bey” adına ruhsat verildiği beyan ediliyordu. Burada, açık bir şekilde Basra vilayetindeki petrol sahalarının araştırılmasının da Hasan Tahsin’in elindeki ruhsata ilâve edildiğini göstermekteydi. Nitekim daha önce bu şekilde hareket edilebileceği Orman ve Maâdin Nezareti tarafından Nemlizâde’ye teklif edilmişti.

Nezaret tarafından yazılan tezkire ekinde yer alan mukavelenâme suretinde, daha önce Tahsin Bey ile uzlaşma sağlandığı belirtilmekteydi. Ancak önceki metin üzerinde bazı düzeltmelerin yapılması gerekliliğinin ortaya çıktığı ifade edilerek ruhsat

mukavelesinin ikinci defa imzalandığı beyan edilmekteydi. Nezarete göre şimdikinın geçerli olacağına şüphe yoktu. Yedi maddeden ibaret olan ve petrol arayabilmesi için Nemlizâde'ye ruhsat temin eden bu nihai mukavelede, nezaret ile Nemlizâde arasında özetle şu şartlar kabul edilmişti:

Dersaadet'te ikamet eden tüccar Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'e Bağdat ve Basra vilayetlerinde neft ve petrol araştırması için birer sene müddetle ruhsat verilmiştir. Bu süre bitiminde şayet talep edilirse maden nizamnâmesinin on altıncı maddesi⁸⁴ gereğince bu süre bir sene daha uzatılabilecektir. Adı geçen kişi kasaba ve karyelere mahsus koru, mera, pazar yeri ve meydan gibi umuma açık yerlerde maden araştırması yapacaksa ahalinin huzurunu kaçırmamaya özen gösterecektir. Ayrıca dört tarafı duvar ile çevrili arazi veya bahçe içerisinde ve bunlara yüz elli zira (113 metre) mesafede bulunan arazi içerisinde sahibinin rızasını almadan mil ve burgu ile kuyu açmayacaktır. Yine araştırma esnasında mevcut petrol kuyularından birkaçının işgali icap ederse araştırmayı yapan kişi, işgal edeceği kuyuların iltizam bedeli veya beş senelik gelirini ödemeyi kabul edecektir.⁸⁵ Bu ruhsatnâme izni, Bağdat ve Basra vilayetlerinde bulunan Emlâk-i Hümayûn arazisi için geçerli olmayacaktır. Ruhsatın geçerli olduğu süre zarfında, başka hiçbir kişiye aynı yerde aynı maden için araştırma ruhsatı verilmeyecektir.⁸⁶ Araştırma yapan şahıs maden bulamaz ise, hükümetten yaptığı masraflara dair bir şey istemeye hakkı olamayacaktır. Bu ruhsatnâmeyi alan kişi tebliğ tarihinden itibaren altı ay kadar mahalline müracaat etmez ise yahut ruhsatnâmeleri olup da bir senenin sonunda ciddi bir teşebbüste bulunduğu usulen ispat etmediği takdirde, ruhsatnâme iptal edilecektir. Araştırma süresi zikredilen iki vilayetten gelecek olan onay ile başlayacaktır. (BOA, BEO, 1159/86899, lef 4, Tarihsiz)⁸⁷

Nemlizâde Hasan Tahsin Bey, Bağdat'tan gelen 3 Şubat 1898 (22 Kanunusani 1313) ve Basra'dan gelen 8 Mart 1898 (24 Şubat 1313) tarihli tebligatlar ile talep ettiği iki adet ruhsat onayını almıştı. (BOA, ŞD., 551/1, lef 70:1) Bunun üzerine ve

⁸⁴ Mukavelenin imzalandığı tarihte geçerli olan maden nizamnâmesinin on altıncı maddesi gereğince bir sene daha uzatılan ruhsatlarda, eğer uzatılan süre içerisinde de ciddi bir faaliyet yapılmamış olursa bir daha sürenin uzatılmayacağı belirtilmektedir. (Düstur, 1937:889)

⁸⁵ Bu maddede Nemlizâde Tahsin'in kabul ettiği şartlar, maden nizamnâmesinin on bir ve on ikinci maddeleri ile tespit edilmiştir. (Düstur, 1937:888-889)

⁸⁶ Bu düzenleme nizamnâmenin yirminci maddesi ile şu şekilde belirlenmiştir: "Madde 20 – Maden taharrisi için ruhsat verilmiş olan hudud-i madeniye dâhilinde ruhsatnamenin havi olduğu müddet zarfında yine o cins maden taharrisi için ahara ruhsat verilmez." (Düstur, 1937:890)

⁸⁷ Nemlizâde'ye verilen bu ruhsatın tam transkripsiyonu için ekler kısmına bakınız.

kararlaştırılan nizamaya göre Nemlizâde Tahsin Bey, artık ilgili bölgelerde fizibilite ve mühendislik çalışmaları ile petrol aramalarına başlamaya hazırdı. Ancak  yle anlaşılıyor ki Hasan Tahsin Bey'in petrol konusunda kötü bir talihi vardı. Nitekim aradan çok geçme- den 18 Eylül 1898 (7 Eylül 1314) tarihli ikinci irade ile Musul'a ilâveten, Bağdat vilayeti içerisindeki bütün petrol madenlerinin de araştırma ve işletme imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya devredilmesine karar verildi. Hâl böyle olunca Nemlizâde Tahsin Bey'e verilmiş olan petrol araştırma ruhsatı iptal edildi. Durum ve şartlar bu şekilde değişince, Sadrazam Halil Rıfat Paşa (Sadrazamlı ı: 1895–1901) Bağdat vilayetindeki neft ve petrol madenleri için Nemlizâde Tahsin Bey'e verilmiş ruhsatnamenin geçersizliği hususunun, 22 Ekim 1898 tarihinde Bağdat vilayetine yazıldığını Hazine-i Hassa'ya bildirdi (BOA, BEO, 1213/90965, 20 Ekim 1898, 8 Teşrinievvel 1314; HH.THR. 239/56, lef 4, 10 Teşrinievvel 1314).

Nemlizâde Hasan Tahsin'in, Basra'da petrol aramak için aldığı ruhsat mahfuz olmasına rağmen, Bağdat vilayeti için kendisine verilen arama ruhsatı yayınlanan padişah iradesiyle böylelikle iptal edilmiş oldu. Artık Hasan Tahsin Bey Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti'nden değil, Hazine-i Hassa'dan ruhsat ve imtiyaz talep etmek durumundaydı.

2.3.2. Hazine-i Hassa'ya Petrol İşletme İmtiyazı Teklifi

Hazine-i Hassa'dan Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'e 31 Ekim 1898 tarihinde gönderilen ihtarda Bağdat ve Musul vilayetlerine ait petrol imtiyazlarının nezarete intikal ettiği belirtildikten sonra "...petrol menâbi' hakkındaki teklif tınızı nihayet şehr-i hâl-i Rum 'nin yirmi altıncı pazartesi gününe kadar hazineye bil-m racaa beyan etmedi iniz takdirde yevm-i mezk rdan sonra hazinece l zım gelen muamelenin if  edileceği..." bildirilmekteydi. (BOA, ML.EEM., 296/55, lef 4, 19 Teşrinievvel 1314) Yani Hazine-i Hassa, Hasan Tahsin'den bir hafta içerisinde petrol madenleri hakkındaki teklifini duy- mak istiyordu. Bunun  zerine Tahsin Bey, yaklaşık bir ay gecikmeyle, 6 Aralık 1898 tarihinde Hazine-i Hassa'ya, "...yarıncı  arşamba günü nezarete bir mukavelenâme m s- veddesi g t rece imi ve aksi takdirde bu işten keçi yed etmiş nazarıyla" kendisine bakı- labilece ine dair bir dilekçe göndermiştir. (BOA, HH.THR., 239/59, lef 6, 24 Teşrinisani 1314).

Burada Nemlizâde Hasan Tahsin Bey'in imtiyaz elde etme serüvenine kısa bir ara vererek, bir kere daha Hazine-i Hassa Nezareti'nde petrol konusunda yaşanan gelişmelere göz atalım. Nezaret, petrol kaynakları açısından son derece önemli iki vilayet olan Musul ve Bağdat'taki petrol imtiyazlarını bir kalemde kendine bağlı hâle getirdiği bu tarihlerde, petrol araştırma ve işletme imtiyazı hakkında yapılacak müracaatlarla ilgili usûl ve şartları ortaya koyan bir mazbata hazırladı. Nezaretin ifadesiyle bu düzenlemeler petrol mem-balarından hakkıyla istifade olunabilmesi amacıyla yapılmıştı. Zikredilen düzenlemelere göre; çıkarılacak ham petrolün yüzde onu Hazine-i Hassa'ya ait olacak ve nezaret arzu ederse her bir ton için tayin edilen nakdî yarım Osmanlı lirası miktarında bir fiyat hakkına sahip olacaktı. Ayrıca hazineye senelik ödenecek vergi iki bin Osmanlı yüzlük altınından düşük olmaması gerekiyordu. Bu rakam her beş senede bir icra edilecek olan inceleme sonucunda arttırılıp, azaltılabilecekti. Bahsi geçen inceleme ise hazinenin görevlendireceği bir veya birkaç komiser vasıtasıyla gerçekleştirilecekti.

Mazbatanın devamında maden çıkartılacağı yerde inşa edilecek herhangi bir bina için ilgili düzenlemeler hatırlatılıyordu. Ayrıca, imtiyaz elde etmiş olan kişi, petrol mukavelesinin imzalanmasını müteakip, Osmanlı Bankası'na bin beş yüz lira kefalet akçesi ödemekle mükellef tutuluyordu. Şayet bir kimse imtiyaz almasına rağmen maden işletmesini geçerli mazereti olmaksızın altı ay terk ve tatil etmesi halinde mukavelesi fesih ve iptal edilecekti. Daha önceki maâdin nizamnâmesinde ihale süresi doksan dokuz sene olarak belirlenmiş olmasına rağmen, Hazine-i Hassa bu süreyi kırk yıl olarak yeniden düzenlemişti.⁸⁸ (BOA, HH.THR., 239/58, lef 1:2, 28 Kasım 1898/17 Teşrinisani 1314) Ayrıca nezaretin bu mazbatasında o zamana kadar, imtiyaz ve ruhsat için başvuru yapan taliplilerle ilgili, geçmişe yönelik nasıl bir düzenleme yapılacağına dair bilgiler de bulunmaktadır. (BOA, HH.THR., 239/58–1:3, 8 Aralık 1898/26 Teşrinisani 1314)

Nemlizâde Tahsin Bey, kısa sürede Hazine-i Hassa'ya bir mukavele müsveddesi sunacağını, aksi takdirde petrol işinden vazgeçeceğini nezarete yazdıktan bir gün sonra,

⁸⁸ Hazine-i Hassa'nın maden imtiyazları için tadil ettiği bu kaidelerden önce, geçerli olan 1889 tarihli maâdin nizamnâmesinde belirlenen bu usûller şöyleydi: Maden imali için çıkarılacak fermanndan bir defaya mahsus olmak üzere madenin derece ve ehemmiyetine göre elli ilâ iki yüz Osmanlı altını arasında ferman harcı alınacaktı (Madde 40). Maden üretenler hem yıllık vergi hem de çıkarılan madenden nisbî vergi ödemek durumundaydı (Madde 41). Hazine-i Hassa'nın çıkarılacak ham petrolden yüzde on olarak belirlediği hak, nizamnâmede "yüzde ondan yirmiye kadar" ifadesiyle yer almıştır (Madde 43). (Düstur, 1937: 894–895). Hazine-i Hassa'nın uhdesinde olmayan ve Maâdin idaresinde imtiyazı bulunan madenlerin zikredilen nizamnâme ile imtiyazın taliplilere ihale kılındığı, Hazine-i Hassa'nın uhdesinde geçen imtiyazların ise nezaretin ortaya koyduğu düzenlemelere tabii olduğu bilinmelidir.

aslında biraz gecikmiş olarak nezarete imtiyaz teklifini sunmuştu. 7 Aralık 1898 tarihli ve Nemlizâde Hasan Tahsin imzasının bulunduğu mukavele müsveddesi, ruhsat şartnamesine göre oldukça detaylıydı. Yirmi beş maddeden ibaret olan bu mukavele teklifi, Hazine-i Hassa nazırı Ohannes Efendi ile Nemlizâde Tahsin Bey arasında imzalanacak şekilde hazırlanmıştı.

Her şeyden önce mukavele teklifinde dikkat çeken önemli bir özellik vardı. Hatırlanacağı üzere Nemlizâde Tahsin Bey, önceden sadece Bağdat ve Basra vilayetleri içerisindeki petroler için arama ruhsatı elde etmişti. Şimdi ise nezarete sunduğu mukavele teklifi ile bu iki vilayete bir de Musul ve Kerkük petrolerini dâhil ediyordu. Ancak mukavele müsveddesindeki farklılıklar bunlarla sınırlı değildi: Nemlizâde Tahsin Bey bu sefer iptal edilen araştırma ruhsatına rağmen zikredilen vilayetler içerisinde bulunan petrolerini işletme yani bunların mültezimi olmak için de girişimde bulunuyordu. Şu kadar ki, Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinde mevcut olan petrol madenlerinin, yer ve mahallerini göstererek bunların imal ve işletme imtiyazının kırk beş seneliğine kendisine ihale edilmesini talep etmekteydi.

Bu imtiyaz mukavelesi, talep edilen yerlerde sadece petrol madenine özel olacak ve çıkartılacak petrolün masrafı tamamen mültezime ait olmak üzere –Hazine-i Hassa’nın daha önce belirlediği şekilde– yüzde onu nezarete ödenecek ve yıllık vergi iki bin Osmanlı altınından düşük olmayacaktı. Bu da yılın Mart ve Eylül aylarında, iki taksit şeklinde ödenecekti. Şayet bu meblağ kazanılamaz ise, mültezim bunun üstünü tamamlayıp o şekilde ödemeyi yapacağını taahhüt ediyordu. Ayrıca imtiyaz verilen mültezimin bir sene içerisinde gerekli araştırmaları yapıp, hazineye madeni işletip işletmeyeceği hakkında kesin bir cevap vermesi gerektiği belirtmekteydi. Eğer bu süre zarfında böyle bir açıklama hazineye yapılmaz ise herhangi resmi bir ihtarla gerek kalmaksızın, mukavelenin fesih hakkı nezarete bırakılmaktaydı. Dahası, mukavele feshedilse bile, araştırma yapan kişi elde ettiği fenni rapor, harita ve planları hazineye teslim etmek mecburiyetindeydi.

Petrol arama ve işletmesine ilaveten mültezim, fabrika, depo veya amele için gerekli barakaları inşa etmekle de sorumlu olacağı belirtilmekteydi. Ancak bu konuda hem hazinenin hem de padişahın kesinlikle kabule yanaşmayacağı bir sorun vardı; Hazine-i Hassa’dan mültezimin inşa edeceği bina ve fabrikalar için arazi-i seniyyeden lüzumu kadar yeri veya araziye meccanen mültezime terk ve teslim etmesi istenmekteydi. Ayrıca

şayet arazi vatandaş uhdesinde ise ve bir de mültezim ile ilgili şahıs uyuşmıyorsa, bu durumda Hazine-i Hassa'dan, istimlâk kanunu gereğince masrafları mültezime ait olmak üzere işlem yapması talep edilmekteydi. İstimlâk muamelesinin, mültezimin dilekçesi tarihinden itibaren iki ay içerisinde yapılması şart koşulmaktaydı.

Öte yandan, antlaşma kesinlik kazandıktan sonra azami iki sene içerisinde yapılması gerekli görülen fabrika, depo ve yollara dair planlar, mültezim tarafından hazineye sunulacaktı. Yine işletme süresince doğacak ihtiyaca binaen benzer inşaatlara lüzum görüldükçe veya başka kuyu açmak gerekirse, bu durum nezarete bildirildikten sonra on beş gün nezaretin onayı beklenecek, şayet bu süre zarfında onay gelmez ise mültezim bu inşaatları yapmaya girişebilecekti. Antlaşma metninde yer alan bu husus da hazinenin kolay kolay kabule yanaşmayacağı konulardan biriydi. Zira on beş gün oldukça kısa bir süre olmakla beraber, hazineden onay almadan, almış gibi görünerek faaliyette bulunmak rahatsız edici bir durum arz ederdi.

Bununla birlikte Nemlizâde Tahsin Bey, Hazine-i Hassa'ya işletilmekte olan madenin, mukavele şartları dikkate alınarak üretimin yapılıp yapılmadığını teftiş için komiser tayin etme hakkı tanımayı kabul ediyordu. Sırf bu teftiş için kullanılmak üzere mültezim, yıllık yüz elli Osmanlı lirasını hazineye ödemeyi taahhüt ediyordu. Benzer şekilde çıkarılan ve tasfiye edilen petrolün miktar ve kıymetinin bir yevmiye defterine kaydedilmesi, bunun numunelerle birlikte üç ayda bir hazineye gönderilmesi ve her sene mart ayı içerisinde önceki sene elde edilen imalat ve ihracata dair hesap cetvelini hazineye takdim etmekten de mültezimin sorumlu olduğu belirtilmekteydi. Bunu yapmayan mültezim, beş adet ile yirmi adet arasında yüzlük Osmanlı altını miktarı nakit cezaya çarptırılacaktı. Aynı şekilde, hatalı bilgi sunduğunda da mültezime, hazineye ödediği verginin iki katı ceza kesilecekti. Ayrıca, imtiyaz hakkı tanınan bölgeden demiryolu hattı geçirilecekse buna mültezimin hiçbir şekilde itiraz ve muhalefet hakkı bulunmayacaktı.

Nemlizâde Tahsin'in nezarete sunduğu mukavele müsveddesindeki en önemli konulardan biri de maden işletmesi için bir Osmanlı anonim şirketi kurma hakkının mültezime tanınmasını teklif etmesidir. Bunun için mültezim gerek Avrupa'dan ve gerek memâlik-i şâhâne içerisinde getirtilecek, alet ve edevata ait vergiden muaf olacağı gibi maden mahallindeki her türlü inşaat veya tesisat, vergi ve diğer hususlarda arazi-i seniyyenin haiz olduğu muafiyete sahip olmayı talep ediyordu. Bununla birlikte maden bölgesi

ve burada bulunan fabrikaların korunması Hazine-i Hassa'ya havale edilmişti. Şayet maden işletme imtiyazı verilen yerde başka bir maden daha çıkarsa, bu ikinci madenin işletilmesinde mevcut mültezime öncelik hakkı tanınması istenmekteydi.

Petrol üretiminde sürdürülebilirliği sağlamak için mukavele metnine bazı hususların ilave edildiği anlaşılmaktadır. Mesela, eğer maden on sekiz ay boyunca işletilmez veya terk edilirse, yapılan bütün bina ve inşaatlar bedelsiz bir şekilde hazineye devredilecekti. Ancak mültezim keşfettiği membalardan üretime müsait olanları işletip, olmayanları terk etme hakkını da saklı tutuyordu. Hazine-i Hassa, imtiyaz vereceği kişilerden bin beş yüz Osmanlı altınını kefalet akçesi olarak talep etmesine rağmen, Tahsin Bey bin Osmanlı altını ödemeyi teklif etmekteydi. Bu meblağ ise imalât başladıktan sonra mültezime iade olunacaktı. Maden işinde çalışacak memurların Osmanlı tebaasından olması şart koşulmakta ve mültezim buna muhalif hareket ettiği takdirde para cezasına çarptırılacaktı. Maden nizamnâmesinde doksan dokuz yıl olarak belirlenen imtiyaz süresi, Nemliza'de Tahsin'in teklifinde kırk beş yıl şeklindeydi. Bu sürenin dolması halinde, mültezim uzatılmasını talep edecek ve hazine bunu uygun görürse, imtiyaz süresi uzatılabilecekti. (BOA, HH.THR., 239/57, lef 2, 7 Aralık 1898/25 Teşrinisani 1314)

Nemlizâde'nin bu mukavele teklifinde açıkça görüldüğü gibi, bazı hususlar Hazine-i Hassa'nın hazırladığı şartname ile tam manasıyla uyuşmamaktaydı. Başka bir deyişle metin, bazı tartışmalı maddeler barındırıyordu. Doğrusu teklif edilen mukavelenin bu haliyle Hazine-i Hassa tarafından kabul edilmesi mümkün görünmüyordu. Nitekim mukavele müsveddesi hazineye ulaştıktan bir gün sonra nezaretin hazırladığı mazbatada mukavelenin kabul edilmekten uzak olduğu açıkça ifade edilmişti. Söz gelimi, Hazine-i Hassa tarafından kırk sene olarak belirlenen imtiyaz süresi, Nemlizâdenin teklifinde kırk beş yıl olarak yer almaktaydı. Ayrıca her bir ton petrol için takdir edilen yarım Osmanlı lirasının da Hasan Tahsin, otuz beş kuruşa düşürülmesini istemekteydi. Dahası petrol yataklarının bulunduğu araziden demiryolu geçmesi halinde zararın karşılanması kararlaştırıldığı halde, Hasan Tahsin Bey bunu Hazine-i Hassa'nın ödemesini şart koşmaktaydı. Nitekim bu koşulu, Hazine-i Hassa'nın kesinlikle kabul etmeyeceği gün gibi ortadaydı.

Benzer şekilde önceden hazine, mültezimin altı ay maden işletmesini durdurması halinde önce para cezasına çarptırılacağı, bu durumun tekrarlanması halinde mukavelenin feshedileceğini duyurmuştu. Buna rağmen Nemlizâde, süreyi on sekiz ay olarak teklif

ediyor ve nezaretin birkaç defa kendisine resmî ihtar yapmasını talep ediyordu. Hasan Tahsin Bey'in belki de hazineye en garip gelen talebi, imtiyazı esasen Hazine-i Hassa'da bulunmayan madenlerin de işletme imtiyazının mukaveleye ilâve edilmesini istemesiydi. Zira böyle bir talepte bulunmak sadece Hazine-i Hassa'nın koyduğu şartlara karşı gelmenin ötesinde, dönemin maden işletmesi hakkındaki kanun ve hükümlerle de açık bir şekilde çelişki arz ediyordu. Hasan Tahsin'in en son talep ettiği şey ise elde edeceği imtiyazı başka şahıslara veya şirketlere devretme hakkına sahip olmaktı. Maden nizamnamesi hükümlerine aykırı olmayan bu husus ileride pek çok tartışmayı da beraberinde getirecekti. (BOA, HH.THR., 239/58, lef 1, 26 Teşrinisâni 1314/8 Aralık 1898)

Unutulmamalıdır ki Nemlizâde Tahsin Bey tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne sunulan bu mukavelede nezaretin şartlarına tezat teşkil eden konular, Hasan Tahsin Bey için düzeltilemeyecek veya uzlaşılamayacak derecede büyük hususlar değildi. Nitekim 1896'dan 1898'kadar geçen iki yıl içerisinde, Nemlizâde Hasan Tahsin Bey petrol arama ve işletme imtiyazı için yapmış olduğu müracaatları zaman zaman yeniden tadil etmiş ve ısrarla ilgili birimlere göndermiştir. Bu durum kendisinin müzakerelere açık olduğunu göstermektedir.

Hakikaten Nemlizâde Tahsin Bey'in bu sistematik petrol imtiyazı talebinde ısrar edişinin ardında yatan düşünce neydi? Soruya klasik açıdan bakıldığında, cevap tipiktir: Gelecek vaat eden bir madeni görerek tüccar mantığıyla düşünüp, kazanç elde etmek... Sadece bir maden olarak petrolü ele almış olsaydı, bu kadar geri çevrilmeden yorulup, belki parasını ve vaktini daha başka yatırımlara harcayabilirdi. Hâlbuki değişen şartlara hemen kendini uygun hâle getirip, işletme talebini yinelemekten hiç geri durmamıştır. Öte yandan, Tahsin Bey yaptığı her başvuru sonrasında kendisinden müracaatıyla ilgili çeşitli düzeltmelerin istenmesi, işlerini çok planlı, programlı ve dikkatli yapmadığını göstermektedir. Böyle olmakla birlikte neden petrol işletme konusunda bu kadar ısrarlı davrandığı merak konusudur.

Bu soruya kesin olarak cevap vermek mümkün olmasa da bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Nitekim Nemlizâde Hasan Tahsin'in 1890'ların ortalarında ve yirminci yüzyılın hemen başlarında ticari faaliyetlerini yürüttüğü Sirkeci, aynı zamanda Osmanlı'da petrol işi ile ilgilenen ticaret erbabının toplandığı bir merkezdi. Nemlizâde Tahsin Bey'in de bildiğimiz ilk adresi Sirkeci'deki Köprülü Han olması ve arkasından bu ticaret

erbabının meşgul olduğu petrolün imtiyazını elde etmeye çalışması, sadece tesadüf ile izah edilemez. Kim bilir belki de zaman zaman bu petrolcülerle bir araya gelerek petrolün geleceği hakkında konuşmuş ve dünyanın yüzünü dönmeye başladığı petrol madenini işletmek için yatırım yapmanın isabetli olacağını düşünmüştür. Veyahut asıl derdi petrolü işletmek değil, Hazine-i Hassa'ya sunduğu son imtiyaz mukavelesinde talep ettiği gibi petrol spekülâtörleri kervanına katılarak, imtiyazı elde ettikten sonra yüksek bir kârla başkalarına devretmek, daha doğru bir ifadeyle imtiyaz ticareti yapmaktır.

Artık Nemlizâde Tahsin Bey'in şanssızlığı veya talihsizliğinden midir bilinmez, Trabzonlu tüccarı doğrudan etkileyecek başka bir gelişme daha yaşandı. Yukarıda zikredilen mukavele müsveddesinin üzerinden altı aydan biraz uzun bir süre geçtikten sonra yani eksikleri giderilip henüz Hazine-i Hassa'nın kabul edebileceği bir şekle getirilemeden, Anadolu Demiryolları Şirketi Müdürü Kurt Zander (1860–1926); o sırada Anadolu'da inşa edilmekte olan demiryolunun, Bağdat'ta kadar uzatılması için 29 Mayıs 1899'da resmen Babıali'ye başvuru yaptı. Zaten bir süredir kulaktan kulağa dolaşan demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılacağı tartışması ise 24 Aralık 1899'da hazırlanan ön sözleşmenin imzalanmasıyla birlikte resmîyet kazandı. Ön sözleşmeye göre; Anadolu Demiryolları Şirketi, Konya'dan Bağdat ve buradan da Basra'ya kadar sekiz sene içerisinde bir demiryolu inşa etmeyi vaat etmekteydi. (Özyüksel, 2013:137 ve 146)

Dışarıdan bakıldığında demiryolu inşası imtiyazında, petrol imtiyazlarını etkileyecek bir husus göze çarpmıyordu. Fakat, her ne kadar Bağdat demiryolu imtiyazını Almanlara ihale eden bu antlaşma, ön sözleşmeden yaklaşık dört yıl sonra, 5 Mart 1903 tarihinde onaylanacak olsa da mukavele metninde yer alan yirmi ikinci madde, Musul ve Bağdat bölgesinde, Hazine-i Hassa'nın vermiş olduğu veya vermeyi düşündüğü bütün petrol işletme imtiyazlarının iptal edilebilmesi için yeterli bir sebep teşkil edebilecekti.⁸⁹ Bu madde ile Osmanlı Devleti, demiryolu hattının her iki tarafında bulunan yirmi kilometrelik mesafede o zaman itibarıyla keşfedilmiş olan veya ileride keşfedilecek madenlerin imal ve işletme hakkını, demiryolunu inşa edecek olan şirkete devretmeyi kabul ediyordu.

⁸⁹ Bağdat Demiryolları inşasının petrol imtiyazları ile ilişkisi hakkında üçüncü bölümde daha detaylı bilgi verilecektir. Yirmi ikinci maddenin değerlendirmesi ve ilerleyen yıllarda petrol imtiyazlarını nasıl ettiğini görmek için bir sonraki bölüme müracaat ediniz.

İmtiyaz sözleşmesinde doğrudan doğruya “petrol madeni” denilmek yerine keşfe-dilecek madenlerin şirkete devredileceği şeklinde daha genel bir ifade tercih edilmişti. Fakat demiryolu antlaşmasına böyle bir maddenin eklenmesi, arkeolojik kazılar altında bile zaman zaman petrol keşiflerinin yapıldığı o dönemde (Haslip, 1964:250), öncelikli olarak petrol madeninin hesaba katıldığını anımsatmaktadır. (Özyüksel, 2013:443–448) Üstelik güzergâhın –Konya ile Adana hattı dışarıda tutulacak olursa– geçeceği ve ulaşacağı yerlerin civarında en kıymetli maden petrolden başkası değildi.

Diğer taraftan, demiryolu şirketine tanınan maden imtiyazına, mevcut ni-zamnâmeye göre hareket etmek ve hiçbir şekilde inhisâr yani tekel oluşturmamak gibi bir şart ilâve edilmişti. Böylelikle başkalarına da imtiyaz hakkı tanınacağı ima edilmiş oluyordu. Ancak böyle olsa bile demiryolunun geçtiği güzergâh üzerinde toplam kırk kilometrelik mesafede bulunan başta petrol olmak üzere diğer bütün madenlerin arama ve işletme imtiyazları demiryolunu inşa eden şirkete ihale edileceğinden, önceki başvurular en iyi ihtimalle gözden geçirilmesi gerekmekteydi.

Hiç şüphe yok ki Osmanlı’nın uzak vilayetlerinde, demiryolu inşaatıyla beraber ortaya çıkan bütün diğer gelişmeler başkent İstanbul’da yaşayan ve özellikle uluslararası bağlantıları olan ticaret erbabının gündeminde de yer alacaktır. Anadolu demiryolu şirketinin, inşa edilmekte olan demiryolunu Bağdat’a kadar uzatması ile ilgili teklifi Babıali’ye ulaştıktan ve ön mukavele imzalandıktan sonra, Nemlizâde Hasan Tahsin Bey’in 7 Aralık 1898 tarihinde yaptığı başvurunun akıbeti sorulabilir. Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse sorunlu maddeler barındıran bu mukavele müsveddesi ile Hasan Tahsin’in talep etmiş olduğu petrol imtiyazı, kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi Hazine-i Hassa tarafından kabul edilmemiştir.

Bu konu ile ilgili yaklaşık üç yıl boyunca Nemlizâde ile nezaret arasında herhangi bir yazışmaya tesadüf edilmemiştir. Ancak 28 Aralık 1901 tarihinde Nemlizâde Tahsin Bey’in Hazine-i Hassa’ya gönderdiği bir tezkireden bu süre zarfında yaşananlar öğrenilebilmektedir. Söz konusu tezkirede Hasan Tahsin Bey, beş sene kadar önce Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti’ne göndermiş olduğu dilekçe üzerine, kendisine kanun ve nizama uygun olarak verilmiş olan petrol arama ruhsatından sonra bir de mukavele imzalamış olduğunu hatırlatmaktadır. Elde ettiği ruhsat üzerine memurlar görevlendirdiğini ve Avrupa’dan getirtmiş olduğu mühendisler vasıtasıyla teknik araştırma ve keşifler

yaptırdığını, üstelik bu uğurda pek çok da masraf ettiğini ileri sürmektedir. Nemlizâde'ye göre tam da bu sırada, petrol madenlerinin arama ve işletme imtiyazı, bir irade ile padişahın nezaretine yani Hazine-i Hassa'ya devredilmişti.

Bu durumun kendisine tebliğ edilmesiyle, petrol arama ruhsatının iptal edilmiş olduğunu öğrendiğini, ayrıca yeniden işletme imtiyazını talep edip etmediğinin kendisine sorulduğunu söyleyen Hasan Tahsin, Hazine-i Hassa Nezareti'ne olumlu cevap verdiğini bildirmektedir. Ona göre hazırladığı şartnamenin bazı maddelerinin değiştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi gerektiğinden dolayı yapılması gereken muamele bugüne kadar yüz üstü kalmıştır. Şimdi ise hazinenin petrol madenlerini yeniden kiraya vereceğini duyduğunu söyleyen Tahsin Bey, bu uğurda epey para sarf etmiş olduğunu ileri sürerek, önceki şartname maddeleri üzerinden Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petrol madenlerinin kendisine altmış yıllığına icara (kiraya) verilmesini talep ediyordu. (BOA, HH.THR., 245/3, lef 4, 28 Aralık 1901/15 Kânunuevvel 1317). Diğer bir ifade ile Tahsin Bey, adı geçen vilayetlerde bulunan petrol kaynaklarını bir mültezim olarak işletebilmek için kendisine kiraya verilmesini istiyordu.

Petrolleri hazinenin yeniden kiraya vereceğini Nemlizâde Hasan Tahsin'in duyduğum, "vâsıl-i sem'-i çâkerânem oldu" şeklinde ifade ederek, eski defterleri karıştırması ve haklı bile olsa başvurusunu aynı şekilde yineliyor olması ilginçtir. Zira önceden reddedilen ve hakikaten nizamnâmeyle alenen aykırı maddeler barındırdığından tekrar reddedilmesi kuvvetle muhtemel olan bir mukavele ile üstelik aynı makamdan, yeniden imtiyaz talep etmesi, doğrusu izahı zor bir çelişkiydi. Nitekim talep ettiği petrol işletme imtiyazı yine Hasan Tahsin Bey'e verilmeyecektir.

Nemlizâde Hasan Tahsin Bey, II. Abdülhamid devrinde başka bir örneğine rastlanmayan petrol ruhsat ve imtiyazını elde etmeye yönelik amansız bir mücadele yürüttüğü görülmektedir. Ancak onun hikâyesi II. Abdülhamid dönemiyle sınırlı kalmamış, çeyrek asırdan uzun bir süre devam etmiştir.

2.3.3. İkinci Meşrutiyet Yıllarında İmtiyaz Talepleri

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilân edilmiş ve sonrasında Osmanlı idarî ve malî düzeninde önemli değişikliklere gidilmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in mülkleri ve

Hazine-i Hassa Nezareti'ne devredilen imtiyazların hukukî durumlarında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya intikal ettirilmeye başlandığı 1889 tarihinden II. Meşrutiyet'e kadar bunların hukuksal durumları hakkında önemli bir tartışma yaşanmamakla birlikte, 24 Temmuz inkılabından sonra bu imtiyazların Mâliye Nezareti'ne devredilmesine karar verilmiştir.⁹⁰

Bir taraftan bizzat II. Abdülhamid'in onayıyla bazı mülk ve araziler yeniden devlet emlakine çevrilirken, diğer taraftan da petrol imtiyazları ile ilgili bu tür mütalaaların ileri sürülmesi, birtakım hukuki düzenlemelerin yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim V. Mehmed Reşad, hükümdar olur olmaz re'sen çıkardığı iradeyi, Mabeyn-i Hümayûn Baş Kâtibi Halid Ziya Bey [Uşaklıgil, (görev süresi Nisan 1909–Temmuz 1912)] 3 Mayıs 1909 tarih ve 13 numaralı tezkireyle Daire-i Sadaret'e bildirmişti. Böylece Hazine-i Hassa'nın uhdesinde bulunan diğer bazı emlak ve araziler ile imtiyazlar Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Bunlar arasında Bağdat ve Musul'daki petrol imtiyazları da bulunmaktadır. (BOA, İ.HUS., 175/3, lef 1 ve 3, 20 Nisan 1325; BOA, BEO., 4297/322227, lef 2, 20 Nisan 1314)

Hazine-i Hassa'nın bazı mülk ve gelirlerinin Maliye'ye devredilmeye sonuçlanan bu sürecin başlarında yani II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde artık resmi evraklarda paşa olarak ismi zikredilen Hasan Tahsin, petrol imtiyazlarını yeniden gündeme getirecektir. Hatırlanacağı üzere kendisine Bağdat ve Basra vilayetleri için verilen petrol arama ruhsatı, imtiyazların Hazine-i Hassa'ya devredilmesiyle iptal edilmişti.

II. Meşrutiyetle birlikte konu tam tersine dönmüş ve Nemlizâde'ye eskiden sahip olduğu hakkı yeniden elde etme imkânı doğmuştu. Ancak ilginç bir şekilde Tahsin Paşa, bu hakkı ileri sürerek hükümete müracaat etmemiştir. Bunun yerine petrol imtiyazları ile ilgili gazetelerde gördüğünü ifade ettiği bir cümle üzerine, “Dersaadet Mukavelât Muharrirliği Memuriyet-i Behiyyesi”⁹¹ vasıtasıyla Orman ve Maâdin ile Hazine-i Hassa Nezaretlerine, 6 Ekim 1908 tarihinde bir protesto-nâme göndermiştir. Burada sadece Bağdat ve Basra vilayetleri değil, Musul vilayeti içerisindeki petrol imtiyazlarının tamamının kendisine daha önce verilmiş olduğunu iddia etmiştir. (BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül 1324)

⁹⁰ Detaylı bilgi için birinci bölümde ele alınan imtiyazlar üzerine tartışmalar kısmına bakınız.

⁹¹ Osmanlı devrinde Noter anlamında kullanılan bir terkidir.

Hâlbuki Tahsin Paşa'nın, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petroler için, 3 Şubat 1898 ve 8 Mart 1898 tarihlerinde maden nizamnâmesine uygun olarak elde etmiş olduğu iki ruhsat dışında ne Musul ne de başka bir yer için ona verilen herhangi bir ruhsatnâme veya imtiyaz bulunmamaktaydı. Ayrıca iptal edilen sadece Bağdat vilayeti içerisindeki petroler için aldığı ruhsattı ve Basra vilayeti için elindeki ruhsata dokunulmamıştı. Bu durumda, Nemlizâde Tahsin Paşa'nın sadece arama ruhsatı iptal edilen Bağdat vilayetindeki petroler için hukukî geçerliliği olabilecek bir protestosu mevzu bahis olabilirdi. Böyle olmasına rağmen protesto-nâmesinde, herhangi bir ruhsat veya imtiyaz elde etmediği Musul ve ruhsatı iptal edilmeyen Basra vilayetini de içine alan Irak kıtasındaki üç vilayetin tamamındaki, keşfedilmiş veya henüz bulunmamış olan petrol, katran ve zift madenleri için kendisine ruhsat verildiğini, hatta bu ruhsata binaen on beş bin lira gibi külliyetli bir harcama yaparak bölgede petrol araştırması yaptırdığını söylemektedir.

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa, petrol imtiyazlarıyla ilgili gazetelerde gördüğünü söylediği cümleyi protesto metninde şöyle ifade etmektedir:

...bu kere gazetelerde müsadif-i nazarım olan bir cümlede mezkûr petrol gazının işletilmesi imtiyazının i'tasını talebe Londra sermayedarından müteşekkil bir heyete vekâleten Nikol [Edward Nichols] imzasıyla Babiali'ye bir istid'a takdim edildiği muharrer görüldüğünden işbu protesto ile Orman ve Ma'adin Nezaret-i âliyesiyle Hazine-i Hassa Nezaret-i celîlesine ihtârât-ı âtiyeye mecburiyet görüldü.⁹²

⁹² Nemlizâde Tahsin Paşa, petrol imtiyazları ile ilgili bilgiyi hangi gazetede gördüğünü beyan etmemektedir. Ancak dönemin gazeteleri Hasan Tahsin'in, 6 Ekim 1908 tarihinde yazdığı protestodan geriye doğru incelendiğinde petrol imtiyazları ile ilgili yayınlanan bazı makale ve haberlere rastlanmaktadır. Meselâ 1 Ekim 1908 tarihli *İkdam* gazetesinde, o sıralarda Hazine-i Hassa Emlâk Humayûn Kaleminde görev yapan ve bu suretle imtiyazlarla ilgili son gelişmelerden haberdar olacağı muhakkak olan Aram Hurdacıyan (1876- ?) tarafından "Ticaret ve Nafia Nezareti'nin nazar-ı dikkatine" ifadesiyle yazılan "Petrol Madenlerimiz" başlıklı bir makale yayınlanmıştır. O dönem insanının zihninde Musul, Bağdat ve Basra petrolerinin ne anlam ifade ettiği açısından önem arz eden bu makalede, Tahsin Paşa'nın hak iddia ettiği bölge petroleri hakkında şu bilgiler verilmektedir: Musul, Bağdat ve Basra havalisinde bulunan petrol madenlerinin kendilerine ihalesi için bazı bazı sermayeciler sadaret makamına bir arzuhal ile başvurmuşlardır. Bu müracaat değerlendirilmek amacıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale edilmiştir. Memleketin en mühim servet kaynaklarından olan bu petrol membarları bunca zamandır yüz üstü bırakılmış ve bunlardan istifade edilmemiştir. Şimdi Avrupa sermayecileri tarafından bu madenlerin işletilmeye teşebbüs edilmesi şüphesiz memleket açısından memnuniyet vericidir. Irak hattında bulunan petrol madenlerinin en iyisi Mendeli, Tuz-hurmatu ve Hit'de bulunan petrol kaynaklarıdır. Herkesin malumudur ki petrol sanatının ehemmiyeti şu son yirmi-yirmi beş senede oldukça artmıştır. Ancak henüz önemi layıkıyla anlaşılamamış bu madeni işletmek için mükemmel kanun ve nizamnâmeler oluşturulmalıdır. Aram Hurdacıyan, bu bilgileri verdikten sonra makalesinin başında hitap ettiği nezarete bazı tekliflerde bulunmaktadır. Buna göre; petrol kaynaklarının tamamının imtiyazı tek bir şirkete verilmemelidir. Zira böyle yapılmadığı takdirde rekabet olmaz, rekabet olmazsa terakki de olmaz. Ayrıca bir kısım petrol yatakları devletin gelecekte işletmesi için ayrılmalıdır. (*İkdam*, Sayı: 5156, 18 Eylül 1324:3) Nemlizâde Hasan Tahsin'in gördüğünü ifade ettiği gazetenin *İkdam* olup olmadığını bilmeye imkân yoktur. Ancak paşanın buradaki bilgileri büyük oranda yazdığı protesto-nâmede kullandığı anlaşılmaktadır. Bir farkla ki o da Tahsin Paşa'nın Musul, Bağdat ve Basra petrol imtiyazları için başvuran sermayeci heyetin başında –bir sonraki bölümde ayrıca ve detaylı bir şekilde ele

Nemlizâde Tahsin Paşa, vaktiyle sahibi olduğu resmî ve hukukî ruhsatnâmeğe binaen, keşfettiği petrol kaynaklarının işletme hakkının kendisinde bulunduğu hususunda Orman ve Ma'adin ile Hazine-i Hassa Nezaretlerini ihtar ediyordu. Ayrıca Paşa'ya göre İngiliz sermayecilerinden oluşan şirkete mezkûr imtiyazın verilmesi açık bir şekilde kendi hakkını tecavüz manasına gelmekteydi. Dolayısıyla zikredilen sermayecilere ait bu müracaatın derhal iptal edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Tahsin Paşa her iki nezareti, aleyhlerinde dava açıp, sarf ettiği meblağı bu kurumlardan talep etmekle tehdit ediyordu. (BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908)

Her satırında kızgınlığı ve öfkesi ayan beyan belli olan Tahsin Paşa, dört nüsha olarak hazırladığını söylediği bu protesto-nâmenin birer suretlerini ihtar ettiği nezaretlere gönderdiğini ileri sürüyordu. O tarihteki Hazine-i Hassa'da son nazırlık günlerini geçiren Sakızlı Ohannes Paşa çok geçmeden bu protestoya kısa fakat sert bir cevap verecektir. Nazır Ohannes Paşa, cevabında Hazine-i Hassa'ya zikredilen petrol imtiyazlarının bir ferman-ı âli sonucunda Orman ve Maâdin Nezareti'nden devredilmiş ve bir mültezimin mutasarrıfı olduğu madeni keyfine göre tasarruf edebileceğini hatırlatmaktaydı. Haddizatında mutasarrıf olan bir kişinin yaptığı harcamalardan dolayı hazineden hiçbir sebeple bir şey talep ve tazmine hakkı yoktu. (BOA, ŞD., 551/1-47, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908) Aslında bu durum, Nemlizâde Tahsin Paşa'nın 1898'de imzaladığı ruhsat mukavelesinin beşinci maddesinde de karşılıklı olarak kabul edilmişti. Bu maddede, petrol araması yapacak olan mültezimin, amacı uğrunda yaptığı harcamaları hiçbir şekilde ilgili nezaretten talep edemeyeceği açıkça beyan edilmekteydi (BOA, BEO, 1159/86899, lef 4).

Sakızlı Ohannes Paşa'nın cevabı üzerine Nemlizâde Hasan Tahsin'in protesto metninde ileri sürdüğü tehdit üzerine Orman ve Maâdin ile Hazine-i Hassa Nezaretlerini, iddia ettiği masrafları tazmin için mahkemeye vererek dava edip etmediği konusunda Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen dosyada herhangi bir bilgi yoktur. Açıkçası böyle bir teşebbüse hiç de gerek yoktu. Zira Ohannes Paşa, protestoya reddiye mahiyetinde bir cevap vereyim derken –belki de hiç farkında olmadan– Nemlizâde hakkında bir itirafta bulunmaktaydı. Ohannes Paşa'nın Hazine-i Hassa adına verdiği cevapta "...bir mültezim mutasarrıf olduğu maâdini..." ifadeleri kullanılmış ve bu sıfatla harcama yaptığını iddia eden

alınacak olan– Edward Nichols'un bulunduğunu belirtmesidir, ki bu bilgi gazete haberinde yer almamaktadır. Bu arada, Londra sermayecilerinin Irak petrollerini işletmek için talep ettikleri imtiyaz, mukavele aşamasını geride bırakmış olmasına rağmen hiçbir zaman hayata geçmeyecektir.

Nemlizâde'nin hiçbir hak talep edemeyeceği ileri sürülmüştür. Tahsin Paşa'nın burada bir mültezim olarak muhatap alınması, elindeki ruhsatın hukukiliğini göstermekte ve dolayısıyla da mağduriyetini meşrulaştırıcı bir ifade olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktaydı. Nitekim bu hususu Nemlizâde Tahsin Paşa, daha sonraki dilekçelerinde dile getirecektir.⁹³

Tahsin Paşa'nın nezaretlere yazdığı protesto-nâmeden ve aldığı bu ret cevabından sonra, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petrol madeni arama ruhsatının zaten hakkı olduğunu düşündüğünden, 1911 yılı sonlarında, bu sefer elindeki ruhsatın yeni hükümet tarafından tasdik edilmesi için bir kere daha müracaat ettiği görülmektedir. Nemlizâde'nin iddia ettiğine göre; Orman ve Maâdin Nezareti'ne daha önce sunduğu müracaat dilekçeleri, Şurâ-yı Devlet'te görüşülüp tam karara bağlanacağı sırada Babîâlî'de çıkan bir yangınında tamamen yanmıştır.⁹⁴ Dolayısıyla önceden elde etmiş olduğu ruhsatlara dair evrakın birer suretlerinin, ilgili vilayetlerden talep edilmesine karar verilmiştir. Kısa bir süre sonra vilayetlerden suretleri gelen belgeler, incelenmek üzere Şurâ-yı Devlet, Maliye ve Nafia dairelerine ulaşmıştır.

Tahsin Paşa, on dört sene önce Şurâ-yı Devlet tarafından kendisine ruhsat verilmesiyle beraber bu uğurda pek çok çaba, gayret ve masraf etmesine rağmen, II. Abdülhamid idaresinin kanunsuz bir muamelesinden dolayı petrol imtiyazını elde etmeye muvaffak olamadığını ileri sürmekteydi. Nihayet, Meşrutiyet idaresinin on dört senelik mağduriyetini gidererek zaten hakkı olan işletme imtiyazının kendisine vereceğini ümit ettiğini ve amacının sadece hukukunu muhafaza etmekten ibaret olduğunu söylemektedir (BOA, ŞD., 551/1, lef 39, 23 Teşrinisani 1327/6 Aralık 1911). Üç gün sonra yazdığı başka bir dilekçeyle vilayetlerden gelen imtiyaz hakkıyla ilgili evrakın birer nüshasının kendisine verilmesini “lüzumuna binaen” notuyla Şurâ-yı Devlet'ten talep edecektir (Aynı dosya, lef 42, 26 Teşrinisani 237/9 Aralık 1911).

⁹³ Örnek için bakınız: (BOA, ŞD., 551/1–40, 10 Kanunuevvel 1327/23 Aralık 1911)

⁹⁴ Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın nezarete gönderdiği belgeler, -eğer doğruysa- 6 Ocak 1911 tarihinde Babîâlî'de çıkan büyük yangında yanmış olmalıdır. Bu yangında Dahiliye Nezareti'nin dosyalarının çoğu hemen hemen kurtulmuş olsa da Şurâ-yı Devlet ve İstinaf Mahkemesine ait evrakının tamamı yanıp kül olmuştur. (Tanin, 7 Şubat 1911:1–2) İbnülemin Mahmut Kemal İnal bu konuda şöyle demektedir: “1911 [1329 saferinin 6'ncı pazartesi gecesi sabaha doğru] Babı âlinin ortasında yangın zuhur ederek sadaret ve dahiliye dairelerinin birer kısmile şurayı devlet dairesinin tamamı yandı.” (1940:1771) Yangın için ayrıca bakınız: (Uşaklıgil, 2019:362) Hasan Tahsin Paşa'nın dosyalarının bu yangında yanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu seferki başvurusuna ait belgeler, Osmanlı arşivindeki dosyalar arasında da bulunmamıştır.

Özetlemek gerekirse, şimdiye kadar Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın, Bağdat ve Basra vilayetlerinin her biri için elde ettiği iki ayrı petrol arama ruhsatı dışında gerek II. Meşrutiyet öncesi ve gerek sonrasında, giriştiği bütün teşebbüsler akim kalmış ve kendi lehine bir sonuç elde edememiştir. Esasında Tahsin Paşa'nın, II. Abdülhamid dönemi idaresine karşılık, Meşrutiyet hükümetinden daha yüksek bir beklentisi vardır. Ancak Paşa'nın son başvurusuna, 21 Mart 1912'de dört kişiden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan ve Şurâ-yı Devlet'ten Orman ve Maâdin Nezareti'ne gönderilen cevabî tezkire Paşa'yı hiç memnun etmeyecektir.

Bu tezkirede, daha önce de belirtildiği üzere, Bağdat ve Basra vilayetindeki petrol rolleri araştırmak için Tahsin Paşa'ya verilen ruhsatlardan, sadece Bağdat vilayetine ait olanı iptal edilmiş, Basra vilayetine dair verilen ruhsat hakkında herhangi bir muamele yapılmamış olduğunun üzerinde özellikle durulmaktaydı. Tezkireyi hazırlayan komisyon, Basra vilayetindeki madenler padişah iradesinin dışında kaldığı halde, Tahsin Paşa'nın Basra vilayetindeki madenler için hiçbir teşebbüste bulunmadığını tespit etmişti. Oysa Basra petrol rolleri için imzaladığı ruhsat mukavelesinin altıncı maddesinde ruhsat aldığı halde bir yıl içinde hiçbir ciddi teşebbüste bulunmadığı takdirde ruhsatın iptal edileceğini kendisi kabul etmişti.⁹⁵ Herhangi bir teşebbüste bulunduğuna dair bir ifade olmadığına göre mukavele iptal edilmiş olmalıydı. Bu durumda yeniden ruhsat almasının veya söz konusu bu ruhsat için “muhafaza-i hak” talep etmesinin hukukî bir dayanağı mümkün olamazdı.

Bağdat vilayeti petrol rollerini araştırmak için Nemlizâde Tahsin Paşa, mühendis getirterek araştırma yaptığını iddia etse de böyle bir girişime dair herhangi bir kayda da komisyon tarafından rastlanmamıştı. Tezkirede ruhsat müddetinin bitmesine dört ay on altı gün kala ruhsatın iptal edilmiş olduğu ifade edilmektedir. Bu sorunlu durumlara ilâve olarak komisyon, Bağdat vilayetinin genişliği ve buradaki maden ruhsatının tek bir kişiye verilmesi durumunun sakıncalarına dikkat çekiyordu.

⁹⁵ İlgili madde şu şekildedir *Altıncı Madde – Mütahharri-i mumailayh vuku bulacak tebliğ tarihinden i'tibaren altı aya kadar mahallerine bil-müraca'a ruhsatnâmeleri almadığı yahut bu müddet zarfında ruhsatnâmeleri alıp da bir senenin hitamına değin teşebbüs-i ciddiyede bulunduğu usulen isbât etmediği takdirde ruhsatnâmeler iptal edilecek ve şu kadar ki emr-i taharrîde isbât-i ciddiyet ettiği surette birinci maddede gösterildiği vecihle müddet-i taharrînin bir misli daha temdîdi câiz olacak ve ma' hazâ istihsâl-i imtiyaza ve i'malâta müteallik bil-cümle muamelât nizamnâme-i mahsusı ahkâmına tevfiğ olacaktır.* (BEO. 1159/86899, lef 4):

Tezkirenin sonunda Nemlizâde'nin talebine karşılık komisyonun mütalaası özetle şöyledir: Hasan Tahsin Paşa'ya biri Basra ve diğeri Bağdat vilayetleri içerisinde bulunan petrol madeni araştırması için iki ruhsat verilmiştir. Bunlardan Bağdat vilayetindeki petrol ve petrol madenleri Hazine-i Hassa'nın uhdesine alınmasıyla beraber ruhsat iptal edilmiştir. İptal edildiği zamana kadar Paşa'nın, sadece Bağdat'a bir vekil göndermek dışında, herhangi bir teşebbüste bulunmadığı görülmüştür. Ayrıca Basra vilayetinde bulunan petrol imtiyazları hiçbir zaman nezaretin tasarrufuna alınmamasına rağmen şimdiye kadar Tahsin Paşa'nın bu vilayetteki petrol madenleri için herhangi bir teşebbüsü olmamıştır. Sonuç olarak komisyon Bağdat vilayeti petrol ruhsatı için Paşa'ya münasip bir süre verilmesi ve Basra vilayeti petrolerine ait ruhsatın ise tamamen iptal edilmesi yönünde kanaat belirtmektedir. (BOA, ŞD., 551/1, lef 23-29, 9 Mart 1328/22 Mart 1912)

Bu tezkire üzerine Tahsin Paşa'nın sessiz kalıp, kaderine razı olacağını düşünmek beyhudedir. Derhal kaleme aldığı dilekçeye, Bağdat vilayeti gibi yüz elli bin kilometre kareye yakın bir coğrafyada araştırma hakkının tek bir şahsa verilmesinin tuhaf olduğu ve daha önce bunun bir emsalinin bulunmadığı iddiasına cevap vererek başlar. Ona göre ne eski ne de yeni maden nizamnâmelerinde bir şahsa ruhsat verilirken herhangi bir coğrafi sınırlamaya gidilmemiştir. Ayrıca ruhsatlarda hangi kısıtlamaların söz konusu olduğu zaten bellidir ve bunlar seneler önce kendisine verilen ruhsat için imzalanmış olan mukavelede tespit edilmiştir. Komisyon tezkiresinde Bağdat vilayeti için verilmiş olan ruhsatın da eski maden nizamnâmesine göre verildiği, dolayısıyla bunu tanımanın mümkün olmayacağı, Paşa'nın ruhsat için şu an geçerli olan nizamnâmeye göre tekrar müracaat etmesi gerektiği bildirilmişti. Oysa Tahsin Paşa kendisine zamanında verilen ruhsatın zaten kanun ve nizama uygun olduğunu ve o tarihlerde Şurâ-yı Devlet Tanzimât Dairesi tarafından tasdik edildiğini tekrarlayarak, geçerli olan yeni maden nizamnâmesinde bile araştırma yapılacak arazi hakkında bir sınırlama ve şartın mevcut olmadığını belirtiyordu. Nemlizâde'ye göre; kaldı ki 1898 tarihinde alınan ruhsatların, 1908'deki yeni nizamnâme hükümlerine göre muameleye tabi tutularak yeniden müracaatın talep edilmesi mantıklı değildi.

Tahsin Paşa dilekçesinin son kısmında son derece makul bir talepte bulunmaktadır. Bağdat vilayetinde bulunan petroler için kendisine bir yıllığına verilen araştırma ruhsatının onaylanmasını müteakip, bölgede petrol arama çalışmalarına başladıktan yaklaşık altı ay sonra, petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya aktarılmasıyla haksız bir şekilde

ruhsatının iptal edilmesine dair çıkartılan iradenin yok sayılması ve arta kalan beş ay kadar araştırma süresinin –komisyon bu süreyi dört ay on altı gün olarak belirlemiştir– tasdik edilmesini istemektedir. Ayrıca Paşa, yeni bir ruhsat talebinde bulunmadığını açık bir şekilde belirtmekteydi. Ona göre Irak arazisinde petrol aramaları için gerekli olan çalışmaların yürütülebilmesi gerek mevsim ve gerekse mesafenin uzak olması itibarıyla bir hayli zor olmaktadır. Şu hâlde kendisine tanınan bir yıllık sürenin yeterli olmayacağı açıktır. Maden nizamnamesinin on altıncı maddesinde belirtildiği üzere, bir yıllık ruhsatının bir yıl daha ilave edilerek uzatılmasını talep ediyordu.

Hasan Tahsin Paşa'nın, büyük umutlar beslediği Meşrutiyet hükümetinden bugüne kadarki taleplerine olumsuz karşılık alması, adeta onu hayal kırıklığına uğrattığı anlaşılmaktadır. Hiç beklemediği bir muamele ile karşı karşıya kaldığını düşünen Nemlizâde, içinde bulunduğu bu durumu şöyle ifade ediyordu:

Mukaddema hâkan-i mahlû'un bir iradesiyle Bağdat vilayeti dâhilindeki maden imtiyazı Hazine-i Hassa'ya i'tâ olunarak haiz olduğum hakk-ı taharrinin bir suret-i istibdatkâranede ibtali cihetine gidilmişti. Bu kere dahi ruhsatnamenin muhtevi olduğu arazinin vüs'at ve cesâmeti serrişte edilerek serahat-i kanuniye hilâfına fıkdan-i emsalden bahs olunarak hukuk-i kanuniyemin bir şekli-i idaride ibtaline tasaddî olunuyor. Hâlbuki hakk-ı taharri her vecihle taarruzdan masun ve müddet-i kanunisi zarfında mecburi'l-riâyedir. Hatta atik maden nizamnâmesinin yirminci ve nizamnâme-i cedidin yirmi beşinci maddelerinde (maden taharrisi için ruhsat verilmiş olan hudud-i muayyene dâhilinde ruhsatnamenin havi olduğu müddet zarfında yine o cins maden taharrisi için ahire ruhsat verilemez) denilerek hakk-ı taharrinin ibtali şöyle dursun kâbil-i teşrik bile olmadığı sarahaten zikr ve beyan olunmuştur. İştirakin neticesi kısmen ibtal-i hakdan ibaret iken bu cihet sarahaten men olunursa hakk-ı taharrinin külliye iptali bi-tarîku'l-evlâ mugayyir-i kanun olur. (BOA, ŞD., 551/1, lef 36, 17 Mart 1328/30 Mart 1912)

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa, Şurâ-yı Devlet'in kendisine yönelttiği ve bir yönüyle suçlayıcı olan ifadelere cevap vermek yerine, teknik konuları tashih etmeye çalışmıştır. Aylar sonra sadarete yazdığı başka bir dilekçede yine sabık hükümdarın, elinden ruhsatın alınmasına sebep olan iradesinin dönemin kanunlarından ve bazı davalardan örnekler vererek geçersizliğini ispat etmeye çalışmaktadır. (BOA, ŞD., 551/1, lef 30, 20 Teşrinievvel 1328/2 Kasım 1912).

Hâlbuki ortada çözülmesi gereken ciddi sorunlar birikmiştir. Bir kere Tahsin Paşa'nın Basra petroleri araştırma ruhsatını neden kullanmadığını açıklaması gerekmektedir. Madenlerin tahmin ettiği kadar zengin çıkmadığı yahut bunların yatırım yapmaya değer olmadığı gibi haklı gerekçeleri olabilir. Nitekim Şurâ-yı Devlet'in de ifade ettiği gibi, Hazine-i Hassa bile Basra petroleri hakkında net bir bilgi olmadığından bunlara ait imtiyazlara dokunmamıştı (Aynı dosya, lef 61:2). Ayrıca Bağdat petroleri için ileri

sürdüğü mevsim şartları Basra'daki çalışmalar için de geçerli olabilirdi. Dahası Nemlizâde Tahsin'in pek çok dilekçesinde defalarca dile getirdiği külliyetli harcamalar, ispatı zor bir husus değildir. Külliyetli olan bir harcama, kayıt altına alınmadan yapılamayacağı gibi o dönem itibarıyla ileri bir teknoloji uğruna masraflar yapıldığı için elde edilen sonuçların –velev ki olumsuz olsun– izah edilmesi mümkündü. Hele ki işin içerisinde mühendisler varsa bunun ispatı daha kolaydı. En azından harcamaların ne için yapıldığı ve çalışan mühendislerin isimleri açıklanabilirdi.

Hasan Tahsin Paşa, bu konularda tamamen sessiz kalarak, iddiaları kabullenmiş oluyordu. Doğrusu Tahsin Paşa'nın talep ettiği bu hak, muhatap kurumlar ve özellikle Şurâ-yı Devlet tarafından da makul kabul edilmektedir. Ancak yukarıda ileri sürülen iddia ve sorulara Paşa'nın yeterli ve tatmin edici bir cevap vermemesinden dolayı, devlet makamları elindeki ruhsatın hukuksuz olduğuna hükmediyordu. Artık konuyu kendi lehine bir türlü çeviremeyen Hasan Tahsin Paşa, bu sefer sadrazamlık makamından medet umacaktı. Birçok defalar sadarete gönderdiği arzuhallerine de maalesef cevap alamamıştı.⁹⁶ Nihayet doğrudan Sadrazam Kâmil Paşa'ya telgraf çekmeye karar vermişti. Sadrazama hitaben yazdığı telgrafnâmede şu ifadeler kullanılmaktaydı:

Bağdat petrol membaları üzerinde hakk-ı sarîh-i müktesebemin Şurâ-yı Devletçe reddi üzerine maruz kaldığım haksızlığın iade-i mâdelet buyrulması istirhamını hâvi makam-ı asâfînelerine mütekaddim ve Meclis-i Hass-ı Vükelâ rûznâme müzakeratına dâhil-i istid'â-yı çâkeranemin elân mevki'-i tezekküre konulmasından fırsat-yâb olan bazı zevat-ı nâkazanın taharri ruhsatnâmesi istihsali gayretinde bulunduklarını haber aldım. Zât-ı sâmi-i asâfîleri gibi gadrin udû-yı kaddarı ve hakkın müdafî-i azîmkârı bir sadr-ı güzînin devrinin icraatında izâa-i hukukuma hiçbir kudretin zafer-yâb olamayacağına kail bir emniyet-i vicdan ile istid'â-yı ubudanemin tasrih-i tezekkürünü istirham eylerim. Ferman. (BOA, BEO, 4118/308831, Lef 4, 30 Kanunuevvel 1328/12 Ocak 1913)

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ve yaverinin öldürülmesiyle sonuçlanan meşhur Bâbîâlî Baskını'nın yaşanıp Kâmil Paşa'nın istifaya zorlanmasından iki hafta önce kalemeye alınan bu dilekçeye muhtemelen Sadrazam, cevap vermeye fırsat bulamamıştır. Öte yandan Nemlizâde Tahsin Paşa'nın II. Meşrutiyet idaresinden beklediği iyi niyet ve ümitleri ne yazık ki boşa çıkacaktır. 1913 Mart'ında Sadaret'e yazdığı gayet uzun dilekçesinde geçmişe dair bütün imtiyaz muamelelerini özetledikten sonra büyük meşakkat ve masraflara katlanarak elde etmeye çalıştığı petrol imtiyazı girişiminin on beş seneyi aşkın bir

⁹⁶ Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın sadarete yazdığı dilekçeler için bakınız: (BOA, BEO, 4118/308831, Lef 7, 23 Teşrinisani 1328/12 Aralık 1912; BOA, BEO, 4118/308831, Lef 9, 3 Kanunuevvel 1328/16 Aralık 1912; BOA, BEO, 4118/308831, Lef 6, 11 Kanunuevvel 1328/24 Aralık 1913; BOA, BEO, 4118/308831, Lef 5, 31 Kanunuevvel 1328/13 Ocak 1913)

süre devam etmesini esef ve üzüntüyle belirtmekteydi. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet bu çabalarını görmezden gelmiş ve “güya ruhsatnâmenin maden nizamnamesine muhalif” olmasını ileri sürerek başvurusunu reddetmiştir. Sonuç olarak zaten hakkı olan imtiyazın kendisine verilmesini yeniden talep etmektedir. (BOA, BEO, 4118/308831, Lef 3, 11 Mart 1329/24 Mart 1913)

Tahsin Paşa'nın petrol konusundaki hukukunu muhafaza amacıyla sadarete gönderdiği bir başka dilekçe 13 Temmuz 1913 tarihli. Dilekçesinde Bağdat ve Basra vilayetleri için aldığı iki ruhsattan sonra yaşananları daha önceden de defalarca yaptığı gibi uzun uzun anlatır. Ancak yukarıdaki iddialara yine ikna edici bir cevap vermez. Sadece Basra vilayeti petrol arama ruhsatı için “Basra vilayetine müteallik ruhsatnâmenin müddet-i mu'ayyenesi zarfında tarafımdan taharri için bir günâ teşebbüsât-ı vâki' olmadığından hükmü iptal olunmak lüzumu[nu] Şûrâ-yı Devlet Maliye ve Nâfi'a dairesi isbat ve Şûrâ-yı Devlet Hey'et-i Umûmiyesi de bunu tasdik etmiş ise de bu babdaki hukukumu muhafaza ve tecil...” ettiğini söylemekle yetinmiştir. Dilekçesinde yine pek çok farklı gerekçe sunarak Bağdat petroleri arama ruhsatının kendisine verilmiş olduğu, bunun üzerine nerelerde petrol keşfi yaptığı ve aldığı numuneleri herhangi bir delil ileri sürmeden anlatarak ruhsattan bakiye kalan araştırma süresinin kendisine tanınması gerekliliği üzerinde durmuştur.

Nemlizâde Tahsin Paşa, bir adım daha ileri giderek bu hakkın kendisine yeniden tanınması durumunda bir şirket kurarak petroleri işleteceğini ileri sürmektedir. Ayrıca adeta geleceği öngörmüşçesine, Irak havalisinde bulunan petrolerin ileride devletleri tahrik edecek ve siyasi nüfuzlar oluşturacak derecede kıymetli olduğunu ifade ederek mümkün mertebe tarafsız devletlerin sermayedarlarına verilmesinin önemine dikkat çekiyordu. Kendi kuracağı şirketin bütün bu tehlikelerden uzak olacağını ise: “Acizleri tarafından teşkil edilecek sermayedâran hey'etinin bu kabil mehâzîr-i siyasiyeden hâli ve arzu-yı devlete muvafık olmasını taahhüt eylerim” şeklinde belirtmekteydi (BOA, A.DVN., 804/31:4, 30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913).

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa ile devletin çeşitli kurumları arasındaki yazışmalar, Paşa'nın bu dilekçesinden sonra yeniden bir durağanlığa girmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra, “Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petrol maddesi üzerindeki hakk-ı sarîh-i kanuniyi muhafaza ediyorum.” ifadesinin yer aldığı, bir arzuhalî Sadarete göndermiştir. (BOA, ŞD.,

1447/30, 2 Mart 1330/15 Mart 1914) Tahsin Paşa imzasını taşıyan bu son arzuhalin tarihinden kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı da başlayacaktır.

Nemlizâde Hasan Tahsin'in petrol konusunda ele alınan bütün bu girişimleri beraberinde bazı tartışmaları da getirmiştir. Söz gelimi madenci Said'in Şurâ-yı Devlet'e gönderdiği dilekçesinde iddia ettiği gibi bütün bu yazışma ve taleplerin arka planında Nemlizâde Tahsin Paşa'nın, ecnebi bir şirket adına petrol imtiyazlarını takip etmesi yatmaktaydı (BOA, ŞD., 551/1, lef 32, 17 Eylül 1328/30 Eylül 1912). Nitekim madenci Said'in söz konusu şüphesi hakkında önemli ipuçları da bulunmaktadır: Marian Kent, Tahsin Paşa'nın 1911'in sonlarında Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petrol imtiyazlarını elde etmeye çalışmasını, söz konusu bu imtiyazı İngiliz D'Arcy grubuna satmak istemesinden kaynaklandığını İngiliz arşivlerine dayandığı bazı belgelerden hareketle ileri sürmektedir (1976:216, sonnot:5).

Dahası Hasan Tahsin Paşa'nın bu konuda henüz Musul petrolleri için taleplerde bulunmadığı zamanlara dayanan bir şöhreti de vardır: Halep vilayetine bağlı İskenderun kazasında, yapılan araştırmayla petrol bulunması üzerine, imtiyazı Ahmed Necati Efendi'ye ihale edilmişti. Aradan yedi buçuk ay geçtikten sonra Hasan Tahsin Bey'in bu imtiyazı Necati Efendi'den 26 Ocak 1890'da devraldığı görülmektedir. İmtiyaz mukavelesini imzalandıktan bir buçuk yıl sonra Nemlizâde Tahsin Paşa, elinde bulunan bu imtiyazı yeni kurulan ancak ismi belgelerde belirtilmeyen anonim bir şirkete devretmek istemiştir. Nitekim 3 Haziran 1891 tarihinde Maliye Nazırı Nazif Paşa, Sadrazama; Hasan Tahsin Bey ile anonim şirket temsilcisi Mösyö Frans arasında imtiyazın devir-teslimi yapıldığını bildirmekteydi. (BOA, A.} DVN.MKL 32/28:4, 22 Mayıs 1307; Bostan, 1990:132)

Bu gelişmeler aslında Nemlizâde'ye kötü bir şöhret bırakmıştır. Daha önce bahsi geçen petrol spekülâtörleri, zaten başta II. Abdülhamid olmak üzere, Hazine-i Hassa Nezareti yetkililerini petrol konusunda epey vesveseli bir şekilde hareket etmeye zorlamaktaydı. Hasan Tahsin Paşa'nın Musul petrolleri için spekülâsyon yaptığını ileri sürmek için elde yeterli delil olmasa da kendisinin birtakım ilişkileri ilerleyen zaman içerisinde çeşitli tartışmalara konu olacaktır. (Bali, 2014:425–435)

Sonuç olarak denilebilir ki Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa, Irak petrollerinin nasıl uluslararası bir rekabete dönüştüğünü görmeye ömrü yetmemiştir. 1916 Eylül'ünde vefat

ettiğinde arkasında petrol meselesiyle ilgili bir yığın cevapsız soru bırakmıştır.⁹⁷ Varlıklı bir tüccar olarak başka pek çok iş yapabilecekken, Irak petrolleriyle neden bu kadar uğraşmıştı? Basra’da petrol arama ruhsatını almasına rağmen bu konuda neden hiçbir teşebbüste bulunmamıştı? Uğruna pek çok masraf ettim dediği şeyler neydi? Hepsinden daha da önemlisi, elde etmek istediği ruhsat ve imtiyazı D’Arcy grubuna gerçekten satmak mı istiyordu? Bunlar ve benzeri daha pek çok soruya, onca yazışmalar içerisinde tam manasıyla bir cevap bulmak mümkün olmamıştır.

Tahsin Paşa’nın ruhsatını hukuksuz bir şekilde elde ettiği iddiası ise bir dedikodudan ibaret gibi görünmektedir. Zira Meşrutiyet hükümeti bile Paşa’nın bu ruhsatı dönemin kanun ve nizamına uygun olarak aldığını tasdik etmektedir. Ancak ölümünden seneler sonra Tahsin Paşa hakkındaki bu dedikodu dillerden düşmeyecek olmalı ki Mahmut Demirhan, Nemlizâde’nin elde ettiği ruhsattan bahsederken “...Nemlizâde Tahsin Paşa’nın ünlü gayri kanun-i umumi ruhsatı...” ifadelerini kullanmaktadır. (Bali, 2014:425)

2.4. Fransız Mühendis Toussaint Rouzaud’un Petrol İmtiyazı Talebi

Osmanlı arşiv belgelerinde okunuşuyla yani “Rozo” imlasıyla yazılan Toussaint Rouzaud, Paris’te bulunan meşhur maden okulu l'Ecole Nationale Supérieure des Mines de Paris’ten mezun olmuş önemli bir maden mühendisidir. 1861’de Paris’te doğan Toussaint Rouzaud, *Société de Géographie* dergisinin 1891 yılındaki bir sayısında, kendisinden genç bir mühendis olarak bahsedilmesi, erken yaşlardan itibaren madenlerle uğraştığını göstermektedir. Aynı yerde T. Rouzaud’nun, Atina’nın 70 kilometre kadar güneydoğusunda bulunan ve Yunanistan’ın arkeolojik alanlarından meşhur Cape Sounion’da

⁹⁷ Nemlizâde Tahsin Paşa’nın petrol dosyası ölümüyle birlikte kapanmamıştır. Sirkeci’deki Nemlizâde Hanı’ndan, Tahsin Paşa’nın kardeşi ve aynı zamanda Trabzon belediye başkanlığı da yapmış olan Nemlizâde Cemal Bey, 15 Kasım 1919’da paşanın vekili sıfatıyla Şurâ-yı Devlet’e bir dilekçe gönderdi. Bu kısa dilekçede Tahsin Paşa hayatta iken Bağdat vilayeti içerisindeki petrol madeni hakkında Şurâ-yı Devlet’e gönderilen 21 Kasım 1912 tarihli mazbatanın müsveddesi istenilmekteydi. (BOA, ŞD., 551/1 – 1, 15 Teşrinisânî 1335/15 Kasım 1919) Ayrıca seneler sonra Nemlizâde Tahsin Paşa’nın veresesi imzasıyla Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığına gönderilen bir dilekçede yine, Paşa ile Orman ve Maâdin Nezareti arasında imzalanan mukavelenin bir sureti talep edilmekteydi (BCA, 030.10/18.102.09, 23 Haziran 1929). Fakat bu teşebbüsler sonucunda herhangi bir müracaat yahut talebe rastlanmamıştır.

önemli arkeolojik çalışmalar yaptığı da haber verilmekteydi. (Société de Géographie, 11 Mayıs 1891:358)

İstanbul'a ne zaman geldiği kesin olarak bilinmeyen Rouzaud'un, belgelere yansıyan adresleri şöyledir: Galata'daki Agopyan Hanı (BOA, ŞD., 3051/22) ve Faik Paşa sokağında, on dokuz numara (BOA, HH.THR., 239/59-2). Ayrıca 1896 yılında Hazine-i Hassa'ya, Musul civarındaki petrol potansiyeli hakkında bir rapor sunduğu ve bu raporun bir kopyasını İstanbul'daki Fransız Ticaret Ateşesi'nin elde ederek -belki de doğrudan Rouzaud'nun kendisinden alarak- bunu Paris'e ilettiği iddia edilmektedir.⁹⁸ (Fitzgerald, 1994:701)

Osmanlı arşivindeki kayıtlarına göre T. Rouzaud'nun, Hazine-i Hassa'ya 25 Eylül 1898 tarihinde petrol imtiyazı elde etmek amacıyla mukavele teklifi göndermiştir. Rouzaud'nun bu başvurusu petrol arama ruhsatı için değil, doğrudan Musul ve Bağdat vilayetleri içerisinde bulunan petrolün işletme imtiyazına elde etmeye yöneliktir. Hazine-i Hassa'ya gönderdiği antlaşma müsveddesi on maddeden ibarettir ve burada Rouzaud almış sene süreyle işletme imtiyazı talep etmektedir. Bu süre zarfında Hazine-i Hassa'nın imtiyaz hakkını kendi tasarrufuna aldığı Palkana, Kıl, Baba Gurgur, el Kayyare, Tuzhurat, Kerkük ve Şirket gibi hem Bağdat hem de Musul'da bulunan petrol yataklarını işletmeyi talep etmekteydi.

⁹⁸ Toussaint Rouzaud'nun İstanbul'da bulunduğu tarihlerde sadece petrolle ilgilenmediği bilinmektedir. Ayrıca 1892 yılında kurulan "La Société Anonyme Ottomane des Mines Balı-Karaîdin" (Balya Karaaydın Osmanlı Maden Şirketi) isimli şirketin yönetim kurulunda yer almaktadır. Hazine-i Hassa'ya gönderdiği mukavele müsveddesinde kendisini "Balya Karaaydın madenleri mühendisi" olarak sunması da dikkate değerdir (BOA, HH.THR. 239/59). Öte yandan 1898 tarihli Şark Ticaret Yıllığı'nda (*Annuaire Oriental du Commerce*) T. Rouzaud için şu bilgiler bulunmaktadır: "Rouzaud (T), mühendis, Balya-Karaaydın maden şirketinin danışmanı 19, P. [Pera]" (1898:839). Ancak 1900 yılına gelindiğinde, yıllıktaki bu bilgilerde bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir: "Rouzaud (Toussaint), Karasu Madenleri Şirketi Müdürü, Karaköy, Yeni Han, G. [Galata]" (*Annuaire Oriental du Commerce*, 1900:524). 1901'de ise bilgiler yeniden değişecektir: "Rouzaud (Toussaint), 'Kassandra Madenler Şirketi' Müdür Yardımcısı, Karaköy, Yeni Han, G. [Galata]" (*Annuaire Oriental du Commerce*, 1901:553). Bundan sonraki 1902 (s. 620), 1903 (s. 690) ve 1904 (s. 699) yıllarında aynı adres ve unvanlarla yıllıktaki mevcudiyetini korumaktadır. Aynı yıllarda Balya Karaaydın Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi'nin yayınladığı müfettiş raporunda Toussaint Rouzaud'nun ismi, şirketin yönetim kurulu üyeleri arasında görülmektedir. (Balya Karaaydın Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi Meclis-i İdare Lâyihasıyla Müfettiş Efendi'nin Raporudur, 1320/1903:3)

Ayrıca, belediyeçilik faaliyetleri ile tanınan Süreyya Paşa (İlmen) ile Toussaint Rouzaud'nun bazı ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Paşa, hatıralarında fabrikacılık faaliyetlerini anlatırken; Düzce kazasının Tutlar köyünde bir manganez maden imtiyazını elde ettiğini yazmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde aldığını belirttiği bu imtiyazı, Fransız maden mühendisi Mösyö Rozo'nun (Rouzaud) delâleti ve tavsiyesi ile elde ettiğini ifade etmektedir. (İlmen, 1949:216) Öyle anlaşıyor ki T. Rouzaud Süreyya Paşa'nın bu imtiyazı elde edebilmesi için aracı olmuş daha doğru bir ifade ile spekülörlük yapmıştır.

Mukavele teklifinde üretilen petrolün yüzde onunu Mösyö Rouzaud, Hazine-i Hassa'ya "rüsüm-ı nisbî" olarak ödeyeceğini belirtiliyordu. Belirlenen vergi miktarı nakden ödenebileceği gibi elde edilen petrol, kuyuların yakınlarındaki havuzlarda biriktirileceğinden, hazine dilerse bu mahsulü aynî olarak da alabilecekti. Ancak hazineye ödenecek vergi nakdî olarak iki bin Osmanlı altınından az olmayacaktı. Şayet üretimden elde edilen gelire nispetle vergi meblağı bu miktara ulaşamıyor ise, işleten bunu iki bin Osmanlı altınına tamamlamayı taahhüt etmekteydi. Ayrıca petrol çıkarmak için getirtilecek olan bütün alet ve edevat, gümrük ve liman vergilerinden muaf tutulacağı gibi işletme binaları, fabrikalar, depolar, memuriyet ve ameleye mahsus evlerden de teklif namıyla bir şey alınmayacaktı. Buna ilâveten Hazine-i Hassa kendine ait arazilerden nakliye için lüzumu kadar yeri meccanen vermeyi taahhüt edecekti. Fakat hazineye ait olmayan yerlerin istimlâk edileceği durumlarda, emlâk bedelleri işletmeci tarafından ödenecekti. İşletme imtiyazı verildikten sonra işletmecinin, ilk üç ay içerisinde bir inceleme komisyonu kurması ve bir sene üç ay içerisinde de faaliyetlere başlaması şart koşuluyordu. Eğer bu şartlar vaat edildiği süre içerisinde gerçekleştirilmezse imzalanmış kontrat feshedilecekti. Mukavele, aslında maden nizamnamesine uygun olsa da Hazine-i Hassa'nın çok da iyimser yaklaşmayacağı bir hüküm içeriyordu: Mösyö Rouzaud, bu imtiyaz ile kendisine tanınan bütün hukuku, şirketlerin teşkiline ait kanuna uygun olmak şartıyla herhangi bir anonim şirkete devretmeye hakkı olabileceği belirtiliyordu. (BOA, HH.THR., 239/59, lef 2, 25 Eylül 1898)

Diğer başvurulardan farklı olarak Toussaint Rouzaud, işletme talebine dair sunduğu mukavele müsveddesinin bazı maddelerinde belki de Hazine-i Hassa'yı ikna etmek amacıyla, petrol işletmesi neticesinde elde edeceği sonuçlara da yer verilmektedir. Söz gelimi Bağdat ve Musul'daki petrol yataklarının teknik ve akıl dairelerinde işletilmesi şüphesiz dünya sermayedarlarını harekete geçireceği ve böylelikle hem memleket hem de Hazine-i Hümayûn için kalıcı bir servet kapısı olacağını ileri sürmekteydi. Ayrıca üretilen petrolün uluslararası pazara çıkarılacağı söz konusu olduğundan, bu piyasalardaki –şimdilik– en güçlü rakiplerle yani Amerikan ve Bakü şirketlerinin mukavemeti ile karşılaşılacaktır. T. Rouzaud'ya göre, bu güçlü ve zengin şirketlerle "adilane" rekabet edebilmek için öncelikle yüzbinlerce franklık bir sermaye ile "inhisar" kurmak gereklidir. Böyle bir tekel sayesinde Basra Körfezi'nden dünya pazarına sunulacak olan petrolün, ancak rekabeti dengeleyebilmesi mümkün hâle gelebilecekti. Rouzaud, elbette bu ticaretten

hazinenin de oldukça kârlı çıkacağını düşünmekteydi. Zira ona göre ihracat arttıkça doğal olarak işletme sahipleri tarafından hazineye ödenmesi gereken vergi miktarı da artacaktır. (Aynı belge)

Toussaint Rouzaud'nun hem tekliflerini sunması hem de elde edeceği muhtemel sonuçları öngörerek imtiyaz başvurusunda bulunması oldukça anlaşılabilir bir durumdur. Daha önce de ifade edildiği üzere Hazine-i Hassa 19 Eylül 1898 tarihinde yayınladığı irade ile Musul petrol yataklarına ilâve olarak Bağdat vilayeti içerisinde petrollerin imtiyazlarını da kendi tasarrufu altına aldığını duyurmuştu. T. Rouzaud ise bundan kısa bir süre sonra yani 25 Eylül'de Hazine-i Hassa Nezareti'ne antlaşma şartlarını içeren lâyihasını göndermişti. Dolayısıyla Bağdat ve Musul petrollerinin işletme imtiyazını talep eden ilk kişi olarak Hazine-i Hassa Nezareti'ni ikna etmek istediği çok açık bir şekilde görülmüyordu.

Hazine-i Hassa'ya sunulan bu teklifin ardından Toussaint Rouzaud ile Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi arasında bir imtiyaz ön mukavelesi yapılmasına karar verilmişti. 12 Aralık 1898 tarihinde nezarete arz edildiği ifade edilen ön mukavele, taraflar arasında müzakere edilecek olan yirmi yedi maddeyi içermekteydi. (HH.THR.239/59, lef 7, 13 Şubat 1314/25 Şubat 1899) Önceki müsvedde metninin tashih edildiği bu yeni imtiyaz antlaşması, bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca olarak, iki sütun halinde hazırlanmıştı. Ayrıca tarih kısmı boş bırakılmıştı. İlk sunulan mukavele lâyihasında altmış yıl olarak belirlenen petrol işletmesinin imtiyaz süresi, bu mukavelede Hazine-i Hassa'nın düzenlemesi dikkate alınarak kırk yıla indirilmişti.

Hazine-i Hassa'ya sunulan diğer imtiyaz tekliflerinde olduğu gibi burada da Bağdat ve Musul vilayetleri içerisinde bulunan petrol dışındaki diğer madenlerin işletmeciyeye verilen imtiyaza tâbi olmadığı hususu yer almaktaydı. Tarafların üzerinde uzlaştığı bu mukavele, mültezimin dokuz ay içerisinde gerekli ön çalışmaları tamamladıktan sonra hazineye bildirilecek, oradan nihai bir cevap almasıyla ancak kesinlik kazanabileceği beyan edilmekteydi. Şayet bu zaman zarfında işletmecisi herhangi bir haber vermezse hazine mültezime sormaksızın mukaveleyi fesih ve bin beş yüz lira olarak belirlenen kefalet akçesini zapt etme hakkına sahip olabilecekti. Ayrıca antlaşma kesinlik kazandıktan sonra mültezimin keşfettiği petrol yatakları hakkında hazırlanmış olduğu haritaların birer nüshalarını Hazine-i Hassa'ya teslim etmesi gerekmekteydi. Mültezim, işletmekte olduğu

petrol yataklarından elde ettiği mahsulü düzenli bir şekilde defterlere kaydedecek ve her üç ayda bir kere bunların bir icmalini Hazine-i Hassa Nezareti'ne göndermekle yükümlü olacaktı. Şayet işletme imtiyazı verilen yerlerden demiryolu geçecek olursa, mültezimin uğrayacağı zarar mahkemece tespit edildikten sonra icap eden taraftan zarar tazmin edilecekti.

Önceki mukavele lâyihasında T. Rouzaud'nun imtiyazını alan kişinin, bu imtiyazı gerekli gördüğü halde başka şahıs ve şirketlere devretme hakkını elinde bulundurması talebi, yeni metinde Hazine-i Hassa'nın rızasına bağlanmıştı. Ayrıca mültezimin şirket kurma hakkı saklı tutulmuş fakat kuracağı şirketin nizamnâmesinin Hazine-i Hassa'ya tasdik edilmesi şartı koşulmuştu. İmtiyazı elde eden mültezim altı aydan fazla maden işletmesini durdurduğu veya ödemesi gereken vergiyi zamanında ödemediği takdirde beş yüzden, iki bin beş yüz altına kadar nakdî cezaya çarptırılacak ve bu cezayı ödemediği takdirde Hazine-i Hassa bu mukaveleyi feshetme hakkına sahip olacaktı. Mukavelede, maden işinde çalışacak olan mühendis ve usta başılar haricindeki amelenin Osmanlı tebaasından ve bilhassa yöre ahalisinden seçilmesi şart koşulmaktaydı. Bu o kadar önemli görülmüş olmalı ki mültezimin aykırı hareket etmesi halinde önce yüz lira ceza veriliyor, tekrar edilmesi durumunda ise mukavelenin feshedileceği ileri sürülüyordu. O tarihlerde petrol bölgelerinde arkeolojik kazı maksadıyla aslında maden veya daha doğrusu petrol aramalarının yapıldığı ima edilircesine, maden çıkarma esnasında bulunacak eski eserlerin devlete ait olacağı özellikle vurgulanmaktaydı. (BOA, HH.THR., 239/59, lef 1, Tarihsiz; BOA, Y.MTV., 187/29, mukavelenin üst yazısında 25 Şubat 1899 tarihi bulunmaktadır)

Aslında bu mukavele metni Hazine-i Hassa'ya göre kendilerine şimdiye kadar sunulan teklifler içerisinde istenilen şartlara en yakın olan tek başvuru idi. Hatta bazı maddelerde Toussaint Rouzaud hazinenin istediği şartların ötesinde teklifler de yapmıştı. Örneğin, Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petroler hakkında bazı bilgiler hazinece biliniyor olmasına karşılık, tarafların göndereceği maden mühendisleri vasıtasıyla söz konusu petrol yataklarının servet ve ehemmiyetinin kontrol edilmesi, sadece T. Rouzaud tarafından talep edilmiştir.⁹⁹ Dahası mühendis heyetinin elde edeceği bilgilerin meccanen hazineye sunulacağı da vaat edilmişti. Rouzaud'nun iki buçuk milyon frank gibi oldukça

⁹⁹ Bu talep mukavele müsveddesinin yedinci maddesinde yer almaktadır.

yüksek bir sermayeye mâl olacak böyle bir taahhüttü, Hazine-i Hassa tarafından son derece ilginç karşılanmıştı. (BOA, HH.THR., 239/59, lef 3, 30 Teşrinisâni 1314/12 Aralık 1898; BOA, HH.THR., 239/60, lef 3, 14 Şubat 1314/26 Şubat 1899)

Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'ya nazaran Rouzaud'nun, oldukça kabul edilebilir bir mukavele teklifi sunmasına rağmen elde ettiği sonuç Paşa'dan pek de farklı olmamıştı. Mukavele teklifinin onaylanmasını uzun bir süre bekledikten sonra herhangi bir cevap alamaması üzerine artık sabrı tükenen Toussaint Rouzaud, 12 Ekim 1901'de, Hazine-i Hassa'ya bir dilekçe göndererek, mukavele teklifinin akıbetini sormuştur. Dilekçesinde başvurusuna hâlâ kesin bir sonuç alamadığını hâlbuki bu madenlerin hazineye sağlayacağı gelire nezaretin de ihtiyaç duyduğunu ileri sürmekte ve bir an önce kendisine bilgi verilmesini talep etmekteydi. Ayrıca dilekçesinin ekine bir de Bağdat ve Musul petrolleri hakkında bir tezkire eklemişti. Bu tezkirede; iki buçuk sene önce bir mukavele sunmuş olmasına rağmen şimdiye kadar bunun geçerliliğini sağlayacak olan padişah iradesinin çıkmamış olduğunu bildiriyordu. (BOA, HH.THR., 245/3, lef 1, 29 Eylül 1317)

Rouzaud'ya göre bu süre zarfında, petrolerin değerini arttıracak şöyle bir gelişme yaşanmıştı: Tezkiresinde ileri sürdüğü üzere Fransa Maarif Nezareti murahhası mühendis Jean-Jacques de Morgan (d.1857–ö.1924) tarafından İran'ın Zohab şehri¹⁰⁰ civarında yapılan araştırma ve çalışmalar sonucunda zengin petrol kaynakları bulunmuştu. Ayrıca bu madenleri işletmek için bir şirket teşekkül etmişti. Böylece bu petrol kaynakları, Bağdat ve Musul'da bulunan petrol yatakları için bir rekabet ortaya çıkaracaktı. Elbette ki İran'da bulunan petrole olup bitmiş nazarıyla bakılamazdı. Fakat petrol konusuyla meşgul olması için kurulan şirket, Musul ve Bağdat bölgesinde bulunan Osmanlı petrollerinden istifade edilmeye başlanmadan önce harekete geçer ve bunları işletmeye başlarsa şüphe yok ki Hindistan'ın bu ticaret kalemi ile Osmanlı petrollerinin mahreçlerini –yani Basra Körfezi'ni– kontrol altına alacaktı. Böyle bir durum ortaya çıkarsa Osmanlı petrollerini işletmek için teşekkül edecek şirket ile rekabet etmek yerine onunla birleşmek, İran'daki petrol şirketinin önceliği olacaktı. Rouzaud'nun maksadı ise bu durumu nezaretin dikkatine sunmaktan ibarettir. Ona göre şayet bu servetin haiz olduğu önemin kaybedilmesi istenmiyorsa hemen Musul ve Bağdat petrollerinin işletilmeye başlanması su götürmez bir gerçek olarak görünmektedir. (BOA, HH.THR., 245/3, lef 3, 26 Kasım 1901)

¹⁰⁰ Irak petrol bölgeleri sınırına kırk kilometre kadar yakınlıkta bulunan bir yerleşim yeridir.

Rouzaud'nun bu değerlendirmesinde mühendis Jean-Jacques de Morgan'ın 1890'lardan itibaren bölgede yaptığı araştırmalarını, sanki yeni bir gelişmeymiş gibi sunmasını, talep etmiş olduğu imtiyazı bir an önce onaylatma çabasından ileri geldiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Zira Morgan, 1901'den çok daha erken tarihlerde bu bölgede birçok araştırma yapmış ve elde ettiği bilgiler ve petrolle ilgili gözlemlerini *Mission scientifique en Perse* (1895) isimli kitabında toplamıştı. Öte yandan, Rouzaud'nun bu tezkiresinden neredeyse on yıl önce; Diyarbakır, Haleb, Musul ve bazı diğer doğu vilayetlerinde teknik araştırma yapmakla görevlendirilen Jean-Jacques de Morgan'a gerekli yardım ve kolaylığın sağlanması bizzat Osmanlı Devleti tarafından talep edilmişti (BOA, DH.MKT., 1754/57, 7 Muharrem 1308/23 Ağustos 1890).

Ayrıca, Rouzaud'nun Basra Körfezi'ne çıkarılacak olan petrolü, Hindistan ticareti ile ilişkilendirmesi kayda değer ve ilginç bir husustur. Nitekim o tarihlerde İngilizlerin sömürgesi olarak bulunan Hindistan'a ulaşım yolunu kontrol altına almanın İngiliz dış politikasında önemli bir yer ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda İngilizlerin özellikle Kuveyt ve diğer körfez bölgelerinde hakimiyetlerini arttıracak adımlar attıkları malumdur. Muhtemelen Rouzaud, Körfez'e çıkartılacak olan petrolün –o tarihlerde henüz herhangi bir Fransız petrol şirketi teşekkül etmemiş olduğundan– ancak İngiliz şirketleri kullanılarak dünya pazarına sunulabileceğini düşünmektedir.

Diğer taraftan –bir sonraki bölümde incelenecek olan– meşhur İngiliz petrolcü William Knox d'Arcy ile Muzafferredin Şah arasında, Mayıs 1901 tarihinde İran'ın kuzey bölgelerindeki arazilerde petrol arama ve işletme imtiyazı mukavelesi imzalanmıştı. İngilizler açısından oldukça önemli bir gelişme olarak görülen bu imtiyaz antlaşması için bazı şirketler devreye sokulmuş ve hemen petrol arama çalışmalarına başlanmıştır. Tam da bu tarihlerde (Kasım 1901), Rouzaud'nun, daha önce nezarete sunmuş olduğu imtiyaz teklifini onaylatmak için yeniden teşebbüse girişmesi elbette tesadüf değildi. Rouzaud'nun dilekçesinde bahsettiği şirket, mühendis Morgan ile ilişkili olmaktan çok William Knox d'Arcy adına, İran'da petrol arama çalışmaları yürüten şirket olmalıdır.

Rouzaud'nun petrol imtiyazı hakkında arşiv belgelerine yansıyan son bilgi 16 Ocak 1902 tarihidir. Bu tarihte Sadrazam Said Paşa imzasıyla Hazine-i Hassa'ya gönderilen bir tezkirede, petrol ve neft madenleri hakkında hazinece yürütülen araştırma neticelerinin kendilerine bildirilmesi ve kesin bir muamelede bulunulmaması istenmekteydi.

(BOA, HH.THR., 245/3, lef 5, 3 Kânunusani 1317) Nezaretin bu tezkireye üç hafta sonra verdiği cevapta o güne kadar yapılan başvurular değerlendirilmiş ve bu bağlamda Toussaint Rouzaud'nun mukavele teklifi de ele alınmasına rağmen, sonucuna dair bil bilgi verilmemiştir (BOA, HH.THR., 245/3:6).

Toussaint Rouzaud'nun Hazine-i Hassa'ya Musul ve Bağdat petrollerini işletmek için yaptığı başvurusunun akıbetini bu tarihten itibaren takip etme imkânı olmamaktadır. Yine bu tarihten itibaren petrol imtiyazları meselesinde Fransız mühendisi Toussaint Rouzaud'nun ismi artık zikredilmemektedir. Görünürde başvurusu prosedüre uygun olmasına rağmen imtiyazı alamamış ve Bağdat ile Musul vilayetlerinde petrol arama veya işletme faaliyetlerine başlayamamıştır.

2.5. Diğer Bireysel Petrol İmtiyazı Başvuruları

Bu bölümde ayrıntılarıyla incelenen üç petrol işletmecisi veya müteşebbisi böylece değerlendirdikten sonra benzer başvurulara kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Bu kapsamda karşılaşılan ilk başvuranlardan birisi, eski ziraat müdürü Agop Amasyan Efendi'nin petrol imtiyazı talebidir. 1825'te Amasya'da doğan ve 1895'te Marsilya'da ölen Amasyan Efendi'nin, bilindiği kadarıyla madencilikle hiçbir uğraşı veya meşguliyeti yoktur.¹⁰¹ Buna rağmen 1892 yılında, 67 yaşında iken Musul petrollerini işletmek için imtiyaz müracaatında bulunmuştur. Elde edeceği imtiyazı spekülâtörlük amacıyla kullanma ihtimalinin kuvvetle muhtemel olması dikkate alındığında, böyle bir teşebbüste bulunması bile son derece ilginçtir.¹⁰²

En ilginç başvurulardan bir başkası da Necip Melhame Paşa'nın (1856-1927) Musul ve Bağdat petrollerini işletmek için yaptığı tarihsiz müracaatıdır. Daha çok II. Abdülhamid'in Hafıye Teşkilâtı'na mensubiyeti ile hatırlanan Necip Melhame¹⁰³, dilekçesinde imtiyazları o tarih itibarıyla Hazine-i Hassa Nezareti üzerinde bulunan ancak henüz ifade edilmeyen petrol kaynaklarını işletmeyi talep etmekteydi. Dilekçesinden

¹⁰¹ Agop Amasyan Efendi'nin Osmanlı Arşivi'nde bulunan sicil dosyası için bakınız: (BOA, DH. SAİDd., 02:6)

¹⁰² Amasyan Efendi'nin başvurusu ve bunun hakkındaki değerlendirmeler için bakınız: (BOA, HH.THR. 233/52, lef 3, 18 Haziran 1309; Terzi, 2009:198–199.)

¹⁰³ Necip Melhame Paşa hakkında geniş bilgi ve yapılan bir Yüksek Lisans Tezi için bakınız: (Makzume, 2019; Taşkın, 2019)

anlaşıldığına göre daha önce sunmuş olduğu antlaşma teklifini yinelemekte ve şayet petrol işletme hakkı kendisine verilirse hazineye yüz elli bin lira avans vermeyi teklif etmekteydi. Ayrıca Hazine-i Hassa'yı hasılatın yüzde kırkına ortak etmeyi de öneriyordu. (BOA, Y.PRK.HH, 11/46)

Benzer şekilde Aşil Hristidi Efendi de 14 Eylül 1893 tarihinde Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir imtiyaz teklifi sunmuştur.¹⁰⁴ Nezaretin bu teklife sıcak bakmasına rağmen, herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş ve bir sonuç ortaya çıkmamıştır.¹⁰⁵ Bunların dışında, Felemenk tebaasından ve Amsterdam şehrinin bankerlerinden M. G. Boissevains imzasıyla Van, Musul, Diyarbakır, Basra ve Bağdat vilayetlerinde petrol aramak için 1894 tarihinde bir başvuru yapılmıştır. (BOA, Y.PRK.AZJ, 25/8, 1310)

25 Ocak 1895 tarihli Jayatelin imzalı Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol aramak amacıyla yapılan başka bir imtiyaz müracaatı ile (HH.THR. 239/51), Osmanlı'nın Berlin Sefiri Ahmed Tevfik Paşa eliyle, Hazine-i Hassa'ya gönderilen 25 Şubat 1899 tarihli bir başvuru da söz konusudur. (HH.THR. 239/61) Ayrıca tüccardan Girop Kuyumcuyan'ın kendisine imtiyazın tanınması halinde hangi şartlar altında bir şirket kurarak petrol rolleri işleteceğine dair 16 Ağustos 1900'de sunduğu başvuru dilekçesi (HH.THR. 245/8), Yemen vilayetine bağlı Hudeyde sancağı içerisinde yer alan Fersan adalarındaki petrol arama imtiyazını doksan dokuz yıllığına talep eden Turhan Paşa ruhsat elde etmek için bir dilekçe sunmuştur. (BOA, Y.PRK.AZJ., 47/35, lef 2)

Benzer şekilde Dersaadet, Selânik, Beyrut ve Basra'da petrole özel havuzlar inşa etmek ve bunları elli senelik süreyle işletmek için imtiyaz talep eden Matos Uncuyan ve Reşid Matran'ın arzu halleri (BOA, Y.PRK.AZJ., 56/54), Kerkük'te bulunan petrol madeni için mukavele teklifi sunan Neftçizâdelerden Salih Paşazade Mehmed Nazım ile

¹⁰⁴ Aslen Rum olan ve ismi Achille Chrestidé imlasıyla yazılan Aşil Efendi'nin, başvuru dilekçesinde yer alan bilgileri şöyledir: "Galata'da Havyar Hanı'nda dokuz numaralı odada mukim tebaa-i devletten ve dava vekillerinden Aşil Hristidi Efendi." (BOA, HH.THR., 233/52, lef 2, 2 Eylül 1309). Paris Hukuk Mektebi mezunu olduğu anlaşılan Hristidi Efendi'nin, burada her ne kadar dava vekili (avukat) sıfatı taşıyor olsa da ilerleyen yıllarda dava vekili olabilmek için dilekçe verdiği ancak üç dersten yapılan imtihan sonucunda dava vekili ruhsatına ehliyeti olmadığına anlaşılmışla kendisine ruhsat verilemeyeceği Maarif Nezareti tarafından bildirilmekteydi. (BOA, MF.MKT., 422/35, 10 Teşrinievvel 1314/22 Ekim 1898) Ayrıca 1901 yılında Londra Sefareti'nde üçüncü kâtipliğe getirildiği bilinmektedir. (BOA, HR.SFR.3., 492/42; BOA. HR.SFR., 503/64; BOA. Y.MTV., 209/90)

¹⁰⁵ Ashiel Christier'in başvuru dilekçesine dair değerlendirmeler için bakınız: (Terzi, 2009:199–202)

Niğde ileri gelenlerinden Ragıb Beylerin 9 Aralık 1910 tarihli dilekçeleri (BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, 25 Teşrinisani 1326) görülebilmektedir.

Şûrâ-yı Devlet eski azalarından Reşad Beyefendi ile bir ortağının Bağdat vilayeti Samarra kazası Tikrit nahiyesindeki petrol arama ruhsatı için 9 Ocak 1913 tarihli talebi (BOA, BEO, 4164/312273) ile İngiliz tebaasından olup Dersaadet'te bulunan William Habakkuk'un Yemen vilayetinde petrol madeni aramaya yönelik 18 Haziran 1913 tarihli imtiyaz başvurusu (BOA, DH-İD, 105-2/21, 5 Mayıs 1329) ve Hüseyinzade İsmail Hakkı ile Selim Halil Eyüp Efendilerin 18 Haziran 1913 tarihli dilekçeleri (BOA, HR.İD.1233/44, 5 Haziran 1329) gibi pek çok müracaat dosyası görülebilmektedir. Ayrıca Musul ve Bağdat'ın mahallî tüccar ve sermayedarlarına ait çeşitli mukavele müsveddelerine ve başvuru dilekçelerine de rastlanmaktadır.¹⁰⁶ Bütün bunlardan; oldukça geniş bir coğrafyada ve aynı anda pek çok maden araştırması talep etmesi yönüyle farklılık arz eden, Amerikalı W. Chester ile James. W. Colt'un Orman ve Maâdin Nezareti'ne başvurdukları bilinmektedir.¹⁰⁷

Hatırlanacağı gibi Musul ve Bağdat petroleri imtiyazları 1889'dan itibaren, 1898 ve 1902 tarihlerinde yayınlanan üç padişah iradesi sonucunda Hazine-i Hassa Nezareti'nin tasarrufuna devredilmişti. Böylelikle ruhsat veya imtiyaz müracaatında bulunacak kişilerin, doğrudan doğruya padişahın kontrolündeki Hazine-i Hassa'ya yönelmeleri sağlanmıştı. Hatta Hazine-i Hassa bu kaynaklardan hakkıyla istifade edilebilmesi için maden nizamnamesi dışında kendine özel şartları belirlediğini açıklamıştı (BOA, HH.THR., 239/58, lef 1:2, 17 Teşrinisani 1314/28 Kasım 1898). Ancak nezaretin Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunan petrollere ait imtiyazları topyekûn bir kişiye vermekten bilinçli bir şekilde uzak durduğu görülmektedir. Burada üzerinde detaylı bir şekilde durulan

¹⁰⁶ Örneğin mahallî sermayedarlardan bir grup olan Sabuncuzade Hacı Muhammed (Hayatı için bakınız: Hut, 2006:69), Abdalbâki ve Şükürzade Abdulahad Efendi tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne, 14 Temmuz 1900 tarihli bir mukavele müsveddesi göndermişlerdir. (Mukavele metni ve buna dair çeşitli muameleler için bakınız: HH.THR. 244/23; Terzi, 2009:215–218) Benzer şekilde, sermayelerinin bir Alman birliğine dayandığını iddia eden, Kerkük eski Nakîbu'l-eşrâfı Hacı Abdusettar, Kimya muallimi Mehmed Halit ve Deutsche Bank'ın Dersaadet vekili Osmanlı tebaasından Antoine Çerçyan, Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunan petroleri işletme talebinde bulunmuşlardır. (BOA, HH.THR. 244/25, 5 Aralık 1900)

¹⁰⁷ Chester ve Colt, Adana, Halep, Sivas, Mamuretü'l-aziz, Diyarbakır, Bitlis, Van, Musul, Kerkük ve bunlara bağlı pek çok kaza ve karyede, altın, gümüş, platin, cıva, kurşun, demir, nühas (bakır), kalay, çinko, krom, arsenik, mangan, antimon, alüminyum, kükürt, kömür, zift, petrol ve zımpara gibi çok çeşitli madenlerin tamamını aramak için başvurmuştur. Başvuru dosyası için bakınız: (HRT., 815, 6 Nisan 1327/19 Nisan 1911) Hepsini birden, Musul ve Kerkük'ün çeşitli karyeleri de dâhil olmak üzere 51 bölgede aramayı talep etmesi herhangi bir ön araştırma yapmadığını göstermektedir. Cumhuriyet kurulduktan sonra da Türkiye'de çeşitli teşebbüslerde bulunacak olan Chester'in faaliyetleri için bakınız: (Can, 2000)

Neftçizâde ailesi ve Nemlizâde Hasan Tahsin ile Toussaint Rouzaud'nun başvurularında olduğu gibi diğer bütün bireysel müracaatlardan da somut bir sonuç elde edilmemiştir.

İmparatorluğun başka yerlerinde yine Hazine-i Hassa'ya intikal ettirilmiş olan petrol imtiyazlarında nezaretin tavrı Musul ve Bağdat'tan farklı mıydı? Doğrusu sadece petrol değil, diğer madenlere ait imtiyazların da hazine tarafından ihale edilip işletme gelirlerinin toplanıp toplanmadığına dair yapılacak olan çeşitli monografik araştırmalar bu sorunun daha doğru cevaplandırılmasını sağlayacağına şüphe yoktur. Ancak, Hazine-i Hassa tarafından II. Meşrutiyet'ten kısa bir zaman sonra hazırlanan ve işletmeye ihale edilmiş ve edilmemiş madenleri gösteren bir lâyiha, yukarıdaki soruya tam manasıyla bir cevap teşkil etmese de şimdilik bir fikir vermektedir. Söz konusu bu raporda, o tarihe kadar imtiyazı mültezimlere verilen sadece şu dört maden yer almaktadır:

- Yanya vilayeti içerisinde bulunan Selinçe çiftliğindeki zift madeni
- Hüdavendigâr vilayeti Göynük çiftliğinde antimuan¹⁰⁸ madeni
- Adana vilayeti İçel sancağına içerisindeki Anamur kazasına tâbi Selniti nahiyesinde keşfedilen simli kurşun, bakır, çinko, antimuan ve demir madeni.
- Trabzon vilayeti Lazistan sancağının Hopa kazasına bağlı Prunsit ve Pançuni karyeleri içerisinde keşfedilen bakır, simli kurşun, çinko ve manganez madenleri. (BOA, HH.THR., 247/42:1, 22 Eylül 1324/5 Ekim 1908)

Bunların dışında Taşöz'de bulunan ve işletmeye verilmiş olarak görünen dört çeşit madenin ise üstü çizilmiştir. Layihadan açıkça anlaşıldığı gibi imtiyazı verilmiş olan madenler ancak karyelerde bulunan ve küçük çapta işletilebilen madenlerdir. Halbuki aynı listede henüz ihale olunmayan madenler, imparatorluğun önemli vilayetlerini içine alan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Örneğin ihale edilmeyen madenler içerisinde, Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrol ve nefit madeni, Suriye vilayetindeki asfalt, hummer ve petrol madeni ile Musul ve Bağdat'ta bulunan kömür madeni gibi karyelerde değil, bütün bir veya birkaç vilayeti içerisine alan bölgedeki imtiyazlar bulunmaktaydı. (Aynı belge)

II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde hazırlanan bu liste son derece anlamlıdır. Zira listede Hazine-i Hassa'nın uhdesinde bulunan bütün imtiyazların o andaki durumları gösteren bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda değerlendirmeye alınan özet bilgi,

¹⁰⁸ Çok eski zamanlardan beri bilinen bir maden olan antimuan, kalay ve kurşun gibi metalleri sertleştirmede kullanılmaktadır.

nezaretin imtiyazları üzerine alırken acele davranmasına karşılık, imtiyazları ihale ederken ketum bir şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Bunun başlıca sebebi daha önce de zaman zaman değinildiği gibi nezaretin, imtiyaz fermanı elde eden bir mültezimin daha sonra bunu yüksek kârlarla başka şirketlere satmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak yeniden ifade etmek gerekirse, imtiyazı başkasına devretmek, maden nizamnamesinin müsaade ettiği bir muameleydi. Doğrusu bu tür planlar içerisinde olan bir kişi kanuna aykırı davranmadığı gibi başvurusunda herhangi bir yanlışlıktan da söz etmek mümkün değildir. Fakat imtiyazı devretme ihtimalinin, imtiyaz elde etmeyle ilgili karar sürecini etkilediği muhakkaktır.

Nitekim başvuru dosyalarında bu durumun yansımalarını görmek mümkündür. Söz gelimi Rouzaud, ilk imtiyaz müracaatında, verilecek olan imtiyazı başkasına devretme hakkını açıkça talep etmiş olmasına rağmen, sonraki imtiyaz mukavelesinde bunu Hazine-i Hassa'nın rızasına bağlaması, nezaretin veya II. Abdülhamid idaresinin bu tür muamelelere sıcak bakmadığını gösteren somut bir örnektir. Rouzaud'nun, aslında nezaretin taleplerine en yakın mukavele teklifinde bulunmasına karşılık imtiyaz talebinin kabul edilmemesi, muhtemelen ilk müracaat teklifinde imtiyazı devredebilme talebinde bulunmasından ileri gelmektedir. Benzer şekilde Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın yıllar önce elde etmiş olduğu ruhsattan dört ay on altı gün bakiye kaldığını iddia ederek sırf kalan kısmını elde edebilmek için onca yazışma gerçekleştirmesi, imtiyazı gerçekten maden aramak istediği için mi talep ettiği sorusunu akıllara getirmektedir. Ayrıca bir yılda yapmadığı çalışmayı, aradan on dört yıl geçtikten sonra elde kalan dört ay on altı günde mi tamamlayabilecekti?

Yeniden yukarıda bahsi geçen layihaya dönecek olursak, bunca madenin bir nezaretin kontrolü altına bırakılması ayrı bir tartışma olsa da Hazine-i Hassa'nın Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petroleri işletmek için bireysel müracaatta bulunan hiç kimseye imtiyaz vermeyişini, petrol imtiyazlarına özel bir durum olarak düşünmemek gerekir. II. Abdülhamid'in iradeleriyle nezarete imtiyazı intikal ettirilmiş olan madenlerin pek çoğu, işletme faaliyeti oldukça yüksek sermayeler gerektirdiğinden işletilememiş ve bunlardan herhangi bir şekilde faydalanılamamıştır. İşletilmesi için ekonomik güç sağlanamayınca, bu sefer madenler yerli ve yabancı bazı ihtiraslı kimselerin eline düşebilir endişesiyle (Taha Bey, 1913:252), mültezimlere ihale edilmekten de mümkün mertebe kaçınılmıştır.

Nitekim bu uygulamalar sonucunda zaten çok azı işletilebilen madenlerden Hazine-i Hassa'nın da elde edebileceği gelir haliyle oldukça azalmıştı. (Terzi, 2000:150) Yabancıların eline geçeceği endişesine gelince, imparatorluğun pek çok vilayetlerinde bulunan madenlerin çoğu uzun süredir zaten yabancılara imtiyaz verilerek çıkartılmış hatta demiryolu gibi geniş ayrıcalıklar içeren imtiyaz antlaşmaları da yine yabancılarla imzalanmıştı. Sonuç olarak, petrol endüstrisinin giderek gelişmekte olduğu bir dönemde II. Abdülhamid; Musul ve Bağdat'taki petrol madenleri imtiyazını bir işletmeciye havale ederek uluslararası rekabette yer almayı değil, söz konusu bu imtiyazlar üzerinde korumacı bir tutum sergileyerek adeta rekabeti kızıştırmayı tercih etmişti. Şüphesiz padişahın bu tutumunda “vehham” bir karaktere sahip olmasının da etkisi olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞİRKETLERİN PETROL İMTİYAZI BAŞVURULARI: ULUSLARARASI REKABET

II. Abdülhamid döneminde çıkartılan üç irade ile Musul ve Bağdat'ta bilinen ve yeni keşfedilecek bütün petrol kaynaklarına ait imtiyazlar, Hazine-i Hassa'ya devredilmişti. Böyle yapılmasına rağmen bu imtiyazlar hiçbir müteşebbise verilmeyerek bölgedeki petrol madenleri üzerinde “korumacı bir tutum” sergilenmiş ve uluslararası rekabet adeta kızııştırılmıştı. Sonuçta petrol imtiyazları, hükümdar hazinesinin elinde bulunsa ve her ne kadar hiç kimseye ihale edilmese de on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlayan ve giderek iyice artan Ortadoğu coğrafyasındaki devletler arası iktisadi rekabetin önemli bir parçasını teşkil edecektir.

Avrupalılar için Osmanlı'nın Arapça konuşan vilayetleri başlangıçta, petrol tedarik edilecek bir yer olmaktan uzaktı. Özellikle Musul ve Bağdat gibi bölgelerin iç kısımlarında bulunan petrol, o tarihlerde çıkarılsa ve işletilse bile taşıma güçlüğünden dolayı dünya pazarına sunulması oldukça meşakkatli ve masraflıydı. Ancak bu durum, baş edilmesi mümkün olmayan bir sorun değildi. Bilindiği gibi yirminci yüzyılın başlarında Bakü petrolü, boru hatlarıyla Batum'a getirilmiş, oradan da gemilerle Süveyş Kanalı üzerinden Bombay ve Singapur'a kadar taşınabilir hale gelmişti.¹⁰⁹ Benzer şekilde, Basra Körfezi'nin kuzeybatı ucunda bulunan Şattü'l-Arab'a petrol çıkarılarak -tıpkı bugün yapıldığı

¹⁰⁹ Bakü ile Batum arasındaki bulunan bugünkü boru hattı yıllar içerisinde ve birçok proje ile parçadan meydana gelmiştir. Burada bahsedilen hat, 1907 yılında tamamlanmış ve o tarihlerde dünyanın en uzun petrol boru hattı olarak şöhret kazanmıştır. Detaylı bilgi için bakınız: (Mir-Yusif Mir-Babayev, 2018:129-133; Karagür, 2007:131-142) Azerbaycan petrolü ve bunun dünya politikasına etkileri için ayrıca bakınız: (Mir Yakub, 1928:83s.)

gibi- Hürmüz Boğazı'ndan Güney Asya ülkelerine kolaylıkla ulaştırılabilirdi. Bu ihtimalden dolayı Musul petrolü yirminci yüzyılın hemen başlarında, büyük güçlerin daha çok ilgisini çekmiş ve ilerleyen yıllarda uluslararası rekabetin merkezine oturmasında etkili olmuştur.

Burada söz konusu edilen rekabetin en güçlü rakiplerinden biri şüphesiz, Bismarck döneminde birliğini sağladıktan sonra II. Wilhelm ile dünyaya açılmayı hedefleyen Almanya'dır. Osmanlı'dan demiryolu inşa etme imtiyazını alan ve arkasından petrol aramak için ruhsat elde eden Anadolu Demiryolları Şirketi, Almanların Musul petrollerine ulaşmak için kullanacakları bir enstrümana dönüşecektir. Öte yandan Körfez'de etkili bir güce ulaşan İngilizler, aynı zamanda William Knox d'Arcy eliyle İran petrol imtiyazlarını elde edince, bölgeye demiryoluyla inecek olan Alman sermayesinden son derece rahatsız olacaklardır. Böylelikle bu bölümde incelenecek olan uluslararası rekabet çerçevesindeki petrol paylaşım kavgası artacak ve ona giden yolun kilometre taşları yavaş yavaş dizilmeye başlanacaktır.

3.1. ANADOLU DEMİRYOLU ŞİRKETİ: BAĞDAT DEMİRYOLU HATTINDAN PETROL İMTİYAZINA

Osmanlı son döneminin şüphesiz en büyük projelerinden biri 5 Mart 1903 tarihli mukavele ile Haydarpaşa'dan Bağdat'a, ardından da Basra'ya ve Kuveyt'e kadar uzatılacak yaklaşık 1.700 kilometrelik (BOA, HRT, 961:2) demiryolu projesiydi.¹¹⁰ Söz konusu bu demiryoluyla ilgili ilk teklifin İngilizler tarafından yapıldığı bilinmektedir.¹¹¹ Ancak II. Abdülhamid, Bağdat hattı imtiyazını, zaten Anadolu'da demiryolu çalışmalarına

¹¹⁰ Osmanlı topraklarında demiryolu inşası hakkında bugüne kadar pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Bunlar içerisinde belli başlıları şöyle sıralanabilir: (Earle, 1923; Baykal, 1935; Engin, 1993; Gülsoy, 1994; Can, 2000; McMeekin, 2010; Özyüksel, 2013)

¹¹¹ Üsküdar'dan Basra'ya uzanacak demiryolu hattıyla ilgili bu teklif, II. Abdülhamid döneminin öncelerine kadar dayanmaktadır. 30 Ekim 1867 tarihli "Babıali Encümen-i Mahsusa" zabtında yer alan bilgilere göre, Londra ve Viyana bankerlerinden teşekkül etmiş olan bir şirket, Üsküdar'dan Basra Körfezi'ne kadar bir demiryolu inşası imtiyazını elde etmek üzere İstanbul'a bir vekil göndermişti. Böyle bir teklife Babıali, Basra'ya kadar yapılacak olan demiryolunun devlete pek çok faydası dokunacağını düşüncesiyle sıcak bakmaktaydı. Hatta İngiltere Devleti'nin Hint postasını bu hat üzerinden taşıyabileceği de taahhüt edilmişti. O tarihlerde belirlenen güzergâh şöyleydi: Üsküdar-İzmit-Kütahya-Karahisar-ı Sahib (Afyon)-Konya-Aksaray-Beyşehir-Kayseri-Halep-Fırat Vadisiyle Bağdat-Basra. Detaylı bilgi için bakınız: (BOA, A.} AMD.MV., 4/63, 2 Receb 1289) Diğer taraftan Ruslar, 1898'de Babıali'ye sundukları Suriye'den Kuveyt'e uzanacak bir demiryolu hattı projesi teklifiyle demiryolu yarışına katılmışlardır. (Winstone, 1982:392, not:13)

devam eden ve Alman Deutsche Bank destekli, Anadolu–Osmanlı Demiryolu Şirketi’ne vermeyi -Almanya’nın, dönemin politikalarında en azından Osmanlı lehine tarafsız bir tutum sergilemesinden dolayı- daha mantıklı buluyordu. (Özyüksel, 2013:97–110) Nitekim yapılan pek çok görüşme ve müzakerelerden sonra Anadolu Demiryolu Şirketi, 5 Mart 1903 tarihinde Bağdat hattı imtiyazını elde etmiştir.¹¹² Bu çalışmanın birinci bölümünden hatırlanacağı gibi II. Abdülhamid demiryolu imtiyazı verilmesinden kısa bir süre önce petrol imtiyazlarıyla ilgili yeni bir irade çıkarmıştı. Böylelikle demiryolunu inşa edecek olan şirketin özellikle bölgedeki petrollere yönelik olası faaliyetlerini kendince kontrol altında tutmayı amaçlamıştı.

3.1.1 Hazine-i Hassa Mühendisi Paul Grosskopf ve Almanlar

Hazine-i Hassa Nezareti, elinde Bağdat hattı imtiyazını bulunduran Anadolu Demiryolları Şirketi ile yeniden, fakat bu sefer petrol imtiyazları için anlaşma masasına oturmuştu. Ancak konu bu merhaleye gelinceye kadar her iki taraf da kendi cephesinde oldukça önemli hazırlıklar yapmıştı: Hazine-i Hassa Nezareti, Musul ve Bağdat petrolleri hakkında Türk, Fransız ve Alman mühendislerle 1890’lardan itibaren pek çok rapor ve harita hazırlatmıştı. Anadolu’dan Basra Körfezi’ne kadar uzanacak demiryolunu kendi çıkarlarına uygun bulduğundan inşa etmeye epeyce hevesli olan ve demiryolu imtiyazına ilâveten bir de petrol imtiyazlarının taliplisi olarak ortaya çıkan Almanya ise bölgedeki petroller hakkında gerekli çalışmaları tamamlamıştı. Ancak bu tarihlerde İstanbul’da

¹¹² Almanlara verilen Bağdat Demiryolu hattının güzergâhı ve ulaşacağı nihaî nokta, mukavelenin birinci maddesiyle belirlenmişti. Bu madde şöyledir: *Birinci Madde – Karaman, Ereğli, Kardaş-Beli, Adana, Hamidiye, Osmaniye, Bahçe, Kazanlı, Kilis, Tel-Habeş, Harran, Re’sü’l-ayn, Nusaybin, Avniyat, Musul, Tikit, Sadice, Bağdat, Kerbelâ, Necef, Zubeyr, Basra şehirlerinden veya mümkün merteye en yakınlarından bil-mürur Bağdat ve Basra’ya müntehi olmak üzere Konya hattının temdidıyla ber veçhi âtî demiryolu şubelerinin yani evvelâ Tel-Habeş’ten Haleb’e, sâniyen tarafeyn-i cânibden bil-muvafaka asıl hatta karîb tayin kılınacak bir noktadan bed ile Urfa’ya [Hükümet-i Seniyye tarafından tahminen otuz kilometre tulünde olan mezkûr Urfa şubesi hattının inşası için her ne suretle olur ise olsun hiçbir teminat i’ta buyrulmayacağı gibi işletme masarifi namıyla dahi hiçbir tahsisat i’ta buyrulmayacak ise de işbu şube hattının he nev’ hâsılât-i gayr-i safiyesi münhasıran sahib-i imtiyaza ait bulunacaktır]. Sâlisen Sadice’den Hanikin, rabian Zubeyr’den Basra Körfezi’ne Hükümet-i Seniyye ile müttefikan sahib-i imtiyaz beyninde tayin kılınacak bir noktaya müntehi olacak şubeler ile hutut-i mezkûrenin müteferriâtı Hükümet-i Seniyye canibinden tasdik buyrulacak güzergâhı ta’kiben inşa ve işletmesi imtiyazı şerâit-i âtiyeye tevfiakan Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi’ne ihsân buyrulmuştur.* (Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniye Ferman-ı âli sureti, mukavelenâme, şartname, nizamname-i dâhilisidir, 1321:13; Hurewitz, Cilt:1, 1972:252)

bulunan meşhur Alman mühendis Paul Grosskopf her iki taraf için ortak çalışmalar yürütmekteydi.¹¹³

Mösyö Grosskopf, yirminci yüzyılın hemen başlarında, “Hazine-i Hassa-i Şahane Maden Mühendisi” sıfatıyla, Mülkiye Mektebi mezunlarından Diyarbakırlı Habib Necib Efendiyle (1872–1909?) birlikte Musul ve Bağdat vilayetlerini dolaşarak, bölge petrolleri hakkındaki meşhur raporunu yazmıştır.¹¹⁴ Grosskopf’un ifadesine göre bu mıntıkaya bizzat nezaretin talebi üzerine gitmiştir ve buralarda zengin petrol madenlerinin işletmeye değer kaynaklardan olup olmadığını incelemiştir.

Grosskopf ile Necib Efendi’nin Musul ve Bağdat vilayetlerinde yaptıkları bu araştırmalar o dönemde oldukça ilgiyle karşılanmış ve yakından takip edilmiştir. Örneğin *İkdam* gazetesinin bu seyahat ile ilgili haberinde şu ifadeler yer almaktadır:

Musul ve Bağdat vilayetleri dâhilinde petrol maâdini keşfiyâtına me'mur Hazine-i Hassa-i Şâhâne maden mühendisi Mösyö Grosskopf ile Hazine-i müşârunileyhâ memurînin-den izzetli Habib Necib Efendi geçenlerde Musul'dan Bağdat'a muvâsalat ve bir iki gün sonra Düleyim kazâsı dâhilinde Hit nâhiyesine azîmetle oradaki petrol ve zift menâbi'ini keşfetmişler ve oradan avdetle bu kere Mendeli dâhilindeki neft kuyularına gitmişlerdir. (İkdam, Numara: 2498, 26 Mayıs 1317/8 Haziran 1901:2)

Nitekim petrol konusunda uzman olarak görülen mühendis Grosskopff, Musul ve Bağdat vilayetindeki önemli petrol kuyularını ziyaret ederek, bunlar hakkında hazırladığı

¹¹³ Paul Grosskopf’un (Tam ismi, Louis Otto Paul Grosskopf 1871–1933) İstanbul’da bulunduğu dönemde ilgilendiği işlerle ilgili bilgilerimiz maalesef sınırlıdır. Şark Ticaret Yıllıklarında yer alan bilgiler, mesleği ve İstanbul’daki adresinden ibarettir: “Paul Grosskopf, maden mühendisi, Pera Mezarlık Caddesi 7 Numarada”. (Annuaire Oriental du Commerce, 1904:503) Aynı bilgiler 1909 tarihinde tekrar edildiği gibi Jön Türk İhtilâli sonrasında yayımlanmış olan yıllıklarda da görülebilmektedir. (Annuaire Oriental du Commerce, 1909:598; 1912:469; 1913:486) 1901 yılında İstanbul’da bulunmasına ve petrol hakkında araştırmalar yaparak rapor yazmasına rağmen ilk defa 1904 tarihli yıllıkta isminin kayıtlara geçmiş olması ilginçtir. Ayrıca Grosskopf’un, Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes’in yazdığı 1906 tarihli bir tahriratta Emlâk-i Hümayûn maden mühendisliğinden Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti maden mühendisliğine geçirildiği belirtilmektedir. Fazla olarak görev yaptığı süre boyunca kendisinden hiçbir şekilde istifade edilemediği belirtilmiş bundan sonra da hazineye menfaat sağlayamayacağı anlaşıldığı ifade edilerek istihdam edilmesine gerek olmadığı ileri sürülmüştür. Zikredilen bu tahriratta Mösyö Grosskopf’un durumu şu şekilde tanımlanmıştır: *İmtiyazı Hazine-i Hassa-i Şâhâne’ye inâyet ve ihsân buyurulmuş olan maâdin muamelâtının tetkik ve teftişiyile bunlardan halen ve atıyyen muntazır olan istifadenin te’mini zimmında mukaddema şâyân buyrulan müsaade-i seniyye-i canâb-i padişâhî üzerine Almanya’dan celb edilerek yüz lira maaş ile Emlâk-i Hümayûn maden mühendisliğine tayin kılınan Mösyö Grosskopf’dan hazineye şimdiye kadar hiçbir vecihle istifade edilemediği gibi ahvâl ve harekât-i hususîyesine nazaran mumaileyhin bundan sonra hazinece istihdamından dahi bir güne menfaat hâsıl olamayacağı anlaşılmıştır.* (BOA, Y.MTV., 282/39, 21 Kanunuevvel 1321/3 Ocak 1906) Öte yandan mühendis Grosskopf’un Birinci Dünya Savaşı’nın başlayacağı günlere kadar yaklaşık on iki yıl boyunca İstanbul’da bulunduğu ve muhtemelen aynı adreste yaşadığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁴ Zikredilen bu rapora daha önce de bazı araştırmacılar dikkat çekmiş ve raporu çeşitli yönleriyle değerlendirmişlerdir: (Terzi, 2009: 171–179; Ediger, 2007: 2002–2007). Raporun tam transkripsiyonu için ayrıca bakınız: (Osmanlı’da Petrol, 2014: 148–163).

özet raporu Hazine-i Hassa Nezareti'ne 22 Ekim 1901 tarihinde göndermişti. Petrol kaynakları hakkında oldukça önemli olan bu raporun son kısmındaki “Hulâsa” başlığı altında şöyle denilmektedir:

Dicle ve Fırat nehirleri havzalarında pek zengin ve mühim petrol menbaları olup bunlar işlediği takdirde fevâid-i azîme elde edilecektir. Menâbi'-i mezkûrenin vaziyet-i tabiiyeleri pek müsait olup oralardan bir şimendifer geçirilecek olursa menâbi'-i mezkûrenin kıymet ve ehemmiyeti tezâyüd edecektir. (BOA, HH.THR. 239/60 lef 2:3, 9 Teşrinievvel 1317).

Raporda demiryolu hattının Dicle ve Fırat nehirleri havzalarından geçmesi durumunda petrol kaynaklarının kıymet ve ehemmiyetlerinin artacağını ileri sürerek, Hazine-i Hassa Nezareti'ne, demiryolunu inşa etmenin gerekliliğine dair makul bir gerekçe daha sunmuştu. Öte yandan, demiryolu imtiyazı için henüz kesin antlaşmanın imzalanmadığı bu tarihlerde, nezareti ikna ve teşvik etmek amacına yönelik olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.

Mühendis Grosskopf'un, Hazine-i Hassa Nezareti'nce görevlendirilmiş bir mühendis olarak araştırma sonuçlarına dair hazırladığı raporunu nezaret yetkililerine ulaştırmıştı. Ancak Grosskopf, aynı raporun Almanca bir kopyasını Anadolu Demiryolları Şirketi yetkililerine de göndermiştir. Her ne kadar bazı araştırmacılar, Alman mühendisin demiryolu şirketine daha farklı ve detaylı bir rapor gönderdiğini ileri sürseler de¹¹⁵ Alman arşivlerinde bulunan Musul ve Bağdat petrollerine dair Grosskopf'un rapor suretinin Osmanlı arşivlerindekiyle aynı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Grosskopf'un Osmanlı memuru olarak görevlendirilmesine rağmen hazırladığı raporun bir suretini demiryolu şirketi yetkilileri eliyle Almanlara ulaştırmasındaki amacı neydi? Öyle anlaşıyor ki Grosskopf, Alman sermayedar ve müteşebbislere veya demiryolu inşaatının malî destekçisi olan Deutsche Bank'a, Musul, Bağdat ve Basra Körfezi gibi bölgelerde petrol üzerinden yeni bir takım yatırım imkânlarının ve dolayısıyla kazanç kapısının yolunu göstermek istemektedir.

¹¹⁵ Meselâ, (Kent, 1976:217, dipnot:20; Ortaylı, 1981:93 Kerkük, 2004:102).

¹¹⁶ Bir farkla ki, Alman arşivlerindeki raporda pek çok fotoğraf bulunmaktadır. Halbuki aynı fotoğraflar Hazine-i Hassa'ya gönderilen raporun içerisinde yoktur. Öte yandan İstanbul Üniversitesi'nde bulunan II. Abdülhamid albümlerinde; Musul ve Bağdat civarındaki petrol kuyularını gösteren pek çok fotoğraf, Grosskopf'un raporunda bulunan fotoğraflarla aynıdır. Öyle anlaşıyor ki zamanında rapora eklenen ama bir şekilde oradan çıkartılıp II. Abdülhamid albümlerine dahil edilen fotoğraflar, bizzat Grosskopf tarafından çekilen resimlerdir. Alman arşivlerinden raporu bu araştırma için temin eden ve değerlendirme ve anlamlandırmamda yardımcı olan kıymetli dostum Galip Varoğlu'na teşekkür ederim.

Osmanlı makamlarınca oldukça önemsendiği açık olan bu araştırmalar Hazine-i Hassa Nezareti tarafından şöyle değerlendirilmektedir: “[1]320 [1904] tarihine kadar menâbi’-i mezkûreye [Musul ve Bağdat petrol menbaları] dair yapılan en mühim muamele hazine maden mühendisliğinde bulunmuş olan mühendis Grosskopf’a icra ettirilen ve menâbi-i mezkûrenin ehemmiyet-i azimesini isbat eden keşfiyâta münhasır görülmüştür.” (BOA, HH.d., 11327:1a). Aynı sonuç şüphesiz Almanlar için de geçerlidir. Buna rağmen Almanların sadece Grosskopf’un inceleme ve raporlarını dikkate alarak Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol kaynaklarına ilgi duymaya başladığını düşünmek, eksik bir değerlendirme olacaktır. Aksine Almanların demiryolu yapımına talip oldukları ilk günlerden itibaren demiryoluyla ilgili mukavelelerde, madenler hakkında bazı maddelerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim ilk kez 1888 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi’ne verilen, hat boyunca maden arama imtiyazı, daha sonra Bağdat hattı imtiyaz antlaşmasının 1899’daki ilk teklifinde yani müsvedde metinde de yer almıştı. Bu madde ile petrolün de dâhil olduğu bütün madenlerin –bulunması halinde– sadece demiryolu şirketi tarafından işletilebileceği şart koşulmaktaydı. Tam da bu noktada petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti’ne aktarılıp Almanları bir bakıma önünün kesilmeye çalışıldığını da hatırlamak yerinde olur. Zira ilk bölümde genişçe ele alındığı gibi imtiyaz iradeleri ile demiryolu antlaşmaları arasında yakın bir ilişki bulunmaktaydı.

Petrol hakkında yapılan ön çalışma ve araştırmalar ruhsat veya imtiyaz mukavelelerindeki şartların belirlenmesi ve demiryoluna ilâveten başka yatırım imkânlarının tespit edilmesi açısından önem arz etmekteydi. Dolayısıyla Grosskopf’un çalışmalarına bu noktadan bakıldığında daha da anlam kazanacaktır.

5 Mart 1903 tarihli Bağdat Demiryolu sözleşmesinin ana metninde yer alan ve petrol imtiyazlarını doğrudan ilgilendiren madenlerle ilgili yukarıda bahsi geçen madde aynen şu şekildedir:

*Yirmi ikinci madde – Sâhib-i imtiyaz nizâmât mevzua’sına tevfiğ-i hareket etmek ve bir gûna imtiyaz ve inhisârı tazmin etmemek şartıyla demiryolunun hatt-ı mutavassıtından itibaren her iki tarafta yirmişer kilometre ba’îd-i mesafede taharri ve keşfedeceği madenleri imal edebilecek ve merbut olduğu nezarete müracaat ederek nizâmı dairesinde hat civarında olan ormanlardan hatab ve kömür ve kereste kat’ı ve imâli gibi mua’melâtta bulunmaya salâhiyeti olacaktır.*¹¹⁷

¹¹⁷ Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketiyle imzalanan Bağdat hattı imtiyazı mukavelesinin tam metni çeşitli kaynaklarda yer almaktadır: (Bağdat Demiryolu Şirketi Şahane-i Osmaniyesi, Ferman-i Âli Sureti,

Görüldüğü gibi bu maddede doğrudan petrol madeni denilmemektedir. Buna rağmen gerek yapılan görüşmeler ve gerekse ilerleyen zaman içerisinde yaşanan gelişmeler kastedilen madenin daha çok petrolle ilişkili olduğunu göstermektedir.¹¹⁸ Tarafların imzalamasıyla yürürlüğe giren demiryolu sözleşmesine böyle bir maddenin ilâve edilmesi demiryolu hattının önemini arttırmanın ötesinde sağladığı birlik henüz çeyrek asrı doldurmadan Almanya'nın, dünyanın en önemli enerji kaynaklarından olan Musul ve Bağdat petrollerine ulaşmasını mümkün kılabilirdi. Böylelikle Almanlar, bu dönemde merkezle irtibatı oldukça zayıflamakla beraber on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin en önemli ticari limanlarından biri olan Basra Körfezi ve civarı ile Musul ve Bağdat gibi mümbit bir coğrafyada iktisadî hâkimiyet kurabileceklerdi. Almanlar buna o kadar ikna olmuşlardır ki kendileriyle hiçbir ticari ilişkisi olmayan ve herhangi bir Alman vatandaşının bile yaşamadığı Musul'da, 1904 yılında konsolosluk açarak, orada bir temsilci bulundurmaya bile başlamışlardı. (Ortaylı, 1981: 99 ve 93)

Dışarıdan basit bir yatırım teşebbüsü veya iktisadi yayılım olarak görünen mesele aslında bütün bunlardan çok daha karmaşık bir yapı arz ediyordu. Bir defa Basra Körfezi'ne yakın bölgelerde bir süredir petrol arama ve çıkarma çalışmaları yürüten İngilizler, hiç şüphe yok ki demiryolu imtiyazını alarak kendi nüfuz alanlarına uzanacak Alman sermayesini kolaylıkla hazmedemeyeceklerdir. Buna karşılık Alman sermayesi ile yapılacak olan demiryolunun varış noktası olarak planlanan Basra Körfezi'nde, II. Abdülhamid tarafından Kuveyt'e emir olarak atanan Mübarek Es-Sabah'ın, İngiliz hâkimiyetinde hareket etmesi Almanları tabii olarak rahatsız edecektir. Bir sonraki bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacak olan bu sorun bir şekilde çözülmeye çalışılsa da imtiyazın Almanya'ya verilmesinin hemen akabinde Deutsche Bank, Körfez bölgesinde –1901 yılında İran petrol imtiyazlarını elde eden ve daha sonra Anglo-Pers Petrol Şirketi'ni kuracak olan– William Knox D'Archy'yi, karşısında güçlü bir rakip olarak bulacaktır.

Mukavelename-Şartnâme, Nizamnâme-i Dâhiliyesidir, 1321:20; Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İç Yüzü: 1327/1911: 71–97; Hurewitz, Cilt: 1, 1972:252–263)

¹¹⁸ Demiryolu mukavelesiyle Almanlara tanınan hattın her iki tarafındaki yirmişer kilometrelik muntika içerisinde maden arama hakkı, II. Abdülhamid'den sonra da hükümete yapılan başvurularda talep edilmeye devam edecektir. Örneğin Chester'in temsil ettiği Amerikalı bir şirket tarafından Anadolu'da demiryolu inşa etmek için yapılmış olan başvuruya böyle bir madde ilâve etmek istenmesine rağmen bu talebe sıcak bakılmamış, eğer şirket isterse petrol arama ruhsatının verilebileceği beyan edilmiştir. (BOA, BEO., 3593/269473:1, 25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909) Demiryolu mukavelesine maden arama izni eklenmesi talep edilmesine rağmen, devlet yetkililerinin bunu doğrudan petrol araması olarak yorumlamaları, bu maddeden asıl maksadın petrol olduğunu açıkça göstermektedir.

Anadolu'daki demiryolu inşaatına yabancı olmayan İngilizler ile işletme imtiyazını 1903'teki mukavele ile nihai olarak elde eden Almanlar arasında başlayan bu rekabetin temel yönlendiricisi, imtiyazları kontrolünde tutan Yıldız Sarayı olmuştu. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti, Körfez'de bir süredir nüfuz sahibi olan İngiltere'nin karşısına bir rekabet unsuru olarak Almanları çıkarmıştı. Bunu da onlara önce demiryolu, daha sonra da petrol imtiyazlarını Anadolu Demiryolu Şirketi'ne vermeyi planlayarak yapmıştı. Demiryolu ve petrol üzerindeki bu uluslararası mücadelenin doğuracağı ekonomik ve politik sonuçlar, neredeyse yirminci yüzyılın tamamını etkileyecek ve Ortadoğu'nun yeniden şekillenmesine yol açacaktır.¹¹⁹

3.1.2 Demiryolu Şirketiyle İmzalanan Petrol Arama Ruhsatı Mukavelenesi

5 Mart 1903'te Anadolu Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa arasında Bağdat demiryolları imtiyaz antlaşmasının imzalamasıyla bir süredir var olan İngiliz-Alman rekabeti tam bir çekişme halini almıştı. Demiryolu imtiyaz sözleşmesinde bulunan yirmi

¹¹⁹ Bağdat Demiryolu ve petrol imtiyazları etrafında yaşanan gelişmeler haddizatında Birinci Dünya Savaşı'nı başlatan gerekçelerin başında gelmektedir (Hut, 2016b). Nitekim literatürde bu olayları birbiriyle ilişkilendiren bir hayli çalışma bulunmaktadır. Hatta bazı eserlerin sadece başlıkları bile konu hakkında fikir vermesi bakımından yeterlidir. Meselâ Morris Jastrow (s.1861–ö.1921), henüz Birinci Dünya Savaşı devam ederken yayınlanan meşhur eserine *The War and the Bagdad Railway, The story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict* [Savaş ve Bağdat Demiryolu, Küçük Asya'nın Hikâyesi ve Onun Şimdiki Savaşla İlişkisi], (1917:160s.) ismini koymuş ve kitapta savaşı, doğrudan Bağdat hattının bir sonucu olarak yorumlamıştır. Benzer şekilde Edward Mead Earle (d.1894–ö.1954) de Bağdat demiryolu hakkında klasikleşen *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway: A Study in Imperialism* (1923:396s.) başlıklı kitabında, demiryolu ve petrol imtiyazları üzerinden devletlerin büyük savaşa nasıl hazırlandıklarını incelemiştir. Nitekim bu kitap içeriğine uygun olarak, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903–1923)*, (2003:315s.) adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Benzer şekilde II. Abdülhamid'e Bağdat Demiryolu hattı hakkında sunulan bir raporda; hattın Osmanlı açısından faydalı olabileceği ifade edilmekle beraber; bunun büyük bir savaşa sebebiyet verebileceği ve şayet böyle bir savaş olursa neticede en çok Osmanlı'nın zarar göreceği ileri sürülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan oldukça erken bir tarihte kaleme alınan söz konusu raporun ilgili kısmı şöyledir: “Evet!... Almanya Bağdat hattı üzerinde Pancermanist âmâlini beslemekten vazgeçmedikçe İngiltere de makâsıt-i siyasiyesinden, Rusya da muhâlefet-i şedidesinden vaz geçmezler. Şu hâlde Fransa da İngiltere ile Rusya'nın meliklerine tab'iyet eder. Pek çok kan dökülür. Neticede zararlı ise ancak ve yine biz oluruz. Hattın beynelmîl bir renk-i iktisabında devlet ebed müddet Osmaniyeleri için de fevaid-i azime vardır. Çünkü bu halde hat himâye-i müçtemiaya mazhar olur. Bu himâye-i müçtemia Hükümet-i Osmaniyelerinin tamamiyet ve istiklâlini te'min ve muhafaza eder. Menafi-i esasiyemiz suret-i ciddiyede mahfuz kalır. Yekdiğerine tefevvuk-i dai'yesinde bulunan devletlerin âmâl ve makasid-i malûmeleri; bu âmâl ve makasattan mütevellit entrikaları memâlik-i mahrusa-i şahanelerinin her noktasında hatta bir şimendüfer projesinin etrafında bile lâ-yen-kat' meşhûd olmaz. İhtilâf-i anâsır biter. Yoksa Bağdat şimendüfer hattı nihayetü'n-nihaye hiçbir vakit şimdiki kadar şark umuruyla iştilal etmeyen Avrupa'nın ba'demâ münhasıran bu umurla iştilallerine, ba'dema münhasıran aleyhimize kıyıamlarına sebebiyet verir. Bunun da her nokta-i nazardan mehâliki müstağniyen arz ve tafsildir. Ferman.” (Abdülkerim, 1323/1907:39-40)

ikinci maddenin şirkete sağladığı ayrıcalığı bir adım daha öteye taşıyabilmek için Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi, Hazine-i Hassa Nezareti ile görüşmelere başladı. Nihayet Hazine-i Hassa Nazırı Sakızlı Ohannes Paşa (nazırlığı, Kasım 1897–Eylül 1908), 14 Nisan 1904 (1 Nisan 1320) tarihinde kendisine “şifahen tebliğ” olduğunu belirttiği bir irade-i seniyye ile Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol madenlerinin, Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından işletilmesinin uygun görüldüğünü bildirdi. Bunun üzerine Hazine-i Hassa Nazırı’nın, demiryolu şirketinin genel müdürü Kurt Zander (1860–1926) ile yaptığı müzakere sonucunda, 15 Haziran 1904 tarihinde aslı Fransızca olan bir “mukavele-i evveliye” (ön sözleşme) üzerinde mutabık kalınmıştı.¹²⁰ (BOA, Y.MTV. 260/15, 2 Haziran 1320)

Musul ve Bağdat’ta petrol aramaya yönelik bir yıllık ruhsat sağlayan sözleşme ise yaklaşık bir ay sonra, Rus–Japon savaşının devam ettiği günlere tesadüf eden 17 Temmuz 1904 tarihinde, nezaret ile demiryolu şirketi arasında imzalanacaktı. Doğrudan padişahın iradesi ile de onaylanan (BOA, HH.d., 11327:4a) bu sözleşmede, Hazine-i Hassa Nezareti’ne Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarını intikal ettiren iradelere referans verilmekte ve şirketin bir yıl içerisinde tamamlamayı taahhüt ettiği petrol arama ve keşfetme masraflarının tamamen kendilerine ait olacağı vurgulanmaktaydı. Buna karşılık, Hazine-i Hassa da demiryolu şirketi tarafından gönderilecek olan mütehassıs ve mühendislerle her türlü kolaylığı sağlayacak ve madenlerin bulunduğu “emlâk-i seniyyenin” her tarafında serbestçe gezinebilmeleri için gerekli ruhsatı temin edecekti. Ayrıca nezaret, hükümet memurlarının da yardım etmelerini sağlayacaktı. Keşif ve araştırma neticesinde elde edilecek bütün sonuçlar mükemmel bir şekilde hazineye rapor edilecekti. İleride bir soruna dönüşecek olan şirketin sondaj çalışmaları da yapacağı hususu sözleşmeye ilave edilmişti. Ayrıca imzalanan bu ön sözleşme ile verilen bir yıllık süre sonunda bulunacak petrolün işletme imtiyazı, Hazine-i Hassa Nezareti’nin de iştiraki ve kontrolü altında olmak şartı ve “mukavele-i mahsusa” ile kırk yıl süreliğine demiryolu şirketine ihale edileceği teminat altına alınmıştı.

¹²⁰ 1904 yılında Almanların Hazine-i Hassa’dan petrol ruhsatı elde etmesi, petrol konusundaki tek girişimleri değildi. Almanlar Avrupa Ekonomi Bloğu’nu kurarak bu bloğun anahtar ülkesi olarak Romanya seçtikten sonra, Bakü’nün büyük petrol üreticilerinden olan Nobeller, Rothschild ve Aleksander Mantashof’a, 1904 yılında Romanya kraliyet arazileri üzerinde petrol araması yapmayı önermişti. Almanya’nın bu girişimleri ve sonuçlarıyla ilgili olarak bakınız: (Tolf, 1976:183-185)

Sözleşmede, petrol araması yapacak olan şirketin gerekli alet ve edevatı temin etmek için ihtiyaç duyulan sermayenin, çıkarılacak olan özel tahvillerle karşılanacağına karar verilmişti. Ancak, arama ve keşif esnasında, masraflar da dâhil olmak üzere oluşan faiz ve re'sü'l-mâl (anapara) akçesinin işletme gelirlerinden ödeneceği hususu, bu sermayeye ilâve edilmişti. Bütün bu ödemelerden sonra işletmenin artan geliri şirket ile nezaret arasında belirlenecek oran üzerinden paylaşılacaktı. Sözleşmenin sonunda ise şirket taahhüt ettiği araştırma ve keşif çalışmalarını tamamladıktan sonra söz konusu madenleri işletmek istemez ise bu madenlerin, başkasına ihale edilebileceği ve bu durumda her ne sebeple olursa olsun şirketin hiçbir zarar ve ziyanı talep edemeyeceğine karar verilmişti. Fakat demiryolu şirketi bu petrol madenlerini işletmek istediği halde başka şahıs veya şirketler de işletmeye talip olursa, bu sözleşmeye konu olan demiryolu şirketinin işletme hususunda “hakk-ı rüçhanı” yani üstünlük hakkı olacaktı. (BOA, Y.MTV. 260/15:2; BOA, HH.d., 11327:3a–3b)

Anadolu Demiryolu Şirketi ile imzalanan altı maddelik bu sözleşme aslında maden nizamnâmesinin şart koştuğu bir yıllık ruhsat izninden başka bir şey değildi.¹²¹ Her ne kadar sözleşmede petrol işletmesinden bahsediliyor olsa da bu, ileride imzalanacak olan işletme imtiyazı mukavelesi ile ilişkilendirilmekteydi. Şimdilik bu sözleşme şartlarında ne şirket ne de Hazine-i Hassa açısından herhangi bir sorun görünmüyordu.

Bu arada demiryolu şirketi, keşif faaliyetlerine başlamadan önce İstanbul'da bulunan Alman mühendis Paul Grosskopf'u, elde edilen petrol arama ruhsatıyla başlanacak olan çalışmalar hakkında çeşitli müzakerelerde bulunmak için Berlin'e göndermek istemişti. Seyahat masraflarının tamamen şirket tarafından karşılanması şartıyla Hazine-i Hassa'da memur olan Mösyö Grosskopf için nezaretten izin talep edildiği görülmektedir. (BOA, Y.MTV. 267/54, 16 Teşrinievvel 1320/29 Ekim 1904; BOA, HH.THR. 245/8, lef 1 ve 9, lef 1, 6 Kânunuevvel 1320/19 Aralık 1904). Anadolu Demiryolu Şirketi'nin petrol işine girmesinde hazırladığı raporla adeta yönlendirici olan Hazine-i Hassa'da memur Grosskopf'un, bir taraftan da doğrudan demiryolu şirketi için çalıştığı zaten bilinmekteydi.

¹²¹ Nizamnâmenin üçüncü faslı olan “Madenin Usulü Taharrisi” başlığı altındaki 9–22. Maddelerine bakınız (Düstur, C:5, 1937:888–890).

Mühendis Grosskopf'un Anadolu Demiryolu Şirketi için çalıştığını gösteren daha somut bilgiler de bulunmaktadır. Söz gelimi şirketin ruhsat elde etmesinin üzerinden epey bir süre geçtikten sonra, petrol madenlerinin keşfedilmesi amacıyla demiryolu şirketinin bir heyet oluşturduğu ve mühendis Grosskopf'un da bu heyete seçilmiş olduğu, 21 Mart 1905 tarihli bir yazışmadan anlaşılmaktadır. Bu yazışmaya göre ayrıca teşkil olunan söz konusu heyet, sekiz on güne kadar Berlin'den İstanbul'a geleceği Hazine-i Hassa'ya bildirilmekteydi. Buradan da ruhsatı elde edilen petrol madenlerinin bulunduğu mıntikalara giderek, gerekli incelemelere başlayacaklardı. (BOA, HH.THR., 245/13, lef 15, 8 Mart 1321) Dolayısıyla yukarıda Grosskopf için talep edilen izin, belli ki alınmış ve Grosskopf Berlin'e gönderilmişti.

Görüldüğü kadarıyla, işler planlandığı gibi yolunda gidiyordu. Fakat heyet oluşturulduğu haberinin gelmesinden kısa bir süre sonra şirket, gecikmeyle ilişkili olan önemli bir sorunla karşı karşıya kalmıştı: Ruhsatta belirtilen bir yıllık petrol arama süresi dolmuş olmasına rağmen vaat ettiği araştırma ve keşif sonuçlarına dair herhangi bir raporu Hazine-i Hassa'ya sunmamıştı. Bunun üzerine Hazine-i Hassa Nezareti harekete geçmiş ve Anadolu Demiryolu Şirketi'ne tamamlamayı vaat ettiği çalışmaları yerine getirmesi gerektiğini hatırlatarak, şirkete bir uyarı göndermişti. (BOA, HH.THR. 245/11, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905)

Demiryolu şirketi bu uyarıya karşılık olarak hazineye verdiği cevapta, bu zamana kadar pek çok teknik araştırmalarda bulunduklarını iddia etmekteydi. Buna göre, Arap yarımadasındaki petrol bölgelerine şirket tarafından gönderilen heyetin reisi Doktor Porro'dan¹²² alınan tezkirede, bir hayli müşkilât çekilerek yapılan sondajlar neticesinde buldukları maden örneklerini tetkik ettirmek için Avrupa'ya gönderdiklerini, orada bu numuneler mütehassıslar tarafından tahlil edilerek sonuçlarının kendilerine ulaşmasının da doğal olarak uzun bir süre aldığını mazeret olarak ileri sürüyordu. (BOA, HH.d., 11327:4a) Bununla birlikte Hazine-i Hassa'nın petrol araştırmalarına önem verdiğinin farkında olduğunu belirten şirket, bütün çalışmalarını tamamlayabilmek için bir yıl daha ek süre talep ediyordu.

¹²² Aslen İtalyan olan Dr. Cesare Porro (d.1865–ö.1 Mart 1940) tanınmış bir jeolog ve mühendistir. Dünya çapında petrol araştırmaları ve bu vesileyle Sumatra, Burma, Bakü, Grozni gibi petrolün zengin olarak bulunduğu bölgelere gerçekleştirdiği seyahatleri ile tanınmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız: (Harrison, 1952:1681–1686)

Nitekim daha önce de belirtilen maden nizamnâmesindeki on altıncı maddeyle, bu durumda bulunan kişi ve şirketlere bir yıl daha ilave ruhsat verilmesine müsaade edilebileceğinden (Düstur, C:5, 1937:889), mevcut kanun ve mevzuata aykırı bir durum bulunmamaktaydı. Böylece nezaret, şirketin o tarihe kadar icra edilen arama ve keşif faaliyetleri ile bunların masraflarına dair hazırlanan rapor sunulduğu takdirde bir yıllık ilâve ruhsatı onaylayacağını bildirdi. (BOA, HH.d., 11327:4a, 4 Eylül 1321/17 Eylül 1905; BOA, Y.MTV. 279/23, 21 Eylül 1321/4 Ekim 1905)

Fakat konu, bu kadarla kapanmayacaktır. Şirketin sunduğu mazeret beyanıyla süre talebine, nezaret olumlu cevap vermesine rağmen konu hakkında yapılan tahkikat bir hayli sürpriz sonuçlar ortaya çıkardı. Padişah iradesi üzerine imzalanan mukavele ile petrol keşif ve arama çalışması için izin elde eden demiryolu şirketi, sözleşmede vaat ettiği muameleleri zamanında yerine getirmediği, hatta yaptığını iddia ettiği sondaj faaliyetini aslında yapmamış olduğu ve harcamalarını hazineye tebliğ bile etmediği net bir şekilde anlaşılmıştı. Bu bilgiler üzerine nezaretin verdiği mütalaada; şirkete ruhsat verilirken, petrol keşif ve arama izni şirketin üzerinde bulunduğu zaman zarfında, başvuruda bulunan başka hiçbir şahıs veya şirkete böyle bir imtiyazın verilmeyeceğine vurgu yapıldı. Ayrıca hazinenin mukaveleyi feshetme hakkının hukuken saklı tutulduğu şirkete tebliğ edildi. Nezarete göre Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrol işletmelerinin eskiden beri yapıla geldiği şekliyle mültezimlere ihale edilmesi en kazançlı yol olarak görülmekteydi. (BOA, HH.d., 11317:1a–1b)

Anadolu Demiryolları şirketinin ruhsat şartlarına uygun olarak yapması gereken faaliyetleri zamanında yerine getirmemesinin ötesinde, nezaret tarafından özellikle sondaj meselesinde yanlış beyan vermekle suçlanması işin tadını bir hayli kaçırmıştı. Böylece, büyük ümitler ile demiryolu şirketine ihale edilen araştırma ve keşif ruhsatı adeta hüsrarla sonuçlanmıştı. Ancak Osmanlı topraklarının bir ucundan diğerine uzatılması planlanan demiryolunu inşa edecek olan şirketin bir anda petrol imtiyazlarının dışına itilmesi, en azından şimdilik mümkün görünmüyordu.

3.1.3. Şirketin Petrol Arama Ruhsatına İlave Talepleri

Anadolu Demiryolu Şirketi, bu gecikmeler ve uyarılar yokmuş gibi 3 Eylül 1906 tarihinde şirket vekili sıfatıyla Helfrich¹²³ vasıtasıyla Hazine-i Hassa'ya, petrol arama ve keşif faaliyetlerine dair bir sonuç raporuyla buna ilişkin belgeleri gönderdi. Nezarete sunulan bu rapor ve belgelere, şirket tarafından hazırlanmış olan bir “mukavele-i kat'i” sureti de eklendi. Böylelikle şirket, 17 Temmuz 1904'te elde ettiği arama ruhsatının ilk gerekliliklerini yerine getirmiş olduğunu düşünmüş ve nihai sözleşme için hazırladığı mukaveleyi nezarete teklif etmişti.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'nin bunu yapmaya hakkı vardı. Zira, ruhsat sözleşmesinde, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki araştırma faaliyetleri sonrasında, petrol madenlerini işletmeyi talep ettiği takdirde bu konuda öncelik hakkı olacağına dair bir mutabakat sağlanmıştı. Bu haklılığa karşın, şirketin ortadaki sorunları görmezden gelerek hareket ettiği de açıktı. Hâlbuki Hazine-i Hassa Nezareti, tahkikat yaptıktan sonra şirkete ihtar göndererek tamamlanması gereken çalışmaların yapılmadığını bildirmişti. Buna rağmen şirketin petrol işletmesiyle ilgili nihai sözleşme teklifi sunması, eline geçmiş olan imtiyaz fırsatını kesinlikle kaçırmak istemediğinin bir göstergesiydi.

Öte yandan demiryolu şirketi, Bağdat hattı imtiyazı için nihai mukaveleyi imzalamasından olsa gerek kendisini alternatifsiz, diğer bir ifadeyle garantide görmekteydi. Bu nedenle hazırladığı antlaşmayı Hazine-i Hassa'ya göndermişti. Nezarete sunulan petrol imtiyazı teklifi “Bağdat ve Musul petrol menbaları hakkında Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından i'ta olunan mukavelename-i kat'i sureti” başlığını taşımaktaydı. Teklif edilen antlaşma metninin, mukaddimesinde yer alan tarafların isim kısımları boş bırakılmış ve sadece unvanlarının verilmesiyle yetinilmişti. Buna göre sözleşme metninde yazılı bulunan hükümler Hazine-i Hassa Nezareti ile Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi arasında kararlaştırılmış olacaktı.

Şirket tarafından hazırlanan on beş maddelik bu mukavele teklifi, şimdiye kadar yapıla geldiği gibi petrol imtiyazlarını hükümdar hazinesine devreden iradeler ve bunların tarihlerine referans vererek başlamaktaydı. Antlaşma teklifine göre, hazinenin uhdesinde bulunan petrol imtiyazları altmış yıllığına demiryolu şirketine devredilecekti. Böylelikle

¹²³ Daha sonra Deutsche Bank Berlin direktörü olmuş ve ayrıca Berlin Üniversitesi'nde iktisat alanında dersler vermiştir. (Cavid Bey, 2014:47)

şirket, zikredilen bölgelerde bulunan bütün petrol çeşit ve türevlerini arama, çıkarma ve işletme, hak ve salahiyetine sahip olacaktı. Ayrıca bu mukavele ile imtiyaz sahibi olan şirket, imtiyaz süresi zarfında ve kendisine faaliyet alanı olarak tanınan sınırlar içerisinde, imtiyaza bağlı araziye tasarrufu altına almaya, burada her türlü ameliyat ve tertibatı icra etmeye, demiryolu ve tramvaylar dâhil olmak üzere vasıta ve nakliye tesisatı ile telgraf ve telefon hattı tesis etmeye, petrol ve petrol gazıyla ilişkili tesislerin işletilmesi için gerekli olan tedbirlerin uygulanmasına hakkı olacağı belirtilmekteydi. Yine imtiyaz müddetince üretilen petrolün vapurlar veya arabalar vasıtasıyla Basra Körfezi'ne veyahut nehirler vasıtasıyla farklı mahallere taşınması ile şirketin munasip gördüğü mahallerde depo kurmasına herhangi bir bedel ödemeksizin salahiyeti bulunacaktı. Dahası Hazine-i Hassa'nın tasarrufunda bulunan ve ziraata elverişli olmayan arazileri şirket, kullanmayı talep ederse bu araziler karşılıksız olarak şirkete terk edilecekti. Ziraata elverişli arazilere gelince, bunlar istenildiği takdirde cari olan kıymetlerinin yüzde altısı nispetinde senelik kira karşılığında yine şirkete verilebilecekti.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne verilecek olan petrol imtiyazı müddetince Osmanlı Devleti sınırları içerisinde başka herhangi bir şahsa veya şirkete petrol çıkarma ve işletmeyle ilgili hiçbir imtiyaz verilmeyecekti. Buna karşılık Hazine-i Hassa veya Osmanlı Hükümeti tarafından vaki olacak talep üzerine devletin sınırları içerisinde nezaret veya hükümet tarafından belirlenecek olan mahallerde petrol keşfetmek amacıyla yapılacak inceleme sadece demiryolu şirketine havale edilebilecekti. Bu minvalde yürütülecek çalışmaların bütün masrafları da hazine veya hükümet tarafından karşılanacaktı. Araştırmalar sonucunda bulunan petrolü imtiyaz sahibi olan demiryolu şirketi işletmeye değer gördüğü takdirde üç ay içerisinde bu mukavele hükümleri dairesinde kendilerine ayrıca imtiyaz tanınacaktı.

Diğer taraftan şirket, yapacağı bütün faaliyetlerde her türlü vergi ve rüsumdan muaf tutulacağını kesinlikle şart koşmaktaydı. Ayrıca kullanacağı keresteyi bile Hazine-i Hassa ormanlarından kesebilecekti. İmtiyaz sahibi "Petrol Gazları Şirket-i Şahane-yi Osmaniye'si" adıyla bir anonim şirket¹²⁴ kuracak ve elindeki petrol imtiyazını bu şirkete devredecekti. Bu suretle teşekkül edecek olan anonim şirket tıpkı imtiyaz sahibi olan

¹²⁴ İmtiyaz isteyen kişinin, anonim bir şirket adına imtiyazı talep edebileceği, bu tarihlerde geçerli olan 1887 tarihli maden nizamnamesinin on dördüncü maddesinde ifade edilmektedir. (Düstur, 1937:889)

demiryolu şirketi ile aynı hukuk ve müsaadeye sahip olacaktı. Ayrıca kurulacak olan şirket altı azadan az olmayacak ve bu azaların sadece ikisinin seçilmesine ve tayinine Hazine-i Hassa Nezareti yetkili olabilecekti.

Demiryolu şirketi tarafından teklif edilen bu mukavele sureti padişah iradesi ile onaylandıktan sonra şirket, dört yüz hisse senedinin kendilerine rehin bırakılması karşılığında, nezarete senelik yüzde sekiz faiz ile otuz bin Osmanlı lirası avans vermeyi taahhüt ediyordu. Buna ek olarak petrol işi için gerekli görülen amele istihdamı Osmanlı tebaasından seçilecekti. Ancak fen ve ticaret memurları hangi tebaadan olursa olsun imtiyaz sahibi olan şirket tarafından tayin edilebilecekti. İmtiyaz müddeti sona erdiğinde şirket tarafından tesis edilip o tarihlerde petrol müessesesi mallarından sayılan bütün inşaat ve tesisata, Hazine-i Hassa Nezareti şirket defterinde kaydedilmiş olan fiyat ile ortak olabilecekti ancak buna mecbur da değildi.

Şirketin elde edeceği kârın nasıl paylaşılacağı da yine mukavelede karara bağlanmıştı: İhtiyat akçesi için yüzde beş, hisse senedi sermayesi için yüzde sekiz faiz ayrıldıktan sonra bakiye kalan meblağın yüzde onu idare meclisi azasına ve yüzde ellisi de hissedarlara taksim edilecekti. Mukavelenin herhangi bir hükmüne Hazine-i Hassa'nın riayet etmemesi halinde imtiyaz sahibinin sözleşmeyi iptal ve feshetme hakkı olacaktı. Bu durumda şirketin, imtiyazın başladığı günden o ana değin, yaptığı masraflar senelik yüzde sekiz faiz de dâhil edilmek suretiyle geri ödeneceği gibi avans şeklinde nezarete vermiş olduğu otuz bin Osmanlı lirası da derhal tediye olunacaktı. Son olarak imtiyaz sahibinin kurmayı taahhüt ettiği anonim şirketi bir yıl içerisinde teşkil edemediği veya ilâve olarak verilen altı ay müddet zarfında iskandil ameliyatına (sondaja) başlamadığı takdirde bu imtiyaz mukavelesine konu olan her türlü hukukun hükümsüz olacağı ifade edilmişti. (BOA, HH.d., 11327:5a-6b)

Demiryolu şirketinden, Hazine-i Hassa Nezareti'ne adeta bir emrivaki şeklinde gönderilen bu mukavele suretine nezaretin nasıl cevap verdiğine dair merakımızı biraz sonraya saklayarak, söz konusu mukavele teklifinin kendi içinde barındırdığı sorunlara kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır. Bir kere ruhsat sözleşmesinde, şayet şirket araştırdığı ve keşfettiği petroleri işletmeye değer bulursa bunların işletme imtiyazının kırk yıllığına isteneceği teklif edilmiş ve nezaret de bunu kabul etmişti. Ancak burada bu süre birdenbire ve hiçbir gerekçe sunulmadan altmış yıl olarak talep edilmekteydi. Ayrıca

Hazine-i Hassa kendi tasarrufunda bulunan arazileri her ne şekilde olursa olsun başka bir şahsa veya şirkete devretmek bir yana kiralamaya bile yanaşmıyorken, mukavele teklifinde bu durum ziraata uygunluğu ölçüsüne indirgenmekteydi. Böyle ucu açık bir konu ile her halükârda ve bir şekilde şirketin istediği araziye kullanabilmesinin büyük oranda önü açılıyordu.

Diğer bir problem ise şirketin kendileri haricinde, petrolere ait imtiyazları devletin kendilerinden başka herhangi bir şahsa veya şirkete vermemesinin karara bağlanmak istenmesiydi. Aslında rekabete ve dolayısıyla gelişmeye aykırı olan bu hususa ilâveten şirket hiçbir vergiyi ödemeye de yanaşmıyordu. Dahası ruhsat sözleşmesinde, kurulacak olan petrol şirketi için "...Hazine-i Hassa-i Şahanenin iştirakiyle ve kontrolü tahtında olmak üzere..." denilmişken, şimdi azalardan sadece ikisini tayin etme hakkı Hazine-i Hassa'ya -lütfen- verilmekteydi. Ayrıca zaten normal hissedarlara da sunulan senetler dışında herhangi bir iştirakten ve kontrolden de bahsedilmiyordu.

Şirketin, sunduğu mukavele teklifinin onaylanması karşılığında nezarete yıllık yüzde sekiz faizle otuz bin Osmanlı lirası avans vereceğini beyan etmesi, aslında on dokuzuncu yüzyılın sonlarında artık iyice alışkanlık haline gelmiş olan borçlanmayı hatırlatmaktadır. Esasında çok da yüksek olmayan bu avans sayesinde padişah ve nezaret yetkililerinin, demiryolu şirketi tarafından kendilerine sunulan mukavele teklifini daha cazip bulacakları düşünülmüştü. Ancak avans teklifi cazip görünse bile bu kadar problemlerle dolu olan mukavele suretinin nezaret yetkilileri için herhangi cazibesinin olmayacağı açıktır.

3.1.4. Şirketin İmtiyaz Teklifi ve Hazine-i Hassa'nın Cevabı

Bu mukavele teklifi üzerine Hazine-i Hassa Nezareti'nin, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne, 4 Ocak 1907 tarihinde verdiği cevabın aslında sürpriz olan hiçbir tarafı yoktu. Şirkete, 17 Temmuz 1904'te kabul edilen ruhsat sözleşmesinin birinci maddesini hatırlatan nezaret, petrol sondaj faaliyeti yapmaları için tanınan bir yıllık süreye bir sene daha ilave edilmiş olmasına rağmen Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrol madeninin mahiyet ve kıymeti hakkında nezarete layıkıyla bilgi verilmediğini ifade

ediyordu. Asıl mesele olan “mukavele-i kat’i” teklifi hakkında ise nezaretin değerlendirmesi şu şekildeydi:

Bu kere i’ta edilen mukavele-i kat’i müsveddesi münderecatı evvelki mukavelename ahkâmına asla tevafuk etmeyerek [ön sözleşme kastedilerek] işbu mukavelename şirketçe keen-lem yekün hükmünde tutulmuş olmasına binaen hazinece şirketle müzakereye mahal ve imkân kalmayarak evvelki mukavelenamenin mefsuh’ul-amel ad olunması tabii bulunmuş olmağla beyan-i hâle ibtidar kılındı. (BOA, HH.d., 11327:7a–7b, 24 Kânunuevvel 1322)

Nezaretin şirkete bu şekilde sert bir cevap vermesi meseleyi kelimenin tam manasıyla bir münakaşaya dönüştürecektir. 22 Şubat 1907 tarihinde demiryolu şirketinden Hazine-i Hassa’ya karşılık olarak kaleme alınan yazıda, daha önce imzalanmış olan ruhsat sözleşmesinin ilk maddesine dayanarak nezaretin çıkarmış olduğu sonucu, şirketin katıyen reddettiği açık bir şekilde beyan edilmişti. Zira şirket, üç yüz kırk bin frank harcamış ve buna ilaveten icap eden bütün muameleleri de bilfiil icra etmiştir. Dolayısıyla imzalanan ön sözleşmenin şirket tarafından “keen-lem yekün hükmünde tutulmuş” olması yani yok sayılması mümkün değildir. Bilâkis ruhsat sözleşmesiyle şirkete bahşedilen bütün hukukun bütünüyle muhafazası tasdik edilirse, karşılıklı emniyetin tam olarak kurulabileceği ileri sürülüyordu. (BOA, HH.d., 11327:7b, 9 Şubat 1907)

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi, yeni sunduğu petrol işletme imtiyazı mukavelesi teklifinde yer alan hükümlerin müzakere edileceğini düşünürken, konunun ta en başa dönmesine şaşırılmış görünmekteydi. Hâlbuki padişah ve Hazine-i Hassa yetkililerinin, o dönemin yaygın psikolojisi olan evhama kapılabilecekleri ihtimalini şirketin öngörerek buna göre tedbirli davranıp, yapması gerekenleri tam zamanında yetiştirmeli ve rapor etmeliydi. Fakat demiryolu şirketi tam tersi bir durumla karşı karşıya bulunuyordu ve nezarete, bir kere imtiyaz sahibi olan şirket üzerine aldığı sorumluluğu, gerekçesi her ne olursa olsun zamanında yerine getirmede konusunda iyice ikna olmuştu.

Nitekim hiçbir şahsa petrol işletme imtiyazı vermeyen nezaret, bu duruma karşılık demiryolu şirketini bir fırsat olarak görmekteydi. Ancak şirket tarafından gönderilen 22 Şubat tarihli tezkireye 4 Mart 1907’de verdiği cevapta, adı geçen şirketten umduğunu bulamadığı anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa özellikle iki husus üzerindeki itirazlarında ısrar ediyordu. Bunlardan birincisi, petrol madenlerinin servet derecelerini tespit etmede nezaretin en başarılı yöntem olarak düşündüğü sondaj çalışmasının ruhsat sözleşmesinin birinci maddesine eklenerek, şart koşulmasına karşılık bu sondajların yapılmadığı meselesiydi.

Diğeri ise yine ön sözleşmede şirketin petrolleri işletip işletmeyeceği kendi kararına bağlanmış ve şayet işletmeyi tercih ederse bu durumda imzalanacak olan nihai mukavelelerin hangi şartlara dayanacağı açıkça belirtilmiş iken, şirket tarafından gönderilen “mukavele-i kat’i” sureti ile ruhsat sözleşmesi yok hükmünde sayılmıştı. Artık söyleyecek bir şeyinin olmadığını ifade eden nezaret, demiryolu şirketinin gönderdiği tezkirede bu iki önemli hususa dair herhangi bir izahat bulunmadığının da altı çizilmekteydi. (BOA, HH.d., 11327:7b–8a, 19 Şubat 1322)

Osmanlı Arşivi’nde bulunan ve nezaret ile şirket arasındaki yazışmaları konu alan hulâsa defterinde, Hazine-i Hassa Nezareti tarafından kaleme alınan ve imtiyaz konusunda Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi’yle ilişkileri kesip atan bu tezkireden sonra tarihsiz olarak şöyle bir not düşülmüştür: “Evrak kaleminden led’el-taharri işbu tezkireye cevap gelmediği anlaşılmıştır.” (BOA, HH.d., 11327:8a) Öyle görülüyor ki nezaret ile şirket arasında, büyük umutlarla başlayan petrol imtiyazı serüveni burada noktalanıyordu.

Bununla birlikte şirketin abartılı taleplerinin etkisi bir süre daha devam edecektir. Meselâ Emlâk-i Hümayûn Komisyonu’nun konuya ilişkin mütalaasında demiryolu şirketiyle yapılan yazışma ve görüşmelerin içeriği özetlendikten sonra, şirketin taleplerinin Hazine-i Hassa’yı tamamen iptal edecek hüviyette bulunduğu ileri sürülmekteydi. Komisyonla göre artık şirketle müzakereye mahal ve imkân kalmamış olduğundan, hazinenin, Anadolu Demiryolu Şirketi’ne petrol madenini işletmekten feragat etmiş nazarıyla bakmakta hakkı vardı. Fakat işletilmesinde hazinenin istifade edeceği muhakkak olan petrol madenlerinin bir müddet daha tehir etmemek üzere, demiryolu şirketiyle ön sözleşme hükümlerine dönülmeliydi. Komisyon bu teklifine bir de hukukçulardan alınacak olan görüşe bakılması gerekliliğini eklemişti. (BOA, HH.d., 11327:8a–8b, 25 Mart 1907/12 Mart 1322)

Hazine-i Hassa’nın petrol imtiyazlarını demiryolu şirketine havale edilmesi hususunda hem iyi niyetli hem de hevesli olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Zira emlak komisyonunun yukarıdaki teklifi doğrultusunda, Hazine-i Mâliye Hukuk Müşaviri Mahmud Esad (1857–1917), Evkaf-i Hümayûn Hukuk Müşaviri Ömer Hilmi Efendi ile Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti dava vekili olan Kirikor [Sınabyan] Efendi’den konuya ilişkin mütalaaları istenmiştir. Bu hukuk uzmanlarının, her iki kurum arasındaki yazışmalar ve raporları inceleyerek nezarete gönderdikleri cevapta; şirketin üç yüz kırk bin frank

harcadığı ve icap eden sonuç raporlarını Hazine-i Hassa'ya sunduğu görülmüş ve dolayısıyla ruhsat sözleşmesinin şirkete tanıdığı hukukî hakların mahfuz bulunduğu ifade edilmişti. Ancak hukukçuların ortak kanaatine göre şirketin bu hukuka tam manasıyla nail olabilmesi için mukavelede yer alan bütün hükümleri hakkıyla yerine getirilmesi gerekiyordu. Halbuki mevcut evrak incelendiğinde bazı şartların tahakkuk etmediği anlaşılmaktaydı.

Hukukçuların gözüyle tahakkuk etmeyen şartlar şunlardı: Her şeyden önce şirket bir yılda tamamlaması gereken çalışmaları verilen süre içerisinde gerçekleştirmemişti. Ayrıca şirketin nezarete gönderdiği raporda tamamlandığı bildirilen araştırmalar içerisinde şart koşulan sondaj çalışması yer almıyordu. Dahası şirketin sonradan gönderdiği mukavele müsveddesinde imtiyaz süresi altmış yıla çıkarılarak, bu müddet zarfında Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde hiçbir şahsa veya şirkete petrol imtiyazı verilmeyeceği gibi ruhsat sözleşmesine tamamen aykırı olacak bir madde teklif ediyordu. Böylece söz konusu petrol madenlerini işletmeyi doğal olarak reddetmiş oluyordu. Hukukçuların ortak değerlendirmesine göre; şu hâlde şirketin mutabakat sağlanmış olan bir sözleşmeye uygun hareket etmemesinden dolayı ruhsat mukavelesi hükümleri fesih olmuştur. Dolayısıyla Musul ve Bağdat petrol imtiyazları başkasına ihale olunabileceği gibi şirketin de hukuken herhangi bir masraf, zarar ve ziyan talebine salâhiyeti olamayacaktı. (BOA, HH.d., 11327:9a)

Hukukçuların yaptığı bu tespitler aynı zamanda nezaret yetkililerinin ileri sürdüğü tezleri de destekler nitelikteydi. Öte yandan dava vekili Baruçi'nin¹²⁵ tartışılan bu sorunlar hakkında bazı ilave değerlendirmeleri bulunmaktadır. Baruçi'ye göre; velev ki Anadolu Demiryolu Şirketi sondajlar dâhil olduğu halde bütün ön araştırmaları tamamlayıp nihai mukaveleyi kabul etmiş olsa bile 17 Temmuz 1904 tarihli mukavelenin altıncı maddesinin ikinci fıkrasına göre öncelik hakkına sahip olması¹²⁶, yine de mümkün olamazdı. Bu madde ve fıkradan maksadın ne olduğunu soran Baruçi Bey, konuyu daha farklı bir noktaya çekmekteydi: Bir şirket herhangi bir süre tayin edilmeksizin “hakk-ı rüçhana” nail oldukça, Hazine-i Hassa'nın vaki olacak başka talepleri değerlendirmesi imkânı

¹²⁵ Baruçi Bey, bir Osmanlı belgesinde “Yunan Sefareti Umur-i Ticariye Dava Dekili Mösyö Baruçi” şeklinde zikredilmektedir. (BOA, ZB., 323/89, 29 Mayıs 1324).

¹²⁶ Mukavelede şirketin haiz olacağı öncelik hakkına dair maddenin ilgili kısmı şöyledir: “...Ma' haza şirket sair eşhası veya şirketler tarafından talep vuku'unda bunlara karşı şerâit-i mütesâviye ile hakk-i rüçhanı hâiz olacaktır.” (BOA, Y.MTV. 260/15)

düşünülemeyeceğinden, buradan hazinenin daimî surette şirkete tabi olacağı sonucu doğmaktaydı. Ruhsat sözleşmesinde yer alan öncelik hakkından kastedilen şeyin bu yolda olduğunu ileri süren dava vekili, böyle bir durumun kabul olunamayacağının açık olduğunu belirtmekteydi. Dolayısıyla mukaveleyi imzalayan tarafların bu maddeyi sözleşmeye ekleyerek neyi amaçladıklarını izah etmeleri gerektiğini savunmaktaydı.

Dava vekili Baruçi, sözleşme şartlarının uygulanması esnasında yaşanan sorunların bununla sınırlı olmadığını düşünmektedir. Sözleşmenin yine altıncı maddesinde “...Fakat işletme hakkındaki mukavelenâme esbâb-i sâireden dolayı şirket-i mezkûre ile akdedilemediği takdirde ind’el-tedkîk tebeyyün edecek masârif-i keşf senevî yüzde beş hesabıyla güzerân etmiş olan güzeştesiyle beraber şirkete mütemadiye olunacaktır” denilerek, herhangi bir sebepten dolayı nihai mukavele imzalanmadığında şirket, masraflarını hazineden karşılayabilmeyi garanti altına almaktadır. Baruçi, burada “esbâb-i sâireden dolayı” gibi muallak bir ifade kullanıldığına dikkat çekmekteydi. Böylelikle şirket, razı olmadığı herhangi bir gerekçeyi bu ifade altında nezarete dikte edebilecekti. Söz gelimi ön sözleşmedeki beşinci madde, şirkete her halükârda nihai antlaşmadan sarf-ı nazar etme imkânı tanıyabilirdi. Zira bu maddede hasılatın Hazine-i Hassa ile nezaret arasında paylaşılacağı belirtilmesine rağmen kimin hangi oranda hisse alacağı karara bağlanmamıştır.¹²⁷ Dolayısıyla şirketin Hazine-i Hassa’ya kabul edilemeyecek bir teklifte bulunduğu durumda hazine, şirketin bütün masraflarını senelik yüzde beş faizle ödemeye mecbur kalacaktı. Hatta fazla olarak şirketin o ana kadar öncelik hakkını elinde tutmasından dolayı başka hiçbir şahsa ve şirkete de imtiyaz verilemeyecekti.

Bunu kabul etmek nihai mukavelenin imzalanmasına hiçbir engel olmadığı halde bile şirketin masraflarının ödenmesi gibi bir cezaya müstahak olmasının yanı sıra Musul ve Bağdat petrol madenleri üzerinde olan serbest muamele hakkından feragat etmek anlamına gelmektedir. Nitekim *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*’nin, doksan birinci maddesinde¹²⁸, kendi hukukunun cevaz verdiği bir işten dolayı başkasına zarar gelmesi

¹²⁷ İlgili madde şöyledir: “Beşinci Madde – İşletme masârifi ile madde-i sabıkada mezkûr sermayenin tekâsitiyle te’diye olunduktan sonra bâkî kalacak hasılât-i sâfiye Hazine-i Hassa ile şirket beyrinde tarafeynce kararlaştırılacak nispet üzere taksim olunacaktır.” (BOA, Y.MTV. 260/15)

¹²⁸ *Mecelle*’deki bu madde şu şekildedir: “91. Madde – Cevâz-i şer’i damâna [tazmin] münâfi olur. Meselâ bir adamın kendi mülkünde kazmış olduğu kuyuya birinin hayvanı düşüp telef olsa damân lazım gelmez.” (Mecelle-i Ahkâm-i Adliye, 1308:35)

durumunda, kimsenin sorumlu olamayacağı hükmüne işaret eden dava vekili, şu anki durumda böyle bir halin bile söz konusu olmadığını ileri sürmektedir.

Petrol imtiyazları ve özellikle mukaveleleri konusunda benzersiz değerlendirmeler sunan Baruçi'nin kanaatine göre, bütün bu hususlar neticesinde, ruhsat sözleşmesini imzalayan demiryolu şirketi, her ne hâl gerçekleşirse gerçekleşsin masraflarının ödenmesini ve öncelik hakkını talep edebilecekti. Böyle bir talebin ise büsbütün hukuka ve mukavele metnine aykırı olduğu açıktı. Sonuç olarak, söz konusu mukavele imzalanmış olduğundan, nihai mukavelenin bir şekilde akdi mümkün olmadığı takdirde, demiryolu şirketinin sarf etmiş olduğu meblağın ödenmesine ve ruhsat sözleşmesinin altıncı maddesinin öngördüğü, şirketin öncelik hakkını tanımaya Hazine-i Hassa Nezareti'nin mecburiyeti bulunmaktaydı. (BOA, HH.d., 11327:9b–10b)

Dava vekili Baruçi'nin hukukçuların mütalaası üzerine kaleme aldığı bu son derece önemli metinden anlaşıldığı kadarıyla, petrol imtiyazı konusunda Hazine-i Hassa hakikaten, demiryolu şirketine karşı “imtiyazlı” davranmaktaydı. Hukukçuların temas ettiği, dava vekili Baruçi'nin ise detaylı bir şekilde anlattığı ve hatta ilk bakışta bile bazı sakıncaların derhal görüldüğü sözleşme metnindeki sorunların, doğrusu Hazine-i Hassa'nın dikkatinden kaçtığı düşünülemezdi. Padişah iradesi ile desteklenmiş olan böyle bir sözleşme metninde, dava vekilinin ifadesiyle “hilâf-i adalet” olacak hükümlerin yer alması, bütün bu ayrıcalıkların bilinçli olarak demiryolu şirketine ihsan buyrulduğunu düşündürmektedir. Muhtemelen II. Abdülhamid, 5 Mart 1903'te Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile imzalanan Bağdat hattı imtiyaz mukavelesinden sonra, taviz vermeyi göze alarak aynı şirketle petrol imtiyazı için de anlaşmayı uygun görmüştü.

Diğer taraftan İstanbul'da oldukça karmaşık ilişkileri bulunan imtiyaz spekülâtorlerine, nereye varacağı belli olmayan ayrıcalıklar tanımak, zaten bir şekilde kendisiyle anlaşmış bulunan bir şirketten çok daha fazla risk taşımaktaydı. Bu durum, II. Abdülhamid'i ve nezareti, elleri mahkûmmuş gibi demiryolu şirketiyle anlaşmaya ittiği ve aynı şekilde demiryolu şirketinin abartılı taleplerini kabule zorladığı düşünülebilir. Nitekim hukukçulara, ruhsat sözleşmesinin imzalanmasından önce değil de neredeyse üç yıl sonra danışılması petrol imtiyazları konusunda sarayın, demiryolu şirketi dışında başka alternatif bir talebi değerlendirmeye bile almayacağını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Bütün yazışma ve değerlendirmelere rağmen ortadaki mesele henüz kapanmış değildir. Ruhsat sözleşmesine hazineyi temsilen imza atan Ohannes Paşa tarafından, hukuk komisyonunun görüşüne başvurulması kararından bir gün sonra Hazine-i Hassa Tahrirât Kalemine 26 Mart 1907 tarihli bir tezkire gönderilmişti. Burada şirketle cereyan eden yazışmalar özetlendikten sonra, şirketle anlaşma yolunun bulunmadığı takdirde, daha önceki yöntem olan başvurular arasından nezaret menfaatine en yakın müracaat sahibine imtiyaz verilmesi hakkında padişah görüşünün sorulması istenmekteydi. (BOA, Y.MTV. 296/69, 13 Mart 1323) Diğer bir ifadeyle Hazine-i Hassa Nezareti, demiryolu şirketiyle petrol müzakerelerine başladıkları dönemin şartlarına geri dönmek, rafa kaldırılan dosyaları yeniden incelemek veya kendilerine yapılacak yeni başvurulara kapı aralayabilmek için II. Abdülhamid'den izin istiyordu.

Nitekim yaşanan gelişmeler her şeyin eski karmaşık hâle döndüğünün habercisi olacaktı.¹²⁹ Aradan bir sene geçtikten sonra Hazine-i Hassa Tahrirât Kelemi'ne yazılan tezkirede, yaklaşık yirmi yıl boyunca tekrar edilegelen Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrolün önemi vurgulanarak, buradan hareketle İngiliz, Fransız ve Belçikalı sermayedarlardan bazı talipliler zuhur ettiği, işletildiği takdirde bu madenin cidden hazineye büyük fayda sağlayacağı ileri sürülerek, beyhude vakit geçiren nezaretin bu taliplilerle bir an evvel müzakereye başlaması tavsiye ediliyordu. (BOA, ML.EEM. 668/95, 21 Nisan 1324, 4 Mayıs 1908)

1904'ten, Osmanlı Devleti'nde tamamen farklı bir sürecin başlangıcı olan 24 Temmuz 1908 Jön Türk Devrimine kadar, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında başlayan daha sonra da nezaretin kendi içinde devam eden bu yazışmalardan çeşitli çıkarım ve değerlendirmeler yapılabilmektedir.¹³⁰ Ancak maalesef yazışmalar, meselenin şirket tarafından nasıl yorumlandığına dair resmî ifadeler dışında herhangi bir fikir vermemektedir. Belki de şirket, kendini haklı tarafta

¹²⁹ Bu dönemde yeniden gündeme gelen petrolün müzayedeye usulü ile seçilen mültezimler vasıtasıyla işletilmesi meselesi hakkında Ağustos 1908'de Orman Maadin ve Ziraat Nezareti bir ilân yayınlamıştır. Bu müzayede ilânıyla o tarih itibarıyla ne şekilde başvurulacağı ve hangi şartlarla Musul ve Bağdat petrollerinin iltizama verileceği belirlenmişti. İlân metni için bakınız: (BOA, BEO, 3634/272496:3)

¹³⁰ Nezaret ile şirket arasındaki yazışmaların farklı bir değerlendirmesi ve Fransızca versiyonları için bakınız: (Kent, 1976: 18–21 ve 163–169)

görmediğinden veya hukukî olarak bir sonuç elde edemeyeceğini anladığından, belli bir yere kadar ısrar ettikten sonra imtiyaz talebinden vazgeçmiştir.¹³¹

II. Abdülhamid, Alman Deutsche Bank destekli Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne, hem Bağdat demiryolu hattı mukavelesinde yer alan yirmi ikinci madde ile hem de müstakil olarak Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama imtiyazı vererek maden konusunda büyük ayrıcalıklar tanımıştı. Ancak ellerinde doğrudan saraydan gelen her türlü izin, destek ve imkâna rağmen Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık on yıl boyunca, demiryolu şirketi veya genel anlamda Almanlar, petrol konusunda hiçbir ilerleme kaydedememişlerdir.¹³²

3.2. ANGLO-PERS PETROL ŞİRKETİ: İRAN'DAN MEZOPO-TAMYA'YA İMTİYAZ ARAYIŞLARI (1901-1914)

Uluslararası piyasada Osmanlı petrollerinin işletmesine talip olan yalnız Almanlar değildi. Hazine-i Hassa Nezareti bir taraftan Anadolu Demiryolu Şirketi'nin petrol arama ruhsatı başvurusu ve beraberindeki sorunlar ile meşgul olurken diğer taraftan William Knox D'Arcy'in¹³³ İstanbul'da petrol imtiyazları peşinde koşan temsilcileri ile çeşitli müzakereler yürütmekteydi.

¹³¹ Bağdat hattı imtiyazı Almanlara verildikten yaklaşık bir yıl sonra petrol arama ruhsatı da yine demiryolunu inşa edecek şirkete havale edilmiş olmasına rağmen, yukarıdaki yazışmaların yapıldığı tarihlerde ne demiryolu inşaatında ne de petrol aramalarında somut ilerlemeler kaydedildiğini söylemek zordur. Almanlar bu hattı inşa etmeye ekonomik güçlerinin yetmeyeceğini düşünmüş olmalılar ki; 1906 yılında Londra Sefâreti'nden, Osmanlı hariciyesine gelen bir tahrirat, Bağdat demiryolu inşasına İngiliz sermayedarlarının da iştirak edeceğini bildirmektedir. Hatta bu konuda İngiltere ile Almanya arasında bir müddetten beri anlaşmaya çalıştığı ileri sürülerek, Almanya'nın da buna sıcak baktığı ifade edilmektedir. (BOA, HR.İD., 2012/28, 11 Haziran 1906) Sonuç olarak Jön Türk ihtilâline kadar sürüncemede kalan bu konuya, ihtilalden hemen sonra İngilizler doğrudan dâhil olacak ve nihayet 1914'te Bağdat'tan Basra Körfezi'ne uzanacak olan demiryolunu inşa etme imtiyazını Almanlardan devralacaklardır. Almanya'nın demiryolu imtiyazına ek olarak, aynı güzergâhla kesişen ve Mezopotamya olarak isimlendirilen bu bölgede petrol imtiyazı hakkını da elde etmeye çok yanaşmışken, ekonomik sorunlara dayalı olarak tamamlayamadıkları demiryolu inşasını, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tamamen terk edeceklerdir. Böylelikle İngilizler de önceden sahip oldukları Körfez'deki nüfuzlarını savaştan sonra ve hatta bugüne kadar çeşitli uzantılarıyla korumayı başaracaklardır. (Earle, 1923a:24-28; Özyüksel, 2013:431) Ancak Mezopotamya'da petrol imtiyazları meselesi, büyük savaşın öncesi ve sonrasının tartışma konularındaki asıl meselelerden birisi olacaktır.

¹³² Bugünkü Almanya'nın, dünyanın en iyi otomobillerini üretmesine rağmen hâlâ uluslararası rekabette yer alan bir petrol şirketine sahip olmaması, bu konuda çok da becerikli olmadıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹³³ İngiltere'de 1849'da doğan D'Arcy, küçük yaşta babasıyla beraber Avustralya'ya gitti. Orada altın madeni işine girdi. 1880'lerde finansal olarak oldukça iyi bir noktaya gelmişti. Yirminci yüzyılın başından itibaren petrol sektöründe de aktif bir şekilde rol almaya başlamıştır. (Vassiliou, 2009:153)

Encyclopaedia of Britannica'da (2019), İran petrol endüstrisinin öncüsü olarak tanımlanan D'Arcy bu araştırmaya konu olan pek çok kişinin aksine, petrolün peşine İran topraklarında düşmüştü. Hazine-i Hassa Nezareti'nden imtiyaz koparabilmek için onlarca kez ve çeşitli şekillerde başvuru yapmak yerine İran Şahı'ndan, pek az sayılabilecek bir zorlukla imtiyaz elde etmek doğrusu, D'Arcy için ileride büyük bir şans olduğu anlaşılabilecekti. Zira elde edilen bu imtiyaz sonucunda önce Anglo-Pers Petrol Şirketi kurulmuş ve bu şirket zamanla dünyanın en büyük kartellerden birisi olan British Petroleum'a (BP) dönüşmüştü. Bütün bu hikâye, İran Şahı Muzaffereddin'in (d.1853–ö.1907) İran petrol işletme imtiyazını, altmış yıllığına D'Arcy'e devreden antlaşmayı imzalamasıyla başlamıştı.

Aslında İran topraklarındaki petrole İngilizler, ilk defa D'Arcy'in eliyle uzanıyor değillerdi. Britanya'nın İngiltere'de tesis ettiği nüfuz on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Bu dönemde İran'da gittikçe daha da şiddetlenecek olan bir İngiliz-Rus nüfuzundan söz etmek mümkündür. Yüzyılın sonlarına doğru mevcut rekabete bir de petrol unsuru eklenecekti.

Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi İran'da da eskiden beri varlığı bilenen petrole ilk ilgilenen uluslararası girişimci İngiliz kamuoyunun yakından tanıdığı bir isimdi. İleride Reuters Haber Ajansı'nın isim babası ve sahibi olan Baron Julius de Reuter (d.1816–ö.1899), 1872 gibi oldukça erken bir tarihte, petrolü de içeren maden arama imtiyazı ile demiryolları, tramvay, baraj, yol ve sanayi tesisleri inşaatı ruhsatını Nasreddin Şah'tan (Saltanatı: 1848-1896) elde etmeyi başarmıştı.¹³⁴ Ancak hükümet, üzerindeki Rus baskısından dolayı imtiyaz sözleşmesini kısa sürede iptal etmek mecburiyetinde kalmıştı. (Abrahamian, 2011:53) Bu durum Baron'u, İran madenlerine karşı biraz soğutsa da vazgeçirmeye yetmedi. On yedi yıl sonra kısmen İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Drummond

¹³⁴ 1890 yılında Nasreddin Şah ayrıca bir İngiliz Şirketi'ne İran'ın tütününü bütünüyle üretme, satma ve ihraç etme hakkı tanımıştı. Bu imtiyaz, Şah'ın İran'ı yabancıların sömürüsüne açma politikası uyguladığı gerekçesiyle şiddetli bir şekilde protesto edildi. 1891'de Şirazlı bir müçtehit olan Seyyid Muhammed Hassan Hüseyini Nuri Şirazi (1814–1895), imtiyazın iptal edileceği zamana kadar tütün kullanımının yasak olduğunu ilân etti. Bunun üzerine başta Tahran olmak üzere ülkenin birçok kentinde gösteriler düzenlendi. Sonuçta Nasreddin Şah imtiyazı 1892 yılında iptal etmek mecburiyetinde kaldı. Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: (Cleveland ve Bunton, 2009:115-116)

Wolff (d.1830–ö.1908) ve kısmen de İran Gümrük Müdürü General Antoine Kitapçıyan'ın¹³⁵ arabuluculuğu sayesinde yeniden bir imtiyaz talebinde bulundu.

Baron Julius de Reuter'in ikinci olarak yaptığı imtiyaz başvurusu da kabul edilince, “Persian Bank Mining Rights Corporation” (Pers Bankası Maden Hakları Şirketi) adıyla bir kumpanya kurarak çalışmalara başladı. Şirket üç kuyu açmış olmasına rağmen, beş yıl sonunda yerel engeller ve kötü yönetime bir de Baron'un ölümü eklenince eldeki sermayenin ancak %30'u kalabilmişti. Daha kötüsü ise ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalan şirketin 1899 yılında kapanma noktasına gelmesiydi. Bu bahtsız gidişata ve dar ekonomiye şirket yetkilileri bir dur diyebilmek için Paris'te bulunan Drummond Wolff'a başvurarak yardım talep ettiler.

General Kitapçıyan, bu anda yeniden devreye girecekti. 1900 yılı Paris Sergisi'nde İran'ın baş temsilcisi olarak bulunduğu esnada eski İngiliz Tahran Büyükelçisi Drummond Wolff ile tanışmıştı. Ayrıca Reuter'in özel sekreteri Edouard Cotte, Kitapçıyan'ı -daha önce bahsi geçen- Jacques de Morgan'ın İran petrolleriyle ilgili raporundan haberdar etmişti. Wolff, Cotte ve Kitapçıyan İran petrollerini işletme konusunda zaman zaman görüşmekteydi. (Mikdashi, 1966:9-12) Baron Reuter'in, İran'da faaliyet gösteren ve iflasa sürüklenen şirketini kurtarabilecek kişi olarak bu üçlü, Wolff'un arkadaşı William Knox D'Arcy üzerinde fikir birliğine varmıştı. (Ferrier, 1982:32-37) Sonuç olarak Wolff'un, şirkete bir kurtarıcı olarak teklif edeceği şahıs, William D'Arcy'den başkası olmayacaktı. (Longhurst, 1959:15–19)

O tarihlerde Avustralya'da altın ticaretiyle uğraşan D'Arcy, böylelikle İran petroleri imtiyazını adeta avucunun içinde bulmuştu. Kendisine neredeyse 5.500 kilometre uzaklıkta bulunan bir coğrafyada ve oldukça riskli olan petrol konusunda yatırım yapmak D'Arcy açısından kumar oynamaktan başka bir şey değildi. Daniel Yergin'in de isabetli

¹³⁵ General Kitapçıyan (General Antoine Kitabgi Khan 1843-1902), Ermeni Katoliklerinden ve İran tebaasından olduğu Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. (BOA, A.} MKT.MHM, 631/9, lef 1 ve 2, 14 Teşrinievvel 1312/26 Ekim 1896) Ancak erken tarihli bir Hariciye iradesinden Kitapçıyan'dan bahsedilirken “İran rüsumat müdürü tebaa-i Devlet-i Aliye'den Mösyö Anton Kitapçı'ya” ifadeleri kullanılmış ve İran Devleti tarafından kendisine üçüncü rütbeden bir “şir ü hurşid nişanı” verildiği, bunun kabul edilmesinin talep edildiği belirtilmiştir. (BOA, İ.HR, 290/18204, lef 1 ve 2, 9 Haziran 1299/21 Haziran 1883) Dolayısıyla Antoine Kitapçıyan'ın önceden Osmanlı vatandaşı olduğu ve sonradan İran vatandaşlığına geçmiş olabileceğini belirtmek gerekir. Ayrıca Kitapçıyan'ın Beyoğlu'nda arsasının bulunması ve bunu sattığına ilişkin belgelerin olması bu ihtimali güçlendirmektedir. (BOA, HR.UHM, 259/32, lef 1 ve 2, 17 Mart 1304/29 Mart 1888) General Antoine Kitapçıyan hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: (Ferrier, 1982:29-59)

bir şekilde ifade ettiği gibi İran’da petrol konusunda yatırım yapmaya karar veren D’Arcy, bu girişimiyle Ortadoğu petrol endüstrisinin kurucusu olarak tarihe geçmiştir. (2009:119)

Öte yandan bu imtiyazın, yukarıda anlatıldığı şekliyle doğrudan D’Arcy’ye gitmediğini düşünenler de vardır. Osmanlı petrolleriyle yakından ilgilenen Kalust Sarkis Gülbenkian, D’Arcy’nin petrol imtiyazını hatıralarında anlatırken, söz konusu imtiyazı Kitapçıyan’nın öncelikle kendisine teklif ettiğini ileri sürmektedir. İfadelerinden pişmanlık duyduğu anlaşılan Gülbenkian’a göre elinin tersiyle ittiği bu fırsatı, D’Arcy adeta havada kapmıştı:

Tarihini çok iyi hatırlamıyorum –1895 ile 1900 tarihleri arasında olmalı– şimdiki Anglo Pers Şirketi’nin [Anglo Persian Oil Company] sahip olduğu imtiyazlar uzun süre sürün-cemede kalıyor ve hiç kimse onlarla ilgilenmiyordu. Bir Ermeni ve İran Gümrük Müdürü olan Kitapçı’nın bu imtiyaz için 15.000 pounda ihtiyacı vardı. Ben Sayın Kitapçı’yı yakından tanırdım. Bu işi arkadaşım [Frederic] Lane’e teklif ettim. [Henry] Deterding’e de inanıyordum. Fakat hepimiz düşündük ki bu iş çok vahşi bir kedi olabilir. Oldukça spekülatif görüldüğünden bunun ancak bir kumarbazın işi olabileceğini zannettik. Bu iş bizim üçlü grubumuza [Gülbenkian, Lane ve Deterding] göre değildi. Avusturalya ve başka yerlerde büyük bir maden borsacısı olan Bay D’Arcy’in, bizzat kendisinin ilgilendiği ve fikrimce İskoç yardımıyla şirkete dönüştürdüğü bu işi, ben reddetmiştim. Bugün D’Arcy, petrol işinde bir öncü olarak düşünülür. Halbuki gerçeği söylemek gerekirse o büyük bir kumarbazdır. Onun başarısı, endüstriyel ya da ekonomik basiretten ziyade büsbütün şansa bağlıydı. (Gulbenkian, 1948:6–7)

D’Arcy’nin, Gülbenkian gibi petrol konusunda tecrübeli olmadığı açıktı. Ayrıca ne iyi bir girişimciydi ne de mühendislik deneyimi bulunmaktaydı. Hele İran hakkında duyumlardan başka bilgiye sahip değildi. (Ferrier, 1982:48) Ancak o dönemin neredeyse bütün zengin iş adamlarında olduğu gibi D’Arcy’nin de petrole ilgisi olduğu muhakkaktı. Zira 1892’de İran petrolleri hakkında daha önce bahsi geçen Fransız mühendis Morgan’ın raporu D’Arcy’nin de dikkatini çekmişti. (Longrigg, 1954:17) Yine de unutmamak gerekir ki Gülbenkian gibi doğrudan petrol işinde olan birisinin bile reddettiği böyle bir imtiyazı, D’Arcy’nin kabul etmiş olması, başlangıçta bir “şanstan” öte, oldukça pahalıya mal olabilecek bir riskti.

Söz konusu bu riski göze alan D’Arcy, İran Şahı’nın da kabul edeceği şartların belirlenmesiyle birlikte antlaşma metnini imzalamaya hazırды. Müzakereleri başlatmak üzere özel sekreterinin kuzeni Alfred Marriott’u Tahran’a gönderen D’Arcy, jeolog H.T. Burls’u da İran petrolleri konusunda teknik bir rapor hazırlamakla görevlendirmişti. Alfred Marriott’un arkasından müzakerelerde bulunmak üzere General Antoine Kitapçıyan ile Edouard Cotte de 23 Mart 1901’de Paris’ten ayrılarak Tahran’a gitmişti. (Ferrier, 1982:33)

Nihayet kısa süren müzakereler sonucunda uzlaşma sağlanan antlaşma metni İran Şahı Muzaferredin'in bir Londra seyahati esnasında İngiltere kabinesinin talebi üzerine, 28 Mayıs 1901 tarihinde parafe edildi.¹³⁶ Böylece D'Arcy'in elde ettiği petrol imtiyaz zamanla daha da önem kazanmış, bir asırdan uzun bir süredir Ortadoğu'da faaliyet yürüten ve pek çok olaya etki eden Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin doğmasına zemin oluşturmuştur.

3.2.1. D'Arcy'nin Petrol İmtiyazı Mukavelesi ve Osmanlı İmtiyazları

İran Şahı ile William Knox D'Arcy arasında imzalanan bu imtiyaz antlaşması birçok açıdan kendine has özellikler taşımaktadır. Her şeyden önce bu mukavele, Osmanlı Devleti'ne teklif edilen imtiyaz antlaşmalarının kapsadığı coğrafyadan çok daha geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Ayrıca D'Arcy sadece arama ruhsatı değil, bununla birlikte işletme ve daha birçok imtiyazı elde etmişti. İran Şahı'nın İngiliz girişimciye tanıdığı haklar, Osmanlı Devleti'nden talep edilen imtiyazlar ile karşılaştırıldığında, D'Arcy'in ne kadar geniş bir ayrıcalık elde ettiği daha iyi anlaşılır. Örneğin Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'nin imtiyaz için sunduğu imtiyaz teklifinde veya ikinci bölümde ele alınan Toussaint Rouzaud'nun işletme imtiyazı talebi için hazırladığı mukavelede olduğu gibi araştırma veya keşif ruhsatı dışında teklif edilen herhangi bir işletme imtiyazını, Hazine-i Hassa Nezareti müzakereye bile yanaşmamıştı.

Buna karşılık İran'ın, petrol arama ruhsatına ek olarak işletme imtiyazını da vermiş olması, her iki devletin bu konudaki tutumlarının farklılığını göstermektedir. Aynı şekilde bu durum, Osmanlı makamlarına sunulan ancak kabul edilmeyen mukavele teklifleriyle, İran'ın kabul ederek yürürlüğe koyduğu imtiyazı mukayese etme imkânı tanımaktadır. Ancak öncelikle, Ortadoğu'yu gelecek bir yüzyıl boyunca etkilemiş olan hatta bugün bile etkisini devam ettiren bu imtiyaz mukavelesinin ihtiva ettiği hükümleri kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

İran Hükümeti ile antlaşma metninde yer aldığı şekliyle “Grosvenor Square sokağında 32 numarada sâkin” William Knox D'Arcy arasında 28 Mayıs 1901 tarihinde

¹³⁶ Antlaşmayla ilgili değerlendirmeler için bakınız: (BOA, DH.EUM.VRK., 13/28, 9 Ağustos 1330, 22 Ağustos 1914; Mikdashi, 1966:12-13; Lorimer, Cilt:4, 1986:1768; Lorimer, Cilt:7, 1986:150)

imzalanan mukavele on sekiz maddeden oluşmaktaydı. İran petrollerini gerçek değerinden çok daha ucuza İngilizlere havale eden antlaşma ile İran hükümeti, devletin her tarafındaki petrol ve türevlerinin araştırma, çıkarma, işletme ve bunları ticarete elverişli bir hale getirme, hatta ıslah etme ve taşıma hakkını özel bir imtiyazla, altmış yıllığına D’Arcy’ye devretmeyi kabul etmişti Taşıma vasıtası olarak döşenecek borular ve gerekli dağıtım şubeleri ile açılacak kuyu; hazine ve fabrika gibi bina tesis ve idare etme hakkı da yine aynı antlaşmayla imtiyaz sahibi olan şahsa yani D’Arcy’e devredilmişti.

Yapılacak olan bütün bu faaliyetlerin tamamı veya bir kısmı eğer ziraata uygun olmayan İran’ın miri arazisinde gerçekleştirilmesini imtiyaz sahibi talep ederse bu araziyi meccanen kendisine terk edecekti. Ancak ziraata uygun arazilere imtiyaz sahibinin ihtiyaç duyduğu durumlarda, bunları satın alabilecekti. Fiyat ise eyaletçe cari olan meblağlar üzerinden belirlenecekti. İmtiyaz sahibi, kutsal bölgeler ile bunları iki yüz arşın genişliğinde saran bir daire içerisinde yer alan araziler bu imtiyazın kesinlikle dışında bırakılacağını kabul etmekteydi. Ayrıca Şuster¹³⁷, Kasr-i Şirin¹³⁸ ile Kirmanşahan¹³⁹ vilayeti ve Buşir¹⁴⁰ yakınlarındaki Daleki’de mevcut üç petrol madeni hâl-i hazırda başkalarına ihale edilmiş ve bu madenlerden yıllık iki bin tümen hükümete gelir sağlandığından, imtiyaz sahibi bu iki bin tümeni yıllık olarak hükümete ödemesi şartıyla söz konusu üç petrol madeninin de imtiyaza dâhil edilebileceğine karar verilmişti. Buna ilaveten, döşenecek boruların güzergâhı da imtiyaz sahibinin tayin edeceği mühendislerin inisiyatifine bırakılmıştı.

Her ne kadar antlaşma bütün İran topraklarında bulunan petrolleri içerisine alacak şekilde düzenlenmişse de bazı bölgeler imtiyaz kapsamının dışında tutulmuştu. Buna göre

¹³⁷ Basra Körfezi’nin yaklaşık 250 kilometre kuzeyinde bulunan Şuster (Arap literatüründe Tuster), Huzistan eyaletine bağlı bir şehirdir. Geniş bilgi için bkz: (Kramers, 2001b:586–587)

¹³⁸ İran’ın kuzey batısında ve Basra Körfezi’nin kuzeyinde bulunan Kasr-ı Şirin şehri, özellikle Bağdat–İran arasındaki ticari ilişkilerde öteden beri önemli bir geçiş noktasını oluşturmuştur. Geniş bilgi için bkz: (Streck, 2001:393–396)

¹³⁹ Aynı isimdeki eyaletin merkezi olan Kirmanşah, Basra Körfezi’ne yaklaşık 800 kilometre uzaklıktadır. Geniş bilgi için bkz: (Kramers, 2001a:821–823)

¹⁴⁰ İran’ın başlıca liman şehirlerinden olan Buşir (Bender Buşir olarak da bilinmektedir) Basra Körfezi yakınlarında bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: (Streck, 2001:827–828)

Azartacan [Azerbaycan], Gilân¹⁴¹, Mâzenderân¹⁴², Astrabâd¹⁴³ ve Horosan¹⁴⁴ eyaletleri imtiyaz kapsamında değildi.¹⁴⁵ Ancak hükümet güney İran'daki nehirlerle veya Basra'nın güneyine doğru boru inşa etme hakkını hiçbir şekilde başka bir şahsa bahşetmeyeceğinin özellikle altını çizmekteydi. Ayrıca yapılacak olan bütün faaliyetler sonucunda elde edilecek madenin her türlü vergiden muaf tutulacağı açık bir şekilde ifade edilmekteydi.

İmtiyaz sahibi yapacağı ön çalışmalar sonucunda petrol madeninin mevcut olup olmadığını öğrenince, derhal İran Hükümeti'ne rapor etmekle sorumluydu. Eğer bu rapor hükümetin hoşlanacağı bir şekilde olursa imtiyaz sahibine kuyu açma ve diğer çalışmaları yürütmesi için salahiyyet verilecekti.

Ayrıca İran Hükümeti petrol imtiyazı çerçevesinde, nizamnamesini belirleme ve müdür tayin etme salahiyyetini D'Arcy'ye bıraktığı, bir veya daha fazla şirket kurma hakkı da tanımaktaydı. Bununla birlikte işletme şirketi ile imtiyaz sahibi arasında bir kontrat imzalandıktan sonra en geç bir ay içerisinde şirket İran Hükümeti'ne, nakit olarak yirmi bin İngiliz sterlin ödemesi şart koşulmuştu. Dahası şirket veya şirketler senelik gelirin yüzde on altısını her yıl İran Hükümeti'ne ödemesi gerekiyordu. Ayrıca hükümet bir komiser tayin edecek ve şirketin müdürleri, şirket tarafından maaşı ödenecek olan bu komiserin görüşüne başvuracaktı.

Diğer taraftan şirketin istihdam edeceği müdür, mühendis, memur ve ustabaşılar hariç olmak üzere diğer bütün amele İran tebaasından seçilmesi kararlaştırılmıştı. Buna karşılık halkın mahalli olarak ihtiyaç duyacağı petrolü ücretsiz olarak karşılamayı imtiyaz sahibi kabul ediyordu. D'Arcy ve onun kuracağı şirkete yönelik her türlü korumayı İran Hükümeti taahhüt ediyor ancak bu durumda şirketin hiçbir bahane ile zarar ve ziyan talep

¹⁴¹ İran eyaletlerinden biri ve Azerbaycan sınırına yakın olan Gilân, Hazar Denizi'nin güneyinde ve Kazvin şehrinin batısında bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Huart, 2001:782-783)

¹⁴² İran'da Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan bir eyalettir. Gilân eyaletinin batısında bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: (Vasmer, 2001:420)

¹⁴³ Bugünkü adı Gûrgan (Cürcan) olan şehirdir. İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Gûlistan Eyaleti'nin idari merkezidir.

¹⁴⁴ İran'ın doğusunda bulunan ve geniş bir arazi teşkil eden Horasan, Ceyhun Nehri'nin güneyinde ve Hindi-Kuş'un kuzeyindeki şehirleri ihtiva etmektedir. Detaylı bilgi için bkz: (Yver, 2001:560)

¹⁴⁵ Bu beş eyaletin imtiyaz kapsamının dışında bırakılmış olması Rusya'nın yüzyılın başında İran topraklarındaki etkisini göstermektedir. Daha önce Baron Reuter'in imtiyazının iptal olmasında etkisi olan Rus nüfuzu, bu sözleşmeye petrolün yoğun bir şekilde bulunduğu ve Rus sermayedarlar ile Nobel kardeşlerin uzun süredir işlete geldiği Azerbaycan ve ona yakın petrol sahalarının ilâve edilmesini engellemiş gözükmektedir. Muhtemelen Kuzey İran'da rekabeti kendi lehlerine olacak şekilde düzenlemeye çalışan Ruslar, İngilizleri Basra ve civarına hapsedmeyi düşünmüşlerdir.

edemeyeceği şart koşuluyordu. Benzer şekilde, şirketin imtiyaz kapsamında inşa edeceği binalar hükümetin malı sayılacak ve şirket bunlar için herhangi bir tazminat istemeyecekti. Şirket, kurmayı vaat ettiği şirketlerin en az birini, bu imtiyazın yürürlüğe girdiği tarihinden itibaren iki sene içerisinde teşkil etmezse bu imtiyaz mukavelesi maddeleri yok hükmünde olacaktı. Mukavelenin sağladığı imtiyazların yürütülmesi esnasında herhangi bir ihtilâfın ortaya çıkması halinde hakemlerin tayin edileceği kararlaştırılmıştı. Son olarak Fransızca ve Farsça olarak hazırlanmış olan mukavelenin söz konusu ihtilaf halinde Fransızcasının geçerli olacağı, taraflar arasında kabul edilmişti.¹⁴⁶

Aslında bu mukavelede yer alan hususlar, en azından bu tarihe kadar Hazine-i Hassa Nezareti'nde müzakere edilen imtiyaz teklifleriyle birlikte değerlendirildiğinde, nezaretin kesinlikle kabule yanaşmayacağı şartlar ihtiva ediyordu. Bir defa nezaret, sadece iki vilayetten ibaret Musul ve Bağdat için imtiyaz vermeye yanaşmadığı hâlde, İran Hükümeti devletin kuzeyindeki beş eyalet hariç, bütün ülke topraklarındaki petrol madenlerini İngilizlerin adeta emrine amade kılmıştı. Kaldı ki mevzu bahis olan bu imtiyaz, Hazine-i Hassa'nın zoraki vermiş olduğu petrol arama ruhsatının ötesinde, çok daha fazla ayrıcalıklar içermektedir. Mukavelenin ilk maddesinin özellikle altını çizmekte yarar vardır:

Hükümet-i İraniye işbu mukāvelenāme ile sahib-i imtiyaza memālik-i İraniye'nin her tarafında tabii gaz, petrol, asfalt ve (ozokerite) taharri ve istihsal etmek, işletmek ve bunları ticarete elverişli bir hāle ifrağ ve ıslah ve nakl ve say' etmek imtiyaz-i mahsusu ve münhasırını tarih-i mukavelenāmeden itibaren altmış sene müddetle i'ta eyler.

Bu madde ile İran Hükümeti altmış sene gibi uzun bir süre boyunca, bütün petrol ve türevlerinin her türlü muamelesini içeren ve son derece kapsamlı olan bir imtiyazla petrolle ilgili yapılabilecek bütün faaliyetlerin hakkını D'Arcy'ye devretmişti. Osmanlı'ya sunulan mukavele tekliflerinde yer alan ve talip olan mültezime ciddi sorumluluklar yükleyen cezaî yaptırımların hiçbirisi D'Arcy'nin imtiyaz mukavelesinde bulunmamaktadır. Söz gelimi Toussaint Rouzaud'un kabul edilmeyen mukavele teklifinde yer alan; imtiyazı elde eden mültezime altı aydan fazla maden işletmesini durdurduğunda veya ödemesi gereken vergiyi zamanında ödemediği takdirde beş yüzden, iki bin beş yüz altına kadar nakdî cezaya çarptırılacaktı. D'Arcy ise elindeki imtiyazın iptal edilmesi

¹⁴⁶ Mukavelenin tam transkripsiyonu için bu çalışmanın ekler kısmına bakınız.

durumunda herhangi bir cezaî yaptırıma uğratılacağına dair hiçbir yaptırım, antlaşma metninde yer almamaktaydı.

Bütün bunlara rağmen kabul etmek gerekir ki, Hazine-i Hassa'ya yapılan tekliflerdeki bazı ağır şartlar da D'Arcy imtiyazına konu olan mukavele içerisinde yoktur. En azından demiryolu şirketinin Hazine-i Hassa'ya gönderdiği ancak müzakereye bile yanaşılmayan sözleşme teklifinde yer aldığı gibi; mukavele süresi boyunca imtiyaz sahibi dışında hükümetin hiç kimseye, herhangi bir petrol imtiyazı vermemesi gibi bir şart koşulmamıştı. Veyahut yine aynı mukavelede yer aldığı şekliyle, demiryolu şirketinin petrol arama ve çıkarma amacıyla kendisine imtiyaz olarak verilen araziye tasarrufu altına alma gibi bir talebi D'Arcy hükümetin önüne şart olarak koymamıştı.

Öte yandan D'Arcy ile İran Hükümeti arasında imzalanan imtiyaz mukavelesinin Farsça sureti, eş zamanlı olarak Osmanlı makamlarının da eline geçmişti. Ayrıca Farsça metin aynı zamanda Türkçeye de tercüme edilmişti.¹⁴⁷ Bununla birlikte oldukça önem arz eden ve uzun müzakerelerden sonra imzalanan bu mukaveleyi basının İngiltere ile İran arasında sıradan bir ticari antlaşmaymış gibi değerlendirmesi oldukça şaşırtıcıdır. *İkdam* gazetesindeki haber sadece şu bilgileri içermektedir: “28 Mayıs Efrençi tarihiyle Ajans Nasyonal Şirketi'nin Londra'dan aldığı bir telgrafnâmede İran ile İngiltere arasında yeni bir ticaret muahedenâmesi akd olunduğu iş'ar ediliyor.” (İkdam, 17 Mayıs 1317/30 Mayıs 1901:3) Ortadoğu'nun gelecekte doğrudan kaderini etkileyecek olan bu imtiyaz hakkında, *Malumat* gazetesinin haberi çok daha kısa ve sadedir: “İngiltere ile İran arasında yeni bir muahede-i ticariye akd olunduğu mervidir.” (Malumat, numara: 289, 16 Mayıs 1317/29 Mayıs 1901:4) Osmanlı matbuatının haberleri uluslararası ajanslarından elde ettiği düşünüldüğünde; aslında dünya basını da yapılan antlaşmanın içeriğinden çok fazla haberdar olmadığı düşünülebilir.

Longrigg'in ifadesiyle “son derece spekülâtif” bir imtiyazla (1954:17) D'Arcy'ye bu kadar geniş ayrıcalıklar tanınarak İran topraklarında bulunan petrolü arama, çıkarma, işleme ve satma hakkının verilmesi, kesinlikle bir rastlantı sonucu değildi. İngiliz şirketler petrol imtiyazından önce Karun nehrindeki taşımacılık hakkını, devletin güneyinde

¹⁴⁷ Mukavelenin Farsçası için (BOA, HH.THR., 255/73), Türkçesi için (BOA, HR.İD., 1233/32; BOA, HR.SYS., 707/1) ve İngilizcesi için (Hurewitz, Cilt 1, 1972:249–251; Ferrier, 1982:640–643; Naqbi, 2002:401–404)'e bakınız.

telgraf hatları ile yolları inşa etme ruhsatını ve banknot basımında tam yetkili Imperial Bank'ı kurma hakkını elde etmişti. (Abrahamian, 2011:53) Bütün bunlar İngiliz sermayesini belli bir seviyeye kadar, İran ekonomisi üzerinde nüfuz sahibi yapmıştı. Bundan dolayı D'Arcy imtiyazına yol açan sebepleri biraz da İran'ın, 1900'lerin başında artık bir dar boğaza giren ekonomisinde aramak gerekmektedir. Şah'ın sıcak paraya ihtiyaç duyması, İngiliz sermayedarların kendisini bir müddet rahatlatacak malî desteği Muzafferedin Şah'ı oldukça motive etmişti. (Ritchie, 1995:9)

Bu durum mukavele maddelerine de yansımıştır: Hatırlanacağı gibi sözleşmede birden fazla şirketin kurulmasına izin verilmiş ve bu şirketlerin en az birinin imtiyaz tarihinden en geç iki yıl içinde kurulması şart koşulmuştu. Petrol bulunup bulunmamasına bağlı olarak değil de sadece imtiyaz tarihinden sonraki iki yıl içerisinde şirket teşekkülünün şart koşulması, Şah'ın malî desteğe ihtiyacını açık bir şekilde göstermekteydi. Zira ilk şirket kurulduktan sonra ve en geç bir ay içerisinde imtiyaz sahibi olarak şirket, İran Hükümeti'ne yirmi bin sterlin nakit ödemeyi taahhüt etmekteydi. Buna ek olarak kurulacak her bir şirketin petrol faaliyetleri sonucunda elde edilecek net gelirin yüzde on altısı da İran Hükümeti'ne verilecekti.

Konuya D'Arcy açısından bakıldığında, onu da böyle bir imtiyazı elde etmeye motive eden şey İran Şahı'ndan çok da farklı değildi ve daha da zenginleşmek istiyordu. Açıkça söylemek gerekirse, yöntemi farklı olsa da tıpkı Şah gibi o da paranın peşindeydi. 50'li yaşlarda bulunan D'Arcy, zaten Avustralya'daki altın madeninden büyük bir servet kazanmıştı. İran petrol imtiyazını aldığı tarihlerde, Avustralya'da ilgilendiği işle ilgili olarak Mount Morgan altın şirketinin yönetim kurulu başkanlığı görevini yürütmekteydi. (Ritchie, 1995:9) Kendisine büyük bir servet kazandıran altın madeni işini yeterli görmediği anlaşılan D'Arcy, İran'daki petrole yönelmişti.¹⁴⁸

D'Arcy'nin daha çok kazanma hırsı İran petrol imtiyazını elde etmiş olmakla sönmecektir. Buna ilâveten D'Arcy bir de Mezopotamya petrol imtiyazları peşine düşecek ve kısa süre içerisinde İngiltere Hükümeti'nin bu konuda desteğini alacaktı. Zira Mezopotamya petrolleri imtiyazını İngiliz sermayedarlardan başka, Alman, Belçika veya herhangi bir devlet elde edecek olursa, zaten demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesiyle

¹⁴⁸ D'Arcy imtiyazı ve bunun finansal yönden değerlendirmeleri için bakınız: (Mikdashı, 1966:12-21 ve 25-57)

tartışma konusu olan Körfez'deki İngiliz çıkarları daha çok zarar görebilirdi. Fakat bunun tam tersi düşünüldüğünde yani Körfezin kuzeyindeki İran topraklarında bulunan petrol imtiyazına ilâveten bir de Basra'ya kadarki bölgenin petrol imtiyazları İngiliz sermayedarların elinde olursa, bütün bu coğrafya malî açıdan Britanya'nın kontrolü altına girmiş olacaktı. (Black, 2011:32)

3.2.2. D'Arcy ve Mezopotamya Petrolleri

Kısa süre içerisinde Mezopotamya petrolleri için çeşitli girişimlerde bulunan bu zengin iş adamı, peşinde olduğu Musul ve Bağdat vilayetindeki petrol arazilerinin, İran'ın güney bölgesi kadar تنها olmadığını anlaması uzun sürmeyecekti. Üstelik Körfez'in Irak kısmında işlerin, İran tarafında olduğu gibi yürümediğini de yine kısa zamanda fark edecekti. Osmanlı'dan veya yerel dinamiklerden kaynaklanan sorunlara ek olarak, Mezopotamya bölgesine demiryolunun ulaşması gündeme geldiği günden beri, bölgede başta Almanlar olmak üzere, bazı İngiliz şirketlerin de içinde yer aldığı uluslararası rakipler ortaya çıkmaya başlamıştı. Almanlar bölgeye inerken D'Arcy onların karşısında nasıl bir rakip olarak belirmişse, D'Arcy'nin Osmanlı makamları ile ilişkiye geçmeye çalışacağı bu dönemde de karşısında Alman muhalefeti bulacaktı. İran'da yaptığı gibi D'Arcy, İstanbul'da da kendisini temsilen bir vekil bulundurmuş ve bu vekil aracılığıyla gerekli başvuruları ve müzakereleri kendisi Londra'dan yönetmişti.

İran imtiyazını elde ettikten hemen sonra D'Arcy, Mezopotamya petrolleri imtiyazını da temin etmek amacıyla, aynı zamanda İran'daki petrol imtiyazı görüşmelerini de yürüten, eski Fransız diplomatı ve asistanı Alfred L. Marriot'u görüşmeleri başlatmak için 1901'de İstanbul'a gönderdi. Ancak on sekiz ay gibi bir süre İstanbul'da kalmasına ve binlerce pound harcamasına rağmen Marriot, hiçbir ilerleme kaydedemedi.¹⁴⁹ Sonuçta 1903 yılında yerini Herbert Edward Nichols'a bırakarak Londra'ya döndü. (Longrigg, 1954:17 ve 28; Kent, 1976:17)

Edward Nichols'un İstanbul'da yürüttüğü müzakerelerin detaylarına geçmeden önce, yukarıdaki gelişmelerin ortaya çıkardığı bir soruya cevap aranmasında yarar vardır.

¹⁴⁹ Bu tarihlerde İstanbul'da, Thomas English'in de Habip Melhame ile hem şahsı hem de D'Arcy adına imtiyaz müzakereleri yürüttüğü hatırlanmalıdır. Detaylı bilgi için bu araştırmanın birinci bölümünün, ikinci kısmına bakılabilir.

Musul ve Bağdat'ın hemen yanı başındaki İran vilayetlerinde petrol aramaya başlayan D'Arcy grubunun faaliyetlerini, Osmanlı makamları ve özellikle petrol konusunda hassas davranan Hazine-i Hassa Nezareti nasıl görmekte veya değerlendirmektedir? Açıkçası Osmanlı devlet adamlarının bir yönüyle kendilerini doğrudan ilgilendiren İran petrol imtiyazı ve devamındaki gelişmeleri yakından takip ettiklerini iddia edebilmek için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne Musul ve Bağdat'tan gönderilen birkaç şifreli telgrafta yer alan kırık dökük bilgilerden başka bölgedeki çalışmalar hakkında herhangi bir malumat bulmak mümkün olamamıştır.

Bu ilgisizliğe karşılık, D'Arcy ile İran Şahı arasında imzalanan mukavele suretinin hem Farsça hem de Türkçe tercümesinin Hariciye Nezareti dosyalarında eş zamanlı olarak yer almış olması, bunun Osmanlı'nın Tahran sefaretinden gönderilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Belki de Osmanlılar, bu mukavele kopyalarını İstanbul'da D'Arcy'nin temsilcisi olarak bulunan Alfred L. Marriott vasıtasıyla elde etmişti. Her ne şekilde olursa olsun mukavele suretinin Osmanlı makamlarına ulaşmasına rağmen arkasından atılan adımları ve yürütülen çalışmaları aynı derecede takip etmemiş olmaları ilginçtir. Özellikle Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrolü işletmek amacıyla yapılan onca başvuru ile meşgul olan Hazine-i Hassa Nezareti, böyle bir imtiyaz mukavelesini gördükten sonra, bu imtiyazı elde eden şirketin bir şekilde kendi petrol alanlarıyla da ilgilenmeye başlayacağını düşünmüş olmalıdır. II. Abdülhamid'in 1902 tarihli, Musul vilayetindeki petrol imtiyazlarına ait tasarruf hakkının Hazine-i Hassa'da bulunduğunu yineleyen iradesini bu gelişmelerin bir sonucu olarak da değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı makamlarına ulaşan kırık dökük bilgilere gelince; Musul valisi Mustafa Nuri Paşa'nın¹⁵⁰ Dâhiliye Nezareti'ne 1 Kasım 1902'de gönderdiği şifreli bir telgrafta, petrol imtiyazını alan İngiliz D'Arcy'nin Kasr-ı Şirin'deki çalışmaları hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Vali Nuri Paşa, İngilizlerin, Kasr-ı Şirin'de maaşlı amele tutarak oldukça büyük bir bina inşa etmeye giriştiklerini aktarmaktadır. Bu konuda Paşa'nın Kerük ve Süleymaniye mutasarrıflıkları vasıtasıyla yaptığı soruşturma sonucunda ulaştığı bilgiler kısaca şöyledir:

¹⁵⁰ Haziran 1902 ile Eylül 1905 arasında Musul valiliği yapan Mustafa Nuri Paşa hakkında daha detaylı bilgi için bkz: (Hut, 2006:153–155)

İmtiyazı alan D'Arcy, süvarilere yirmişer, piyadelere de onar kuruş yevmiye vererek oldukça büyük, ahşap bir bina inşa etmeye teşebbüs etmişler fakat henüz petrol kuyuları açmaya başlamamıştı. Ayrıca kendisine ulaşan bilgiler arasında Kasr-ı Şirin'in bir saat etrafındaki meraları kendilerinin ihtiyacı olduğundan bahisle yakarak, buna itiraz edenleri de menettikleri ve bölgeye oldukça fazla alet ve edevât nakletmeleri de bulunmaktaydı. Musul valisine göre, Kasr-ı Şirin'in, Bağdat vilayetine bağlı Hanekin kazasına yani padişah emlâkine daha yakın olduğundan, o vilayete sorularak daha detaylı bilgi elde edilebilecektir. Ancak kendisi de bu civarlarda bulunduğundan ulaşacak bilgileri peyderpey bildirmeye devam edeceğini yazmaktadır.

İran'daki petrol çalışmalarından haberdar olan Nuri Paşa'nın, telgrafında asıl vurgulamak istediği şey ise Musul'da bulunan ve nehirlerle akarak zayı olup giden petrol madenlerinin ya Hazine-i Hassa vasıtasıyla ya da herhangi bir şirkete devredilerek işletilmesinin gerekliliğini hatırlatmaktı. Paşa, böylelikle önemli bir menfaat kazanılacağı, dahası İran'daki İngiliz şirketiyle fevkalade bir rekabete de girişilebileceğini düşünmekteydi. (BOA, DH. ŞFR., 296/41, 19 Teşrinievvel 1318)

Musul valisinin amacı, her ne kadar kendi vilayeti içerisindeki petrol madenlerinin işletilmesi konusunu nezarete hatırlatmak olsa da D'Arcy'nin, imtiyaz aldıktan hemen sonra Kasr-ı Şirin'de başladığı petrol arama çalışmaları hakkında bilgiler aktarması oldukça önemlidir. Hatırlanacağı gibi Hazine-i Hassa pek çok başvuruyu ciddiyetten uzak bulduğundan reddetmiş veya bunların imtiyaz spekülâtorlerine bağlı müracaatlar olduğunu düşünerek yabancıların eline düşecek endişesiyle başvuruları kabul etmemişti. Buna ilaveten nezaret de işletecek yerli kaynağa ve tekniğe sahip olmadığından hiçbir şekilde bu madenlerden faydalanılamamıştı. Nuri Paşa'nın, Musul petrollerini aramak ve işletmek için yapılan bütün bu başvurudan habersiz olması düşünülemezdi. Muhtemelen İran'daki gelişmeleri haber vererek, nezareti Musul petrollerini işletmeye teşvik edeceğini düşünmüştü. Nitekim 23 Mart 1903'te, Musul valisinin gönderdiği bilgileri içeren başka bir tezkire Hazine-i Hassa Nezareti'ne ulaşmıştı. (BOA. HH.THR., 245/13:14, 10 Mart 1319)

Hazine-i Hassa'nın veya Dâhiliye Nezareti'nin Vali Nuri Bey'in teklifi doğrultusunda detaylı bilgi için Bağdat vilayetine konunun sorulup sorulmadığına dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Bağdat vilayetinden 10 Mayıs 1903'te, vali

vekili Feyzi imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, Hanekin Kaymakamlığı tarafından bildirilen bir köprünün daha fazla zarar görmemesi amacıyla buradan arabalarla taşınan malzemelerin hamallar vasıtasıyla köprüden geçirilmesine dair vilayet meclisinde alınan karar haber verilmekteydi. Vali vekiline göre taşınan söz konusu bu malzeme İran’da petrol çıkarmak için kullanılan bir takım alet ve edevattan ibaretti. (BOA. DH. ŞFR., 305/123, 27 Nisan 1319) Öyle anlaşıyor ki Bağdat Valiliği, hemen yanı başında yürütülmekte olan petrol çalışmalarını sıradan bir petrol araştırması olarak görmüştü.

Bağdat vilayetine bağlı Hanekin’e sadece otuz kilometre uzaklıktaki Kasr-ı Şirin’de yürütülen petrol araştırmalarının mahiyetine valiliğin vâkıf olması uzun sürmeyecektir. Yine vali vekili Fevzi tarafından 6 Temmuz 1903 ve 6 Aralık 1903’te Dâhiliyeye gönderilen iki ayrı şifreli telgrafta Kasr-ı Şirin’de yapılan çalışmalardan bahsedilmekteydi. Buna göre İngiliz petrol müteahhitleri bütün aramalarına rağmen petrolden bir eser görmemişlerdi. Ancak petrol madenini bulma ümidiyle araştırmalarına ısrarlı bir şekilde devam ediyorlardı. Aynı zamanda Kasr-ı Şirin civarında bulunan bazı evlerin üzerleri çinko ile örtülerek bir demirhane ile bir hastane ve ambarlar inşa etmişlerdi.¹⁵¹ (BOA, Y.PRK.UM., 65/34, 23 Haziran 1319; BOA, DH. ŞFR., 318/85, 23 Teşrinisani 1319).

Bu bilgilerden hareketle, Osmanlı makamlarının İran’da D’Arcy imtiyazı üzerinden yürütülen faaliyetleri çok dikkatli olmasa da takip ettiklerini söylemek mümkündür. Bir taraftan İran’ın çeşitli vilayetlerinde petrol arama çalışmaları yürütmeye devam edersun, diğer taraftan D’Arcy İstanbul’da Osmanlı’dan elde edeceği Musul ve Bağdat veya daha genel anlamıyla Mezopotamya petrol imtiyazları için çetin bir pazarlığa başlamıştı.

¹⁵¹ Bağdat vilayetinden Dâhiliye Nezareti’ne İngilizlerin İran’daki petrol aramalarıyla ilgili başka telgraflar da gönderilmiştir. Detaylı bilgi bulunmayan bu telgraflarda daha çok vilayete ilişkili konulara yer verildiği görülmektedir. Meselâ 4 Mayıs 1905 tarihli bir telgrafta İngiliz petrol müteahhitlerinin Hanekin ve civar aşiretlerden, kendi fabrikalarından istihdam etmek için bazı kişileri getirttikleri anlatılarak bundan maksadın “hudut münazaası” çıkarmak olduğu iddia edilmekteydi. (BOA, DH. ŞFR., 327/106, 28 Nisan 1321) Ayrıca D’Arcy’in İran’daki faaliyetleri hakkında Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine gelen diğer telgraflar ve yazışmalar için bkz: (BOA, DH. ŞFR., 318/85, 23 Teşrinisani 1319; BOA, DH. ŞFR., 338/90, 11 Kânunusani 1320; BOA, DH. ŞFR., 346/48, 23 Mart 1321; BOA, BEO., 2677/200703, 10 Eylül 1321)

3.2.3. Anadolu Demiryolu Şirketi ile D’Arcy’nin Rekabeti

1901 yılının Eylül ayı başlarında İstanbul’a gelen Alfred L. Marriott’un onca masraf ederek eli boş bir şekilde Londra’ya on beş ay sonra dönmesi, D’Arcy açısından cesaret kırıcıydı. Ancak altın tüccarı bu duruma hiç aldırış etmeden, Londra’daki ofisinde İran petrol imtiyazı hakkındaki gelişmelerle ilgilenen en güvendiği temsilcisi Herbert Edward Nichols’u, Marriott’un bıraktığı yerden Osmanlı makamlarıyla müzakerelere devam etmesi için Dersaadet’e gönderdi.

Temmuz 1903’te Osmanlı başkentine gelen ve burada on günden fazla kalan H. E. Nichols, bazı görüşmeler yapmış ve D’Arcy’ye göre “iyi iş çıkarmıştı.” Daha sonra Londra’ya dönen temsilci, Türk petrolü için sermayedarları bir araya getirmek amacına yönelik, kendisinin de dâhil olduğu yarı resmi bir birlik kurdu. Şimdilik her şey planlandığı gibi yolunda gidiyordu.

Mart 1904’te D’Arcy’nin müzakerecisi, nihai bir sonuç elde etmek için yeniden İstanbul’a geldi. Ancak H. E. Nichols, bu sefer İstanbul’da imtiyaz peşinde koşan bir tek kendisinin olmadığını görmüştü. Bir tarafta yerli ve yabancı imtiyaz taliplileri Yıldız Sarayı’nın kapısını aşındırırken, diğer taraftan bir yönüyle sarayı ikna etmiş olan Anadolu Demiryolu Şirketi çoktan petrol imtiyazı başvurusunda bulunmuştu. H. E. Nichols’un birkaç küçük teşebbüsü ve arkasından devam eden ziyaretleri hiçbir sonuç vermedi. (Longrigg, 1968: 37–38)

Hatırlanacağı gibi Hazine-i Hassa Nezareti, Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrolü aramak için müracaat etmiş olan Anadolu Demiryolu Şirketi ile 17 Temmuz 1904’te petrol arama ruhsatı mukavelesi imzalamıştı. Bu tarihten dört gün sonra–21 Temmuz 1904’te–D’Arcy’nin baş müzakerecisi Nichols, Musul ve Bağdat petroleri için imtiyaz talep eden dilekçesini saraya gönderdi. Dilekçesinde Osmanlı sultanına övgüler dizen bir girişten sonra, herhalde padişahın en zayıf noktası olarak düşündüğü malî konulara değinerek, temsil etmekte olduğu sermayedarların, servetlerini Musul ve Bağdat’taki madenler için harcamaya hazır olduklarını bildirmekteydi.

Bunu yapabilmeleri için Edward Nichols’un ileri sürdüğü on maddelik şartlar özetle şunlardı:

Söz konusu vilayetlerde petrol bulunur bulunmaz bir Osmanlı Anonim Şirketi oluşturulacaktı. Kurulacak olan bu şirkete ait yöneticilerin yarısı Hazine-i Hassa tarafından atanacak ve şirketin İstanbul'da bir merkezi bulunacaktı. İmtiyaz altmış yıllığına talep edilmektedir. Antlaşma kabul edilir edilmez, şirket petrol aramasına başlayacak ve bunu iki yıl boyunca devam ettirecekti. Altmış yıllık vade dolduğunda sermayedarlar, Hazine-i Hassa'ya maden durumu hakkında bilgi verecek ve nezaret talep ederse şirket, çalışmalarına yeniden başlayabilecekti.

Petrol kaynaklarının tatmin edici olduğu ispatlandığı takdirde petrol rafinesine başlanacaktı. Ayrıca limana taşıma, garantörlük ile malî sorumluluk gibi yükümlülükler şirkete ait olacaktı. Kurulacak olan Osmanlı Anonim Şirketi, antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra iki yüz elli bin frank Hazine-i Hassa'ya ödeyeceğini taahhüt etmekteydi. Ayrıca, şirket tahvil emisyonundan bir buçuk milyonu nakit, bir buçuk milyonu da hisse senedi olmak üzere toplam üç milyon frangı, yine Hazine-i Hassa'ya ödemeyi teklif etmekteydi. Dahası, petrol bulunduktan sonra yapılan üretimin yüzde on beşi –ister doğrudan, isterse nakit şeklinde– Hazine-i Hassa Nezareti'nin emrine verilecekti. Son olarak İngiliz sermayedarlar hiçbir zarar ve ziyana Hazine-i Hassa'dan talep etmeyeceklerini bildirmişlerdi.¹⁵²

Açıkçası sunulan bu antlaşma şartları nezaret açısından son derece cezbediciydi. Ne var ki Hazine-i Hassa, birkaç gün önce Anadolu Demiryolları Şirketi ile petrol arama imtiyazı mukavelesi imzalamıştı. Bu ruhsat mukavelesinin oldukça tartışmalı olan altıncı maddesiyle, demiryolu şirketine tanınan ruhsat süresi zarfında başka hiçbir talibe imtiyaz verilmeyeceğine karar verilmişti. Nichols için bu çok büyük bir sorun olarak görünmüyordu. Zira demiryolu şirketine arama ruhsatı yapılageldiği gibi zaten bir yıllığına verilmişti. Neticede bir yıl dolduğunda Edward Nichols yeniden müzakere masasına oturabilirdi. Asıl önemli sorun, yine altıncı madde ile mukaveleye ilâve edilen demiryolu şirketinin; tanınan bir yıllık ruhsat süresi dolduğunda, şayet şirket bulunan petrolü işletmek isterse, diğer başvurulara karşı öncelik hakkına sahip olmasıydı.

¹⁵² H. E. Nichols imzasıyla ve bir grup sermayedar adına başvuru şartlarını da içeren bu dilekçe için bkz: (Longrigg, 1968:242–243) ve Nichols'un başvurusu hakkında değerlendirmeler için bkz: (Longrigg, 1968:40–41; Black, 2004:120–121)

Bu düşünce ve sorunların ilerleyen zaman içerisinde hiçbir anlam ifade etmeyeceği görülecekti. Ancak şimdilik D'Arcy ve temsilcisi Nichols, Hazine-i Hassa'ya bu zamana kadar en iyi teklifin kendileri tarafından yapıldığını düşünmekteydi. Anadolu Demiryolu Şirketi, demiryolu inşasında iyiydi fakat petrol bundan tamamen farklı bir konuydu. Nitekim demiryolu şirketi için petrol arama veya jeolojik çalışmaları tamamlama, ruhsat elde etmek kadar kolay olmayacaktı. Neticede bir yıllık ruhsat süresi dolmasına rağmen, petrol hakkında herhangi somut bir gelişme kaydedememişlerdi. Diğer taraftan, nezaretin elinde Nichols'un başvurusu vardı ve bu başvuruya herhangi bir cevap verilmiş hatta müzakere bile edilmemişti. Bu demek oluyor ki nezaretin, demiryolu şirketi ile petrol imtiyazı görüşmelerini sonlandırmak için artık güçlü bir gerekçesi bulunmaktaydı. (Black, 2004:122–124)

Hazine-i Hassa, elindeki bu gerekçeye rağmen hiç acele etmeden rekabeti kızıştırdığı anlaşılmaktadır. Anadolu Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında aşağı yukarı II. Meşrutiyet'in ilânına kadar devam eden ve bu bölümün birinci kısmında ayrıntılarıyla tartışılan yazışmalar, meseleyi uzattıkça uzatıyordu. Mart 1907'de, Hazine-i Hassa'nın demiryolu şirketiyle petrol konusundaki ilişkileri kesip atmasıyla birlikte Edward Nichols'un başvurusu yeniden gündeme gelecektir. Ancak geçen üç yıl içerisinde bazı şartlar da değişmişti.

Bir defa İstanbul'da hiç yokken yeni rakipler ortaya çıktı; Mezopotamya petrolle riyle yakından ilgilenmeye başlayan ve İngiliz Hollanda ortaklığıyla şekillenen Royal Dutch Shell, 1907'de İstanbul'da bir ofis açtı.¹⁵³ (Longrigg, 1954:28; Kent, 1976:22; Black, 2004:125) Aynı yıl bir Belçikalı, bir İngiliz ve İstanbul'da bulunan İngiliz bir tüccar firma yine Mezopotamya petrolü için sahnede idi. (Kent, 1976:21–22)

D'Arcy tarafında da şartlar artık eskisi gibi değildi: Burma'da günlük dört bin varil petrol çıkarmakta olan Burma Petrol Şirketi'ne 1905 yılında D'Arcy de ortak olmuştu. 5 Mayıs'ta "İmtiyaz Birliği" kuruldu ve on beş gün sonra da birlik ve Burma Petrol Şirketi arasında imzalanan sözleşme ile yapılacak harcamalar yeniden şekillendirildi. Ayrıca imtiyaz birliği ile şirket, istedikleri ölçüde kıymetli petrol bulunması halinde büyük

¹⁵³ İstanbul doğumlu bir Ermeni olup 1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçen Kalust Gülbenkian'ın biyografi yazarı Ralph Hewins, bu gelişmenin Gülbenkian'ın teşvik ve yönlendirmeleri sonucunda gerçekleştiğini iddia etmektedir. (Hewins, 1957:71)

bir şirket tesis edileceği konusunda karara vardı.¹⁵⁴ (Longhurst, 1959: 25; Ritchie, 1995:15; Black, 2004:126)

Rakiplerin artması durumu karşısında Hazine-i Hassa tabii olarak 1904'teki şartlara razı olmayacaktı. 1907'ye kadar Nichols, zaten mukavele şartlarını birkaç defa düzenlemiş ve bu uğurda büyük masraflar sarf etmişti. Daha önce elli bin lira olarak belirlenen avans, seksen bine kadar çıkarılması teklif edilmişti. (Longrigg, 1968:43; Black, 2004:125) Nihayet 27 Ağustos 1907'de Hazine-i Hassa Nezareti'ni temsilen Halis Efendi¹⁵⁵ ile İngiliz sermayedarlarından oluşan Gilchrist Walker & Co., şirketi arasında yapılan görüşmede, değişen talepler açık bir şekilde görülmekteydi.

Seksen bin liraya¹⁵⁶ sabitlenen avans bu görüşmeyle birlikte, faizsiz olmak koşuluyla artık yüz bin olarak konuşulmaktaydı.¹⁵⁷ Ayrıca imtiyaz sahibi, üretilecek olan petrolün her bin kilosuna karşılık olarak, henüz belirlenmeyen ancak yüzde altısı askeri komisyona gidecek olan bir meblağı yılda iki defa nezarete ödeyecekti. İmtiyaz sahibi imzalanan sözleşmeyi herhangi bir şahsa Hazine-i Hassa'nın izni olmaksızın devredemeyecekti. İngiliz sermayedarlarını temsilen Nichols'un 1904'te verdiği ilk dilekçesinde yer alan Osmanlı Anonim Şirketi kurma talebi, görüşmede yine kendisine verileceği bildirilmişti ama bu hak nezaretin özel izni ve onayına bağlı olacaktı.

Nezaretin, demiryolu şirketiyle imzalanan petrol arama ruhsatında yaşanan gecikmelerden ders almış olsa gerek ki, D'Arcy'e imtiyaz verildiği takdirde, imtiyaz sahibi eğer altı ay içerisinde bahsedilen maden kaynaklarında çalışmaya başlamazsa, nezaret sözleşmeyi iptal etme hakkını saklı tuttuğunu belirtmekteydi. Bunlara karşılık Nichols ilk dilekçesinde talep ettiği iki yıllık petrol arama süresi burada dokuz aya düşürülmüş ve imtiyaz sahibine vergi muafiyeti tanınacağı kabul edilmişti.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Kurulması kararlaştırılan bu şirket ileride Anglo-Persian Oil Company (Anglo-Pers Petrol Şirketi) ismiyle karşımıza çıkacaktır.

¹⁵⁵ Halis Efendi, Hazine-i Hassa müsteşar ve muhasebecilerindendir. İstanbul Ortaköy'de kendi adına kurduğu, iki katlı ve 12-15 bin arası kitap bulunan kütüphanesi ile tanınmaktadır. (Vakit Gazetesi, 28 Şubat 1947, Taha Toros Arşivi)

¹⁵⁶ Görüşme tutanağında "Turkish pound (£Tk)" olarak ifade edilmiştir.

¹⁵⁷ Ancak bu miktar daha sonra kararlaştırılacak olan mukavele müsveddesinin dokuzuncu maddesinde, en başta karar verilen elli bin şeklinde kabul edilmiştir.

¹⁵⁸ Hazine-i Hassa Nezareti'ni temsilen Halis Efendi ile yapılan görüşme ve kararlaştırılan hususlar için bkz: (Longrigg, 1968:249-250)

Osmanlı başkentinde oluşan rekabet ortamı D’Arcy’nin de taliplisi olduğu Meopotamya petrol imtiyazlarının gün geçtikçe değerini arttırıyor ve aleyhinde olarak ileri sürülen şartlar gittikçe ağırlaşıyordu. Diğer taraftan İran’da 1901’den buyana, görevlendirdiği George Bernard Reynolds (d.1853–ö.1925) tarafından petrol aramakta olan D’Arcy, henüz elle tutulur bir sonuca ulaşamamıştı. Dahası D’Arcy’in İran’daki petrol arama ekibi, Bahtiyari Aşireti’ne ait topraklarda petrol çalışması yapmak için aşiret önde gelenleriyle 15 Kasım 1905 tarihinde ayrıca bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştı (Ferrier, 1983: 74-78; Lorimer, Cilt:1, 1986:364; Ritchie, 1995:15). Bütün bu işler için servetini ortaya döktüğü böyle bir ortamda D’Arcy’i bir adım öne geçirebilecek yeni bir gelişme yaşandı:

27 Mayıs 1908’de İran’ın Mescid-i Süleyman bölgesinde oldukça zengin bir petrol kaynağına ulaşıldığı haberi geldi.¹⁵⁹ (Longrigg, 1954:18–19; Longhurst, 1959: 31–32; Ritchie, 1995:17; Yergin, 2009:126–127) İran’da petrol bulunur bulunmaz tasfiyehaneler yani rafineriler kurulmuş ve üretilen petrol dünyanın çeşitli yerlerine satılarak ticaretine başlanılmıştı.¹⁶⁰

¹⁵⁹ D’Arcy 27 Mayıs 1908’de İran’ın Mescid-i Süleyman bölgesinde Reynold’un çabalarıyla petrol çıkarmaya başladıktan sonra, petrolü işletmek için önce Burmah Oil Company’ye ortak olmuş, 1909 yılında ise Anglo-Pers Petrol Şirketi’ni kurmuştur. Bu şirket kısa zamanda sadece Ortadoğu’nun değil dünyanın en önemli şirketlerinden birisine dönüşmüştür. 1913 yılına gelindiğinde şirket, petrol rafinerileri ve boru hatlarına ek olarak gemi ile petrol taşımacılığında da önemli gelişmeler kaydetmişti. Bu hızlı ilerleme, Amerika Birleşik Devletleri, Meksika ve Rusya’dan sonra İran’ı en büyük dördüncü petrol üreticisi konumuna yükseltmişti. Öyle ki şirket petrol faaliyetlerine girişmeden önceki yıl (1907) İran, 233,962 ton petrol üretmişken 1912 yılında bu rakam 3,714,216 tona yükselmişti. Üretilen bu petrolün bir kısmı İran ve Irak’ta tüketilirken önemli bir kısmı da Avrupa’ya ihraç edilmekteydi. 1913’te imzalanan ve Osmanlı–İran sınırını belirleyen antlaşma ile Osmanlı’ya devredilecek, daha sonra da Irak’a bırakılacak olan Hanekin’de; sadece bir kuyudan bütün Irak’ın tükettiği petrolün on katının üretiliyor olması, kaydedilen gelişmenin ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeter. Patlak veren Birinci Dünya Savaşı şirketin faaliyetlerini aksatmakla birlikte, savaştan sonra yine aynı hızla petrol üretimine devam edecektir. Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı öncesi altmış gemiye sahip olan şirket, Süveyş Kanalı’nın en yoğun kullanıcıları arasında üçüncü sıradaydı. Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin oluşum süreci ve Birinci Dünya Savaşı öncesindeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/202, 31 Ocak 1925, “Brief History of the Anglo-Persian Oil Company”; Ferrier, 1982:89–113)

¹⁶⁰ İran petrollerinin müşterileri arasında Osmanlı da bulunmaktaydı. Mart 1911–Mart 1912 arasında, İran’dan Osmanlı memleketine ihraç olunan petrol miktarı 187.743 kilogramdır. Bir sonraki yılın aynı döneminde bu rakam 187.399 olarak görülmektedir. (Ticaret Layihası, Numara 9, 1330:140)

3.2.4. II. Meşrutiyet Yıllarında D’Arcy Adına Yürütülen İmtiyaz Müzakereleri

Bu gelişmenin arkasından, bir de 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilân edilmesiyle yumuşayan ortamdan istifade etmek üzere, bir süredir Londra’da bulunan D’Arcy’in temsilcisi H. Edward Nichols Ağustos 1908’de aceleyle İstanbul’a döndü. İstanbul’a gelmez, Galata’da Couteaux Hanı’nı adres gösteren (BOA., BEO., 3619/270953; Aynı tasnif, nr: 3612/270838) ve İngiliz sermayedarlardan oluşan Gilchrist Walker & Co., şirketi adına da hareket eden Edward Nichols, II. Meşrutiyetin ilânından sonra sadrazam olan Mehmed Kâmil Paşa’ya (1832–1913) 8 Eylül 1908 tarihinde imtiyaz talebiyle ilgili bir dilekçe gönderdi.

Dilekçesine: “Temsil etmekte olduğum Londra’nın güçlü finansörleri saygıyla bildirmek isterler ki, İngiliz sermayedarlar ekselanslarının başkanlık yapmakta olduğu kabineye, ülkenin ekonomik gelişmeleri için destek ve yardımlarını sunmaktan büyük bir mutluluk duyacaklardır.” sözleriyle başlamaktaydı. İngiliz sermayedarlardan oluşan bu grubun asıl amacı, elbette ki âtıl bir şekilde duran Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol kaynaklarını işletmekten başka bir şey değildi. Bu maksatla dilekçe yazan Nichols, kararlaştırılacak koşullara tâbi olmak şartıyla bu işi üstlenmek istediklerini belirttikten sonra Kâmil Paşa’ya, devlet hazinesi için bir de kredi teklifinde bulunmaktaydı.¹⁶¹

Gelinen bu aşamada, D’Arcy’yi temsil eden ve İngiliz sermayedarlardan oluşan Gilchrist Walker & Co., şirketi adına İstanbul’daki müzakereleri yürüten Nichols, diğer imtiyaz taliplilerine karşı avantajlı durumdaydı. Bu konumunu kullanmak istediği anlaşılan Nichols’un, Kâmil Paşa’ya gönderdiği dilekçeden başka, Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti’ne de imtiyaz elde etmek için başvuruda bulunduğu görülmektedir.

II. Meşrutiyet’i müteakip bu nezaretin nazırı olan Mavrokordato [Dimitraki] Efendi (d.1858–ö.1919), 29 Eylül 1908’de Nichols’un müracaatına yönelik yaptığı değerlendirmede, Musul ve Bağdat vilayetlerinde oldukça zengin petrol yatakları bulunduğunu ve bunlara ait imtiyazların çeşitli iradelerle Hazine-i Hassa Nezareti’ne aktarıldığını hatırlatmaktaydı. Bu tarihlerde, Hazine-i Hassa uhdesinde bulunan birtakım imtiyazların Mâliye Nezareti’ne devredildiği hususunu göz önünde bulunduran Nazır Mavrokordato,

¹⁶¹ Dilekçe metni ve değerlendirmeler için bakınız: (Longrigg, 1968:251 ve 43–44)

Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının hâlen hazineye ait olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca Babıali'nin elinde bu petroller hakkında pek çok bilgi bulunmasına rağmen, Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti'nin herhangi bir muamele yapamayacağını da beyan etmekteydi. (BOA, ML.EEM., 715/11:1–2, 16 Eylül 1324)

Londra sermayedarlarını temsilen Nichols'un yaptığı başvuru hakkında Sadrazam Kâmil Paşa, yapılacak olan muameleye bir an evvel girişilmesi notuyla Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir tezkire gönderdi. (BOA, ML.EEM., 715/11:3–4 ve 5, 27 Teşrinievvel 1324/9 Kasım 1908) Bunun üzerine konu, 28 Kasım 1908'de hazine komisyonunda mütalaa olundu. Yapılan değerlendirmeye göre–Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrol imtiyazları kastedilerek–bu gibi maden imtiyazlarının Maliye Nezareti'ne terk edilmesi hakkındaki maruzat verilmesine rağmen henüz herhangi bir irade yayınlanmamıştı.¹⁶² (Aynı dosya, Lef:5'in arka kısmı, 15 Teşrinisani 1323).

Hazine-i Hassa'dan Babıali'ye gönderilen yine 28 Kasım tarihli başka bir yazıda, petrol imtiyazlarının henüz Mâliye'ye devredilmediği konusu gündeme getirilmişti. Ayrıca hazinenin bu maden kaynaklarını geliştirmek için pek çok masraf ettiği de ileri sürülmekteydi. Ancak daha da önemlisi, imtiyaz tasarruf hakkı Hazine-i Hassa'da bulunuyor olsa da hazinenin hukuk ve menfaatini temin etmek suretiyle, Orman ve Maâdin Nezareti'nin yapılan başvurulara imtiyaz ihale etmesinde bir beis olmadığı ifade edilmekteydi. Londra sermayedarlarını temsilen Nichols'un başvurusuna gelince, öncelikle Orman ve Maâdin Nezareti, Nichols'un başvurusundaki esas şartların hazinenin menfaatine uygun olup olmadığını müzakere edip, başvurunun durumuna karar verecekti. Ayrıca

¹⁶² II. Meşrutiyetin ilânı aynı zamanda petrol imtiyazlarını derinden etkileyen birtakım gelişmelerin de başlangıcı oldu. Hazine-i Hassa'ya intikal ettirilen imtiyazlar da peyderpey devlet hazinesine devredilmeye başladı. Daha önce de temas edildiği üzere bu imtiyazların bazıları bizzat II. Abdülhamid'in talebiyle devlet hazinesine aktarılmıştı. Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının Mâliye'ye yeniden intikali de henüz II. Abdülhamid iktidarda iken, Orman, Maâdin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi tarafından talep edilmişti. Nazıra göre kendi nezaretine petrol imtiyazları konusunda, Londra sermayedarlarını temsil eden Nichols'un başvurusu gibi birtakım müracaatlar vaki olmaktaydı. Bunun üzerine, Hazine-i Hassa'dan bu imtiyazların “Hazine-i Hassa ile ilişkisi olmadığı takdirde nezaret-i çâkeriye iadesine ait muamelâtın ifâsı” talep edilmekteydi. (Maruzat için bkz: (BOA, ML.EEM., 715/11:2, 5 Teşrinievvel 1324/18 Ekim 1908). Bu konuyla ilişkili diğer yazışmalar için bkz: (BOA, BEO, 3447/258497:2, 27 Teşrinisani 1324/10 Aralık 1908; BOA, BEO., 3488/261593, 14 Kânunuevvel 1324/27 Aralık 1908) Ancak Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol imtiyazları II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra Mâliye Nezareti'ne intikal etmişti. Bu düzenlemenin getirdiği yenilik ise artık petrol arama ve işletme faaliyetleri için imtiyaz verme usulü yerine, eskiden olduğu gibi iltizam yöntemiyle bir mültezime ihale edilerek madenlerin işletilmesi yöntemine tekrar dönüşmüştür. (Ediger, 2007:255–256)

neticesi hazineye bildirilecek ve sadır olacak irade-i seniyye üzerine icap eden muamele yapılacaktır. (BOA, ML.EEM., 713/107, 15 Teşrinisani 1324)

Hazinenin bu mütalaası her ne kadar Orman ve Maâdin Nezareti'ne salâhiyet tanıyorsa da imtiyaz verme hakkı yine Hazine-i Hassa uhdesinde bulunduğundan, teknik olarak nezaretin kararı, hazine açısından ancak bir teklif mahiyetinde olacaktır. Bu duruma işaret eden sadrazam Kâmil Paşa, Londra sermayedarlarını temsilen yapılan başvuru için müzakere yapma ve mukavele imzalama hakkı Hazine-i Hassa'da bulunduğundan, meseleyi hazineye havale etmişti. (BOA, ML.EEM., 740/70:5, 28 Kânunusani 1328/10 Ocak 1909)

Diğer taraftan Kâmil Paşa 8 Şubat 1909'da H. E. Nichols'a, Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının kendilerine ihale edileceğine dair teminat vermişti. Aynı zamanda Kâmil Paşa, Nichols'u Hazine-i Hassa ile doğrudan görüşmesi için yönlendirmekteydi. Ancak Nichols, Hazine-i Hassa'nın petrol imtiyazlarını bir an önce kendilerine verilmesi konusunda endişeli olduklarını düşünüyordu. H. E. Nichols'a göre, Hazine-i Hassa Nezareti'nin sadarete göndermiş olduğu tezkireye Kâmil Paşa'nın resmi cevabı müzakerelerin ilerlemesi bakımından önem arz etmekteydi. Bunun için Nichols gerekli talimatları hazineye vermesini sadrazamdan talep etmekteydi. (BOA. BEO., 3488/261593:6, 8 Şubat 1909)

Ne var ki Kâmil Paşa daha fazla sadrazamlık makamında kalamayacaktı. Edward Nichols'un imtiyaz elde etmesi için gerçekten büyük çaba gösteren Kâmil Paşa 13 Şubat 1909'da yerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya bıraktı. Bu değişiklik Nichols'un talep ve müzakerelerinin ilerlemesine bir engel teşkil etmemişti. Nitekim Ohannes Efendi'nin yerine Hazine-i Hassa Nazırlığı makamına getirtilen Nuri Efendi¹⁶³, 15 Nisan 1909'da bir üst yazıyla Edward Nichols ile mutabık kalınan mukavele suretini II. Abdülhamid'e göndermişti. Bir süredir devam ede gelen, imtiyazların devlet hazinesine devredilmesi tartışması, Nuri Efendi'nin padişaha hitaben kaleme aldığı üst yazıda da kendini belli etmişti. Öyle ki Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol kaynaklarının halen hükümdar hazinesinin uhdesinde bulunduğu ve bu hakkın muhafaza edildiği özellikle vurgulanmaktaydı.

¹⁶³ Nuri Efendi (1838–?), 21 Ekim 1908 ile 6 Kasım 1909 arasında Hazine-i Hassa Nazırlığı görevinde bulunmuştur. (Kuneralp, 1999: 114; Terzi, 2000: 1 numaralı ek)

Londra sermayedarlarını temsilen Edward Nichols ile Hazine-i Hassa Nezareti adına hareket eden Nuri Efendi arasında kararlaştırılan şartları ihtiva eden mukavele müsveddesi on üç maddeden oluşmaktaydı¹⁶⁴. Önceki sözleşmelerde olduğu gibi burada da Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol madenlerine ait imtiyazları Hazine-i Hassa Nezareti'ne devreden iradelere referans verilerek başlanmaktaydı. Ancak bu sefer yukarıdaki tartışmanın bir sonucu olarak, bu husus özellikle vurgulanarak "...tarihli üç kıt'a fermân-i âlî mucibince Bağdat ve Musul vilayetlerinde kâin petrol gazı maâdin ve menbaları taharri ve işletilmesi imtiyazı Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nezaret-i Âlîyesi'ne i'ta olunmuş olduğundan münhasıran nezaret-i müşarun-ileyhaya aiddir" denilmekteydi.

Araştırma kapsamında buraya kadar incelenmiş olan mukavele sureti veya müsveddelerinde genellikle ruhsat sözleşmelerinin Hazine-i Hassa Nezareti tarafından müzakere edildiği ve bir kısım taliplilere ruhsat verildiği görülmüştü. Ruhsat talebi dışında Toussaint Rouzaud'un sunduğu imtiyaz sözleşmesi teklifi onaylanmamış, demiryolu şirketinin sunduğu teklif ise müzakereye bile tâbi tutulmamıştı. Fakat Nichols ile yapılan söz konusu bu mukavelenin bütün bunlardan farklı bir tarafı bulunmaktaydı.

Nezaret, Londra sermayedarlarını temsil eden Edward Nichols'a, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki bütün petrol madeni ve türevlerinin sadece arama ruhsatını değil aynı zamanda işletme, ticarete uygun hâle getirme, satma ve ihraç etme imtiyazını da vermeyi vaat ediyordu. Bu durum mukavelenin ilk maddesinde şu şekilde ifade edilmişti: "...mevadd-ı madeniyenin taharri ve işletilmesi salâhiyetini ve onların ticarete salih ve münasib bir hâle vaz' ve ifrağıyla fûruht ve ihracı için ber-mucib-i imtiyaz münhasıran sahibi bulunduğ u kâffe-i hukuku mültezim-i mumaileyh Mösyö Nichols'a ihale ve ilzam eder."

Nezaretin bu ölçüde geniş bir imtiyazı Edward Nichols'a vermeyi kabul etmemesinin sebebi, temsil etmekte olduğu sermayedarların, diğer bir ifade ile D'Arcy grubunun yaklaşık bir yıl kadar önce İran'da petrol çıkarmayı başarmış olmalarında aranabilir. Veya II. Meşrutiyet süreciyle birlikte değişen şartlar ile uzun süredir sürüncemede kalan ve bir türlü kimseye ihale edilemeyen petrol sahalarının artık işletilmesi gerekliliği anlaşılmıştı. Hangi gerekçe buna sebep olmuş olursa olsun, netice itibarıyla artık petrol konusunda somut bir ilerlemenin gerçekleşeceği intibasını uyandıracak bir hamle yapılmıştı.

¹⁶⁴ Mukavelenin kısmî transkripsiyonu için (Ediger, 2007:259–260), tam transkripsiyonu için bu çalışmanın ekler kısmına bakınız.

İmtiyaz mukavelesinde, Osmanlı kanun ve nizamına uygun olmak koşuluyla imtiyaz verilen Nichols petrol arama, çıkarma ve işletmek için gerekli olan her türlü fabrika, hane ve kulübe gibi binalar tesis edebileceği gibi petrol taşıması için gerekli olan boru döşemesi ve nakliye vasıtalarını inşa edebilecekti. Ancak zikredilen iki vilayette petrol ve aramasına izin verilen madenler dışında bulunacak herhangi bir maden bu imtiyaz kapsamında olmayacaktı.

İmtiyaz mukavelesinin ne kadar süreyle imzalanacağına da karar verilmişti ama rakam yazılması gereken yer boş bırakılmıştı. İmtiyaz süresi içinde imtiyaz sahibinin boru veya boru yolu gibi petrol nakliyesi için kullanacağı arazi şayet Hazine-i Hassa'ya aitse, nezaret bu tür arazileri meccanen imtiyaz sahibine terk edecekti. Ancak arazi vakfa veya başka birisine ait olduğu tespit edilirse, bu durumda mültezim araziye satın almak durumunda olacaktı. Petrol arama ve keşfetme masraflarının tamamı imtiyaz sahibi olan Nichols'a ait olduğundan hiçbir şekilde maruz kaldığı zarar ve ziyarı hazineden talep etmeye hakkı olmayacaktı.

Hazinenin Edward Nichols'a tanıdığı bu ayrıcalıklar karşısında, imtiyaz sahibi mukavelenin imzalandığı tarihten sonra, Hazine-i Hassa'ya teminat akçesi makamında beş bin Osmanlı lirası ödeyeceği gibi on gün sonra¹⁶⁵ da kırk beş bin İngiliz lirası¹⁶⁶ avans verecekti. Şayet bu ödemeler zamanında yapılmazsa hazine mukaveleyi hiçbir hukukî müdahaleye ihtiyaç duymaksızın iptal etme hakkını saklı tutuyordu. Hazine-i Hassa'ya, Nichols'un bu bonkör teklifi o kadar cazip gelmiş olmalı ki maden nizamnamesine aykırı olacak bir hususu bile kabul etmeyi göze almıştı: Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol madenlerinin servet ve değerlerini ortaya çıkarmak için, nizamnamede bir artı bir yıl olarak belirlenen süreyi¹⁶⁷, Nichols dört yıl olarak talep etmiş ve Nuri Bey tarafından bu teklif kabul edilmişti. Bu süre zarfında zikredilen madenlerden beklentilere uygun bir sonuç çıkması halinde, imtiyaz sahibi sermayesi yarım milyondan az olmamak şartıyla bir Osmanlı Anonim Şirketi kurmak zorunda olacaktı ve bu mukaveleyle, imtiyaz sahibine verilen bütün hukuk aynıyle şirkete intikal edecekti.

¹⁶⁵ Mukavelenin İngilizce tercümesinde bu süre on beş gün olarak belirtilmiştir. (BOA. ML.EEM., 184/120)

¹⁶⁶ Osmanlıca metinde “İngiliz lirası” olarak yer alan ifade, İngilizce tercümede “*Turkish Liras*” şeklinde tercüme edilmiştir.

¹⁶⁷ 1906 tarihli nizamnâmenin yirminci maddesi ile daha önce de aynı olan bu uygulama muhafaza edilmeye devam etmiştir. (Maâdin Nizamnâmesi, 1322:8; Düstur, Cilt:8, 1943:444)

Petrol üretimine başlandıktan sonraki malî konularla ilgili düzenlemeler de yapılmıştı. Buna göre mültezim Mösyö Nichols, maden nizamnâmesi hükümleri gereğince elde edilecek olan petrol gelirinin yüzde onunu “resm-i nisbî” olarak Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti’ne verecekti.¹⁶⁸ Ayrıca yüzde beş de cevher imtiyaz hakkı olarak Hazine-i Hassa Nezareti’ne ödeyecekti.¹⁶⁹ Toplamda yüzde on beş olan bu vergi miktarı, üretim masrafları ve makine işletme giderlerinin toplam kârdan düşürüldükten sonra geri kalan net temettü üzerinden hesaplanacaktı. Nichols’un, yüzde on beş oranındaki “resm-i nisbî”ye ilâve olarak, başka herhangi bir ödeme yapmayacağı da hazineyi temsilen Nuri Bey tarafından taahhüt edilmişti.

Bütün bunlara rağmen, şayet imtiyaz sahibi Nichols ön araştırma sonucunda maden işletilmesinin mümkün olmayacağına karar verirse, bu kararını yazılı olarak Hazine-i Hassa’ya beyan ettikten sonra çıkarılacak irade ile elli bin liralık avans mültezime iade edilecekti. Ancak madenin kârlı bir şekilde işletileceği tahakkuk ettiği takdirde mültezim Nichols tarafından, bu hususta hazineye yazılacak ihbarname tarihinden itibaren zikredilen bu avansa yıllık yüzde beş faiz eklenecekti. Ayrıca Nichols tarafından Hazine-i Hassa’ya ödenecek olan bu avanstan, nezaret ile mültezim arasında kararlaştırılacak amorti bedeli düşürülecekti.

Bu mukavelede “mültezim” olarak adlandırılan kişinin Herbert Edward Nichols olduğu ifade diliyor ve kurulacak olan şirket de bu sıfatı haiz olabileceği beyan ediliyordu. Mukavelelerde yapıla geldiği gibi burada da taraflar arasında ihtilaf ortaya çıktığında nasıl hareket edileceği kararlaştırılmıştı. Buna göre, biri Hazine-i Hassa’dan biri de mültezim Nichols tarafından seçilmiş olan iki hakem marifetiyle hal çaresi aranacaktı. Ancak bu hakemler ittifak edemezler ise onların önceden tayin edecekleri “fevka”l-

¹⁶⁸ Mukavelede düzenlemenin nizamnâmedeki hangi maddeye göre yapıldığı belirtilmemiştir. Ancak “rûsum-i nisbî” olarak adlandırılan vergiler, bu mukavelenin imzalandığı tarihlerde geçerli olan maden nizamnamesinin ellinci maddesiyle tespit edilmişti. Bu maddenin ilgili kısmına göre imtiyaz sahibi üreteceği maden için şu oranlarda “resm-i nisbî” ödemesi gerekiyordu: *Ellinci Madde – Rûsum-i nisbiye bakır ve simli kurşun ve kömür gibi kuyu ve mağara hafriyle i’âl olunan madenlerin hasılât-ı hayr-ı sâfiyesinden yüzde birden beşe kadar alınır ve zımpara ve krom ve borasitli mevâd ile lüle taşı ve sıcak ve soğuk miyahı nedeniyle ve petrol ve zift ve nefî gibi damar olmayıp yığın halinde bulunan mevâddın hasılât-ı gayr-ı sâfiyesinden yüzde ondan yirmiyeye kadar istifa olunur.*

¹⁶⁹ Nichols ile kararlaştırılan şartlardan oluşan mukavelenin ilk müsveddesi olduğu anlaşılan başka bir metinde “resm-i nisbî” yüzde on beş olarak belirlenmiş ve tamamının Hazine-i Hassa Nezareti’ne ödeneceğine karar verilmişti. Bu metin için bkz: (BOA, ŞD., 551/1:63) Mukavele müsveddesinin İngilizce tercümesinde de Hazine-i Hassa’ya ödeneceği beyan edilen “resm-i nisbî” oranı yine yüzde on beş olarak belirlenmişti. (BOA. ML.EEM., 184/12019)

hakem” (hakemler üst komitesi) meseleyi kesin bir sonuca bağlayacaktı.¹⁷⁰ (BOA, Y.MTV., 313/168:2; BOA, ŞD., 551/1) Mukavele müsveddesinin İngilizce suretine, mültezimin şirket oluşturulana kadar nezarete İstanbul’da yasal bir adres göstermesini zorunlu kılan bir madde daha eklendiği görülmektedir. (BOA. ML.EEM.,184/120)

Bu mukavele müsveddesi ile Nuri Bey’in hazine adına Edward Nichols’a tanıdığı ayrıcalıklar, birkaç yönden D’Arcy’nin İran Şahı’ndan elde ettiği petrol imtiyazını hatırlatmaktadır. İran imtiyazı ile bu mukavele müsveddesinin benzerliği başlangıçta, her ikisinin de hem petrol arama hem de işletme imtiyazı olarak hazırlanmış olmalarıydı. Ayrıca maden nizamnâmesinin bir gereği olarak mültezim imtiyazı aldıktan belli bir süre içerisinde çalışmaya başlamaz veya başladığı halde devam etmezse para cezasına çarptırılacağı sabit iken¹⁷¹ hatta önceki kabul edilmeyen imtiyaz başvurularında bile bu husus belirtilmişken Nichols ile kararlaştırılan şartlar arasında böyle bir yaptırım yer almamaktadır.

Hatırlanacağı gibi D’Arcy’nin İran Şahı’ndan elde ettiği imtiyazda da bu tür bir yaptırım yer almamaktadır. Öte yandan her iki mukavelede de imtiyazı alan şahsa şirket kurma hakkı tınınmış ve bütün hukukun şirkete intikal edebileceği mukavele ile karara bağlanmıştı. Ödenecek avans ve vergilere gelince: İran imtiyazında avans olarak nitelenmesi de hükümete ödenecek meblağ yirmi bin İngiliz lirası iken, Hazine-i Hassa ile kararlaştırılan mukavele müsveddesinde teminat akçesi ve avans olarak tanımlanan meblağ toplamda elli bin Osmanlı lirası olarak belirlenmişti. Daha da ilginç toplam gelirden İran hükümeti yüzde on altı oranında vergi talep etmesine karşılık Hazine-i Hassa Nezareti bunu yüzde on beş olarak kabul etmişti.

Bütün bu benzerlikler, hem İran Şahı’nın karşısına oturan Alfred L. Marriot hem de Hazine-i Hassa Nazırı Nuri Beyefendi karşısına geçen H. Edward Nichols’un, D’Arcy’nin temsilcisi olarak hareket etmelerinden kaynaklanmış olduğu açıktır. Ne var ki D’Arcy’nin İstanbul’daki şansı Tahran’daki kadar yaver gitmemiştir. 15 Nisan 1909’da Nuri Bey’in, mutabık kalınan şartları ihtiva eden yukarıdaki mukavele müsveddesini padişaha gönderdikten sadece on iki gün sonra–27 Nisan 1909’da–II. Abdülhamid tahttan

¹⁷⁰ Bu mukavele müsveddesi hakkında ilâve ve farklı değerlendirmeler için bkz: (Ediger, 2007:259–262)

¹⁷¹ 1906 tarihli maden nizamnâmesinde, hangi şartlarda ve miktarlarda mültezime nakdi para cezası uygulanacağı kırk üçüncü madde ile belirlenmişti. (Maâdin Nizamnâmesi, 1322:15–16)

indirilince İstanbul'daki dengeler büsbütün değişmişti. Ancak petrol imtiyazlarını etkileyen daha önemli değişiklik, II. Abdülhamid'in hal edildiği gün Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti tasarrufundan alınarak devlet hazinesine intikal ettirilmiş olmasıdır. Edward Nichols'un, Hazine-i Hassa Nazırı Nuri Bey'le mukavele şartlarını belirlemesi bu gelişme öncesinde yaşandığına göre, imtiyaz tasarruf hakkının nezaretten alınması doğrudan muhatabın değişeceği anlamına gelmekteydi. Nitekim, daha önce incelenen başvurularda benzer durumlar yaşandığında hareket edildiği şekliyle Edward Nichols'un da imtiyazların devredilmiş olduğu Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti ile yeniden müzakere masasına oturması gerekmektedir.

Nichols'un durumu öncekilerden az da olsa farklılık arz ediyordu. Kendisinin doğrudan gidip Maâdin Nezareti'ne başvurmasına gerek kalmadan, yukarıdaki köklü değişimlerden birkaç ay sonra Meclis-i Vükelâ'ya mukavele müsveddesinin havale edildiği ve mütalaa olunduğu görülmektedir. Meclis, mukavelede madenlerin tespiti için dört yıl olarak kararlaştırılan ön araştırma süresinin iki sene şeklinde düzeltilmesi ve daha uygun şartlarda bir mukavele teklifinin hazırlanmasına karar vermişti. Ayrıca maden işletmesi hakkında Dersaadet ve Avrupa'da bir aylık ilâna çıkılarak¹⁷² işletme şartlarının duyurulacağı ve şayet belirtilen süre zarfında Nichols'tan daha uygun şartlarla imtiyaz talep eden olursa ona, yoksa daha önce teklif ettiği mukavelelerin düzenlenmesi koşuluyla Nichols'a ihale edilebileceği bildirildi. (BOA, MV., 129, 28 Haziran 1325/11 Temmuz 1909; BOA, BEO., 3602/270093:1–2, aynı tarih) Meclis-i Vükelâ'nın bu kararından on gün sonra Maâdin Nazırı Aristidi Paşa'nın [Yorgancıoğlu] (1862–1938) müzayede için tayin edilen bir ay müddetin üç aya çıkarılmasını talep etmesi üzerine, söz konusu süre üç ay olarak kabul edilmişti.¹⁷³ (BOA, BEO., 3612/270838, 21 Temmuz 1325/3 Ağustos 1909)

Bu arada Maâdin Nezareti'nin, Edward Nichols ile imtiyaz konusunda uzlaşmaya varacağının anlaşılmasıyla daha önce imtiyaz talebinde bulunanlar, nezarete çeşitli itirazlar yöneltmişlerdi. İkinci bölümde incelenen Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa bunlardan biridir. Paşa, gazetelerde İngiliz sermayedarlarına petrol imtiyazı verileceğine dair haberler gördüğünü ileri sürerek 6 Ekim 1908 tarihinde Maâdin ile Hazine-i Hassa

¹⁷² Bu durum 1906 tarihli maden mukavelesinin otuz altıncı maddesi ile şart koşulmuştu. (Maâdin Nizamnamesi, 1322:14)

¹⁷³ Petrol müzayedesini için Türkçe ve Fransızca olarak hazırlanan ilân metinleri 12 Ağustos 1909'da Dersaadet ve Avrupa'daki gazetelere gönderilmiştir. (BOA, BEO., 3634/272496:1–2, 30 Temmuz 1325; BOA, MV., 131, 19 Ağustos 1325/1 Eylül 1909)

Nezaretlerine ayrı ayrı protestonâmeler göndermişti. Benzer şekilde, Anadolu Osmanlı Şirketi müdürü Mösyö Hugenin, 17 Temmuz 1904'te imzalanan ruhsat mukavelesinde kendilerine ihsan buyrulan öncelik hakkına sahip olduklarını iddia ederek, Maâdin Nezareti'ne 7 Ağustos 1909 tarihinde bir protestonâme göndermişti. (BOA, BEO., 3613/270953, 25 Temmuz 1325) Ancak bu itirazlara rağmen nezaretin Edward Nichols ile görüşmelere devam etmesi ve mukavele müsveddelerinin hazırlanması, nezaretin İngilizler lehinde olacak şekilde bir tavır değişikliğine gittiğini göstermektedir.

Ne var ki İngilizlerin, daha doğru bir ifadeyle D'Arcy'nin lehine dönen bu durum somut bir neticeyle sonuçlanmamıştı. Uzun süre sürüncemede kalan imtiyazlar için sonuca bu kadar yaklaşılmışken, meselenin çözümsüz kalması hakikaten can sıkıcı bir durumdu. Nitekim 28 Aralık 1912 tarihinde, İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nden, Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir muhtırada, bu vaziyet açık bir şekilde ifade edilmekteydi. Muhtırada D'Arcy'nin, İstanbul'da özel bir temsilci olarak E. Nichols'u görevlendirerek uzun senelerden buyana imtiyaz teşebbüsünde bulunduğu, bu uğurda epey masraf ettiği, üstelik kendisine 1909 yılında imtiyaz sözü verildiği bildirildikten sonra imtiyazın D'Arcy'den başkasına verilmeyeceğini umdukları beyan edilmekteydi. (BOA, HR.İD., 1233/33)

Sefaretin bu muhtırası bir ay içerisinde Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Maliye Nezareti'ne havale edildi. Maliye Nezareti bu muhtıraya verdiği cevapta, tuhaf bir şekilde D'Arcy'in imtiyaz için başvurular arasında yer almadığı ifade edilmekteydi:

“...üç yüz yirmi beş senesinde maâdin-i sâire imtiyazâtı meyanında hazine-i celîle-i Mâliye'ye intikal eylediği ve bu madenlerin hazine-i celîle uhdesinde bulunduğu sırada uhde-rine ihale ve ilzâmı için bazı kesân tarafından müracaat vaki' olmuş ise de bunlar meyanında Mösyö Darsi namına tesadüf edilememiş olduğu...”

Ayrıca müracaat edenler arasında kesin bir şekilde karar verilen herhangi bir teklif bulunmadığı gibi daha önce verilmiş olan imtiyazların hükümsüz kalacağı, zira maden imtiyazlarının artık Mâliye Nezareti'ne devredilmiş olduğu ifade ediliyor ve yapılacak tekliflerin nizama uygun olması gerektiği hatırlatılıyordu. (BOA, HR.İD., 1233/36:1, 2 ve 3, 6 Kânunusani 1328/19 Ocak 1913; BOA, HR.İD., 1233/35:1–2, 9 Kânunusani 1327/22 Ocak 1913).

D'Arcy'nin müracaat edenler arasında bulunamamasına Hariciye Nezareti inanamamış olmalı ki Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yeniden kontrol edilmesini talep etmişti.

Ancak alınan cevapta sonucun değişmediği anlaşılmıştı: “Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrol imtiyazları için İngiliz Mösyö “Darsi”nin müracaatı hakkında tekrar icra kılunan tedkikat-i kuyudiye neticesinde iş’âr-ı sâbıkı müeyyed bulunduğu maâden müdürüyet-i umumiyesinden ifade kılınmıştır.” (BOA, HR.İD., 1233/37, 7 Şubat 1328/20 Şubat 1913; BOA, HR.İD., 1233/38, 23 Şubat 1328/8 Mart 1913)

1909 yılında Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının Mâliye Nezareti’ne devredilmesiyle beraber Nichols’un mukavele teklifi, Meclis-i Vükelâ’ya havale edilerek müzakere olunduğu hatırlanacak olursa, aradan geçen üç yıllık süre zarfından herhangi bir ilerleme kaydedilememesi bir kenara, adeta başa dönmüştü. Nitekim Londra Sefaretinden Hariciye Nezareti’ne gönderilen tezkirede bu duruma dikkat çekilerek, D’Arcy’i temsilen Edward Nichols’un, imtiyazların Mâliye hazinesine devredildikten hemen sonra, 8 Mayıs 1909’da bu imtiyazlar hakkında Babıali’ye dilekçe verdiği ve o tarihte, bu dilekçe üzerine gerek Ticaret ve Ziraat Nezareti’nde gerekse Babıali’de müzakereler yapıldığı ifadeilmektedir. Sefarete göre konuyla ilgili bütün kayıtlar Nichols tarafından muhafaza edilmişti. Ayrıca söz konusu evrak Ticaret ve Ziraat Nezareti’nde de var olmalıydı. Sonuç olarak Hazine-i Hassa’nın elindeki imtiyazlar Mâliye Nezareti’ne aktarıldığına göre diğer bütün hukuk da aynı şekilde devredilmiş olarak kabul edilmeliydi. (BOA, HR.İD., 1233/39:4 ve 10, 7 Mart 1913)

Sefaret tarafından Hariciye Nezareti’ne gönderilen bu tezkire üzerine, 1913 yılında Hariciye Nazırı olarak atanan Said Halim Paşa (d. 1865 – ö. 1921) Ticaret ve Ziraat Nazırı Mehmed Celâl Bey’e (d. 1863 – ö. 1926), Nichols tarafından nezarete yapılan müracaatın akıbetini sorarak, izahat istemişti. (BOA. HR.İD., 1233/40:1, 25 Şubat 1328/10 Mart 1913) Said Halim Paşa’nın talebi üzerine Ticaret Nazırı Celâl Bey imzasıyla Hariciye Nezareti’ne gönderilen cevapta, E. Nichols’un vaktiyle Hazine-i Hassa’ya bir mukavele müsveddesi sunmuş olduğu ancak o sırada Musul ve Bağdat havalisinde bulunan petrol imtiyazları Hazine-i Mâliye’ye devredildiği belirtiliyordu.

Bu tarihten sonra ise iki arzuhal dışında ne doğrudan kendisinin ne de onun adına başkasının herhangi bir başvurusunun görülmediği yineleniyordu. Ayrıca arzuhallerin, söz konusu maden imtiyazlarının Maliye Nezareti’ne devredilmesiyle beraber işin sekteye uğramaması amacıyla sunulduğu ve bunların Meclis-i Vükelâ’da mütalaa olunarak, mukavele müsveddesinin nizamnâmeğe göre yeniden yazılması gerektiğine karar

verildiği belirtilmekteydi. Bu karara göre Nichols, gerekli ön araştırma ve çalışmaları yapabilmek için dört yıl olarak talep ettiği sürenin iki yıla düşürülmesi, müracaat için de ilan tarihinden itibaren bir ay süre tayin olunarak mukavele ve bunun esas maddelerini İstanbul'da ve Avrupa'nın gerekli yerlerinde ilan edecekti. Bunun sonucunda eğer daha makul bir teklif varsa ona yoksa üzerinde mutabık kalınacak şartlar karşılığında imtiyaz Nichols'a ihale edilecekti.

Dahası hükümetin Mösyö Nichols'a karşı herhangi bir imtiyaz taahhüdü olmadığı, yapılan araştırma sonucunda ortaya çıktığından Nichols'un hiçbir hak talep edemeyeceği ileri sürülüyordu. Ticaret Nezaret'i'ne göre bu iki vilayetin ihtiva ettiği petrol ve zift mem-balarından bir an evvel istifadeye başlanılması gerekli olmakla beraber yüz binlerce kilo-metre genişliğinde ve belki de birkaç vilayeti içine alacak olan bu işletme imtiyazının mahallinde devletin çıkarlarına en uygun şartlarla ihale edilerek bundan hazine-i devlete önemli bir gelir temini sağlanmalıydı. Ancak bu derecede geniş bir sahadaki petrol kaynaklarının tek bir kişinin eline verilmesinde siyaseten mahzur bulunup bulunmadığının Babialı tarafından tespit edilmesi gerektiğinin altı çiziliyordu. (BOA. HR.İD., 1233/33:3-4, 3 Mart 1329/16 Mart 1913)

Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın bu raporu için içyüzü biraz daha ortaya çıkarmıştı. Nezaretin verdiği bilgiler Nichols'un başvurular arasında yer aldığını ancak Meclis-i Vükelâ'nın mukavele üzerinde gerekli düzenlemelerin yapılarak yeniden hazırlanması şeklindeki kararına, D'Arcy'nin temsilcisi Nichols'un uymadığını göstermekteydi. Aradan geçen süre boyunca Nichols nezaretin kendisine vereceği cevabı beklerken, belli ki nezaret de imtiyaz taliplisi olan İngiliz sermayedarlarından düzeltilmiş ve daha iyi şartlara sahip bir mukavele teklifini ummaktaydı. Bütün bunlarla birlikte nezaret, Musul ve Bağdat'ı içine alan bu kadar geniş bir coğrafyadaki petrol arama ve işletme imtiyazlarını tek bir kişiye verme konusunda tereddütleri olmalı ki buna Babialı'nın karar vermesini istemekteydi.

Mesele etraflı bir şekilde araştırıldıktan ve gerekli yerlerden bilgi alındıktan sonra, yukarıda anlatıldığı şekliyle Nisan 1913'te, Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya bir tezkire yazıldı. Tezkirenin son kısmında, Meclis-i Vükelânın uygun görmesi halinde, imtiyazların ihale edilebilmesi için müzayede yoluna gidileceği beyan edilerek bu müzayedeye Nichols'un da katılabileceği özellikle belirtilmiş ve bunun İngiltere Sefareti'ne de bildirildiği

ifade edilmişti. (BOA, HR.İD., 1233/39:2–3) Bu tarihten itibaren imtiyaz elde etmek için D’Arcy’nin veya onu temsil eden Edward Nichols’un Osmanlı makamlarıyla herhangi bir müzakeresine veya başvurusuna kayıtlarda rastlanmamıştır.¹⁷⁴

Aslında Nichols’un imtiyaz başvurusuyla ilgili son gelişmelerin yaşandığı bu tarihler –bir sonraki bölümde ayrıca ele alınacak olan– İbrahim Hakkı Paşa’nın Şubat 1913’ten Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı zamana kadar süren Londra’daki çetin müzakerelerle eş zamanlıydı. İbrahim Hakkı Paşa’nın Londra’daki ajandasında Osmanlı Devleti’nin Arapça konuşulan coğrafyasındaki hemen her sorun mevcuttu. Buradaki tartışmaların ana gündemlerinden birisi petrol imtiyazları olduğuna göre İstanbul’daki müzakerelerin kesilmesini normal görmek mümkündür. Zira Londra’da bu konuyu ayrı bir başlık altında müzakere eden İngilizler, Mezopotamya petrollerini kendi kontrol ve nüfuzları altına almaya çalışacaklardı. Zaten on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın başlarında artık İngiliz hâkimiyetinin iyice hissedilmeye başlandığı Mezopotamya ve Körfez bölgesinde, İngiltere lehine olacak şekilde petrol üzerinden bir çıkar çatışması yaşandığı zaman zaman gözlemlenebilmekteydi. İngilizlerin bölgeye ulaşacak olan Bağdat hattından rahatsızlık duymaları haddizatında bu çıkar çatışmasının doğurduğu bir sonuçtu.

Benzer şekilde İstanbul’da hem Almanların hem de İngilizlerin eş zamanlı olarak, önce Hazine-i Hassa’yı daha sonra da yeni idareyi yani İttihat ve Terakki Hükümetini, petrol imtiyazı vermeleri konusunda sıkıştırmalarını sadece bir müteşebbislik olarak yorumlamak şüphesiz eksik bir tespit olacaktır. Nitekim İran’da elde ettiği imtiyaz sonucunda petrol çıkaran D’Arcy’nin, benzer bir yatırımı Osmanlı topraklarında icra etmek istemesi, ekonomik gayelerle değerlendirilebileceği gibi; İngiliz hükümetinin D’Arcy’ye destek verdiği göz önünde bulundurulduğunda, İngiltere’nin Körfez’deki hâkimiyeti ile de ilişkilendirilebilir.

¹⁷⁴ Bu tarihten sonra elimizdeki belgeler daha çok Anglo Pers Petrol Şirketi’nin İran ve Körfez’deki faaliyetleri ile ilgilidir. Meselâ 28 Eylül 1914 tarihli Hariciye Nezareti’nden, Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir tezkirede, İngiltere Sefaretinden sureti alınan bir takrire göre Basra’da Anglo Pers Petrol Kumpanyasının kendi özel depolarına topladığı petrol için mahalli hükümetin depo vergisi talep ettiği bildirilmektedir. İngiltere Sefaretinin gönderdiği telgrafta, Babıali ile İngiltere arasında bu konuda itilâfa varılmış olduğu belirtilerek, söz konusu talebin mu itilâfa tamamen aykırı olacağından, iptal edilmesi istenmekteydi. Nezaretin, Basra vilayetine verdiği direktife göre, belediye kanununun kırkinci maddesinin nazar-ı dikkate alınarak hareket edilmesi şeklinde olmuştur. (BOA, DH.İD., 220/3:1–9 Eylül 1913–Ocak 1914 arasındaki muhtelif yazışmalar)

Hangi durum söz konusu olursa olsun, Osmanlı'nın Musul ve Bağdat vilayetlerini içine alan Mezopotamya bölgesi ile bu bölgenin güneyinde bulunan ve Körfez'e kıyısı olan Arap toprakları, zengin petrol yataklarına sahiplerdi. Buna ek olarak Körfez bölgesi, İngiliz Anglo Pers Petrol Şirketi'nin 1908'den itibaren çıkarmakta olduğu petrolün taşınabilmesi için stratejik bir öneme sahip olduğu inkâr edilemezdi. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, İngilizler için Körfez, kelimenin tam manasıyla vazgeçilmez topraklar haline gelmişti.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZLERİN ORTADOĞU'DA PETROL İMTİYAZI HESAP- LARI (1909-1914)

Osmanlı topraklarında demiryolları, liman işletmeleri ve çeşitli yatırımlar üzerinden varlık gösteren İngilizler, başta Musul ve Bağdat olmak üzere zengin petrol alanlarına ulaşmak konusunda önceliği, Bağdat demiryolu projesiyle Almanlara kaptırmışlardı. Önceki bölümde Almanların petrol imtiyazları ile ilişkileri incelenirken üzerinde durulduğu gibi II. Abdülhamid, demiryolu imtiyazlarını elde eden Deutsche Bank destekli Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne petrol imtiyazlarını da vermeyi uygun görmüştü. Bu hamle ile Osmanlı padişahı tek bir şirket üzerinden hem demiryollarını inşa ettirmeyi hem de petrol kaynaklarını işletirmeyi planlamıştı. Böylelikle demiryolu için imzalanan mukavele ile zaten yolun her iki tarafında bulunan yirmişer kilometre genişlikteki maden imtiyazlarını almış olan şirkete, bu imtiyazların sahasını Bağdat ve Musul'un tamamını kapsayacak şekilde genişletmişti. Nitekim Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne önce ruhsat verilmiş arkasından da işletme imtiyazının ihale edilmesi düşünülmüştü. Fakat işler planlandığı gibi gitmediğinden istenen sonuç elde edilememiş ve herhangi bir ilerleme kaydedilememişti.

Diğer taraftan İran petroleri imtiyazını Muzaffereddin Şah'tan almayı başaran D'Arcy, gözünü Mezopotamya'ya dikmişti. Osmanlı başkentinde Alman nüfuzunu görünce çekinerek de olsa petrol imtiyazını elde etmek için başvurmaktan geri durmamıştı. Hazine-i Hassa Nezareti ile Almanlar arasında petrol konusunda uzlaşma sağlanamayınca, bu durumu bir fırsat olarak değerlendiren D'Arcy'in İstanbul'daki temsilcisi

Edward Nichols, derhal hazırlamış olduğu mukavele teklifini Hazine-i Hassa'ya sunarak imtiyaz talep etmişti.

II. Meşrutiyet'in hemen başlarında Nichols bu talepte bulunurken, içerisinde petrole dair planların yer aldığı Türkiye Milli Bankası çatısı altında yeni bir oluşumun hazırlıkları çoktan başlamıştı. Ayrıca Türkiye Milli Bankası, bir süre sonra Türk Petrol Şirketi'nin kurulmasına zemin hazırlayacaktı. İngiliz sermayesinden beslenen bu banka ve şirket aynı zamanda, dünyanın büyük petrol kartellerinin Musul, Bağdat ve Körfez petrolleri imtiyazlarını elde etmelerinin önünü de açacaktı. Banka ve şirket etrafında dönen bütün bu süreç beraberinde çeşitli entrikaları ve diplomasi oyunlarını da getirmişti. Birinci Dünya Savaşı'na gidilen yolda yaşanan bu gelişmeler, savaşın perde arkasını görmek açısından da son derece önemlidir.

4.1. İNGİLİZLERİN PETROL İMTİYAZLARINA YÖNELİK GİRİŞİMLERİ

4.1.1. Türkiye Milli Bankası (1909)

Buraya kadar incelenen petrol imtiyazı elde etme girişimleri bir yana, Osmanlı başkentinde bulunan bir grup İngiliz banker ve sermayedar II. Meşrutiyet'i takip eden günlerde güçlü bir ekonomik teşebbüste bulunacaklardı ki bu da Türkiye Milli Bankası'nın kurulmasıydı.

Marian Kent'in, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenmesini gerekçe göstererek "İmparatorluğu'nun ajanı" olarak tanımladığı¹⁷⁵ (Kent, 1975:389) Türkiye

¹⁷⁵ 1975'te yayınlanan makalesinde bu tanımlamayı yapan Marian Kent'e, yakın tarihlerde yapılan bazı çalışmalarda birtakım eleştiriler yöneltilmiştir. John Burman, Milli Banka'nın, İngiliz Dışişleri'nden "gerçek, bağımsız bir destek" görmediğini belirterek, söz konusu bu girişimin İngiliz çizgisine sadakatten uzak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Milli Banka'nın özü itibarıyla politikanın ötesinde ticari bir teşebbüs olduğunun altını çizmektedir. (Burman, 2009:225–226) Ancak Türkiye Milli Bankası'nın yönetim kurulu ve istişare azaları arasında aktif siyaset içerisinde yer alan bazı isimlerin bulunduğu düşünüldüğünde -ki bu isimler ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır- Burman'ın bu tespitine tamamen katılmak mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Jonathan Conlin, Türkiye Milli Bankası hakkında, özellikle banka kurucuları arasında bulunan K. S. Gülbenkian'ın kişisel arşivine dayalı olarak yazdığı makalesinde; bankanın ne bir "imparatorluğun ajanı" olduğuna, ne de Türk "milli ekonomisini" oluşturacak bir girişimi temsil ettiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu bankanın Fransız şovenizmini kıran, İngiliz–Osmanlı ekonomik liberalizminin bir egzersizi olarak değerlendirilebileceğini iddia etmektedir. Dahası bankanın, 1908'de sırf İngiliz Dışişleri'nin desteğini almış olmasından dolayı, bunun bankayı "imparatorluğun ajanı" yapacağı anlamına gelmeyeceğinin altını çizmektedir. (Conlin, 2016:15 ve 4)

Milli Bankası, Osmanlı topraklarında birtakım yatırımlar yapmak ve ekonomik teşebbüslerde bulunmak amacının ötesinde, İngilizlerin Musul ve Bağdat petrollerine ulaşmak için kullanabilecekleri bir enstrüman olarak tasarlanmıştı. Bankayı doğrudan İngiliz Dışişleri'nin bir aracı olarak değerlendirmek mümkün olmasa bile bir grup sermayedar tarafından, kişisel bir bütçeyle ve şahsi çıkarlar gözetilerek, bir yönüyle de İngiliz hükümetinin teşviki sonucunda kurulduğu göz ardı edilemez. Dolayısıyla 1909'da teşekkül eden Türkiye Milli Bankasını, içerisinde Osmanlı unsurlarını da barındıran bir İngiliz ekonomik teşebbüsü olarak değerlendirmek mümkündür. (Kent, 1975:367; Mclean, 1976:294; Burman, 2009:227; Conlin, 2016: 1-2)

Türkiye Milli Bankası hakkında yakın zamanda Irmak Karabulut tarafından tamamlanan bir doktora tezinde (2019) bankanın yürüttüğü faaliyetler etrafı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu çalışma ise bankacılık faaliyetleri dışında Türkiye Milli Bankasının petrolle ilişkisi üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla bankanın veya bankada bulunan görevlilerin petrol imtiyazlarıyla bankayı hangi ortak paydada buluşturdıkları cevaplanması gereken bir sorudur. Bütün bu süreç Türkiye Milli Bankası'nın oluşumu ve bunda etkili olan isimler ile başlamaktadır.

Banka, her ne kadar II. Meşrutiyet sonrasında kurulmuş olsa da fikri alt yapısı daha öncesine dayanmaktadır. Türkiye Milli Bankası'nın kuruluşuna giden süreci, İstanbul'daki karşılıklı ticari çıkarları korumaya yönelik 1904 tarihli İngiliz-Fransız iş birliği antlaşması (*entente cordiale*) oluşturacaktı. (Kent: 1975:367-368) Ayrıca 1908 yılında, Duyûn-ı Umumiye'de İngiliz delegesi olarak bulunan Adam Block'un İngiliz Dışişleri'ne yazdığı ayrıntılı rapor (BL, IOR/L/PS/20/C141/1), aynı zamanda önceki ticari iş birliği antlaşmasının tamamlayıcısı olmuştu. Bu memorandumunda Block özetle, Türkiye'nin kötü idare edilen ekonomisinin uluslararası kontrole düşmesi halinde İngiltere'nin zayıf bir politik pozisyonda kalmaması gerektiği ifade etmekteydi. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa Adam Block, Osmanlı coğrafyasında demiryolları veya diğer bazı finansal teşebbüslere katılmasını İngiltere'den talep etmekteydi. Block'un memorandumunu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı Türkiye'ye yönelik ekonomik teşebbüs konusunu ciddi bir şekilde ele almaya ve Türkiye'nin mevcut malî durumuna alternatif bir yaklaşım sergilemeye zorladı.

Osmanlılar açısından bu tarihlerde en itibarlı finans kurumu olarak kabul edilen Osmanlı Bankası, mutabık kalınan iş birliği ve İngiliz yatırımlarının finansal destekçisi olarak düşünülmüştü. İngiliz Ticaret Bakanlığı'nın resmi görüşüne göre "İngiliz ticaret erbabı çok az kayıpla muhtemelen kazançlı çıkacakları iyi bir anlaşma" yapmıştı. Buna rağmen Osmanlı Bankası'nın Londra Komitesi, Paris şubesinden daha isteksiz davranmaktaydı. Henüz işin başında yaşanan bu anlaşmazlık, görüşmelerin beklenen hızda gerçekleşmesini engelleyeceği ve sağlıklı bir sonuca ulaşmayı zorlaştıracığı anlaşılmıştı. Ağır gidişat karşısında böyle bir çıkarımda bulunan Osmanlı Bankası'nın Londra şubesi, 1908'in ortalarında Sir Ernest Cassel ve Sir Albert Stern'in hisselerini de içine alan bir grup oluşturduğunu duyurdu. Bu sırada Genç Türklerin İstanbul'daki radikal politik değişimi gerçekleştirdi ve II. Abdülhamid rejimine destek vermiş olan Fransız ve Almanların bir anda popülaritesi düştü. Nihayet böyle bir ortamda, Kasım 1908 tarihinde İngiliz-Türk bir grup müteşebbis tarafından Türkiye Milli Bankası'nın kuruluşuna yönelik temaslara başlandı.¹⁷⁶ (Kent, 1975:367-370; Karabulut, 2019:106)

İstanbul merkezli milli bankanın¹⁷⁷ teknik olarak faaliyete geçebilmesi için gerekli olan kuruluş nizamnamesinin hazırlanması ve bütün bunlara izin veren padişah iradesinin çıkması birkaç ayı bulacaktır. Sadaret'ten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen 10 Nisan 1909 tarihli bir tezkirede, Memâlik-i Osmaniye'de ticaret ve sanayinin gelişmesi ile maden işletmesine ve her türlü malî işleri yürütmek amacına yönelik Türkiye Milli Bankası adıyla bir Osmanlı anonim şirketinin kurulması için ruhsat talep edildiği belirtilmekteydi. Konu Meclis-i Vükelâ'da değerlendirilmiş ve bunun üzerine artık tahtta son günlerini geçiren padişah II. Abdülhamid tarafından bankanın kurulmasını sağlayacak irade çıkartılmıştı.¹⁷⁸ Bir milyon yüz bin Osmanlı altını sermaye ile teşekkül edecek olan

¹⁷⁶ Jonathan Conlin, Shell Arşivi'ndeki 7 Aralık 1908 tarih ve 195/208 numaralı bir belgeyi referans göstererek, Türkiye Milli Bankası'nı, Genç Türklerin Boghos Nubar Paşa ile Kalust Gülbendyan'dan şekillendirmelerini istediğini ileri sürmektedir (Conlin, 2016:1). Bu son derece ilginç durum mümkün olmakla birlikte, Genç Türklerin doğrudan bankacılıktan anlamayan Gülbendyan ve Nubar Paşa'dan neden böyle bir talepte bulundukları da ayrıca cevaplandırılması gereken bir sorudur.

¹⁷⁷ Türkiye Milli Bankasının İstanbul'daki merkez şubesi olarak kullandığı bina Yeni Postahane karşısındaki Kınacıyan Handa bulunmaktaydı, 1910-1921 yılları arasında Kancıyan Han'da bulunan banka bu tarihten itibaren Ünyon Han adıyla bilinen Tütün Han'ın zemin katına taşınmıştı. (La Gazette Financieré, 15 Ekim 1912:1; Eldem, 2000:254; Karabulut, 2019:517) Ayrıca banka, 1922 yılında gerçekleştirdiği icra toplantısında Beyoğlu şubesi, Kabristan Sokak'ta görülmektedir ki bu sokak bugün Kasımpaşa'dadır. Yine aynı toplantı tutanağında, bankanın İzmir ve Bandırma şubelerinin yandığı ifade edilmektedir. (Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909, bu nizamnameye sonradan (muhtemelen 1923'te) ilave edilen el yazması notlar:1-2. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Demirbaş Numarası:0.02162)

¹⁷⁸ 1914 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından *Memâlik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* ismiyle hazırlanan rehber kitapta, Türkiye Milli Bankası'nın kuruluşuyla ilgili padişah iradesinin 21 Mart

Türkiye Milli Bankası'nın kurulması talebiyle kaleme alınan dilekçe, eski Stockholm Se-firi Birinci Ferik Şerif Paşa (d.1865–ö.1951) ile Kadıköy Moda'da yaşayan meşhur Vitöl (Whittal) ailesinden Mösyö Frederic Edwin Whittal (d.1864–ö.1953) imzasıyla verildiği bildirilmekteydi.¹⁷⁹ Tezkirenin son kısmında bankaya ait dâhili nizamnamenin matbu bir sureti¹⁸⁰, Divan-ı Hümâyûn kaleminden Hariciye kitabetine gönderilmesinin gerekliliği ayrıca ifade edilmişti. (BOA, BEO., 3533/264927, 28 Mart 1325/10 Nisan 1909)

Dilekçede bir milyon yüz bin Osmanlı altını olarak ifade edilen sermaye esasında bir milyon pounda karşılık geliyordu.¹⁸¹ Diğer bir ifadeyle 11 Osmanlı lirası, 10 İngiliz sterlini demektir. Böyle bir sermaye ile kurulan ve bir Osmanlı anonim şirketi olarak teşekkül edeceği belirtilen Türkiye Milli Bankası'nın ekonomik gücünü anlamak için küçük bir karşılaştırma yapmak yerinde olacaktır. Türkiye Milli Bankası'ndan yaklaşık yirmi yıl önce (1 Haziran 1888) yine anonim bir şirket şeklinde kurulan Selânik Bankası'nın başlangıçtaki sermayesi iki milyon frank olarak belirlenmişti. 1904 senesinde, 100'er franktan 10,000 hisse senedi çıkartılmış ve sermaye 5 milyona, 1907'de ise 7 milyona yükseltilmişti. 1913'e gelindiğinde ise Selânik Bankası, 10 milyon frank sermayesi olan bir banka durumuna gelmişti. Benzer şekilde 1910'da kurulan Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası'nın sermayesi 550,000 Osmanlı lirası olarak belirlenmişken, aynı yıl teşekkül eden Osmanlı Ticaret Bankası'nın sermayesi ancak 100,000 Osmanlı lirası kaddı. (Hasan Ferid, Cilt: 3, 1334:58–65) Bu bankalarla mukayese edildiğinde Türkiye Milli Bankası'nın orta halli bir banka olarak tasarlandığı görülmektedir.

Tam manasıyla 13 Eylül 1909'da ancak kurulabilecek olan (Balcı ve Sırma, 2012:151; Karabulut, 2019:113) milli banka için İngiliz hükümetinin talebi üzerine

1325 (3 Nisan 1909) olarak kayıtlıdır. (Balcı ve Sırma, 2012:150–151) Yukarıdaki bahsedilen 10 Nisan tarihli belge, muhtemelen bankanın kuruluşuyla ilgili nezaretler arasındaki yazışmaların ve yapılan muamelelerin Sadaret'ten, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bildirilmek amacıyla hazırlanmıştır.

¹⁷⁹ Şerif Paşa, Türkiye Milli Bankası'nın heyet-i istişare azaları içerisinde, Frederic Edwin Whittal ise meclis-i idare azaları arasında yerlerini alacaktır. (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:16b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909).

¹⁸⁰ Nizamnamenin matbu sureti için bakınız: (Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş Numarası:0.02162)

¹⁸¹ Bankanın nizamnamesindeki sermaye ile ilgili bilgiler şu şekildedir: *Beşinci Madde–Tamamıyla te'diye edilmiş olan şirketin sermayesi bir milyon yüz bin lira-i Osmanî veyahut bir milyon İngiliz lirasından ibaret olup beheri on bir lira-i Osmanî veyahut on İngiliz lirası kıymeti haiz olmak üzere yüz bin hisseye münkasımdır. Şirket sermayesinin tamamı imza ve beher hisse senedi için 2 ¾ Osmanlı lirası yahut iki İngiliz lirası ve on beşlik te'diye edilmedikçe şirkete suret-i kat'iyede teşekkül etmiş nazariyle bakılamayacaktır.* (BOA, A.} DVN. MKL., 48/17:2b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:2) Türkiye Milli Bankasının sermaye ve mali yapısı hakkındaki gelişim de veğişimlerle ilgili bkz: (Hasan Ferid, Cilt:3, 1337:61–64)

müdürlük görevine Sir Henry Babington Smith¹⁸² getirilmiştir. Dönemin basınına da yansıyan bu atamayı *The New York Times* gazetesi, “İngiltere’nin Türkiye’deki eli” şeklinde yorumlanmıştı.¹⁸³ (The New York Times, 9 Ağustos 1909:4) Osmanlı kamuoyunun yakından tanıdığı Babington Smith’in, Türkiye Milli Bankası müdürlüğüne atanmasını önemli bir hamle olarak değerlendiren *Tanin* gazetesi¹⁸⁴ konuyla ilgili haberine şu şekilde başlamaktadır:

İngiltere’nin posta nazırı Sir Henry Babington Smith’in İngiltere hükümetinin teklifi üzerine yeni Osmanlı Milli Bankası¹⁸⁵ heyet-i riyasetini kabul etmiş olduğuna dair münteşir olan sayıya-yı resmîye pek çok ehemmiyetlidir. Çünkü memâlik-i Osmaniye’nin menâbi’-i vasi’a-i

¹⁸² Babington Smith (1863–1923) yirminci yüzyılın hemen başında, İstanbul’da Duyun-i Umumiye Meclis İdaresi Reisi görevine atanmıştır. Bu görevini 1903 yılına kadar devam ettirmiş ve birinci dereceden Osmanlı devlet nişanı almıştır. Ayrıca eşi Leydi Smith de birinci rütbeden şefkat nişanı ile taltif edilmiştir. (BOA, Y.PRK.TŞF., 7/20, 8 Ağustos 1319/21 Ağustos 1903) Şark Ticaret Yıllıklarında 1902 yılından itibaren kaydı görünen Smith’in yaptığı iş ve adresi şu şekilde belirtilmektedir: “İngiliz-Hollanda ve Belçikalı taşıma şirketleri adına Duyunu Umumiye’de delege, Ev Adresi: Telgraf sokak, numara 19, Pera”. (Annuaire Oriental du Commerce, 1902:643) 1903 yılında bu bilgilere “Duyun-i Umumiye Konsey Başkanı” ifadesi eklenmiştir. (Annuaire Oriental du Commerce, 1903:715) 1904’ten 1910’a kadar ticaret yıllıklarında yer almayan Babington Smith, 1912 yılında “Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü. Ev Adresi: Araslar caddesi, Numara: 38, Rizzo apartmanı, Pera.” (Annuaire Oriental du Commerce, 1912:715) şeklinde yaptığı iş ve adresi güncellenmiştir. 1913 ve 14 yıllarında, Türkiye Milli Bankası’nda müdürlük görevi aynı şekilde kayıtlı görünmekle beraber, ev adresi “Nişantaşı, numara: 80, Pangaltı” olarak değişmiştir. (Annuaire Oriental du Commerce, 1913:712; 1914:696)

¹⁸³ Bu gazetede ayrıca şu bilgiler de verilmektedir: *Büyük Britanya, II. Abdülhamid’in son yıllarında Türk ekonomisi üzerinde kaybettiği nüfuzunu, yeni rejim [İttihat ve Terakki] altında yeniden toparlamaktadır. Yeni Türkiye Milli Bankası’nın oluşumu, Sir Ernest Cassel, Lord Revelstoke ve Sir Alexander Henderson öncülüğündeki İngiliz sermayesinin desteğiyle devam etmektedir ve İngiliz hükümetinin talebi üzerine, İngiliz Posta Merkezinin sekreteri olan Babington Smith bankanın genel müdürlüğü pozisyonunu kabul etmiştir. Bay Smith Türkiye finansı üzerine iyi bir uzmandır.* (The New York Times, 9 Ağustos 1909:4)

¹⁸⁴ Bu gazetenin imtiyaz sahibi olan Hüseyin Cahid [Yalçın] Bey, aynı zamanda Türkiye Milli Bankası’nın “Meclis-i İdare Azaları” arasında yer almaktadır (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:16b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:8). Yakın bir zaman önce yayınlanan günlüklerinde Maliye Nazırı Cavid Bey, bir gün kendisini Milli Banka müdürü Babington Smith’in ziyaret ettiğini ve Hüseyin Cahid Bey’i şikâyet ettiğini anlatmaktadır. Cavid Bey’in iddia ettiğine göre, Smith kendisine Cahid’in gazetecilik mesleğinin onu çok meşgul ettiğinden milli bankanın meclis-i idaresine düzenli bir şekilde devam etmesine engel olduğunu söylemiştir. Ayrıca bazı makalelerinde kullandığı şiddetli üslubunun bankaya zarar vermekte olduğunu beyan etmiştir. Nazır Cavid Bey, Babington Smith’e, bu durumda yerine birisi bulunur bulunmaz H. Cahid’in derhal banka yönetiminden çekilebileceğini söylediğini yazmaktadır. (Cavid Bey, Cilt 1, 2014:175, 19 Ekim 1911 günü yazılan notlardan)

¹⁸⁵ Gazete, bankanın İngilizce ismi olan “National Bank of Turkey” ibaresini “Osmanlı Milli Bankası” şeklinde tercüme etmiştir. Aynı zamanda gazetede haberin başlığı da sadece bu ifadelerin yer değiştirmesinden ibaret olan “Milli Osmanlı Bankası” şeklinde yazılmıştır. Buradaki “Turkey” ibaresinin “Osmanlı” olarak tercüme edilmesi, o dönemin zihniyet bakış açısını göstermektedir. Nitekim bu araştırmanın önemli bir konusunu teşkil eden ve bu bölümün ilerleyen sayfalarında ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan “Turkish Petroleum Company” de Osmanlı Hariciye Nezareti’ne bu tarihlerde sunulan raporlarda “Osmanlı Petrol Kumpanyası” şeklinde tercüme edildiği görülmektedir. (Kurşun, 2015:148–150) Ancak nasıl tercüme edilirse edilsin, söz konusu olan banka ile petrol şirketinin Osmanlı topraklarında faaliyet yürütmek amacı dışında Osmanlılık veya Türklükle herhangi bir bağlantıları bulunmamaktadır. Diğer taraftan İngilizlerin farklı bölgelerde Türkiye Milli Bankası’na benzer girişimlerde bulundukları görülmektedir. Söz gelimi İran’da “Pers İmparatorluk Bankası”, Mısır’da ise “Mısır Milli Bankası” yine İngilizler tarafından kurulmuştu. Söz konusu bu bankaların isminde yer alan İran ve Mısır ifadelerinin, hiçbir şekilde söz konusu ülkelerle ilişkili olmadığı hatırdta tutulmalıdır.

ticariye ve sanayisinin âtiyen terakki-yâb olması hususunda İngiliz avdetinin idare-i cedide altında takdim edeceğine bir delildir.

Gazeteye göre bu yeni banka geniş bir saha üzerinde faaliyetlerini icra etme imkânı bulacağı gibi her türlü sanayi ve ticari teşebbüse de girişebilecekti. Böylelikle son derece büyük işler başaracağına şüphe yoktur *Tanin*, aynı sayfada İngiliz *Outlook* gazetesine atfen verdiği başka bir haberde, sözü edilen milli bankanın İngiltere hükümetinin himayesi altında olmadığını ifade etmekteydi. Ayrıca haberde, Türk kamuoyunun yakından tanıdığı Sir Henry Babington Smith'in, bu bankanın başına müdür olarak atanmasının toplum tarafından takdirle karşıladığı da iddia edilmekteydi. (*Tanin*, 7 Eylül 1909:3)

Diğer taraftan 1905'ten beri İngiltere Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Sir Edward Grey (d. 1862–ö. 1933) bir röportajında, Ernest Cassel'in kurduğu Türkiye Milli Bankasıyla herhangi bir çıkar ilişkileri olmadığını ifade etmişti. Ancak Grey; Cassel'in müdürlük teklifini kabul etmesi yönünde Babington Smith'i ikna ettiğini de açıkça itiraf etmişti. (Kent, 1975:372) Edward Grey'in de içerisinde yer aldığı bu karmaşık ilişki şu şekilde özetlenebilir: Ernest Cassel, kurmuş olduğu bankanın başına Babington Smith'in geçmesini istemişti. İlk başta bu görevi kabul etmeyeceğini düşündüğü Smith'i ikna edebilmek için onu yakından tanıyan Edward Grey'i araya sokmak son derece akıllıcaydı. Böylece Edward Grey tarafından Smith'e götürülen müdürlük teklifini, Smith'in kolaylıkla kabul etmesi sağlanacaktı.

Sir Henry Babington Smith, bu şekilde İstanbul merkezli Türkiye Milli Bankası'nın müdürü yapılmıştı. Edward Grey'in bu müdahalesi, henüz banka kurulma aşamasındayken başlayan, milli bankanın İngiliz güdümlü bir banka olup olmadığına yönelik tartışmanın nasıl ortaya çıktığına dair de fikir vermektedir. Daha ilk müdür atanacakken araya İngiliz Dışişleri Bakanı'nın girmesi, elbette akıllara İngiliz güdümlü bir banka olabileceği ihtimalini getirmektedir.

1909'un ikinci yarısında, bankanın kuruluşu bir şekilde tamamlanmış ve İstanbul'da bulunacak genel müdür tayin edilmişti. Geriye sadece bankaya ait "Dahili Nizamname" yani içtüzüğün nihai şekilde hazırlanması kalmıştı. Nihayet hazırlanan içtüzüğün son şekli tamamlanarak, 2 Eylül 1909 tarihinde Osmanlı makamlarına gönderilmiştir (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:16b, 20 Ağustos 1325).

Bu çalışma açısından bankanın önemi yukarıda ifade edildiği gibi, Osmanlı'nın Musul ve Bağdat vilayetleri olarak gördüğü, Avrupa'nın ise Mezopotamya olarak adlandırdığı bölgede bulunan petrolere ulaşmak amacıyla bu bankanın bir araç olarak kullanılıp, kullanılmadığıdır. Şu hâlde bankanın içtüzüğünde genel olarak maden veya özel olarak petrol araması ve işletmesi veya bunların ticareti ile ilgili herhangi bir düzenlemenin mevcut olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Böylelikle madenlere dair Türkiye Milli Bankası'nın herhangi bir politika takip edip etmeyeceğini belirlemek mümkün olabilecektir.

Bankaya ait dâhili nizamnâme; bankanın isim ve unvanını tespit ederek başlamak-tadır: “Zirde tertip ve ihdas olunan bilâhare edilebilecek olan hisseler ashabı beyninde ‘Türkiye Milli Bankası’ unvanıyla bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunmuştur. İşbu şirket tabiiyeti cihetiyle Devlet-i Osmaniye’nin kavânin ve nizamât-i hâliye ve müştekilesine tabii olacaktır.” Üçüncü maddede bankanın merkezi İstanbul’da bulunacağı belirtilerek başka vilayetlerde ve ecnebi memleketlerde de şube açma hakkına sahip olacağı ifade edilmiştir. Aynı zamanda banka, doksan dokuz yıllık süreyle faaliyet yürütecek şekilde kurulmuştur.¹⁸⁶ Bunlardan başka nizamnâme içerisinde, bankanın amacı, hisse senetleri ve bunların nasıl ödenmesi gerektiği, bankanın ahvâl-i mâliyesi, gelirleri, ihtiyat akçesi, müesses hisseleri, idaresi ve feshi gibi çeşitli konuları ihtiva eden beş fasıl ve elli iki madde yer almaktaydı.

Türkiye Milli Bankası’nın kurulması talebine yönelik Sadarete sunulan dilekçede bankanın, Osmanlı memleketinde ticaret ve sanayinin gelişmesi, madenlerin işletilmesi, halkın ve devletin menfaatine olan çalışmaların yapılması ve her türlü maliye işleriyle uğraşmak maksadıyla teşekkül edeceği ifade edilmekteydi. (BOA, BEO., 3533/264927, 28 Mart 1325/10 Nisan 1909; Balcı ve Sırma, 2012:151) Bu amaçlar Türkiye Milli

¹⁸⁶ Şirketin öngördüğü bu süre nizamnâmenin ilgili maddesinde şu şekilde ifade edilmişti: “Dördüncü Madde-Şirketin müddeti işbu nizamnâme-i dâhiliyede musarrah olduğu vecihle fesih veya temdit edilmedikçe doksan dokuz sene olup bu müddet yevm-i teşkilinden itibar edilecektir.” (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:2b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:2) Ancak Türkiye Milli Bankası bu kadar uzun süre yaşamamıştır. 19 Mart 1914 tarihli, Türk Petrol Şirketi’nin yeniden yapılandırılması için imzalanan antlaşmada, şirkette, Türkiye Milli Bankası’nın elinde bulundurduğu hisselerin Deutsche Bank ve Anglo-Sakson Şirketi’ne (Royal-Dutch Shell Şirketi) eşit oranlarda devredeceğine karar verilmişti. (Hurewitz, Cilt 1, 1972:277) Böylelikle banka, Türk Petrol Şirketi’nin ortakları arasından çıkartılmıştı. Osmanlı Bankası karşısında rekabet oluşturmakta başarısız olan Türkiye Milli Bankası, 1919’da İngiliz Ticaret Kurumu tarafından iktisap edilmiş ve 1931 yılında da faaliyetlerine son vermiştir. (Conlin, 2016:1) Bankanın tasfiye süreciyle ilgili ayrıntı ve değerlendirmeler için bakınız (Karabulut, 2019:522-555)

Bankası'nın içtüzüğünde de yer almaktadır. Bu husus, nizamnamede şu şekilde ifade edilmektedir:

İkinci Madde – İşbu bankanın memalik-i Osmaniye'de ticaretin ve sanayi-i milliyenin terakkisine ve maâdinin işletilmesine ve menafi-i umumiyyeye müteallik ameliyatın icrasına delalet etmek ve mahsulât-i tabiiye ve sairenin mevki-i istifadeye vaz'ına ve emlâk ve arazinin ve ormanlarla maâdinin tezyâyüd-i kıymetine velhasıl memleketin terakki ve teâliyesine hâdim olacak esbabı tehiyye ve istihzâr eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur. (BOA, A.}DVN.MKL., 48/17:2a, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:1)

İkinci maddenin ilk bölümü olan bu kısım, petrol imtiyazları konusunda ipuçları vermesi bakımından önemlidir. Burada bankanın, milli sanayinin gelişmesi ile maden işletmesi ve bir de muallak bir ifadeyle “menafi-i umumiyye” yönelik faaliyetleri yürütmek için kurulduğu ifade edilmektedir. Ancak dikkat edilirse ileri sürülen amaçlar içerisinde maden işletmesi dışında kalan diğer hususlar somut ve açık bir şekilde belirtilmek yerine, sadece “...memalik-i Osmaniye'de ticaretin ve sanayi-i milliyenin terakkisi...” gibi genelleme anlamındaki bir ifade ile geçirilmiştir. Ayrıca “mahsulât-i tabiiye ve saire” denilerek petrol intibai uyandıracak bir terkinin kullanılmış olduğu da görülmektedir.

Diğer taraftan emlâk, arazi, orman ve madenlerin arka arkaya yazılarak, kıymetlerinin arttırılacağına iddia edilmesi bir hayli ilginç ve dikkat çekicidir. Zira pek çok belgede geçtiği ve bu araştırma kapsamında da tartışıldığı gibi II. Abdülhamid döneminde petrol bulunan bölgeler üzerinde imtiyaz muameleleri arazi ve Hazine-i Hassa Nezaretine bağlı emlâk komisyonları üzerinden yürütülmekteydi. Dahası II. Meşrutiyet'e kadar bu kavramlar, petrol imtiyazlarını da içerisine alacak şekilde sık sık ve birlikte kullanılmıştı. Nizamnamede banka amacını; memleketin gelişmesi ve yücelmesine hizmet edecek sebepleri hazırlayacağını vaat ederek bitirmektedir. Nitekim bu ifadeler, yine herhangi somut bir faaliyeti işaret etmekten uzaktır.

Öyle anlaşıyor ki milli bankanın ileri sürdüğü amaçlar içerisinde sadece madenlerle ilişkili olabilecek faaliyetler açık olarak ifade edilmiş, diğer hususlar idarenin veya yönetimin benimsediği mali politikalar çerçevesinde ve genel ifadelerle geçirilmiştir. Bununla birlikte nizamnamedeki ikinci maddenin devamında bankanın yapacağı diğer işler anlatılırken, “Binaenaleyh işbu banka evvelâ gerek kendi namına ve gerek şahs-i sâlis hesabına veya iştirak suretiyle bank ve ıskonto ve ikrâz ve kredi ve her türlü kayd iştirak ve müzayede ve münakasa iltizamları ve esham ve ihracı muamelâtı icra ve ale'l-

ıtlak bankalarla müessesat-i mâliye canibinden yapılagelen sarraflığa ve sanayi ve ticarete ve menkul ve gayr-i menkul ahvale müteallik kaffe-i muamelât-i sarfiye ifa” eyleyeceği de beyan edilmektedir. (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:2b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:1)

Buradan anlaşıldığına göre Türkiye Milli Bankası, diğer bütün bankaların yapmakta oldukları malî işleri de yürütmeyi hedeflemektedir. Nitekim aynı maddenin son kısmında lüzum gördüğü takdirde taşınmaz mala (emvâl-i gayri menkuleye) ortak olabileceği de ifade edilmiştir. Şu hâlde Türkiye Milli Bankası’nın madenleri öncelediği ancak diğer bankacılık faaliyetlerini de gözetecek şekilde bir çalışma programı oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Öte yandan, nizamnamenin sonunda, on sekizinci ve otuz ikinci maddeye ilave edileceği belirtilen “Heyet-i İstişare Azası” ile “Meclis-i İdare Azası” başlıklarıyla iki ayrı liste bulunmaktadır. Bu başlıklar altında yer alan isimler dönemin siyasi ve idari figürlerinden birçok kişiyi içermesi bakımından oldukça anlamlıdır.¹⁸⁷ Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında kurulan yeni hükümete yakın isimlerin Türkiye Milli Bankası çatısı altında bir araya gelmesi, İttihat ve Terakki Hükümeti’nin uluslararası iktisadi ve siyasi tercihini İngilizler lehine olarak şekillendireceği düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak

¹⁸⁷ Bankayla ilişkili olan bu isimler nizamnâmede sırasıyla şu şekilde yer almaktadır:

Otuz İkinci Maddeye ilâve;

Heyet-i İstişare Azası: İbretlî devletlû Said Paşa Hazretleri (Meclis-i Ayan Reisi), Saadetlû Prens Said Halim Paşa Hazretleri (Meclis-i Ayan Azasından), Devletlû Hasan Fehmi Paşa Hazretleri (Şurâ-yı Devlet Reis-i sabıkı), Atufetlû Mavragortado Efendi Hazretleri (ayandan, Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazır-ı sabıkı), Devletlû Mûşir Cemil Paşa Hazretleri (Doktor, Operatör), Atufetlû Birinci Ferik Şerif Paşa Hazretleri (Stockholm Sefir-i sabıkı) Mıgırdıç Eseyan Efendi (Tacir).

On Sekizinci Maddeye ilâve;

Meclis-i İdare Azası: Sir Henry Babington Smith, Sir Adam Block (Duyûn-i Umumiye-i Osmaniye’de İngiliz ve Flemengî dâinler vekili), Hüseyin Cahid Bey (İstanbul Mebusu) Atufetlû Ahmet Cemal Bey (Rumeli vilayet-i selasesi mâliye komisyonu aza-i sabıkından) Bedros Halacıyan Efendi (İstanbul Mebusu) Mösyö Frederic Edwin Whittall (Tacir) Mösyö Hugo Baring, Mösyö Henry Birchmough, Kalust Gülbenkian Efendi, Mösyö R. H. Macaulay [Makolay], Mösyö Sidney Peel, Reşid Sadi Bey. (BOA, A.} DVN.MKL., 48/17:16b, 20 Ağustos 1325, 2 Eylül 1909; Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi, 1909:8 ve 15–16; OBA, LA-24013005, 5 Ocak 1911). [Metindeki isimlerin karşısına yazılan meslek ve açıklamalar tarafından düzenlenmiş ve parantez içine alınarak gösterilmiştir.]

Türkiye Milli Bankasının istişare ve idare azaları daha önce Marian Kent tarafından da yayınlanmıştı. (1975:370) Ancak Marian Kent’in listesinde bazı farklı isimler göze çarpmaktadır ki bunlar arasındaki en önemlileri şunlardır: Mısır Başbakanı Nubar Paşa’nın oğlu Boghos Nubar Paşa (d. 1851–ö. 1930), Gazi Muhtar Paşa’nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa (d. 1867–ö. 1935). Kent’in listesindeki bu farklar, zikredilen isimlerin muhtemelen sonradan banka yönetim kuruluna katılmasından kaynaklanmaktadır. Yukarıda belirtilen liste ayrıca İrmak Karabulut’un doktora tezinde de yer almaktadır. (Karabulut, 2019:136-137)

kısa bir zaman içerisinde yaşanan gelişmeler, İttihatçıları İngilizlere yakınlaştırması bir kenara, II. Abdülhamid döneminden daha fazla Almanların güdümüne sokacaktır.

Türkiye Milli Bankası ile ilgili olarak vurgulanması gereken son nokta, bankanın Osmanlı'daki faaliyetleridir. Bunlar arasında ilk göze çarpan, tartışmalı 1910 kredisidir (Kent, 1975:367). Osmanlı'ya kredi sağlama çabaları dışında¹⁸⁸, Dersaadet Şehremaneti'ne borç verme¹⁸⁹, Bağdat Belediyesi'ne borç verme¹⁹⁰, Mezopotamya'da sulama, Bağdat tramvayı ve elektrik gibi birtakım faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir.¹⁹¹ Ancak kuruluş amacı içerisinde açık bir şekilde ifade edilen maden işletmesi için, ne bankayı desteklediği anlaşılan Jön Türk hükümetine ne de maden imtiyazlarını uhdesinde bulunduran Maliye Nezareti'ne yapılmış bir başvuru söz konusudur.

Diğer taraftan Türkiye Milli Bankası, petrol spekülasyonlarına bulaşmaktan binçli bir şekilde uzak durmaya çalışmaktaydı. Oysa bir taraftan petrol spekülasyonlarından uzak durup diğer taraftan da petrol imtiyazı imkânlarını araştırmak kendisiyle çelişmek anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla, Milli banka yetkilileri Türkiye'de sadece bankacılık faaliyetleri ile meşgul olmanın petrol imtiyazı konusunda başarı şanslarını azaltacağını anlamakta zorlanmadılar (Gulbenkian, 1948:8).

¹⁸⁸ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Milli Bankası'ndan talep ettiği avans ve krediler için bkz: (BOA, BEO., 4124/309286, Kânunuevvel 1328/17 Ocak 1912). Cavid Bey, Milli Banka'dan alınan avans hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *Milli Banka ile [Nail Bey'in] yaptığı bu muamele-i mâliyenin [alınan avansın] şerâiti Abdülhamid zamanında yapılanlardan ağır ve şimdiye kadar kazandıklarımızı imha edecek derecede muzırdır. Fâ'iz 5,5, pirim 1,5, komisyon %0,25. Hem de gümrükler karşılık gösterilmek üzere. Daha şerâ-it-i fer'iyesi var. [Nail Bey] Bu mu'ameleyi mu'amelât-ı nakdiye idaresinden geçirmeksizin kendi kendisine yapmış. Bu kadar falso yapılabilir!* (Cavid Bey, Cilt: 1, 2014:226, 8–29 Ocak 1912 günlere ait notlardan)

¹⁸⁹ Dersaadet Şehremaneti, Galata Köprüsünün yeniden inşası ve diğer faydalı işlerde harcanmak üzere, Türkiye Milli Bankası'ndan %5 faiz ile talep ettiği bir milyon yüz bin Osmanlı lirası meblağındaki borca dair, 11 Kasım 1909 tarihli bir mukavele imzalanmıştır. Şehremaneti bu antlaşmayla girdiği borca karşılık, Haliç köprülerinin müruriye vergisi ile Paşabahçe gaz depolarının gelirini 14 Mart 1910'dan itibaren bankaya devretmiştir. Mukavele metni için bakınız: (Ergin, 1995:2028).

¹⁹⁰ “Bağdat daire-i belediyesi ile Türkiye Milli Bankası arasında akd olunan 1912 senesi yüzde altı faizli Bağdat şehri belediye istikrazı” ismini taşıyan ve Bağdat belediye reisi ile Sir Henry Babington Smith arasında imzalanan mukavele ve beraberindeki yazışmalar için bakınız: (BOA, DH.İD., 88/10:1–40, 11 Nisan 1328/24 Nisan 1912)

¹⁹¹ Türkiye Milli Bankası'nın Osmanlı sınırları içerisinde çeşitli işler yapmaya teşebbüs etmesi, bazı eleştirilere yol açmıştır. Milli bankayla yakınlığı bilinen *Tanin* gazetesinde, 11 Temmuz 1911'de öldürülen Duyun-i Umumiye müfettişi ve gazeteci Zeki Beyle ilgili mahkemenin beşinci celsesi aktarılırken, mahkemeye sunulduğu anlaşılan ve bankayla ilgili bilgileri de içeren bir layihanın sureti yayınlanmıştır. Türkiye Milli Bankası'na eleştirel bir bakış sunulan bu layiha, bankanın toplum nezdinde nasıl algılandığını da dolaylı olarak göstermektedir. Layiha için bakınız: (Tanin, “Layihanın Sureti”, 8 Kasım 1911:3).

Sonuç olarak, her ne kadar madenlerle ilgili faaliyet yürütmeyi amaçlıyor olsa da Türkiye Milli Bankası'nın bir petrol şirketi gibi hareket edemeyeceği açıktı. Nitekim böyle bir teknik altyapıdan yoksun oldukları gibi madencilik ile bankacılık birbirinden tamamen ayrı uzmanlıklar gerektiren işlerdi. Çok gecikmeden İngilizler öncülüğünde, özellikle Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarını elde edebilmek için Türkiye Milli Bankası'nın da katılacağı, çok daha profesyonel bir adım atılacaktır. Şüphesiz ki bu hamle, Türk Petrol Şirketi'nin kurulmasıyla gerçekleşecektir. Ancak petrol şirketinin kurulmasına gidecek yolu hazırlayan olaylar, bu gelişmelerden tamamen bağımsız bir şekilde ortaya çıkmıştır.

4.1.2. İngiliz Donanmasının Kömürden Petrole Geçişi (1912)

İngiltere'de yaşanan bir gelişme, yirminci yüzyılın hemen başlarından itibaren Musul ve Bağdat petrolleri üzerinden devam eden imtiyaz elde etme mücadelesine doğrudan etki etmiştir. Bu gelişme İngiliz donanmasının kömür yerine petrol kullanılacağı yönündeki hamlelerle başladı.¹⁹² Aslında gemilerde yakıt olarak petrolün kullanımı 1870'lere kadar dayanıyordu ve çeşitli ülkelerde denenmişti. Ancak donanmanın, özellikle savaş gemilerinde petrol kullanması daha önce teşebbüs edilmiş bir uygulama değildi. (Yergin, 2009:100) Bu köklü değişimin arkasında, kömürle çalışan gemilere karşılık petrole hareket edenlerin hem daha hızlı olması hem de oldukça ucuza mal olması yatmaktaydı.

Son derece önemli bir değişimin başlangıcını oluşturacak olan İngiliz donanmasının yakıt olarak kömür yerine petrolü tercih etmesi fikri, 1911 yılı sonlarında Winston Churchill'in, İngiliz donanmasının başına getirilmesiyle gelişmeye başlamıştı. O tarihlerde gemilerde petrolü yakıt olarak kullanmayı denemeye başlayan Almanlara karşı Churchill, bazı tedbirlerin alınması gerektiğinin farkındaydı. Bu konuda destek alınabilecek en önemli kişi kendisinden neredeyse iki kat yaşlı olan ve donanmadan yeni emekliye ayrılan Amiral Fisher'dan başkası değildi. Fisher, petrolün kıymetini erken fark eden politikacıların başında geliyordu. Royal-Dutch Shell Şirketi müdürü Markus Samuel ile

¹⁹² Birinci Dünya Savaşı esnasında, Çanakkale önlerine gelen Queen Elizabeth gemisi, çeşidi bakımından petrolün kullanıldığı ilk gemilerden birisidir. İngiliz donanmasının geçirdiği bu dönüşümü ve Queen Elizabeth gemisinin o tarihlerde tükettiği petrol miktarı gibi detaylı bilgiler için bakınız: (Brown, 2003:63–88 ve 233)

yakından görüşüyor ve petrolün geleceği konusunda onunla çeşitli konferanslara katılıyordu. Ona göre öğrenilmesi gereken işlerin en başında petrol endüstrisi gelmekteydi. Almanlara karşı muhtemel tedbirler arayan Winston Churchill'in kulağına donanmada petrolün kullanılabileceğini fısıldayan da Amiral Fisher olmuştu. (Fisher, 1919b:189–203; Yergin, 2009:147–139)

Böylelikle İngiliz donanmasında yeni bir dönem başlamış oluyordu. Churchill, bakanlık koltuğuna geçtiğinde donanmanın petrole adaptasyonu ile ilgili halihazırda bazı çalışmalar yapılmıştı. Ancak Churchill döneminde, donanmanın ihtiyaç duyduğu petrol ile çalışacak motorların üretilmesine ve bunlara uygun gemilerin inşasına sürat verildi. Diğer taraftan, petrole geçişin doğuracağı sorunlarla ilgili bir Kraliyet Komisyonu kuruldu. İngiliz donanmasının petrole adapte edilmesi için kurulan bu komisyonun başına, yaşı epey ilerlediğinden dolayı güç bela ikna edilebilen Amiral Fisher getirildi (The London Gazette, 2 Ağustos 1912:5721-22; Fisher, 1919b:269). Başta razı olmadığı bu görev için daha sonra “(Petrolle ilgili) bu Kraliyet Komisyonu tam bir harika” ifadelerini kullanacaktır. Komisyon ilk toplantısını 24 Eylül 1912’de gerçekleştirmişti. (Fisher, 1919a:217)

Kraliyet Komisyonu’nun önce Kasım 1912 ve sonrasında 1913 yılında hazırladığı raporlar mazotun kömür karşısındaki muazzam üstünlüğünden bahsetmekteydi. (Yergin, 2009:141) Aslında petrolün kömürden daha üstün özelliklere sahip bir yakıt olduğu çoktan beri bilinmekteydi. Mesela gazeteci Mustafa Refik Bey, yıllar önce (1889) *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanan bir makalesinde¹⁹³ gemilerde petrol kullanmanın kömüre karşılık çok daha kârlı olacağını ifade etmiş ve zamanla bunun yaygınlaşacağını ileri sürmüştü. Daha o tarihlerde petrolün kömür karşısındaki üstünlüklerine dikkat çeken Mustafa Refik, 1880 yılında petrolle çalışan bir makine üretildiğini ve bunun Thames Nehri üzerinde bir gemiyi dolaştırmayı başardığını aktarmaktadır. Ayrıca Mustafa Refik, bu tecrübeden hareketle Amerika ve Avrupa’nın çeşitli şehirlerinde petrolle çalışan gemiler üretilmeye başlandığını ileri sürmektedir. Ona göre elbette petrolün kömüre nazaran daha farklı üstünlükleri de bulunmaktaydı. Bunu şu şekilde ifade etmektedir:

Ez-cümle bir saat zarfında adi bir makineyi tahrik için 201 kilogram maden kömürü sarf edildiği halde yine o kuvvette bulunan bir makineyi tahrik için sarf edilecek petrol gazının 115

¹⁹³ Mustafa Refik’in bu makalesi çalışmanın giriş kısmında kısmen değerlendirilmişti. Tam transkripsiyonu için ekler kısmına bakınız.

kilogram kadar olduğu bit-tecrübe sabit olmuştur. Demek oluyor ki petrolün maden kömüründen daha kuvvetli olması maden kömürüne nispetle %75 derecesinde bir tasarruf arz etmektedir. Petrol gazıyla tahrik edilen makineler ıslah olundukça sarf olunan gazın miktarı da azalmaktadır. Nitekim bundan birkaç sene mukaddem Bahr-i Hazar’da nakliyat seferlerinde istihdam edilen gemilerde bir saat zarfında 10 kilogram ve 500 gram petrol sarf edilmekte iken el-yevm 2 kilogram ve 520 gram miktarında gaz sarf edilmektedir ki bu tasarruf maden kömüründe görülmemiştir. Petrolün bu suretle azim faideler bahşetmesi seyr-i sefâin-i bahriyenin istikbalini pek parlak göstermektedir. (Tercüman-i Hakikat, Sayı:3239, 1889:5)

Bu şekilde üstünlükleri bulunan petrolün yandığında, pis bir koku ortaya çıkar-mazken kömürde hem is hem de koku çok daha fazladır. Ayrıca kömür gibi aylarca ta-şınması gerekli olan bir kül yığını bile arkada bırakmamaktadır. Buna bir de çok fazla duman çıkarmamasının yanı sıra daha ucuz olması eklenince artık petrol vazgeçilmez bir maddeye dönüşmekteydi. (Hacı Metozade Raif, 1337:180-181) Fakat petrolün Mustafa Refik’e göre en büyük faydası maden kömüründen daha kuvvetli bir buhar çıkarmasıdır. Makalesinde, pek çok defa denendikten sonra petrol yakılmasıyla ortaya çıkan buharın kömürden neredeyse iki kat fazla olduğunu artık iyice anlaşıldığına dikkat çekmekteydi. Ancak Mustafa Refik’in aklına takılan şey bütün bunlardan tamamen farklıdır: “El-hasıl petrol gazının buraya kadar ta’dad edilen kavâid-i kesiresi maden kömürü makamında istimale salih bir mayi olduğunu teslim ettireceği derkârdır. Fakat bakalım küre-i arz kış-rında mevcut maden kömürü kadar petrol gazı da bulunabilir mi?” (Tercüman-i Hakikat, Sayı:3239, 1889:5)

Amiral Fisher ve Churchill’in İngiliz donanmasını kömürden petrole geçirmeye çalıştığı tarihlerden neredeyse yirmi beş yıl önce kaleme alınan bu satırlar, İngilizlerin aslında yeni bir şey icat etmediğini göstermekteydi. Fakat yapılması gereken en önemli şey petrolle çalışan gemiler inşa etmektir. Bunu yapmaya ilk defa cesaret ve teşebbüs eden Churchill’den başkası değildi.

Bütün bu hazırlıkları yapan Churchill, petrolün stok meselesini çözülmesi gereken bir sorun olarak görüyordu. İngilizler Süveyş’in doğusunda petrolün kömürden çok daha ucuz olduğunu biliyordu. Ancak kendi ellerindeki petrol stokunun çok uzun süre dayana-mayacağını da iyi bilmekteydiler. Bu konuda yıllar sonra Churchill şöyle yazacaktır: “Petrolle çalışan çok sayıda gemi inşa etmek, denizlerdeki üstünlüğümüz anlamına gel-mekteydi. Ancak adalarımız ihtiyacımızı karşılayabilecek petrolden yoksundu. Petrole

ihtiyacımız kesin olduğuna göre bunu ya barışla denizlerden taşımaya veya savaşla başka ülkelerden getirmeye mecburduk.”¹⁹⁴

Kömür yerine petrol tercih edilmesi, doğal olarak İngiliz hükümetinin mevcuttan daha fazla petrole ihtiyaç duyacağı anlamına gelmekteydi. Şu hâlde yeni petrol alanları keşfetmek, bunları işleterek İngiliz donanmasının ihtiyacı duyacağı petrolü sağlamak, aynı zamanda doğrudan devlet desteğini de temin etmek anlamına gelmekteydi. Bu durum; İstanbul’da, D’Arcy’yi temsil eden Edward Nichols, demiryolu imtiyazını ellerinde bulunduran Almanlar, Nemlizâde Hasan Tahsin ve diğer bazı kişiler ile şirketler arasında zaten var olan rekabeti daha da kızıştıracaktı.

İmtiyaz avcılarına ek olarak ortaya çıkan ve bir yönüyle teşvik edici olan bu durum, petrole sahip bölgeleri İngiltere nezdinde değerli kıldığı gibi şirketleri ve müteşebbisleri de iyice hırslandırmıştı. Öyle ki Mezopotamya petrol imtiyazları üzerinde 1911’den 1914’e kadar hiç görülmemiş bir gayret ve çabayla diplomatik teşebbüsler yürütülecektir. Uluslararası rekabetin adeta kışkırtıldığı böyle bir ortamda kurulan Türk Petrol Şirketi’nin hayatta kalma şansı çok fazla olmayabilirdi. Hatta denilebilir ki bu şartlar altında şirketin daha doğmadan ölmesi hiç de ihtimal dışı değildi.

4.1.3. “Esrarengiz Organizasyon”: Türk Petrol Şirketi (1912)

İngiliz donanması yakarıda bahsedilen yakıt değişikliğini yapmasının, Türkiye Milli Bankası yöneticilerini, alelacele bir petrol şirketi kurmaya teşvik ettiği görülmektedir. Bu durum, aslında ortada şirket kurmak için herhangi bir hazırlık olmaksızın böyle bir teşebbüse girişmelerinden anlaşılmaktadır. Zira ileride “esrarengiz organizasyon”¹⁹⁵ olarak adlandırılacak olan Türk Petrol Şirketi, daha önce kurulan Afrika ve Doğu İmtiyazları Limited Şirketi’nin (African and Eastern Concessions Ltd.) sadece isminin değiştirilmesiyle teşekkül etmişti.

Bu şirket elli bin pound miktarındaki bir sermaye ile 31 Ocak 1911 tarihinde bir şirket kurulmuştu. (Longrigg, 1968:58 ve 252) Şirketin kurucuları arasında yer alan Karl S. Güldenkyan’a göre; bu Afrika ve Doğu İmtiyazları Şirketi, Ernest Cassel’in sahibi

¹⁹⁴ Churchill’dan aktaran (Yergin, 2009:140)

¹⁹⁵ (NARA, 890G, 6363, T84/12, No: 11,716, 30 Ağustos 1921)

olduğu Afrika Maden Şirketi'ne (Africa Mining Company) ait şirket sözleşmesinin geçici olarak kullanılabilmesi için düşünülmüştü. (Gulbenkian, 1948:9) Diğer bir ifade ile kurulan şirkete ait yeni bir nizamname hazırlamak yerine, Cassel'in Afrika madenleriyle ilgilenen şirket nizamnamesinin aynen kullanılması tercih edilecekti. Bu sırada yukarıda bahsedilen İngiliz donanmasındaki yakıt değişikliği ile ilgili gelişmeler yaşanmaya başlandı. Nitekim bundan çok kısa bir süre sonra, 23 Ekim 1912 tarihinde, Afrika ve Doğu İmtiyazları Ltd. Şirketi, ismini Türk Petrol Şirketi olarak değiştirmiştir. (Longrigg, 1968:256)

Türk Petrol Şirketi'nin bütün faaliyetleri üzerinde durmak bu çalışmanın konusunu ve sınırlarını aşmaktadır.¹⁹⁶ Ancak bilinmelidir ki bu şirket; Musul petrollerine, dünyanın önemli petrol şirketlerinin ulaşması için kelimenin tam manasıyla “*Truva Atı*” rolünü oynamıştı. İleride görülebileceği gibi Irak Hükümeti'nden elde ettiği imtiyazla Musul ve Bağdat'taki zengin petrol yataklarının kapısını, zaten iştahı kabarık olan petrol kartellerine açmıştır. Dahası, özellikle 1920'lerde yürütülecek olan petrol müzakerelerindeki, en önemli aktörlerin başında yine Türk Petrol Şirketi gelmektedir. Aynı zamanda literatürde de Musul petroleri hatırlandığı anda akla gelen ilk şirketin Türk Petrol Şirketi olduğu açıkça görülmektedir. Bugün hâlâ bölge petrollerini işletmeye devam eden Irak Petrol Şirketi'nin, bir zamanlar Türk Petrol Şirketi olduğunu hatırla tutmakta yarar vardır.

Türk Petrol Şirketi'nin kuruluş memorandumunda, şirketin ismi ve merkezinin İngiltere olacağı belirtildikten sonra kuruluş amaçları ile iş tanımları yirmi madde halinde sıralanmıştır. Bunlara özetle bakılacak olursa ilk başta; şirketin, tarım, maden ve ticaret gibi sektörlerin herhangi biri için imtiyaz, ayrıcalık, hak, lisans veya ruhsat talep edileceği, net bir şekilde ifade edilmekteydi. Ayrıca dünyanın herhangi bir bölgesinde finans, komisyonculuk, mühendislik, madencilik gibi uzmanlık alanlarında plan yapabilecek; inceleme ve araştırma raporları hazırlayabilecekti. Şirket, temel olarak petrol ve minerallerle ilgili faaliyet yürütecekti. Elde ettiği ürünleri ise kara ve deniz üzerinden taşıyabilecek, demiryolu ve tramvay gibi herhangi bir taşımacılık ve denizcilik sistemi ile telefon, telgraf ve benzeri iletişim yollarını kullanabilecekti. Dahası, farklı şirketler, topluluk ve

¹⁹⁶ Bu şirketin faaliyetleri ve geçirdiği aşamalarla ilgili detaylı bilgi için şu eserlere bakılabilir: (Earle, 1924; Longrigg, 1968; Okumuş, 2015).

kurumla ortaklık kurabilecek veya birleşebilecekti. Memorandumda yer alan son maddede, daha önce 50.000 sterlin olarak belirlenen şirket sermayesinin 80.000 sterline çıkartıldığı ifade ediliyor ve bu sermayenin 80.000 eşit hisseye bölündüğü yani her bir hissenin 1 sterlin değerinde olduğu kaydediliyordu. Söz konusu bu sermayenin ortaklar arasında nasıl paylaşılacağı şirkete ait nizamnamede açıklandığı beyan edilerek memorandumda son verilmekteydi.¹⁹⁷

Doğrusu memorandumda yer alan bütün maddeler, limitet şirketler için standart prosedüre uygun bir şekilde hazırlanmıştı ve şirketin petrol imtiyazlarını elde edebilmesi için herhangi özel bir husus içermemekteydi. Ancak Türkiye Milli Bankası'nın nizamnamesinde belirttiği kuruluş amaçlarıyla kıyaslandığında Türk Petrol Şirketi, çok daha detaylı ve ayakları yere basan hedefler belirlediğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Türk Petrol Şirketi'nin kuruluş nizamnamesinde -metinde memorandum olarak ifade edilmektedir- yer alan ve şirketin amaç ve yöntemlerini içeren metinde, benzeri diğer metinlerde olduğu gibi şirket, bütün riskleri göz önünde bulundurarak kendisini tamamen garanti altına almaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ileride herhangi hukuki bir durumla karşı karşıya kalındığında, mahkemelerin hukuken kendi lehlerine karar vermelerini sağlayabilmek için faaliyet alanlarıyla ilgili olası tüm alternatifler düşünülmüş ve maddeler içerisine bu ihtimaller 've', 'veya' bağlaçlarıyla ilave edilmiştir. Şirket kuruluşlarıyla ilgili bu tür metinlerde alışla geldiği üzere hiçbir muğlaklık olmayacak şekilde, her şey açık ve şeffaf olarak ortaya konulmuştu.

Kuruluş memorandumuna benzer şekilde şirket nizamnamesi de daha çok limitet şirketler için geçerli olan genel hükümleri içermektedir. Burada yer alan maddelere, önce şirketin yürüteceği faaliyetlerin çerçevesi çizilerek başlanmıştır. Daha sonra ise metinde yer alan terimlerin hangi anlama geldiği açıklanmaktaydı. Ayrıca anayasaya bağlılık ve memorandumda belirtilen iş tanımları yeniden ifade edilmekteydi. Şirket merkezinin İngiltere'de bulunacağı bir kere daha tekrar ediliyordu.

¹⁹⁷ (NARA, 890g.6363.T84/45 numaralı ve 4 Ağustos 1922 tarihli belgenin ekinde yer alan Türk Petrol Şirketi kuruluş memorandumunun sureti.) Memorandumun sonunda imzası bulunan isimler şu şekildedir: John Cowdry (Kâtip), H. Kenneth Lee ve S. Powell. Arthur Booker'ın ise metni şahit sıfatıyla imzaladığı görülmektedir. Ayrıca şahit dışındaki isimler aynı zamanda şirketten birer hisse alarak şirketin ortağı olmuşlardır (Longrigg, 1968:59)

İşin ilginç tarafı İstanbul merkezli Türkiye Milli Bankası'nı oluşturan kişilerin birkaç yıl sonra ve bu sefer İngiltere merkezli Türk Petrol Şirketi'ni kurmalarıydı. Bu durum, Osmanlı'dan elde etmeyi tasarladıkları imtiyazlar için plan değişikliğine gitmiş olabileceklerini düşündürdüğü gibi İstanbul'da aradıklarını elde edemedikleri fikrini de akla getirmektedir. Belki de gerçekten Gülbenkian'ın ifade ettiği gibi bankacılıktan daha fazlasına ihtiyaçları vardı (Gulbenkian, 1948:8) ve bu da ancak İngiltere'den sağlanabilirdi. Nitekim bu tarihler, yukarıda da ifade edildiği gibi İngiliz donanmasının yakıt olarak kömürden petrole geçtiği tarihlere rastlamaktadır. Şu hâlde denilebilir ki Türkiye Milli Bankası yetkilileri artık yeni bir rekabet ortamı haline gelen İngiltere'de bir petrol şirketi kurmayı daha mantıklı ve rasyonel bulmuşlardı.

Kuruluş nizamnamesinde bir de şirketin sermayesi düzenlemekte ve bu sermayenin kullanım şekli belirlenmekteydi. Buna göre; daha önceki nizamnamede belirlenen ve her biri bir hisse değerindeki 80.000 sterlinlik şirket sermayesi, özel bir şirket olarak varlığını devam ettirdiği sürece, halka arz edilmeyecekti. Ayrıca şirketin genel kurul kararıyla sermayeyi arttırma hakkı da saklı tutulmaktaydı.

Şirket yapılanmasına dair standart maddeler içeren nizamnamede, rehinli tahvilât ve borç senetlerinin nasıl hazırlanacağı ile ilgili düzenlemeler de yer almaktaydı. Devamında ise memorandum üzerinde küçük tashihler yapıldıktan sonra şirket açısından en önemli konuya yani hisse senetleri bahsine gelinmekteydi. Bu konudaki işlemlerin nasıl yapılacağı; hisse senetlerinin transferi, bunların sertifikaları, çağrı yöntemleri ve hisse üzerinde hakkın yitirilmesi başlıkları altında ayrı ayrı incelenerek karara bağlanmaktaydı. Nizamnamenin diğer kısımlarında, şirkete nasıl kayıtlı üye olunacağı, şirket müdürlerinin nasıl seçileceği, kurul ve komitelerin nasıl oluşturulacağı, yönetim kurulunun sorumluluklarının neler olacağı, olağan ve olağanüstü toplantıların nasıl yapılacağı, bütün bu toplantıların zabıtlarının nasıl tutulacağı, genel kurul toplantılarında oylamaların nasıl icra edileceği, şirket denetçilerinin görevleri, ihtiyat akçesi ve parasal yatırımların ne şekilde yapılacağı, kâr paylarının (temettü) nasıl hesaplanacağı, tebliğlerin nasıl yapılacağı ve

şirketin hangi şartlarda tasfiye edileceği gibi pek çok hususta, toplamda 161 maddeden oluşan oldukça detaylı bir metin hazırlanmıştı.¹⁹⁸

Türk Petrol Şirketi'ne içeriden bir yaklaşımla yapılan bu kısa değerlendirmeden sonra daha genel bir bakış açısıyla bakılacak olursa; Ernest Cassel tarafından Ekim 1912'de anonim şirket olarak kurulan petrol kumpanyası, yine Londra merkezli bir petrol şirketini yürüten D'Arcy grubuyla (1908'den itibaren Anglo-Pers Petrol Şirketi adını almıştır) başlangıçta herhangi bir mali ilişkileri yoktu (Earle, 1324:268). Tam aksine bu tarihlerde aynı bölgenin, yani Musul ve Bağdat'ı içerisine alan Mezopotamya'nın, petrol imtiyazlarını elde etmek için söz konusu bu iki şirket birbiriyle rekabet halindeydi.

Bu noktada doğal olarak bir soru ile karşılaşılmaktadır: 1901'de İran petrol imtiyazlarını elde ederek petrol aramalarına başlayan, hatta 1908'de petrol çıkarmayı başaran ve bütün bu süreç içerisinde, bir taraftan da Mezopotamya petrol imtiyazları için Yıldız'ın kapısını aşındıran D'Arcy gibi artık imtiyaz konusunda tecrübe kazanan bir iş adamının veya petrol avcısının karşısına, Türk Petrol Şirketi'ni kuran Ernest Cassel, neyine güvenerek çıkmıştı? Açıkçası Türk kamuoyu nezdinde Cassel, D'Arcy'e nazaran çok daha iyi tanınmaktaydı. En azından Türkiye Milli Bankası yoluyla başta Hüseyin Cahit Bey'in *Tanin*'i olmak üzere basında epey övgüye mazhar olmuştu. Ancak bu durum petrol imtiyazlarını elde etmeye yetebilecek bir özellik değildi. Cassel'in güvendiği şey muhtemelen, şirketin yönetim kurulunda yer alan Sir Henry Babington Smith ve o sırada Osmanlı'nın Londra ve Paris elçiliklerinde fahri malî müşavir olan Kalust Gülbenkian¹⁹⁹

¹⁹⁸ (NARA, 890g.6363.T84/45 numaralı ve 4 Ağustos 1922 tarihli belgenin ekinde yer alan Türk Petrol Şirketi kuruluş nizamnamesi sureti.) Nizamnamenin sonunda, kuruluş memorandumunda imzaları yer alan isimlerin aynıları bulunmaktaydı.

¹⁹⁹ Gülbenkian'ın bu görevi üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Zira Osmanlı Devleti'ni temsilen ancak karşılıksız olarak böyle bir vazifenin kendisine verilmesi, o dönem uygulanmakta olan bir politika olmakla birlikte Gülbenkian için özel bir durum arz etmektedir. Nitekim bu tür görevlerin, çoğunlukla kişisel çıkarlar uğruna kullanıldığı da bilinmektedir. Ancak bir taraftan Osmanlı Devleti ile bu kadar yakın ilişki içerisinde olan diğer taraftan da imtiyaz peşinde koşan petrol şirketleriyle çalışan Gülbenkian'ın, petrol imtiyazı için doğrudan başvuru yapmaması ilginç olduğu kadar da şaşırtıcıdır. Diğer taraftan Londra ve Paris elçiliklerinde müşavirlik yaptığı esnada, Osmanlı devlet yetkilileriyle kurduğu ilişkiler, aynı zamanda petrol imtiyazı meselelerinde dahli olan kişileri de işaret etmektedir.

1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçen Kalust S. Gülbenkian, (*The London Gazette* 1 Aralık 1902 tarihinde İngiliz vatandaşı olduğunu yazmaktadır.) II. Meşrutiyet'in ilanının müteakibin, önce Osmanlı Londra Sefareti'nde, daha sonra da Paris Sefareti'nde fahri malî müşavirlik görevine getirilmiştir. Londra Elçiliği fahri malî müşaviri olarak tayin edilen Gülbenkian'ın, Osmanlı Arşivlerinde bulunan tayin kaydında, muhtemelen o sırada yeni kurulmuş olan Türkiye Milli Bankası'ndaki görevinden dolayı "Banker" denilmesi dikkat çekmektedir. (BOA, HR.MTV., 21/78, 2 Kanunievvel 1325/15 Aralık 1909) Bu tayinden yaklaşık sekiz ay sonra Londra Elçiliği'ndeki vazifesine ek olarak ve yine fahri malî müşavir sıfatıyla Paris Osmanlı Elçiliği'nde de görevlendirilmiştir. (BOA, HR.MTV., 21/79, 12 Temmuz 1326/25 Temmuz 1910)

gibi isimlerin Osmanlı devlet idaresine daha açık bir ifadeyle İttihat ve Terakki Hükümetiyle yakın ilişkilerinin bulunmasıydı. Söz gelimi Kalust Gülbenkian'ın İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Maliye Nazırı Cavid Bey²⁰⁰ ile yakın ilişkisini Cavid Bey günlüklerinde uzun uzun anlatmaktadır. (Cavid Bey, Cilt:1, 2014:537-539, 647,674-675) Ayrıca Türk Petrol Şirketi'ne dahil olmasa da Cavid Bey, şirketler ilgili bazı görüşmelerde bulunduğunu belirtmektedir. (Cavid Bey, Cilt:2, 2015:214)

Hariciye Nezareti'ne göre Gülbenkian Efendi'nin yapmakta olduğu işin görev tanımlaması aynen şöyledir: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris ve Londra'daki Malî Danışmanı" ["Conseiller Financier de l'Empire Ottoman a Paris et a Londres"]. (BOA, HR.MTV., 21/80, 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910)

Gülbenkian, bu görevindeki güzel hizmetlerinden dolayı ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir. (BOA, İ.TAL., 467/19, 7 Ramazan 1328/12 Eylül 1910) Burada ifade edilen "güzel hizmetlerin" [hizmet-i hasene] aslında neye karşılık geldiği açık bir şekilde belirtilmiyordu. Ancak öyle anlaşılıyor ki; Osmanlı ricali ile elde ettiği irtibat sayesinde Gülbenkian İngilizlere, Türkiye'de yürütecekleri herhangi bir faaliyette işlerine yarayabileceği konusunda onları ikna etmişti. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa bu görevin, Gülbenkian'a kişisel bir itibar sağladığı anlaşılmaktadır. Zira aradan üç yıl kadar bir süre geçtikten sonra, devlete faydadan çok zarar verdiği ve devletin mali işlerinde menfaat temin etmek yerine Gülbenkian'a bir unvan sağladığı gerekçesiyle bu memuriyetin lağvedilmiştir. (BOA, İ.ML., 92/72, 17 Zilhicce 1330/27 Kasım 1912) Ancak, Cavid Bey Gülbenkian'ın fahri mali müşavirlik görevinden ayrılmasını istifa etmesine bağlamaktadır. (Cavid Bey, Cilt:1, 2014:536-537) Osmanlı Arşivlerinde konuyla ilgili doğrudan bir istifa mektubu olmasa da Osmanlı'nın Londra Büyükelçisi Ahmed Tevfik Paşa ([Okday] Büyükelçilik Görevi: Mayıs 1909–Kasım 1914), Gülbenkian'ın sefaretten istifa ediyor olduğunu Hariciye Nezareti'ne yazarak, gelecek cevaba göre bu talebin kabul edilip edilmeyeceğine karar vereceğini beyan etmekteydi. /BOA, HR.MTV., 21/83, 25 Eylül 1912)

Bununla birlikte Tevfik Paşa, bu mektubundan bir gün önce, 24 Eylül 1912'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği başka bir layihada, Gülbenkian'ın yerine Lütfi Bey isminde bir zatın tayin edilmesini hayretle karşıladığını bildirmekteydi. Oysa bu tür görevlere tanınmış isimlerin getirildiğini ileri süren Tevfik Paşa, Rusların Paris'teki müşavirleri "Rafaloviç" (Arthur Raffalovich, 1853–1921) isminde meşhur bir banker olduğunu hatırlatıyordu. Ona göre, Osmanlı Hariciyesi, daha önce bu hususu göz önünde bulundurmamıştı. Gerek Londra'da gerekse Paris'te şanı malum olan Gülbenkian Efendi'yi, Nezarete bizzat kendisi teklif etmiş ve bu teklifi kabul edilmişti. Lütfi Bey'e gelince, bu zat her ne kadar Maliye Müşavirliği için gerekli bilgiye sahip olduğu bildirilmiş olsa da Londra mahfillerinde mevki ve itibar kazanmamış ve burada servet sahibi olamamıştı. Sonuç olarak Tevfik Paşa, Gülbenkian Efendi'nin memuriyete devamının gerekli olduğunu bildirmekteydi. (BOA, HR.MTV., 21/83, 24 Eylül 1912)

Diğer taraftan Paris Büyükelçisi Mehmet Rifat Paşa (Görevi: Ekim 1911–Kasım 1914), Hariciye Nazırı Gabriel Noradukyan Efendi'ye (Görevi: Temmuz 1912–Ocak 1913) gönderdiği 3 Ocak 1913 tarihli bir tezkirede, Gülbenkian Efendi'ye memuriyetin lağvedildiğinin bildirildiği ve yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine teşekkür edildiği haber verilmektedir. Ayrıca itibarlı bir kişi olan Gülbenkian Efendi'nin, güzel bir vatanperverlik örneği sergileyerek sefaretin malî müşavirliğini memnuniyetle ve fahri olarak deruhte ettiği için nezaretçe de kendisine teşekkürlerinin bildirilmesini arz etmektedir. (BOA, HR.MTV., 21/84, 3 Ocak 1913) Nitekim bundan kısa bir süre sonra, 1914'te, bu memuriyet yeniden ihya edilecek ve Kalust Gülbenkian fahri malî müşavir olarak yeniden tayin olacaktır. (BOA, İ.HR., 434/51, 14 Şaban 1332/8 Temmuz 1914). Bilindiği gibi 1914'ün 28 Temmuz'unda Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Kasım 1914'te Tevfik Paşa yurda dönmüş ve Londra Büyükelçiliği'nin 1920 yılına kadar diplomatik ilişkilerini askıya alınmıştı.

Sonuç olarak hem Türkiye Milli Bankası'nın hem de Türk Petrol Şirketi'nin kurulduğu dönemde, her ikisinin oluşumunda da aktif rol alan Gülbenkian'a verilen malî müşavirlik görevi, fahri bile olsa onun İngilizler tarafından petrol müzakerelerinin değişmeyen ismi olarak kabul görmesini sağlamıştır. Böylelikle her ne kadar şahsı adına imtiyaz talebinde bulunmasa da o, Türk Petrol Şirketi'nde uzun süre müdür olarak yer etmeyi başaramıştır. (Gulbenkian, 1948:2)

²⁰⁰ Nazırlık dönemi: Temmuz 1909-Ekim 1911, Mart-Kasım 1914 ve Mart 1917-Kasım 1918 (Kuneralp, 1999:92)

Daha önce de çeşitli vesilelerle ifade edildiği üzere Osmanlı'nın son döneminde imtiyaz elde etme konusunda bu tür yakın ilişkilerin hiç de azımsanamayacak bir rolü vardı ve neredeyse imtiyazların tamamı bu yolla verilmekteydi. Nitekim kısa bir süre içerisinde Türk Petrol Şirketi'nin, Türklerle kurduğu bu yakın ilişki ağı D'Arcy grubunu, İngiliz hükümetinin de baskısıyla ve oldukça yüksek bir hisse ile şirkete katılmaya zorlayacaktı.

Unutmamak gerekir ki 1910'lu yılların başında, her ne kadar II. Abdülhamid dönemi “devr-i sabık” kendisi de “hakan-ı mahlû” olarak adlandırılrsa da padişahın, Osmanlı başkentinde tesis ettiği Alman nüfuzu, etkisini arttırarak devam ettirmekteydi. 1909 ile 1914 yılları arasında yaşanan gelişmeler, ülke içerisinde mevcut olan Alman muhalefetine rağmen, Genç Türkleri daha fazla Almanların tahakkümüne soktu. İktidarda olan İttihat Terakki Partisi, bir taraftan Osmanlıyı paylaşma planları yapan İngiliz ve Ruslara karşılık, bu paylaşımlarda yer almayan Almanya'yı, karşısında potansiyel bir müttefik olarak görüyordu ki benzer gerekçelerle II. Abdülhamid de demiryolu imtiyazını Almanlara vermişti. Özellikle 1912'den sonra İttihat ve Terakki Hükümeti adına Ever-Cemal-Talat Paşa üçlüsünün devlet yönetimine hâkim olması, İstanbul'da Alman etkisini her zamankinden daha fazla hissettirmişti. (Ortaylı, 1981:118–120).

Daha çok ticari rekabetin doğurduğu bu yakınlaşmalar hiç şüphesiz petrol imtiyazlarında da kendini gösterecekti. Türk Petrol Şirketi'ni kuran İngilizlerin, İstanbul'da artık iyice artan Alman nüfuzu karşısında, Deutsche Bank'ı şirkete ortak etmekten başka çareleri kalmayacaktı. Zira Türk Petrol Şirketi, Mezopotamya petrollerine ulaşabilmek için kişisel ilişkilere ek olarak, arkalarına alacakları Alman desteği, imtiyaz başvurularını alternatifsiz bırakacağından neredeyse emindi.

Aslında Deutsche Bank'ın Türk Petrol Şirketi'ne katılımını sağlayan 14 Kasım 1912 tarihli mukavele ilginç özellikler taşımaktaydı. Bir defa bu antlaşma, Almanlar ile İngilizleri bir araya getirerek, Türk Petrol Şirketi üzerinden Osmanlı topraklarında petrolle ilgili faaliyete girişmelerini mümkün kılmaktaydı. Daha önceki bölümde detaylı bir şekilde incelendiği gibi Almanlar, hiç tecrübeli ve bilgi sahibi olmadıkları petrol konusunda Osmanlı hükümetinden imtiyaz elde etmek için birtakım girişimlerde bulunmuş ve avantajlı durumda olmalarına rağmen ortaya çıkan pürüzler onları, sözü edilen bu petrol

imtiyazlarının çok uzağına itmişti. Ancak bu antlaşma, sonuç olarak Almanya'yı Mezopotamya petrol imtiyazlarıyla yeniden yakınlaştırmaktaydı.

Varılan mutabakata göre Deutsche Bank, Türk Petrol Şirketi'ne ortak edilecekti. Dahası bankayla birlikte Anadolu Demiryolları Şirketi ve Bağdat Demiryolu Şirketi'nin ya biri ya da her ikisi birlikte şirketin hissedarı haline getirilecekti. Şu hâlde Mezopotamya petrol imtiyazı temin edilemezse bile Türk Petrol Şirketi, Deutsche Bank'ın desteklediği Anadolu Demiryolu şirketiyle Osmanlı hükümeti arasında 1903'te imzalanan imtiyaz antlaşmasındaki yirmi ikinci maddenin, demiryolu şirketine sunduğu maden arama hakkından faydalanarak petrol çalışmalarını yapabilecekti.

Deutsche Bank'ı Türk Petrol Şirketi'ne ortak eden antlaşmanın dördüncü ve son maddesinde bankanın şirkete 20,000 sterlin hemen ödemesi kararlaştırılmıştı.²⁰¹ Bu meblağ şirket sermayesinin %25 hissesine karşılık geliyordu. Geri kalan hisseler %35 E. Cas-sel'in de hissesini içerisinde bulunduran Türkiye Milli Bankasına ayrılmış, %25 Anglo-Sakson (Royal Dutch Shell Şirketi) ve %15 Kalust S. Gülbenkyan'a verilmişti. (Longrigg, 1968:257–259) Yapılan bu paylaşım görünürde kazan-kazan hesabına yakın durmaktaydı ve hissedarlar açısından (en azından şimdilik) kârlı bir ortaklık gibi görünmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngilizlerin petrol imtiyazları için son hamleleri D'Arcy grubunu, Türk Petrol Şirketi'ne ortak etme girişimleriydi. Zira İngiltere hükümeti, özellikle donanmanın kömürden petrole geçme kararından sonra, Mezopotamya petrol imtiyazlarının D'Arcy Grubu'na verilmesini talep etmekteydi. Bilindiği gibi yirminci yüzyılın onlu yıllarında petrol ticaretiyle iştigal eden önemli şirketlerden birisi de Royal-Durtch Shell'di. Bu şirket esasında bir Hollanda-İngiliz ortaklığından meydana geliyordu. Shell şirketi hissedarlarının büyük çoğunluğunun Hollandalı olması, İngiltere Hariciye Nezareti'nin gözünde, sırf İngiliz olan D'Arcy grubuyla eşit olarak düşünülmüyordu. Bu fiili durumun bir sonucu olarak hükümet, tercihini D'Arcy Grubu'ndan yana kullanmış ve Mezopotamya petrol imtiyazlarının D'Arcy grubuna verilmesi konusunda ısrar etmişti. Nitekim Said Halim Paşa'nın, Sir Edward Grey ile aylarca süren Londra müzakereleri esnasında İngilizler bu taleplerini gündeme getirdi. Ancak İngilizler, petrol imtiyazları üzerinde Türklerle herhangi bir çözüme ulaşamayınca, D'Arcy Grubu'nu

²⁰¹ Deutsche Bank ile Türk Petrol Şirketi arasındaki mukavele için bkz: (Longrigg, 1968:257–259), ayrıca mukavenenin değerlendirmesi için aynı eser s.59–61'e bakınız.

Türk Petrol Şirketi'ne ortak etmek şeklinde bir ara formül üzerinde uzlaşmaya karar vermişti.

19 Mart 1914'te Türk Petrol Şirketiyle D'Arcy grubu arasında imzalanan ve Foreign Office Antlaşması olarak da bilinen uzlaşmaya göre; şirketin %50'si D'Arcy'ye ve geri kalan %50 de eşit şekilde Deutsche Bank ile Anglo-Sakson Petrol Şirketi'ne devredilmişti.²⁰² Bu antlaşmada ayrıca, Türkiye Milli Bankası'nın şirkette sahip olduğu hisselerin Deutsche Bank ile Anglo-Sakson Petrol Şirketi arasında paylaşılmasına karar verilmişti. 80.000 pound olan şirket sermayesi ikiye katlanarak, 160.000 pounda çıkartılmıştı. Arttırılan bu sermayenin sadece petrol membalarını keşfetme, deneme ve petrol sahalarını tespit etmek amacıyla kullanılacağı belirtilmişti. On maddelik bu kısa antlaşmanın dokuzuncu maddesinde, Türk Petrol Şirketi'nde daha önce %15'lik bir hisse sahibi olan Kalust Gülbenkian'ın bu payı %5'e düşürülerek, şirkette oy kullanma hakkı da elinden alınmıştı. Gülbenkian'ın sahip olacağı %5'lik hisse D'Arcy grubu ile Anglo-Sakson Petrol Şirketi hesabına eşit bir şekilde kaydedilecekti.²⁰³

19 Mart 1914 Foreign Office Antlaşması imzalanmadan önce Cavid Bey ile görüşen Gülbenkian, İngilizlerin kendisini tazyik ettiğini ileri sürmüştü. Gülbenkian'a göre, 1912 yılında Türk Petrol Şirketi'nde %15 oranında kabul edilen hissesi, İngiliz şirketine -muhtemelen D'Arcy grubuna- vermesi istenmekteydi. Eğer bunu kabul etmeye yanaşmazsa Alman ve İngiliz hükümetleri müştereken Türkiye'ye başvurarak imtiyazın doğrudan şirkete verilmesini talep edeceklerini belirtmekteydi. Cavid Bey'e göre Gülbenkian açık bir şekilde tehdit edilmekteydi. (Cavid Bey, Cilt 2, 2015:601) Ancak Gülbenkian'ın korktuğu başına gelmiş %15'lik hissesi, %5 olarak yeniden düzenlenmişti.

²⁰² Antlaşmanın Osmanlıca tercümesinde, Türkiye Milli Bankası'nın hisselerinin, hatalı bir şekilde Deutsche Bank ile D'Arcy Grubu arasında paylaşılacağı yazılmıştır (Fahreddin ve Mehmed Nabi, 1921:6-7). Ayrıca antlaşmadaki birinci maddenin sonuna bir parantez açılarak "Türkiye Milli Bankası'nın hâmil olduğu esham sermayenin nısfı imiş" şeklinde, aslında metinde olmayan bir not düşünüldüğü görülmektedir. Osmanlıca tercümesinde bundan başka bazı maddi çeviri hataları daha bulunmaktadır. Transkripsiyonu için bakınız: (Akyıldız ve Kurşun, 2015:145-153).

²⁰³ 1914 tarihli antlaşmanı metni bugüne kadar pek çok defa yayınlanmıştır. Bu metni, kendinden son derece emin bir şekilde ilk defa yayınladığını ifade eden Edward Earle (1924:269) maalesef yanılmaktadır. Zira kendisinden altı yıl önce İngilizce aslı da aynen muhafaza edilerek Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek neşredilmiştir. Bu antlaşmanın metni, 1918 yılında, bu çalışmada çeşitli vesilelerle zikredilen Rumbeyoğlu Fahreddin ile Mehmed Nabi'nin kaleme aldığı, *El-Cezire Kit'asındaki Petrol Madenleri İmtiyazı Mes'elesi* isimli kitapçıkta yer almaktadır (1918:6-8 ve 21-23. Transkripsiyon için bakınız: (Akyıldız, Kurşun, 2015:148-153). Bunların dışında İngilizce aslı için (FO, 195/2456; Hurewitz, Cilt 1, 1972:276-278, Doküman No: 111, Kent, 1946:170-171) ve modern Türkçeye tercümesi için (Uluğbay, 2003:510-512) isimli eserlere müracaat edilebilir.

Osmanlı arşivlerinde, Körfez ve Mezopotamya petrollerini işletebilmek için İngiltere’de yapılan bu düzenlemelerle ilgili detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olamamıştır. Ancak matbuatta -yabancı basından veya gazetelerden tercüme mahiyetinde de olsa- bazı bilgilere rastlanabilmektedir. Söz gelimi *Peyam* gazetesinin 28 Haziran 1914 tarihli nüshasında “Türkiye petrol madenleri” başlığıyla verilen haberde; Londra kabinesinin Anglo-Pers Şirketi lehinde hareket ettiğini belirttikten sonra sözü, Türkiye’nin petrol kaynaklarına getirmektedir.

Gazetenin aktardığı bilgilere göre Hanekin’in doğusunda bulunan ve Anglo-Pers Şirketi’ne ait olan petrol arazilerinin İran devletine ait olduğu iddia edilmektedir. Fakat Osmanlı-İran sınırını belirlemek için kurulan komisyonun bu arazilerin Osmanlı hükümetine aidiyetine karar vereceği haber alınmıştır. Diğer taraftan komisyonun bu kararı adı geçen şirketin haklarını da ihlal edecektir. Tam bu sırada İngiliz Hükümeti’nin İbrahim Hakkı Paşa ile Bağdat demiryolu için müzakerelerde bulunması²⁰⁴ şirketin imdadına yetiştii. Bunu fırsat bilen şirket Musul ve Bağdat petrollerini işletmeyi talep etti. Ancak iş görünenden daha karmaşık olduğu anlaşıldı: 1903 yılı martında Bağdat hattı için imzalanan imtiyaz mukavelesine göre demiryolu şirketine, hattın sağ ve solundaki yirmişer kilometre içinde maden hakkı verilmiştir. Gazete bundan sonrasını aynen şu şekilde anlatmaktadır:

Binaenaleyh bu yüzden ‘Hanekin’deki petrol madenlerinin Bağdat hattı kumpanyasına ait olduğu tezahür ediyordu. ‘Shell’ namındaki kumpanyanın da bu işte parmağı vardı, ba’de birçok müzakerattan sonra iş tavizâta döküldü. “Turkish-Oil-Company” namında bir Osmanlı şirketi teşekkül etti. Yeni teşekkül eden bu kumpanya eshamının yüzde ellisi “Anglo-Persian” kumpanyasına ait olduğu gibi meclis-i idare reisini intihab etmek hakkı da ona verilmişti. “Shell” kumpanyası yüzde yirmi, Deutsche Bank ile sair ufak tefek şirketler de bakî kalan eshama maliktirler. Ondan başka “Anglo – Persian” kumpanyası ile Deutsche Bank kendi hisselerinden ikişer buçuk ayırarak İngiliz himayesinde bulunan Gülbenkyan Efendi namında bir Ermeni’ye yüzde beş bir hisse-i iştirak temin edeceklerdir. Fakat mumaileyhin kumpanyanın meclis idaresinde hakk-ı temsili olamayacaktır. (Peyam, Sayı: 218, 28 Haziran 1914:4)

Peyam gazetesinde yer alan bu haberde, aslında Türk Petrol Şirketi’nin Hakkı Paşa’nın Londra müzakereleri esnasında kurulduğu ve bir Osmanlı şirketi olduğu gibi hatalı bilgiler yer almaktadır. Öte yandan, 1909–1912 arasında ve 8 Temmuz 1914’ten Kasım 1914’e kadar Osmanlı Londra Büyükelçiliğinde fahri mali müşavir olarak bulunan Kalust Gülbenkyan’ın İngiliz himayesinde bir Ermeni olarak nitelendirilmesi de oldukça

²⁰⁴ Hakkı Paşa’nın Türkiye adına yürüttüğü müzakerelerde demiryoluna ilave olarak Körfez bölgesindeki pek çok sorun da ele alınmıştır. Bu bölümün ilerleyen sayfalarında Londra müzakereleri ayrıca ele alınacaktır.

ilginçtir. Muhtemelen Gülbenkyan'ın 1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçtiği bilinmekteydi.

Peyam gazetesi, yukarıdaki bilgileri aktardıktan sonra şu yorumu yapmaktadır:

Görülüyor ki Şattü'l-arab vadisinden İran'a ve tâ Hind hududuna kadar petrol menâbiini havi olan gayet cesîm havali, Londra kabinesinin ef'âl ve harekât-i tabî'a projesi ile İngiliz nüfuzu altında bulunacaktır. Ondan başka Suriye'deki petrol madenlerini işletmek için dahi bir İngiliz birliği teşekkül etmiştir. Fransa'nın bu işlerin hiçbirisinde ismi zikrolunmaması şayan-i teessüf değil midir? Diplomatlarımızın muhafazaya memur olduğu hiçbir müteşebbis çıkıp da bu işlere el uzatmaya cesaret edemedi. (Peyam, Sayı: 218, 28 Haziran 1914:4)

Gazetenin şaşkınlığına sebep olan Fransa'nın petrol işlerinde isminin geçmeyişi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda galipler arasında yer alacağı zamana kadar devam edecektir. Nihayet haberin sonunda hiçbir yerli müteşebbisin bu işlere el atmayışına yönelik özeleştir, bu çalışma boyunca anlatılan petrol imtiyazı meselesi ile ilgili gelişmelerin adeta bir özeti niteliğindedir.

Türk Petrol Şirketi'nin yeniden şekillendiği 19 Mart tarihli yukarıdaki antlaşma, Osmanlı'dan talep edilen petrol imtiyazlarının elde edilmesi yolunda önemli bir adımdı. Zira uzun zamandan beri önce II. Abdülhamid'den sonrasında İttihat ve Terakki Hükümeti'nden imtiyaz talep eden ve bu uğurda—kendi ifadeleriyle—büyük bir servet harcayan D'Arcy grubu, Türkiye Milli Bankası ortaklığı sayesinde İstanbul'da önemli isimlerle irtibatla olan Türk Petrol Şirketi ile bir araya gelmekteydi. Son düzenlemede şirkete Deutsche Bank da dâhil edilmişti. Şu hâlde geriye sadece artık kaçınılmaz olarak düşünülen petrol imtiyazını elde etmek kalmıştı.

Nitekim Mart 1914'ün sonlarında, İstanbul'daki Anglo-Pers Şirketi temsilcisi H. W. Stock²⁰⁵ ile Türk Petrol Şirketi temsilcileri Herr Günter ve Frederic Edwin Whittal, Musul ve Bağdat petrol imtiyazları için Osmanlı Hükümeti'ne resmen başvuru yaptı. (Longrigg, 1968:65) Osmanlı kaynaklarından bu başvurunun akıbetini takip etmek mümkün olamamıştır. Ancak her ne kadar devletin resmi görüşünü yansıtan bir özellik taşımasa da Haziran 1914'te sadrazam olan Said Halim Paşa, Türk Petrol Şirketi'nin bu talebine bir mektupla karşılık verecektir.

²⁰⁵ H. W. Stock İstanbul'da, 1887 yılında endüstriyel mülkiyet (sına-i mülkiyet) hizmetine yönelik "Stock, Mountain & Co." adıyla kurmuş olduğu şirketle tanınmaktadır.

4.1.4. Said Halim Paşa'nın Musul-Bağdat Petrollerine Dair Niyet Mektubu (1914)

Haziran 1913'te Sadrazamlık makamına geçen Said Halim Paşa, 19 Mart tarihli antlaşması sonrasında Türk Petrol Şirketi adına petrol imtiyazı talep edilmesi üzerine kendi inisiyatifini kullanarak hareket etmiştir. Sadrazam Said Halim'im, doğrudan Türk Petrol Şirketi'ni değil, İstanbul'daki İngiliz ve Alman sefirlerini muhatap alarak mektubunu onlara göndermiştir. Bu durum petrol imtiyazı müzakere ve taleplerinin ne kadar siyasallaşmış olduğunu göstermesi bakımından manidardır.

Mektupta genel anlamıyla Said Halim Paşa; Hazine-i Hassa'nın yerini alan Mâliye Nezareti'nin, Musul ve Bağdat vilayetlerinde keşfedilmiş ve keşfedilecek olan petrol kaynaklarını, Türk Petrol Şirketi'ne icara (kiraya) vermeye razı olacağını bildirmekteydi. Ayrıca nezaret, kendini şirkete katılma ve ileride imzalanacak olan antlaşma şartlarını belirleme hakkını saklı tutuyordu. (FRUS, 1920:662; Longrigg, 1968:271; Hurewitz, Cilt:1, 1972:286).²⁰⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı 28 Temmuz 1914 gününe tam bir ay kala Osmanlı sadrazamının yazdığı bu mektup, şüphesiz devletin görüşünü yansıtan resmi bir yazı olmaktan uzaktır. Paşa'nın hangi gerekçelerle böyle bir mektup yazdığı ise doğrudan kendisi tarafından beyan edilmemiştir. Almanya ile İngiltere'nin İstanbul büyükelçilerine gönderilen ve petrol imtiyazlarının Mâliye Nezareti tarafından Türk Petrol Şirketine ihale edileceğini beyan eden bu niyet mektubunu, zorlama bir yorumla petrol görüşmelerine davet şeklinde okumak mümkündür. Ancak ilerleyen zaman içerisinde Türk Petrol Şirketi tarafından, pek çok yerde ve zamanda bu mektupla Osmanlı hükümetinin, Musul ve Bağdat petrolleri imtiyazını kendilerine verdiğini ifade etmeleri, yukarıdaki okumayı geçersiz kılmaktadır. Nitekim, bütün bu gelişmelerin içerisinde aktif bir şekilde yer alan Gülsen-yan hatıralarında, Said Halim Paşa'dan alınan bu mektubun ilerleyen zaman içerisinde büyük faydalar sağladığını ifade ederek: "Doğrudan imtiyaza bir alternatif olarak, hükümetten maden haklarında ayrıcalık öngören Lettre Vizirieler [Sadrazam Mektubu]

²⁰⁶ Mektubun Amerikan arşivinde bulunan sureti ile Longrigg (1968:271) ve Hurewitz'in (Cilt:1, 1972:286) yayınladığı kopyalar arasında bazı farklar bulunmaktadır. Her iki metin anlam olarak aynı olmakla birlikte tercüme ve gramer yapıları birbirinden ayrıdır. Çeviri yapan kişilerin farklı olduğu açık bir şekilde görülen bu mektup, Said Halim Paşa tarafından muhtemelen Fransızca yazılmıştı. Bahsi geçen bu mektubun Türkçe tercümesi için bakınız: (Uluğbay, 2003:513, Ek:13)

alınmak suretiyle Alman çıkarlarının konumu kuvvetlendirilmişti” (1948:4) demektedir. Buradan anlaşıldığına göre Said Halim Paşa’nın Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarını Türk Petrol Şirketi’ne olası bir ihale durumunda Alman çıkarları güçlenmekteydi. Ancak “Lettre Vizirieler” Almanlardan çok İngilizlerin işine yarayacaktır. Nitekim, 1920’lerin başında, Birinci Dünya Savaşı’nı kazanan tarafta olduğunu iddia eden Amerika, Mezopotamya petrollerinden hisse elde etmek için teşebbüste bulunmuşlardır. Bu esnada İngilizler, Osmanlı Sadrazamının yukarıdaki mektubuna istinaden, imtiyazın önceden kendilerine “zaten” verildiğini ileri sürmüş ve bu gerekçeyle Amerika’yı imtiyazlardan uzak tutmaya çalışmışlardır (Gulbenkian, 1948:4).

Burada önem arz eden bir hususu da göz ardı etmemek gerekir. Said Halim Paşa’nın Musul-Bağdat petrol imtiyazlarını hukuki açıdan sorunları olan bir mektupla Türk Petrol Şirketi’ne devretme girişimi, sadrazamın petrol konusundaki tek teşebbüsü değildir: Sadrazamın petrol madenlerinin ihale ve kiraya verilmeleri hakkında Almanya, Amerika, İngiltere, Avusturya, Macaristan, İtalya, Rusya, Fransa ve Felemenk devletleriyle çeşitli müzakereler gerçekleştirdiği arşiv kayıtlarında görülebilmektedir. (BOA, İD., 1350/35:1, 26 Mart 1329; BOA, İD., 1350/36, 37, 38, 39, 40, 41, 42 ve 43 numaralı belgeler.) Osmanlı’nın Arap vilayetlerindeki petrolerle ilgili olmayan bu müzakereler sonucunda, imtiyaz konusunda herhangi bir gelişme kaydedemediği anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikredilen mektup nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin başta Türk Petrol Şirketi yetkilileri olmak üzere İngilizlerin, kendilerine gerçek bir imtiyaz verilmişçesine hareket etmeleri son derece şaşırtıcıdır. Zira sadece bir niyeti göstermeye yönelik olan bu mektubun hiçbir geçerliliği bulunmamaktaydı. İmtiyazın nasıl verileceği, hangi şartlar altında ve hangi süreçlerden geçilerek bunun resmiyet kazanacağı maden nizamnamesinde oldukça detaylı bir şekilde açıklanmaktaydı. Şüphesiz bunu Türk Petrol Şirketi yetkilileri biliyordu. Özellikle Gülbenkian gibi Osmanlı vatandaşı olan bir ismin bu prosedürü iyi bildiğine şüphe yoktur. Ancak mektup, resmi bir imtiyazmış gibi ileri sürülerek, gerçek imtiyazın temin edilebilmesi için bir koz olarak kullanılmaktaydı. Daha açık bir ifadeyle, sadrazamın mektubu somut olarak imtiyaz elde etmeye bir katkı sunmasa da İngilizler için psikolojik bir üstünlüğün göstergesi olarak ortaya atılmıştı.

Bu araştırmanın bir sonraki bölümünde görülebileceği gibi Amerika’nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türk Petrol Şirketi’ne ortak olma girişimi esnasında en önemli

tartışma konularından birisini Said Halim Paşa'nın bu mektubu teşkil edecektir. Amerikalı diplomatlar genelde Said Halim Paşa'ya ait söz konusu mektubun geçerli olmayacağı fikrini savunmaktadır. Bununla birlikte, İstanbul'daki İngiliz ve Alman Büyükelçilerine yönelik yazılan bu mektubu, Paşa'nın; Sadrazam olarak değil Hariciye Vekili sıfatıyla yazabileceğini, bu durumda mektubun devleti bağlayacağını savunalar da bulunmaktadır. (NARA, 890G, 6363/45, 24 Ekim 1921) Ancak her ne şekilde olursa olsun münferiden gönderilen bu mektubu devletin resmi bir kararı olarak görmeye imkân yoktur.

Edward M. Earle'nin veciz bir şekilde ifade ettiği gibi Türk Petrol Şirketi, bütün çabalarına rağmen Birinci Dünya Savaşı arifesinde doğrudan petrol imtiyazını değil de ancak bir imtiyaz sözünü almayı başaramıştı (1924:271). Bu söz ise hukuki geçerliliği oldukça tartışmalı olan Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa'nın birkaç satırlık bir mektubundan ibaretti. Diğer bir deyişle Türk Petrol Şirketi'nin eline sadece iddialar geçmişti. (De Golyer, 1951:127-128) Fakat bu kadarı bile antlaşma masalarında, Türk Petrol Şirketi'nde hisseleri bulunan Anglo-Sakson Petrol Şirketi (Royal-Dutch Shell) ile D'Arcy Grubunun (Anglo-Pers Petrol Şirketi) temsilcileri tarafından, imtiyazın kazanılmış bir hak olarak görülmesine yetiyordu.

4.2. ORTADOĞU PETROLLERİ ÜZERİNDE İNGİLİZ NÜFUZU

Bulunduğu stratejik konum itibarıyla tarihin çeşitli dönemlerinde hakimiyet mücadelelerine sahne olan Basra Körfezi, sırasıyla Portekiz ve Hollandalılar, on sekizinci yüzyıldan itibaren de İngilizlerin yoğun ilgisini çekmiştir (Kurşun, 2004:21). Benzer gerekçelerle Osmanlı Devleti de bu bölgeyi yönetimi altında tutabilmek için çaba göstermiştir.²⁰⁷ Bununla birlikte Osmanlı'nın yenilik ve reformlarla uğraştığı on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İngilizler Basra Körfezi ve civarında etkinliklerini iyice arttırmışlardı. (Çetinsaya, 2006:127-146)

Buna rağmen İngilizlerin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Körfez'deki Osmanlı varlığı ve yönetimi ile ilgili ciddi bir sorunları olmamıştır. Ne var ki Almanların imtiyaz elde ederek, önce Basra'ya oradan da Kuveyt'e döşeyecekleri demiryolu hattı,

²⁰⁷ Osmanlıların Basra Körfezi'ni hakimiyeti altında tutmasına yönelik gayretleri için bkz: (Özbaran, 1971:53-57; Kurşun, 2004:21-42)

İngilizlerin bölgedeki nüfuzuna potansiyel bir rakip ortaya çıkarmaktaydı. Bundan dolayı henüz demiryolu imtiyazı için taraflar masaya oturmadan İngilizler, Almanlarla yürütülecek olan müzakerelere şiddetle itiraz etmişti. Böylelikle Basra Körfezi ve civar bölgelerde İngilizler ile Almanlar arasında önce ekonomik nedenlerle başlayan rekabet bir süre sonra yerini siyasi nüfuz mücadelesine bırakmıştır.

Basra Körfezi'nin gittikçe artan stratejik ve jeopolitik önemi, buraya ulaşımı sağlayacak olan deniz yollarının da önemini arttıracaktır. Bu cümleden olarak Kızıldeniz'in güneyinde bulunan, Yemen vilayetine bağlı Fersan adalarından söz edilebilir. Bu adalarda da petrol bulunması üzerine önce Almanların burada nüfuz sağlamaya çalıştığı, II. Meşrutiyet'ten sonra ise İngilizlerin devreye girdiği görülmektedir.

Arap yarımadasının iki tarafında bulunan Basra Körfezi ile Kızıldeniz'de, İngilizlerin oldukça erken tarihlerde kurmaya çalıştıkları nüfuz (Yurdakul, 2018) petrolle birlikte süratli bir şekilde artış göstermişti. Yukarıda görüldüğü gibi petrol imtiyazlarını elde etmek amacıyla banka ve şirketler kurulmuş, dahası başta İran ve Mezopotamya olmak üzere çeşitli bölgelerde fizibilite faaliyetlerine başlanmıştı. Bununla birlikte Almanların demiryolu imtiyazını alarak Basra Körfezi'ne ulaşma ihtimalleri İngiliz çıkarlarına zarar vereceğinden, onları bir hayli rahatsız etmişti.

Bunun en güzel örneğini, istihbarat amaçlı Körfez'i ziyaret eden Wilfrid Malle-son'un (1866-1946), seyahatine dair yazdığı ve bölgede gittikçe artış gösteren İngiliz-Alman rekabetinden de bahsettiği raporunda görmek mümkündür. Ayrıca Körfez'de rastladığı bir seyyaha dayanarak Malleson'un aktardığı tespit, bölgenin önemini göstermesi bakımından son derece kayda değerdir: "Körfez'de güçlü İngiliz politikası, medeniyetin ilerlemesi ve yayılması demektir. Bununla birlikte, genel anlamıyla dünya çıkarlarının daha ileriye taşınması anlamına gelmektedir." (Malleson, 1907:37). Bu ifadeler, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupalıların sıklıkla müracaat ettikleri ve sömürgelerini meşrulaştırmak için kullandıkları söylemlerden hiç de farklı değildir. Ancak Körfez özelinde dile getirilmesi, buranın İngiltere açısından ifade ettiği anlamı ve ilerleyen tarihlerde yaşananları anlamak açısından önem arz etmektedir.

Malleson'a göre demiryolu, İngilizler tarafından kurulan ve Fırat ile Dicle nehirleri üzerinde buharlı gemilerle taşımacılık yapan "The Euphrates and Tigris Steam Navigation Company" ile asla rekabet edemeyecektir. Ancak Bağdat civarında yaşayan herkes

gibi ticaret erbabı da Almanların, Körfez bölgesinde giriştikleri faaliyetlerden son derece etkilenmişti. İngiliz Hint vapur kaptanının Malleson'a anlattığına bakılırsa; “[Kaptan] gün geçmiyor ki bir veya daha çok, genellikle askeri rütbeli Almanı taşımasın. Bazıları, akşam yemeğinden sonra çok rahat bir şekilde Almanların Ortadoğu'daki²⁰⁸ hırslarından bahsetmekteydi: Mezopotamya'nın geliştirilmesi gerekliliği, Fars Körfezi'nin açılması, hatta bazıları bizim [İngilizlerin] imtiyazlık durumumuzla alay etmekteydi.” Tabii yerel halk tarafından dile getirildiği ifade edilen bütün bu gelişmeler, Almanların himayesinde yapılabilecekti. Nihayet Malleson ağzındaki baklayı çıkarır: “Bunca yıl geçmeden Almanlarla hem diplomatik hem de ticari mücadelemizi çoktan başlatmalıydık.” (Malleson, 1907:35–37). Öyle anlaşıyor ki Almanya birliğini yeni sağlamış olmasına rağmen, sanayileşme yolunda önemli mesafeler kat etmişti. Körfez'e bir ellerinin ulaşması durumunda İngiliz çıkarları tehlikeye girebilecekti.

İngilizler, Almanlarla imzalanacak olan demiryolu antlaşması henüz teklif aşamasındayken muhtemel olan bu tehlike karşısında birtakım tedbirler almaya girişti. O tarihlerde Hindistan valisi ve 1922-23'teki Lozan görüşmeleri esnasında İngiliz delegesi başkanlığı yapacak olan Lord Curzon (1859-1925), maiyetindeki Binbaşı M. J. Meade'yi temsilci olarak görevlendirerek Kuveyt'e göndermişti. Nihayet 23 Ocak 1899 tarihinde Kuveyt şeyhi Mübarek El-Sabah ile İngiliz temsilci M. J. Meade arasında gizli bir anlaşma parafe edilmişti. (Lorimer, Cilt:3, 1986:1048-1050) Böylelikle Osmanlı Devleti'nin, Basra Körfezi'ndeki hakimiyetini yeniden tartışmaya açacak (Kurşun, 1998:126) ve zamanla petrolü de içerisine alacak bir “Kuveyt meselesi” gündeme gelmiş olacaktı.

4.2.1. Kuveyt Petrol İmtiyazları

Basra Körfezi'nin kuzeyinde ve Şattülarap yakınlarında bulunan Kuveyt, Winstone'nin tanımıyla: “Orta Arabistan'daki olayların en iyi şekilde izlenebileceği tıpkı bir gözetleme kulesi” konumundaydı (1982:47). Yirminci yüzyılın başında Osmanlı'nın Basra vilayetine bağlı bir kaza olan (Sezen, 2017:499) bu küçük mıntıkanın nüfusu o tarihlerde yaklaşık yirmi bindi. Daha çok inci avcılığı ve denizcilikle geçinen ve adını en

²⁰⁸ 1902'de Amerikalı denizci Alfred Thayer Mahan'ın yayınladığı bir makalede Basra Körfezi çevresini tanımlamak için kullandığı “*Ortadoğu*” tabiri zamanla başkaları tarafından da sıklıkla kullanılmaya başlanacaktır. Malleson'un 1907'de, Körfez civarını tarif için bu terime müracaat etmesi kelimenin yaygınlaşmakta olduğunu göstermektedir.

büyük şehirden alan Kuveyt, İngilizlerin Körfez bölgesinde doğrudan nüfuz kurdıkları bölgelerin başında gelmektedir.

Yukarıda bahsedilen 23 Ocak 1899 tarihli anlaşmayla Şeyh Mübarek El-Sabah, Kuveyt'te veya başka yerlerde bulunan arazilerinin tasarruf hakkını öncelikli olarak İngiltere'ye devrediyordu. Antlaşmaya göre, Şeyh özgür iradesi ile kendi arazisini, bir hükümet veya başka bir devlet tabasına, önceden İngiltere devletinin onayı alınmaksızın, terk etme, satma, kiraya verme ve terhin etme, işgalini veya başka bir maksatla kullanılmasını kabul etmeyeceğini kendisi ile varis ve halefleri adına taahhüt etmekteydi.²⁰⁹ Gizli kalması yönünde mutabakat sağlandığı anlaşılan (Küçük ve Bilge, 2003:37, Kurşun, 2004:116) bu mukavelenin en tuhaf tarafı, kaymakamı olduğu bir devletin arazilerini Mübarek El-Sabah'ın oldukça ucu açık bir antlaşmayla İngiltere'nin adeta sömürgesine devrediyor olmasıdır.²¹⁰ Ancak bundan daha ilginç, İngilizlerin de Kuveyt'i Osmanlı'dan bağımsız olarak değerlendirmesi ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetlerini sanki ecnebi bir devletin faaliyetleriymiş gibi görmesidir. (Kuşun, 2004:116)

Aslında Mübarek El-Sabah ile imzalanan bu antlaşma, İngilizlerin on dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgedeki diğer emir ve şeyhlerle yaptığı mukavelelerle benzerlik göstermekteydi. Yine de bu antlaşmanın, Almanlar tarafından inşa edilecek olan demiryolunun Basra'ya ulaşmasına dair ön sözleşmeyle ilgili tartışmaların 1899 yılı boyunca yoğun olarak devam ettiği bir dönemde gerçekleşmesi, bölgedeki uluslararası çekişmeyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

²⁰⁹ Birkaç satırdan ibaret olan bu antlaşmanın ilgili kısmı şöyledir: *Mumaileyh Şeyh Mübarek bin Şeyh Sabah, Kuveyt'e veya kendi arazisi hududu dahilinde diğer bir mahalle evvel-be-evvel İngiltere hükümetinin tasvip ve muvafakati manzum olmadıkça bir devletin veya bir hükümetin ajan veya vekillerini kabul etmemeği sırf kendi arzu ihtiyariyle kendisiyle vâris ve halefleri namına olarak taahhüt ettikten maada evvelce İngiltere hükümetinin muvafakatini istihsal etmeksizin kendi arazisinin hiçbir parçasını bir hükümete veya [l]âle't-tayin diğer bir devlet tebaasına terk, furuht, icar, terhin etmemeği veya bu parçanın işgaline veya diğer bir maksatla isti'maline muvafakat eylememeği kendisiyle vâris ve halefleri namına olarak taahhüt eyler.* (Kurşun, Akyıldız, 2015:231; antlaşmanın sadeleştirilmiş şekli için bakınız: (Uluğbay, 2003:498)

²¹⁰ İngilizlerin Kuveyt üzerindeki nüfuzu ve Mübarek El-Sabah'ın buna karşı tutumu daha o dönemde bile kulaktan kulağa bir söylenti şeklinde yayılmıştı. Bu durumu ünlü Alman propagandist Dr. Paul Rohrbach şöyle ifade etmektedir: *...Bâ-husus ora [Kuveyt] Emirinin artık Hükümet-i Osmaniye'yi tanımayarak İngiltere Devleti'ne tabii bir emirlik olduğuna dair bir şayia zuhur etmiş ve bunun üzerine de Almanya'da bir galeyan-i efkâr husule gelmiştir. Hakikaten bu şayia doğru ise burada değil yalnız Almanya'nın menâfi'i, Türkiye'nin dahi menâfi'i mahvolmuş ve fazla olarak elinden bir mühim arazisi dahi gitmiş olur...* (Rohrbach, 1325:81)

İngilizlerin Mübarek El-Sabah ile varmış oldukları uzlaşma çok geçmeden tezahürlerini göstermeye başladı. 1901 yılında Zuhaf korvetinin Kuveyt limanına gireceği sırada, orada bulunan İngiliz harp gemisi komutanı, Kuveyt'in İngiltere devletinin himayesine girdiğine dair haber göndererek karaya asker ve mühimmat çıkartılmamasını istedi. Aksi takdirde karşılık vereceği yönünde tehditlerde bulundu. (Kurşun ve Akyıldız, 2015:221) Böylece, Kuveyt emirini bölgeden çıkarıp, orada daimî bir kuvvet bulundurmak maksadıyla Mabeyinden verilen bir emir üzerine Altıncı Ordu Müşir'i Feyzi Paşa askerleriyle beraber Kuveyt havalisine gitmişti. Bunun üzerine Kuveyt emiri Mübarek El-Sabah İngiltere'ye müracaat etmiştir. Basra Körfezi'nin en doğal limanlarından olan ve demiryolunun ulaşacağı nihai mıntıkada bulunan Kuveyt sahip olduğu önem bakımından İngilizler için ehemmiyetli bir noktayı teşkil etmekteydi. El-Sabah'ın müracaatı üzerine İngilizler, bölgeye sevk edilen askerlerin hemen geri çekilerek mevcut statükonun korunmasını istedi. Bu talep karşısında Babıali geri adım atmak zorunda kalmıştı.²¹¹ (Said Paşa, Cilt:2, 1328:312–313.)

Bu tarihlerde ne demiryolu müzakerelerinde ne de İngilizlerin başta Kuveyt olmak üzere diğer Körfez bölgelerinde yürüttüğü ticari veya siyasi faaliyetlerde, petrol imtiyazları ciddi bir mesele oluşturmuyordu. Asıl sorunlar 1903'te Bağdat demiryolu hattı imtiyazının ve 1904'te de petrol arama ruhsatının resmen Almanlara verilmesiyle başlamıştı. Bu tarihlerden çok daha önce ortaya çıkan Körfez'deki İngiliz nüfuzu, gün geçtikçe artış göstermiş ve bu durum zamanla Babıali üzerinde de ciddi bir baskı oluşturmaya başlamıştı.

Öte yandan Almanya ve İngiltere'nin Körfez'deki rekabeti, Almanya'nın demiryolu imtiyazından geri adım atmasıyla nispeten yumuşayacaktı. Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgilere göre, İngilizlerin Basra Körfezi'ndeki şeyhler ve emirler ile geliştirdikleri ilişkilerinin (himaye sistemi: tracial system) yaklaşık bir asırlık geçmişi bulunmaktaydı. İngilizlerin Körfez'de kurdukları bu hâkimiyet ve şeyhlerden elde ettikleri haklar üzerindeki ısrarları, neticede Almanları Bağdat'tan Kuveyt'e kadar olan bölgede, ellerinde imtiyaz bulunmasına rağmen demiryolunu inşa etmekten feragat etmeye zorlamıştı. (BOA, HR.SYS., 110/25:2, 19 Kânunuevvel 1911) İngiliz ve Alman taraflar arasındaki

²¹¹ Almanya ile İngiltere arasındaki bu rekabet hakkında farklı bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bakınız: (Tahsin Paşa, 1931:53–54; Ortaylı, 1981:98–101; Kurşun, 1998:150; Soy, 2002:241–254).

sıkı pazarlıklar sonucunda, feragat edilen bölgedeki demiryolunu inşa etme imtiyazı, 14 Haziran 1914'te parafe edilen antlaşmayla İngilizlere devredilmişti.²¹²

Bütün bu gelişmelere rağmen yeniden ifade etmek gerekir ki doğrudan Kuveyt petrol imtiyazlarıyla ilgili herhangi bir teşebbüsün olduğunu söylemek zordur.²¹³ Kuveyt'teki petrol ihtimalleriyle ilgili ilk kayıt, 1911 tarihini taşımaktadır: Sözü edilen yılın 3 Kasım'ında, D'Arcy'nin kurmuş olduğu Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin genel müdürü Charles Greenway, İran'ın Buşir şehrindeki İngiliz temsilcisine Kuveyt Şeyhi'nden petrol çalışmaları için geçerli bir imtiyazı alıp alamayacaklarını yazmıştı. Greenway, böyle bir ihtimalin olması durumunda İngiliz temsilciden Anglo-Pers şirketi adına, maden arama ruhsatı için başvuru yapmasını talep etmekteydi. Hatta imtiyazın sağlanabilme ihtimali varsa yapılacak antlaşmanın taslağı şirket tarafından gönderilecekti. Greenway mektubunda ayrıca, Kuveyt'te petrol bulunup bulunmadığının tamamen problemlili olduğunu vurgulamakta ve bu yönde yürütülebilecek fizibilite çalışmalarının ancak 2-3 yılda tamamlanabileceğini ifade etmekteydi. (Chisholm, 1975:3)

Bu tarihlerde Kuveyt'in de içerisinde bulunduğu Körfez'deki mahalli yönetimler ile Türk idarecileri arasında yaşanan egemenlik mücadeleleri (Kuşun, 1998:126-135), herhangi bir petrol imtiyaz başvurusu için oldukça rahatsız ediciydi. Nihayet iki yıl sonra

²¹² Basra – Kuveyt demiryolunun İngilizler tarafından inşası için yapılan müzakereler ve antlaşma tekliflerinin değerlendirmesi için bakınız: (BOA, HR.SYS., 112/1; Özyüksel, 2013:429–439)

²¹³ Bilindiği gibi İngilizler Körfez'de uzun bir süredir faaliyet yürütmekte olmasına rağmen bölge petrolle riyle geç sayılabilecek bir dönemde ilgilenmeye başlamışlardı. Daha önce detaylı bir şekilde incelendiği gibi D'Arcy, 1901'de İran Şahı'ndan petrol imtiyazı alarak çalışmalara başlamıştı. Buna ek olarak Mezopotamya petrol imtiyazları için de İstanbul'da bulundurduğu temsilcileri vasıtasıyla önce Hazine-i Hassa daha sonra da Osmanlı hükümetiyle sayısız defa müzakereler yürütmüştü. Oysa Mezopotamya olarak ifade edilen Musul ve Bağdat, Arap yarımadasındaki Osmanlı'nın idaresinin nispeten daha etkin olduğu yerlerdi. Ayrıca, Körfez bölgeleri gibi İngilizlerin nüfuz kurabildikleri bir yer de değildi.

Buna duruma rağmen, İngilizlerin etkin oldukları bölgelerde şirketlerin petrol imtiyazı almayı denemek yerine, Osmanlı'nın daha güçlü siyasi hakimiyet kurdukları yerlerde imtiyaz elde etmek için uğraşmaları ilk bakışta tuhaf gelebilir. Bunun birkaç nedeni olduğu söylenebilir: Birincisi ve en önemlisi, Körfez ülkelerindeki siyasi otorite istikrarsızlığı, petrol gibi uzun süreli işlerde yatırım için güvensizlik göstergesi sayılmaktadır. Kırılgan yönetimlerde ani iktidar değişiklikleri, başlanmış olan bir işin yarıda kalması ile sonuçlanabilmektedir. Buna karşılık Osmanlı'nın nispeten güçlü olduğu bölgelerde bu faaliyetler, şayet imtiyaz elde edilebilirse daha sağlıklı yürütülme ihtimali vardı. Diğer bir gerekçe ise Körfez bölgelerinde her ne kadar petrol olduğu tahmin ediliyorsa da ne İran ne de Musul ve Bağdat'taki gibi bu kaynaklar somut olarak keşfedilmiş değildi. Yani ön çalışmalar henüz yapılmamıştı. Bu durumda doğrudan petrolün var olduğu yerleri tespit etmek için ön araştırmalar gerekmektedir. Ancak Musul'da, yıllardan beri ön çalışmalar yapılmış, detaylı raporlar ile haritalar hazırlanmış ve sadece iş gidip petrolü çıkarmaya kalmıştı. Son olarak siyasi etkenlerin böyle bir tercihteki etkisinden bahsedilebilir. Yani Musul ve Bağdat'ta petrol çıkarmayı başaran herhangi bir petrol şirketi, velev ki İngiliz şirketler Körfez'de petrol aramakla meşgul oladursun, onların çalışmalarını tehlikeye düşürebilirdi. Daha açık bir ifade ile petrol rekabeti olarak görülen bu teşebbüsler aslında bölgede bir hakimiyet mücadelesinden ibaretti.

Amiral Edmond Slade²¹⁴ başkanlığındaki İngiliz Amirallik Komitesi, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin petrol faaliyetlerini raporlamak için İran'a gitmişti. 1912-13'te gerçekleşen bu seyahatte komite, Kuveyt'e de uğrayarak oradaki petrol ihtimalleri hakkında Mübarek El-Sabah ile bir dizi görüşme gerçekleştirmişti (Kasım 1913). Aslında Şeyh, İngilizlerin Kuveyt'te jeolojik araştırma yapabilmeleri için, Mart 1913'te onlara izin vermiş ve İngilizler bu izni yabana atmamıştı. Yaptıkları araştırmalar sonucunda elde ettikleri bulgular, bölgedeki petrol ihtimallerinin oldukça spekülatif olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu olumsuz sonuç karşısında tavsiye edebilecekleri tek şey; Kuveyt'in merkez ovası olan Burgan bölgesinin²¹⁵ test sondajları için en iyi yer olabileceğiydi. (Chisholm, 1975:3; Joyce, 1998: xix)

İş tabii bununla kalmadı. Buşir'deki İngiliz temsilciyle Şeyh Mübarek arasında, Kuveyt petrolü ile ilgili çeşitli yazışmalar yapılmıştı. Bu yazışmalarda Şeyh, 1899 anlaşmasında İngilizlere vaat ettiği sözlerinde duracağını taahhüt etmekteydi. Buna göre: beklendiği gibi topraklarında petrol bulunursa, Şeyh Mübarek İngilizlerin atayacağı veya tavsiye edeceği kişi ve şirketler dışında hiç kimseye imtiyaz vermeme sözünü yinelemekteydi. 1914'ün başlarında Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin görevlendirdiği bir jeolog, Kuveyt'e ulaşmıştı. Ancak kısa bir süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı, Kuveyt'te atılan bu adımları sonuçsuz bırakmıştır. İlerleyen zaman içerisinde İngilizlerin Mübarek El-Sabah ile imzaladıkları 1899 anlaşması yeniden gündeme gelecekti. Özellikle 1928 sonrasında gerçekleştirilen müzakerelerde bu anlaşma, Kuveyt petrol imtiyazlarının temelini oluşturacaktı. (Chisholm, 1975:3)

4.2.2. Osmanlı-İngiliz Müzakerelerinde Petrol Pazarlığı (1913-1914)

1913'ün başlarında Dârülfünun'da hocalık yapmakta olan İbrahim Hakkı Paşa (d.1863-ö.1918), Osmanlı Devleti'nin ancak İngiltere ve Almanya ile iş birliği yaparak kalkınabileceğini savunmaktaydı. Paşa'nın bu görüşünü benimseyen İttihat-Terakki

²¹⁴ İngiliz Deniz Kuvvetlerinde petrol uzmanı olarak çalışan Edmond Slade (1859-1928), daha çok 29 Temmuz 1918'de hazırlayacağı petrol raporuyla bilinmektedir. "Slade Raporu" olarak literatüre geçen bu araştırması Musul ile ilgili İngiliz politikasında yönlendirici olmuştur. Raporun değerlendirmesi için bakınız: (Kaymaz, 2014:61-65)

²¹⁵ Kuveyt şehrinin yaklaşık 50 kilometre güneyinde bulunan Burgan'da, 23-24 Şubat 1938 gecesi ilk kuyu Kuveyt Petrol Şirketi tarafından delinmiştir. Bugün hâlâ buradan petrol çıkartılabilen Burgan, dünyanın en büyük ikinci petrol kuyusu olma özelliğini taşımaktadır. (Vassaliou, 2009: 104-105)

hükümeti, 23 Ocak 1913'te bir hükümet darbesiyle kontrolü yeniden ele geçirince, Hakkı Paşa'yı Londra'ya, Türkiye Milli Bankası'nın istikraz görüşmelerinde adı geçen Mâliye eski nâzırı Cavid Bey'i ise Paris'e gönderdi. (Kurşun, 2000:312)

Sadrazamlığı döneminde İtalya'nın Trablusgarp üzerinden Osmanlı'ya savaş ilân etme sürecindeki başarısızlığından dolayı “Eski zamanlarda benim vaz'iyetime düşen sadrı âzamların kafasını padişahlar binek taşında kesdirirlerdi (!), ben o haldeyim.” (İnal, 1940:1788-1789) diyerek istifa ettiği rivayet olunan İbrahim Hakkı Paşa; Londra'da İngilizlerle yürütülecek olan görüşmeleri yapmak üzere Londra'ya gitmiş ve İngiliz yetkililerle 17 Şubat 1913 tarihinden itibaren görüşmelere başlamıştı (Kurşun, 2000:312).

Cavid Bey, Hakkı Paşa'nın Londra'da yürüteceği müzakereler henüz başlamadan, bu görüşmelerin başarıyla sonuçlanmayacağına inanmaktaydı. İbrahim Hakkı Paşa'yı uğurlamaya gittiği 11 Şubat 1913 tarihinde günlüğüne şu notları düşmüştü: “Hakkı Paşa'yı teşyie gittim. Vazîfesinin neden ibâret olduğunu kendisine sormadım. Fakat doğrudan doğruya Londra'ya gideceğini söyledi. Kuveyt ve sâ'ir muhtelif bazı mesâ'ili hâlle etmek üzere gitmekte olması muhtemeldir. Hâlbuki herkes bunu sulh için addediyor. Hükûmet de tekzibe lüzum görmedi.”²¹⁶ (Cavid Bey, Cilt 1, 2014:564)

İçeriği Osmanlı kamuoyundan gizli tutulan Londra görüşmelerinde, eski sadrazam zaman zaman inisiyatif alarak kendi başına hareket ediyordu. Ayrıca Babîâli'ye bilgi verirken kendi görüşlerini de eklemekten geri durmuyordu. Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlar ise yine Hakkı Paşa'nın görüşleri doğrultusunda çıkmaktaydı. Londra'da yürütülen bu müzakereler karmaşık bir hâl alınca İngiltere, aynı zamanda Almanya, Fransa, Rusya ve İtalya ile ayrı ayrı müzakerelere başladı. Adeta çıkmaza giren bu görüşmelerde İngilizler önemli gördükleri çoğu konuda ilerleme kaydetmişken, Osmanlı hükümetinin talep ettiği hususların hiçbirisi hakkında herhangi bir anlaşmaya varamamıştı. (Kurşun, 2000:312)

İngilizlerin talepleri çoğunlukla Basra Körfezi ile Irak üzerinde yoğunlaşıyor ve Almanya'nın demiryolu imtiyazı sayesinde bölgede sahip olduğu psikolojik nüfuzu kırmayı amaçlıyordu. Bu bağlamda Osmanlı-İran sınırı, Bağdat demiryolu, Kuveyt, Katar, Bahreyn adaları, Basra Körfezi kıyıları ve Şattûlarab meseleleri Londra müzakerelerinde

²¹⁶ Cavid Bey'in yürütülen görüşmeler hakkındaki değerlendirmeleri için ayrıca bakınız: (Cavid Bey, Cilt 2, 2015:221-222)

kendine yer bulan konuların başında geliyordu. Osmanlı, Hakkı Paşa yoluyla İngilizlere verdiği muhtırada razı olmalarını istedikleri konular ise özetle gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesi, yabancı postanelerin kapatılması, yabancılardan temettü vergisi alınması, kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik inceleme yapılması üzerine yoğunlaşmaktaydı.²¹⁷ (Bayur, Cilt II, Kısım III, 1983:333–339) Görüşmelere başlanmadan önce özellikle Osmanlı tarafı petrol imtiyazlarını müzakere etmeyi muhtemelen planlamamıştı. Ancak Hakkı Paşa'nın Londra'ya ulaşip müzakerelere başladığı ilk günlerde petrol imtiyazları meselesi gündeme gelmiş ve görüşmelerin sona ereceği tarihe kadar yoğun bir şekilde tartışılmıştır.²¹⁸

Osmanlı heyetinin karşısına hazırlıksız oldukları petrol imtiyazları meselesi konulunca, Londra'da bu konuda yardım alabilecekleri Kalust Gülbenkian'ı hatırlamışlardı. Daha önce bahsedildiği gibi Gülbenkian, bu tarihlerde Osmanlı'nın Londra ve Paris Büyükelçiliklerinde fahri malî müşavir olarak görev yapmaktaydı. Hakkı Paşa'nın Gülbenkian ile görüşmesi konusunda aracı olan Cavid Bey, 11 Mart 1913 tarihli günlüğünde bu gelişmeleri şu şekilde hikâye etmektedir: “[Ernest] Cassell'den aldığım cevâp üzerine Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekmiştim ve kendisinin bu mes'ele ile iştigâli münasip değilse Gülbenkian Efendi'yi me'mûr etmesini, ona karşı nazikâne hareket edilmemiş olmasına rağmen²¹⁹ bu işi der-uhde edecek derecede vatanperver olduğunu söylemiştim.” (Cavid Bey, Cilt 1, 2014:617)

Oysa Gülbenkian'ın Hakkı Paşa'ya yardımcı olması mümkün değildi. Hakkı Paşa Cavid Bey'e çektiği telgrafta Gülbenkian'ın Londra'da bulunmadığı haber verilmekteydi. (Cavid Bey, Cilt 1, 2014:617) Zamanla İngiltere petrol inhisarı (tekeli) meselesini önemli bir gündem maddesine dönüştürmüştü. Hatta bu konuda İngilizlerin evhamlı

²¹⁷ Hakkı Paşa'nın Londra ziyareti esnasında bu konular üzerine yürütülen müzakereler hakkındaki yazışmalara örnek için bakınız: (BOA, HR. HMS. İŞO., 234/12, 18 Nisan 1329; BOA, HR.İD., 1169/9; HR.SFR.3., 714/30; BOA, HR.SYS., 112, 113 ve 114 numaralı dosyalar)

²¹⁸ Osmanlı arşivinde “Türkiye ile İngiltere arasındaki mes'ele-i muallaka müzakerâtı: El-Cezire kıt'asındaki petrol madenleri imtiyazı mes'ele-i” başlığını taşıyan evrak kayıt karteksinde yer alan ilk belge 21 Mart 1913, son belge ise Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına sadece dört gün kalmışken yani 22 Temmuz 1914 tarihinde yazıldığı görülmektedir. Bu iki tarih aralığında otuz dokuz adet belge bulunmaktadır. (BOA, HR.İD., 1233/42)

²¹⁹ Cavid Bey'in Gülbenkian'a nazikane davranılmadığı şeklindeki iddiası, Gülbenkian'ın Büyükelçiliklere fahri malî müşavir atandıktan bir süre sonra, devlete faydadan çok zarar verdiği ve devletin malî işlerinde menfaat temin etmek yerine Gülbenkian'a bir unvan sağladığı gerekçesiyle bu memuriyetin lağvedilmesine dayanmaktadır. (BOA, İ.ML., 92/72, 17 Zilhicce 1330/27 Kasım 1912) Ancak çok geçmeden, bu memuriyet yeniden ihya edilmiş ve Kalust Gülbenkian fahri malî müşavir olarak yeniden tayin olmuştur. (BOA, İ.HR., 434/51, 14 Şaban 1332/8 Temmuz 1914).

hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Hakkı Paşa'dan Cavid Bey'e yazılan bir telgrafta (Cavid Bey, 27 Ekim 1913 tarihiyle günlüğüne kaydetmiştir), İngiltere Hükümeti'nin petrol inhisarı meselesini Osmanlı menfaatine aykırı bulduğu kaydedilmekteydi. Ayrıca Osmanlı'nın güya bu inhisarı Ruslara vereceği iddia ediliyordu. Halbuki Cavid Bey böyle bir şeyim mümkün olmadığını, Osmanlı'nın petrol inhisarı kurmak gibi bir niyetinin bulunmadığını, şayet gündeme gelse bile bunun Osmanlı petrollerini işletmeye engel olmayacağını ve İngiltere'nin bu konudaki endişesinin yersiz olduğunu belirtmekteydi.²²⁰ (Cavid Bey, Cilt 2, 2015:181)

İşin garibi, devletlerarası yapılan bu görüşmelerde İngilizlerin gündeme getirdikleri petrol imtiyazlarını, hangi şirket adına talep ettikleri tam bir muammaydı. Artık kuruluştan tamamlanmış olan Türk Petrol Şirketi'ne henüz D'Arcy grubunun ortak olmadığı bu tarihlerde, İngiliz Dış İşleri temsilcilerinin Anglo-Pers Şirketi adına bu talebi gerçekleştirmeleri muhtemel olmakla birlikte maalesef elimizdeki kaynak ve belgeler, bu konuda net bir bilgi vermemektedir.

Ne var ki, Süfera-yı Saltanat-ı Seniyye'den Rumbeyoğlu Fahreddin ile Roma Sefir-i Kebiri Mehmed Nabi tarafından 1916 yılında bir müsveddesi Hariciye Nezareti'ne sunulan ve 1917'de bazı ilave ve düzeltmeler yapıldıktan sonra 1918 yılında matbu olarak basılan "El-Cezire Kıtasındaki Petrol Madenleri İmtiyazı Meselesi" başlıklı raporda, İngiltere hükümetinin Musul petrolleri için 1913 yılının mart ayında Osmanlı hükümeti nezdinde bazı teşebbüslerde bulunduğu kayıtlıdır. Buna göre, İngiltere Dış İşleri Bakanı Edward Grey, Osmanlı'nın Londra müzakerelerinde talep ettiği gümrük düzenlemesine uyabilmeleri için her şeyden önce el-Cezire yani Mezopotamya petrol madenleri hakkındaki isteklerinin kabul edilmesini şart koşmaktaydı. Raporun devamında talep edilen el-Cezire petrol imtiyazının, D'Arcy grubuna ihale edileceği açık bir şekilde beyan edilmektedir (Fahreddin ve Mehmed Nabi, 1918:3; BOA, HR.SYS., 1881/8:1). Şu hâlde, aynı tarihlerde İbrahim Hakkı Paşa ile Londra'da müzakere yürüten başta Sir Edward Grey

²²⁰ Cavid Bey Hakkı Paşa'nın petrol konusunda sorduğu bir sorudan hareketle onun bu konulardaki bilgi eksikliğine hayret etmektedir: "[Hakkı Paşa] petrol hakkında da tenvir ve teshinler petrolü mü yahût makineleri yağlamakta kullanılan petrol mü olduğunu soruyor! Hakkı Paşa'nın İstanbul'un bu kadar acemisi olacağını ve böyle suallere cevap bekleyeceğini zannetmezdim." (Cavid Bey, Cilt 2, 2015:181) Daha sonra Hakkı Paşa'ya "petrolden maksat tenvir petrolü ile *raffine* petrolün mahsulât-ı mâliyesi olduğu" şeklinde bilgi verilmiştir. (Aynı yer, s..269)

olmak üzere, İngiliz murahhaslarının da D'Arcy adına petrol imtiyazlarını istedikleri görülmektedir.

Diğer taraftan Edward Grey'in, Osmanlı hükümetinin gümrük vergisi hakkındaki düzenlemeye yönelik talebini petrol imtiyazlarının verilir verilmeyeceği durumuna bağlaması, yine Londra müzakereleri esnasında ortaya çıkmıştı. Nitekim 4 Nisan 1914 tarihinde tarafların parafe ettiği İngiliz Osmanlı mukavele teklifinde yer alan gümrüklerle ilgili birinci maddenin "b" bendinin son kısmında şöyle denilmektedir: "Şurası kat'iyen mukarrerdir ki Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunan petrol menabi'inin işletmesi hakkında her iki hükümetçe şayân-i kabul bir suret-i tesviyenin akdinden evvel bir protokol inhisarı vaz' edilmeyecektir" (BOA, HR.SYS., 112/17) Bu durumu İbrahim Hakkı Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği 12 Haziran 1914 tarihli Fransızca mütalaa-sında, petrol meselesi çözülmeden İngilizlerin gümrük ve inhisarlar konusunda anlaşmaya varmayacakları şeklinde ifade ederek bildirmektedir. (BOA, HR.SYS., 112/17, lef 6)

Sonuç olarak Hakkı Paşa'nın bir buçuk yıla yakın İngiltere'de sürdürdüğü müzakerelerde, aslında o tarihlerdeki Osmanlı imparatorluğunun Körfez ve Arap Yarımadası üzerinde yıllar içerisinde biriken sorunları masaya yatırılmıştı. 29 Temmuz 1913 tarihine kadar yapılan görüşmeler neticesinde, Basra Körfezi ve civarında Osmanlı-İngiliz nüfuz bölgelerini belirleyen antlaşma, Şattülarap'ta seyr-i sefâinin düzenlenmesi, Fırat ve Dicle nehirlerinde İngiltere'ye gemi işletme imtiyazının verilmesi, Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi ve Osmanlı gümrük gelirlerinin artırılması konularında hazırlanan beş antlaşmanın altına imzalar atıldı. Ayrıca Osmanlı, bu antlaşmalarla birlikte İngiltere'nin Arap şeyhleriyle daha önce yapmış olduğu antlaşmaları kabul ediyordu. İlerleyen tarihlerde Hakkı Paşa, Edward Grey ile Aden, Nevâhî-i Tis'a ve Hadramut bölgeleriyle ilgili de antlaşmalar imzalamıştı.²²¹

Hakkı Paşa'nın Londra'da görüşmeleri yürüttüğü esnada kardeşine gönderdiği bir mektupta: "Buraya [Londra'ya] geldiğim fena olmadı. Sulh işi için demiyorum. O ayrı bir iştir. Asıl memnun olduğum cihet İngilizlerin Devlet-i Aliyye'yi dünyadan kaldırmağa karar vermiş olmadıklarını anladığımdır" (İnal, 1940:1802) sözleriyle İngilizlerin

²²¹ Bugün Yemen'in başkenti olan Aden ile Suudi Arabistan-Yemen sınırına yakın bir bölgede bulunan ve dokuz köyden meydana gelen Nevâhî-i Tis'a (Dokuz Nahiye) bölgesi hakkında varılan antlaşmadır.

tutumunu ifade etmektedir. Aslında müzakerelerin henüz başladığı zamanlarda düşünülen Osmanlı ile İngiliz-Alman yakınlaşması, planlananın ve Hakkı Paşa'nın tasavvurunun tam aksine, diğer bir ifadeyle Osmanlı'nın aleyhine gelişmişti.

4.2.3. Fersan Adaları ve Aclun Kazasında Petrol Arama İmtiyazı Meselesi

Londra müzakereleri esnasında İngiltere, bir tek Musul ve Bağdat bölgesinde bulunan petrol imtiyazlarını meselesini Hakkı Paşa ile tartışmış değildi. Aynı zamanda Kızıldeniz'de bulunan ve bugünkü Suudi Arabistan'ın Cizan²²² şehrine yaklaşık 50 kilometre mesafedeki Fersan (İng. Farsan, Farasan) adalarında²²³ ve Suriye vilayeti içerisinde bulunan Aclun (İng. Ajloun) kazasındaki²²⁴ petroleri de gündeme getirmişti.

Londra müzakerelerindeki tartışmaya konu olana kadar Fersan adalarında ve Aclun kazasındaki petrol arama imtiyazları üzerinde yaşanan gelişmelere göz atmak yerinde olacaktır. Önceki bölümlerde yeri geldikçe vurgulandığı gibi Hazine-i Hassa'nın

²²² Kızıldeniz'de bir sahil şehri olan Cizan, 1578-1888 arasında Yemen eyaletine bağlı olan bir sancaktı. Bu tarihten 1918'e kadar Yemen vilayetine içerisinde yer alan Asir şehrine bağlı bir nahiye konumunda bulunmuştur. 1934'te ise Suudi Arabistan'a bağlanmıştır. (Sezen, 2017:160)

²²³ Fersan adaları 1865'te Yemen eyaleti içerisinde bulunan Hudeyde'ye bağlı bir kazâ konumundaydı. 1877-1888 ve 1906-1908 arasında Yemen vilayeti, Hudeyde sancağına bağlı Ebûarîş kazasına tâbi bir nâhiye olarak idare edilmiştir. (Sezen: 2017:268) Bu adalar hakkında Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lâm* adlı eserinde şu bilgileri vermektedir: *Bahr-ı Ahmer'in kısm-i cenûbisinde Cizan iskelesi karşısında ve ceziretî'l-arab sahilinden 49 kilometrelik mesafede iki büyücek ve on iki kadar küçük adalarla birtakım kayalar olup 16°.20 ile 17° arz-i şimâli arasında mümted olurlar. Sahil cihetinde bulunan ve Fersanü'l-kebir denilen en büyükleri 40 kilometre kadar uzun olup, güzel su membarları, hurmalıkları, cenûb-i şarkî köşesinde güzel bir limanı ve iki karyesi vardır. Fersanü'l-sağır yahut Muharrek denilen ikincisi birincisinin şimalinde olup, boyu 30 kilometre kadardır. İkincisinin de ahalisi mercan saydıyla meşguldürler. An-asıl Fersan tegallüb kabâilinden bir kabilenin ismi olup, mezkûr adaların bu kabile efradıyla meskûn bulunmuş olduklarına mebni bu isimle tesmiye olundukları bazı kütüb-i Arab'da mezkûrdur.* (Şemseddin Sami, Cilt: 5, 1314:3392) Fersan adalarının coğrafyası, ziraatı ve bu adalarda bulunan karyeler hakkında detaylı bilgi ve raporlar için bakınız: (BOA, Y. PRK. BŞK., 64/32, bütün lefler, 14 Mart 1317/27 Mart 1901) Bu raporların değerlendirmesi ve adalar hakkında daha farklı bilgiler için: (Ekinci, 2005:580 vd.)

²²⁴ Ürdün'ün başkenti Amman'ın 70 kilometre kadar kuzeyinde yer alan Aclun kazası, Osmanlı sınırlarına katıldığı 1517'de Arabistan eyaletine bağlı bir sancak olarak konumlandırılmıştı. Bu özelliğini bazen Şan bazen de Sayda eyaletlerine bağlı olarak 1861 senesine kadar devam ettirmiştir. Bu yıldan itibaren önce Şam eyaleti sonra Suriye vilayetinde bağlı kaza olmuş, en son 1868'te yapılan düzenlemeyle Beyrut vilayetine bağlı bir kaza olmuştur. (Sezen, 2017:6) Ancak yirminci yüzyılın başından itibaren, Osmanlı belgelerinde Suriye vilayeti içerisinde yer aldığı belirtilmektedir. Diğer taraftan Aclun kazası hakkında, Şemseddin Sami ise şu bilgileri aktarmaktadır: *Suriye vilayetinin Havran sancağında bir dağ ve kazanın ismi olup, liva-i mezkûrun şimâl-i garbisinde ve nehrü's-Şeria'nın şark tarafında vaki' adır. Kazanın merkezi yine Aclun namıyla nehrü's-Şeria'ya dökülen bir çayın kenarında vaki' kal'a-i İrbid olup, bu kal'a pek eski olduğu halde, Selâhaddin Eyyubi tarafından tamir olunmuştur. Kaza: Cebel, Kefarât, Beni Abîd, Serv, Beni Cehma, Gûde, Vasıtiye isimleriyle yedi nâhiyeyi hâvi olarak 120 karyeden ibarettir. Arazisi kısmen dağlık ve kısmen mümbit yerlerden ibaret olup, zahire mahsûlâtı çoktur. Mezkûr dağın üzerinde bu isimle bir küçük kasaba dahi vardır.* (Şemseddin Sami, 1311:3132)

petrol imtiyazlarını uhdesine geçirdiği Musul ve Bağdat gibi vilayetlerde, imtiyaz talep edenler doğrudan nezarete başvurması gerekliydi. Bu durum ne Fersan adaları ne de Aclun kazası için geçerli değildi. Çünkü bu adalardaki maden imtiyazları hazineye devredilmediğinden bütün maden muameleleri Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti üzerinden yürütülmekteydi.²²⁵

Fersan adalarındaki petrol için arama ruhsatı taliplisi olarak ilk karşılaşılan isim, Turhan Paşa'dır. Bu adalardaki petrol gazı için iki ayrı arzuhal veren Turhan Paşa, nezaretten arama ruhsatını talep etmişti. Ruhsatı vermeye yetkili olan Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti, yine de konuyu Yıldız'a havale etmişti. (BOA, Y.PRK.AZJ., 47/35, lef 2; Aynı tasnif, 56/43) Ancak Paşa'nın bu talebine ilişkin herhangi bir sonuç elde edilemediği anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kızıldeniz'deki uluslararası çekişmenin suni bir unsuru haline gelen Fersan adalarındaki petrol imtiyazı meselesinde (Kurşun ve Akyıldız, 2015:40), öncü rolünü Giritli bir tüccar olan Yusuf Asım Efendi²²⁶ oynayacaktır. Yemen vilayetinin, Hudeyde sancağına bağlı olan Fersan adalarındaki petrol arama ruhsatını Yusuf Asım Efendi 13 Şubat 1908 tarihinde elde etmişti. (BOA, BEO., 4204/315276, lef 2, 25 Temmuz 1329) Ancak Asım Efendi'nin Fersan adalarındaki petrole olan ilgisi daha öncelerine dayanmaktadır.

Orman, Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame Paşa'nın Babıali'ye yazdığı bir tahriratta Cidde sancağında bulunan kömür ve Fersan adalarında zuhur eden gaz madeni ruhsatlarının Yusuf Asım Efendi'ye verildiğini, 11 Nisan 1901 tarihli bir tahrirata atıf yaparak bildirilmekteydi. Ayrıca Paşa, zikredilen gaz madenleri hakkında o zamandan beri hiçbir muamelenin yapılmadığını da ifade etmekteydi. Bu durum 22 Nisan

²²⁵ Hazine-i Hassa Fersan adalarındaki gaz ve petrol madenleri imtiyazını hiçbir zaman üzerine almadığı gibi böyle bir muameleyi gerekli de görmemiştir. Bu durum, Yemen valisi Ahmed Feyzi Paşa'nın [Görevi Ağustos 1905–Ekim 1908] Fersan adalarından elli kuruş masrafla çıkartılan petrol gazından bir şişe gaz numunesini postaya vererek -sehven- Hazine-i Hassa Nezareti'ne göndermesi üzerine nezaretin, Feyzi Paşa'nın bu tahriratının arkasına düştüğü şu not ile anlaşılmaktadır: “[Fersan adalarındaki] madenin imtiyazı henüz Hazine-i Hassa istihşâl edilmediği ve ba'demâ da istihşâline mahal kalmadığı cihetle muameleden müstafi bulunan işbu tahriratın hıfzı tezekkür kılındı.” (BOA, ML.EEM., 726/32, lef 1, 25 Kanunusani 1324/7 Şubat 1909)

²²⁶ Yusuf Asım Efendi'nin Osmanlı belgelerinde isim ve unvanı şu şekilde ifade edilmektedir: “Sarayı hümayûn-i mülûkâne sabuncu-başısı olan Asmaaltı Tüccarından mumaileyh Giritli Yusuf Asım Efendi” (BOA, ŞD., 539/41, lef 3, 5 Mayıs 1324/18 Mayıs 1908) Ayrıca başka bir belgede kendisinden “Altıncı daire-i belediye aza-yı sabıkasından” şeklinde bahsedilmektedir. (BOA, BEO., 4269/320102, lef 9, 9 Mayıs 1329/22 Mayıs 1913)

1901’de Yemen vilayetine bildirilmişti. Böyle olduğu halde 12 Şubat 1908’de vilayet idare meclisinden gelen bir mazbatada, ruhsatı alınmış olan kömür ve adı geçen Fersan adalarındaki gaz ve petrol madenleri hakkında Yusuf Asım’ın aradan geçen yedi sene zarfında hiçbir muamele yapmadığı üstelik eskiden hazırlamış olduğu dokümanları aynen gönderdiği anlaşılmaktaydı. Daha açık bir ifadeyle aradan geçen bunca zamana rağmen kayda değer bir çalışma yapılmamıştı. Bu gibi durumlarda icra edilecek muameleye dair çıkarılan bir padişah iradesine dayanarak Selim Melhame Paşa, Yusuf Asım Efendi’ye verilmiş olan ruhsatnamenin iptal edilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Ayrıca bu durum 30 Mart 1908 tarihinde Yemen vilayetine yazılarak, vilayetteki ilgililer de bilgilendirilmişti. (BOA, ŞD., 539/41, lef 3, 5 Mayıs 1324/18 Mayıs 1908)

Selim Melhame Paşa tarafından kaleme alınan bu tahriratla Mart 1908’de yeniden gündeme gelen Fersan adalarındaki petrol imtiyazı meselesine Yusuf Asım Efendi’nin cevabı çok gecikmeyecektir. 31 Mayıs 1908 tarihinde yazdığı arzuhalde Asım Efendi, yedi seneden beri Yemen vilayetinin Kızıldeniz kıyısında bir kasabası olan Muhâ (İng. Mocha) civarında kömür ve Fersan adalarında petrol arama ruhsatlarının elinde bulunduğunu teyit etmekteydi. Ayrıca, dönemin kanun ve nizamnamelerine göre aldığı bu ruhsat sonrasında Yemen vilayetine bir vekil gönderdiğini beyan etmekteydi. Ancak ona göre bu teşebbüs akim kalmıştı: “Ma’lûm olan esbâb-i zâileden nâşi te’hirâta uğramıştı.”

Gerekçesi açık bir şekilde beyan edilmeyen bu aksaklık, ruhsat sahibinin hevesini kırmış olmalı ki uzun bir süre herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Ne var ki 1907’nin sonlarında yeniden bir vekil göndererek, nizamnameye uygun bir şekilde ve 12 Şubat 1908 (30 Kanunusani 1323) tarihinde ruhsatnamesini yenilemişti. Ayrıca yenilenen ruhsatnamenin ikinci nüshası 18 Mart 1908 (5 Mart 1324) tarihinde Yemen vilayetinden Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti’ne de tevdi edilmişti. Yusuf Asım Efendi’nin haber aldığına göre; elindeki ruhsatların kanuna uygun olmasına rağmen nezaret, hangi sebeplere bağlı olduğu belli olmayan ve tarihi meçhul bir iradeyi gerekçe göstererek, ruhsatlarının iptaline yönelik bir tezkireyi sadarete göndermişti.

Bu açıklamalar üzerine Yusuf Asım Efendi’nin neler söyleyeceğini tahmin etmek zor değildir: Kendisi, bunca senedir maddi ve manevi birçok fedakârlık yaparak araştırmalar yürütmüş olduğunu ve bu uğraşları sonucunda madeni ortaya çıkardığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu durum, elindeki ruhsatların meşru ve sarih bir hakkı

olduğunu açık bir şekilde göstermekteydi. Bütün bunlara rağmen göz göre göre ruhsatın iptal edilmek istenmesi -Yusuf Asım Efendi'ye göre- kendisini büsbütün zarara sokmaktan ve birçok borca girerek mahvolmasına sebep olmaktan başka bir şey değildir. Tüccar Asım Efendi son olarak, gerekli araştırmalar yapıldığında, nezaretin elindeki ruhsatın iptaline yönelik talebinin, hatalı bir karardan ibaret olacağını ifade etmekteydi. Ayrıca kanuna uygun bir şekilde elde edilen maden ruhsatnamesinin araştırmaların ikmal edilmesi için muhafazasına yönelik nezarete bilgilendirme yapılarak iptal kararından dönülmesini istiyordu. (BOA, ŞD., 539/41, lef 2, 12 Mayıs 1324/31 Mayıs 1908)

Yusuf Asım Efendi'nin son kısımda ifade ettiği hususlar aslında, daha önce incelenen Neftçizâde ailesinin ellerindeki petrol imtiyazı iptal edildiğinde Hazine-i Hassa Nezareti'ne yazdıkları dilekçelerde mağduriyetlerini anlatırken ileri sürdükleri gerekçelerle veya Nemlizâde Hasan Tahsin Paşa'nın petrol arama ruhsatı elinden alındıktan sonra yazdığı dilekçesindeki ifadeleriyle benzerlik göstermektedir. Birbirinden bağımsız olarak yazılan bütün bu dilekçelerin o dönemin devlet uygulamalarına karşı gösterilen tepkideki ortak psikolojiyi yansıttığına şüphe yoktur.

Neticede Yusuf Asım Efendi ile Orman ve Maâdin Nezareti arasındaki vukubulan yazışmalar ekleriyle birlikte Şûrâ-yı Devlet'e havale edildi. Burada değerlendirmeye alınan evraka göre 22 Nisan 1901 tarihinde nezaret, Yemen vilayetine Yusuf Asım Efendi'ye ait ruhsatların iptalini bildirmişti. Ancak 12 Şubat 1908 tarihinde gelen telgrafta söz konusu ruhsatların yenilendiği bildirilmekteydi. Ayrıca iptal talebine gerekçe olarak ileri sürülen irade-i seniyye de Mabeyn-i Hümayûn Başkitabeti'nden talep edilmişti.

Yusuf Asım Efendi'nin ruhsat iptaline yönelik nezaretin talebi ile diğer muameleler kısaca değerlendirildikten sonra Şûrâ-yı Devlet, meselenin mütalaasına geçmişti. Buna göre; Orman ve Maâdin Nezareti'nin talep ettiği iptal muamelesi doğru bir hareket olsa da Asım Efendi kanun ve nizama uygun olarak ruhsat elde ettiğinin dikkate alınması gerekmektedir. Öte yandan ruhsat sahibinin herhangi bir muamele yapmadığı takdirde elindeki ruhsatın iptal edileceğine dair ileri sürülen irade-i seniyyenin kaydına rastlanmamıştı. Bu konuda nezarete de malumat olmadığı, nazır vekiliyle yapılan yazışmalar sonucu anlaşılmıştı. Ayrıca Babıali tarafından yürütülen soruşturmada bu durum teyit edilmiş olduğundan Yusuf Asım'ın kanuna uygun olarak elde ettiği ruhsatın iptali yoluna

gidilemeyeceğine ve bu ruhsatın devamının meşru olduğuna karar verilmişti. (BOA, BEO., 3438/257792, lef 2, 1 Teşrinisani 1327, 14 Kasım 1908)

Aslında bakılırsa o tarihlerde geçerli olan ve en son 1906 tarihinde yenilenen maden nizamnamesinde ruhsatın ancak bir yıl geçerli olabileceği, eğer gerekli görülürse bir yıl daha uzatılabileceği, bunun dışında ruhsatnamenin uzatılamayacağı açık bir şekilde belirtilmekteydi.²²⁷ Orman ve Maâdin Nezareti'nin, maden nizamnamesinde yer alan bu maddeyi ileri sürerek değil de meçhul bir irade-i seniyyeye dayanarak Yusuf Asım Efendi'nin Fersan adalarında petrol aramak için elde etmiş olduğu ruhsatın iptalini talep etmesi, Şûrâ-yı Devlet tarafından doğal olarak kabul edilmemişti. Zira kanun ve nizama uygun olarak elde edilmiş olan böyle bir ruhsat, yine aynı kanun ve nizamnameye göre iptal edilmeliydi. Hâlbuki Orman ve Maâdin nazırı Selim Melhame Paşa'nın, iptal sebebi olarak ileri sürdüğü irade-i seniyyenin mevcut olduğu bile anlaşılamamıştı.

4.2.3.1. Yusuf Asım Efendi'nin Yeni Teşebbüsleri

Bütün bu gelişmelerin Yusuf Asım Efendi'yi haklı çıkarması, onu bazı yeni teşebbüslere girmeye sevk etmişti. Elinde bulundurduğu ruhsatların Şûrâ-yı Devlet tarafından teyit edilmesiyle birlikte, belki de nezaretin kendisini itham ettiği sorunlardan kurtulmak için yanına aldığı Fransız mühendislerle Yemen vilayetine gitmeye karar vermiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Yemen vilayetine yazılan pusulada, “tüccaran-i muteberandan” olduğu ifade edilen Yusuf Asım Efendi bu ziyaretini, “ceziretü'l-Fersan'daki petrol ile Hicre'deki kömür madeni hakkında keşfiyât ve tedkikat-i fenniyyede bulunmak üzere” gerçekleştireceği ifade edilmekteydi. (BOA, DH. MUİ., 70.1/39, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910)

Son derece makul gerekçelerle yapılması planlanan bu ziyareti, beklenmedik gelişmelerin engellediği anlaşılmaktadır. Henüz ziyaret gerçekleştirilemeden, 1911 yılında Seyyid Muhammed İdris, Asîr bölgesinde başlattığı ve Fersan adalarını da içerisinde alan bir isyana kalkışmıştı. Bu esnada Seyyid İdris'e bağlı bir grup adam, adada bulunan

²²⁷ 1906 tarihli maden nizamnamesindeki söz konusu madde şu şöyledir: *Madde 20 – Taharri ruhsatnameleri onuncu madde mucibince mer'î oldukları tarihten i'tibaren bir seneyi tecaviüz etmemek üzere verilir. Ancak işbu taharri müddeti zarfında müteharrinin taharri için teşebbüsât-ı ciddiyede bulunduğu tahakkuk eder ise bir daha temdîd olunmamak üzere şerâit-i mevzua'sının tecdidiyle bir sene daha temdîd olunur.* (Maâdin Nizamnamesi, 1322:8)

asker ve memurları esir almıştı. Bundan dolayı adanın hükümet ile irtibatı büsbütün kopmuştu. Dahası çaresizlik içerisinde bulunan valiliğin elinde vapur bile kalmamıştı. Öte yandan İdris ve adamları Cizan’da bir istihkâm inşa etmeye başlamış, halktan yardım toplamış ve fazla olarak kendilerine kısa bir süre önce bir hayli erzak ile cephane gönderilmişti.²²⁸ (Aynı belge, lef 3, 21 Kanunusani 1328/3 Şubat 1913) Ayrıca bir ay kadar önce Alman vapuru Fersan’ı İdris’ten talep etmişti. Her ne kadar İdris bunu kabul etmese de bir ecnebi vapurunun Fersan’da bulunduğu görülmüş, ancak bandırası ve maksadı anlaşılamadığı Yemen vilayeti tarafından haber verilmişti.²²⁹ (BOA, BEO., 4134/309988, lef 3, 25 Kanunuevvel 1328/7 Ocak 1913)

Muhtemelen bu gelişmelerden dolayı Yusuf Asım Efendi planlanmasına rağmen üç yıl boyunca Fersan adalarındaki petrol madeni keşif ziyaretini yapamamıştı. Ancak bahsi geçen madenini incelemek amacıyla kim tarafından tasarlandığı belirtilmeyen bir ziyaretin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti’nin Sadaret’e bildirdiğine göre ada halkı, gaz madenini keşfetmek amacıyla Fersan adalarına gelen ecnebi bir teknik heyetin (heyet-i fenniye) maden aramasına engel olmuştu. Bunun üzerine heyet, isyana kalkışmış olan Seyyid İdris’e müracaat ederek çalışmaları için izin talep etmişti. Sonuçta alet-edevât getirmek için heyet adadan ayrılmıştı. Heyet-i fenniye’nin yeniden adaya gelmesi durumunda nezaret, onlara engel olunmasını bildirmiş ve maden araması yapabilmeleri için Babıali’den ruhsat almaları gerektiğini Yemen vilayetine tebliğ etmişti. (BOA, BEO., 4148/311097, lef 2 ve 3, 28 Kanunusani 1328/ 10 Şubat 1913) Bu talimata rağmen, inceleme heyetinin adadan petrol numuneleri alarak ayrıldığı daha sonraki yazışmalarda görülmektedir. (BOA, BEO., 4269/320102, lef 4, 8 Kanunusani 1329/21 Ocak 1914)

Yukarıda belirtilen heyetin, Yusuf Asım Efendi’nin beraberinde götürmeyi planladığı araştırma ekibi olup olmadığı açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Kasım

²²⁸ Yemen vilayetinden, Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir tezkirede İdris’e yapılan bu yardımların İtalya’dan, konsolosluk vasıtasıyla gönderildiği bildirilmekteydi. (BOA, BEO., 4143/310671, lef 3, 24 Kanunusani 1328/6 Şubat 1913) Nitekim Seyyid İdris’in İtalyanlar ile ittifak yaptıkları bilinmektedir. (Mahmud Nedim Bey, 1991:124; Duysak, 2005:133-166)

²²⁹ Seyyid Muhammed el-İdris’in başını çektiği Asir merkezli bu isyanın etkileri oldukça uzun sürecek ve beraberinde birçok tartışmayı getirecektir. Detaylı bilgi için bakınız: (Bang, 1996; Mahmud Nedim Bey, 2001:121-135; Farah, 2002:240-260; Duysak, 2005; Sert, 2009:33-vd.)

1911 tarihinde Yemen Valisi olarak atanan Mahmud Nedim Bey'in²³⁰ Nisan 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tahrirat, bu konuda ipucu vermektedir. Bahsi geçen bu tahriratta: "Geçen Teşrinisanide Dersaadet'te Yusuf Asım Efendi tarafından gönderilen mühendislerin Fersan ve sularında ahalice kabul edilmeyerek cebren adadan ihraç edildikleri halde İdris'ten istihsâl ettikleri me'zuniyet üzerine gaz madeni keşf ile avdetleri ol-vakit arz edilmişti." ifadeleri yer almaktadır. (BOA. A.} MKT.MHM., 744/20, lef 3, 3 Nisan 1329/16 Nisan 1913) Buradan anlaşıldığına göre Yusuf Asım Efendi, önceden kendisinin de katılacağını beyan ettiği bu ziyarete iştirak etmemişti. Aynı şekilde, bu ifadelerden hareketle bahsi geçen heyetin Asım Efendi'nin planladığı ziyaretle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Seyyid Muhammed İdris'in hükümet tarafından eşkıyalık olarak tanımlanan hareketleri, sadece merkezi idarenin Fersan adaları ile irtibatını koparmamıştır. Aynı zamanda İdris'in devlet gibi hareket etmeye başlamasına da sebep olmuştur. Öyle ki adalara gelen teknik heyetin, aslında ellerinde maden arama ruhsatı bulunuyor olmasına rağmen, halkın İdris'e uyararak onları zorla adadan çıkardıkları görülmektedir. Üstelik kendi kendine inisiyatif alarak heyete yeniden maden arama izni vermesi başlı başına bir mesele teşkil etmekteydi.

Fersan adalarındaki petrol meselesini ilgilendiren ve İdris'in kendi başına buyruk hareket ettiğini gösteren bütün hadise sadece bir heyetin adadan çıkarılmasından ibaret değildi. Mahmud Nedim Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan başka bir tahriratta İdris adına gelen bir mektuptan bahsedilmekteydi. Mektuba göre, Süveyş'te bir İngiliz şirketi olan Eastern Petrol Kumpanyası ajansı, adadaki gaz numunelerini incelemiş ve iyi olduğuna kanaat getirmişti. İşe başlayabilmek için şirket, acilen Seyyid İdrisi'nin bir emir vermesini rica etmekteydi. Ayrıca emrin verilmesinden hemen sonra vapurlar göndererek işe başlayacaklarından bahsetmekteydi. Dahası İdris ile söz konusu bu petrol şirketi arasında bir mukavele imzalandığı bu mektuptan anlaşılmaktaydı. Mahmud Nedim Bey adeta çaresizlik içerisinde kaldığını gösterircesine, adaya vasıta olmamasından dolayı ulaşamadığını ve bu gelişmelere engel olunamadığını beyan etmekteydi. Ayrıca, buranın terk edilmesi mahzurlu olacağından, Babıali'nin birtakım gerekli tedbirleri

²³⁰ 1911-1918 yılları arasında Yemen valiliği yapan Mahmud Nedim Bey hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Hatıraları ve hayatı hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Mahmud Nedim Bey, 2001; Sert, 2009; Sert, 2013:123-155)

alması gerektiğini ifade etmekteydi. (BOA. A.} MKT. MHM., 744/20, lef 3, 3 Nisan 1329/16 Nisan 1913)

Bunun üzerine, Dâhiliye Nazırı Âdil Bey²³¹ tarafından Sadaret'e "müsta'cel-dir" notuyla gönderilen tezkirede, Kızıldeniz'de bulunan Hamidiye kruvazörünün orada sürekli tutulması istenmekteydi. Eğer bu mümkün değilse Seyyid İdris ile sulh yollarının aranması ve barış tesis edilir edilmez birkaç vapurun gönderilmesi lüzumu ileri sürülerek, gereğinin yapılması talep edilmekteydi. Bu tezkirenin altına, şimdilik Hamidiye kruvazörünün orada kalacağı ve sulhtan sonra o havaliye birkaç vapur gönderileceği notu düşülmüştü. (Aynı belge, lef 2, 6 Nisan 1329/19 Nisan 1913)

Bir taraftan Kızıldeniz'de bu sıcak gelişmeler yaşanırken diğer taraftan da benzeri bir ruhsat muamelesi, bugün Ürdün sınırları içerisinde yer alan Aclun kazasında yürütülmekteydi. Baştan söylemek gerekir ki Osmanlı idaresindeki Suriye vilayetinde işletilmekte olan imtiyazlı petrol arazileri bulunmamaktaydı. Sadece bazı talip olanlara arama ruhsatı verilmekle yetinilmiş, varlığı hakkında bilgi sahibi olunan bu petrol kaynakları işletilmemişti. Aclun kazasındaki petrol madeni için altı adet arama ruhsatı, 6 Aralık 1910 (23 Teşrinisani 1326) tarihinde Abdulkadir Kapânî Efendi ve rüfekasına verilmişti. Bu ruhsatların geçerliliği 3 Temmuz 1911'de (20 Haziran 1327) Orman ve Maâdin Nezareti tarafından tasdik edilmişti. Abdulkadir Kapânî Efendi, çalışmalarına başlanmasına rağmen oldukça masraflı ve bir o kadar da meşakkatli olan arama faaliyetleri için bir yıllık mühletin yeterli olmayacağını anlayınca talebi üzerine elindeki ruhsatın süresi bir sene daha uzatılmıştır.

4.2.3.2. Fersan ve Aclun Petrollerinin Uluslararası Meseleye Dönüşmesi

Hem Fersan adalarında hem de Aclun kazasında petrolle ilgili bu gelişmeler yaşanırken İbrahim Hakkı Paşa Londra'da, içerisinde petrole dair bazı planların da bulunduğu çeşitli müzakereleri gerçekleştirmeye devam ediyordu. Ancak Fersan adalarındaki ve Aclun kazasındaki petrol imtiyazı meselesinin İngilizler tarafından Londra

²³¹ Ekim 1911-Ocak 1912 arasında Edirne vâililiği yapan Âdil Bey (1869-1935), ilk Dahiliye nâzırlığına Ocak-Temmuz 1912 arasında getirtilmiştir. Aynı görevi Ocak-Haziran 1913 tarihinde de yapmıştır. Temmuz 1913'te, Ekim 1915'e kadar kalacağı Edirne vilayetine, vâli olarak yeniden atanmıştır. (Kuneralp, 1999:54)

müzakerelerinde gündeme getirilmesi ve Hakkı Paşa ile müzakereye konu olması, önemli birtakım gelişmelerin yaşanmasıyla mümkün olmuştu.

Bu gelişmelerden birisi şüphesiz yukarıda bahsedilen Fersan adalarındaki hadiselerle yakından ilişkiliydi. Birçok sorunla boğuşuktan sonra herhangi bir ilerleme kaydedemeyen Yusuf Asım Efendi, elinde bulundurduğu Fersan adalarında petrol arama ruhsatını, İngiltere vatandaşı olan Mösyö George Robert Rogers'e devretmeye karar vermişti. (BOA, BEO., 4269/320102, lef 7, 1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913) Bu devir işleminin belgelere tam olarak yansımayan gerekçesi, belki de müsakkafat komisyonu azası iken Yusuf Asım Efendi'nin ismi; bir irtişa (rüşvet) olayı ile ilişkili cinayetten mahkûm edilmesi sonucu o tarihlerde hapiste bulunuyor olmasıydı. (Aynı belge, lef 9, 9 Mayıs 1329/22 Mayıs 1913; lef 4, 8 Kanunusani 1329/21 Ocak 1914)

Diğeri sebep ise farklı bir coğrafyada olsa da Aclun kazasındaki benzer bir uygulamaydı. Buradaki petrol madeni arama ruhsatı sahibi Abdulkadir Kapânî Efendi'nin, bu kadar önemli bir madeni araştırmak için ihtiyaç duyulan sermayeden yoksun olduğunu anlaması uzun sürmemişti. Bu durum Kapânî Efendiyi İngiltere Devleti vatandaşlarından; Londra Bishopsgate sokağı 9 numarada ikamet eden Edward Thomas Boxall (d.1846–ö.1925) ve Kahire'de mukim Süleyman Bey Nazif²³² ile bir mukavele imzalamaya sevk etmişti. Böylece Suriye memuriyetine resmi bir dilekçe vererek elinde bulundurduğu ruhsatları Edward Thomas Boxall ile Süleyman Bey Nazif'e devir ve ferağ etmişti. Bu devir-teslim temmuz ayında hem Şûrâ-yı Devlet hem de Meclis-i Vükelâda usule uygun olarak onaylanmıştı. Ayrıca 12 Ağustos 1913 (30 Temmuz 1329) tarihinde el değiştiren ruhsat hakkında gerekli bilgi Suriye vilayetine de tebliğ edilmişti.²³³

Açıkçası birbirinden bağımsız gibi görünen Yusuf Asım ile Abdulkadir Kapânî Efendiler; ellerindeki petrol arama ruhsatlarını, ilginç bir şekilde aynı devletin tebaasından olan iki ayrı vatandaşa, aşağı yukarı aynı tarihlerde devretmeye teşebbüs ediyorlardı. Dahası Osmanlı hükümeti, yine aynı tarihlerde ruhsatları devralacak olan kişilerin vatandaşları oldukları devlet ile Londra'da müzakereler yürütmekteydi. Ancak işin asıl ilginç

²³² Belgede isim bu şekilde geçmektedir. Meşhur şair ve edip Süleyman Nazif ile karıştırılmamalıdır.

²³³ Bu konudaki gelişmeler hakkındaki raporlar için bakınız: (BOA, HR.İD., 1233/44, 10 Ağustos 1329/22 Ağustos 1913; BOA, HR.SYS., 2899/3, lef 2, 15 Eylül 1913; BOA, HR.SYS., 1233/45, lef 5, 11 Eylül 1329/24 Eylül 1913) Ayrıca ruhsat devredilmesine dair Meclis-i Vükelâ kararları için bakınız: (BOA, MV., 179/26, 31, 55, 58 ve 59 gömlek numaralı belgeler.)

tarafı, Fersan adaları ve Aclun kazasındaki petroler için arama ruhsatlarını İngiliz vatandaşlarına devretme teşebbüsleri İstanbul'da devam ediyorken bu iki bölgenin de birdenbire Londra'daki görüşmelerde pazarlık konusu haline gelmesiydi.

Hakkı Paşa, karşısına İngilizlerin bu konuları getireceğini tahmin etmiş olmalı ki 19 Ağustos 1913 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yazmış olduğu bir telgrafta, nezaretten bu konudaki düşüncelerini sormaktaydı. Hakkı Paşa'nın nezarete telgraf yazmasında, İstanbul'daki elçilikte ticarî ateşe olarak bulunan Mösyö Vikli'nin kısa bir süre önce Londra'ya gelmesi etkili olmuştu. Vikli, İngiltere Hariciye Nezareti'nin inhisarlar ve Osmanlı'nın son talepleri hakkında İngiliz Ticaret Nazırına refakat etmek üzere bizzat İngiltere tarafından Londra'ya davet edilmişti.²³⁴

Hakkı Paşa, kendisiyle daha önceden tanıştığı ve çeşitli müzakerelerde bulunduğu bildirerek Mösyö Vikli'nin Londra'ya gelmesinden dolayı memnuniyetini ifade etmekteydi. Ancak Paşa'ya göre ticari ateşenin müzakerelere katılması beraberinde Aclun kazası ve Fersan adalarındaki petrol imtiyazı meselesi gibi “yeni birtakım talepleri” de gündeme getirecekti. Telgrafın son kısmında Hakkı Paşa, bu taleplerle ilgili Eylül'ün 1'inde başlayacak olan müzakerelere kadar özel talimatlar beklediğini ve genel olarak hükümetin yaklaşımını bilmek istediğini beyan etmekteydi. (BOA, ŞD., 38/29, lef 1, 9 Temmuz 1329/22 Temmuz 1913; BOA, BEO, 4210/315700, lef 2, 19 Ağustos 1913)

Londra'da devam etmekte olan müzakerelere Eylül 1913'te inhisarlar ve bu bağlamda Aclun kazası ve Fersan adalarındaki petrol imtiyazı meselesi damga vuracaktır. Hakkı Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne 17 Eylül 1913 tarihinde gönderdiği bir muhtırada müzakereler esnasında Sir Edwad Grey, Kızıldeniz'deki Fersan adalarında bulunan gaz madeni arama ruhsatını gündeme getirdiğini belirtmekteydi. Edward Grey, arama ruhsatının, Londra'da ikamet etmekte olan İngiliz vatandaşı Mösyö Rogers'e intikali meselesinde bazı sorunlar çıktığı konusunda haberler aldığını ileri sürmekteydi.

Edward Grey'in sözünü ettiği sorunları Hakkı Paşa şu şekilde özetliyordu: Başlangıçta kanun ve nizama uygun olarak Yusuf Asım Efendi uhdesinde bulunan arama ruhsatının, Rogers'e devredilmesine karar verilmiş ve bu işleme ait resmi muamele Orman ve Maâdin Nezareti'nde gerçekleştirilmişti. Maden nizamnamesine göre gerekli olan

²³⁴ Petrol ve ispirto inhisarı Londra'daki müzakerelere ilaveten, bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin iç gündeminde de tartışılmaktaydı. (Cavid Bey, Cilt 2, 2015:147, 150-151)

bütün aşamalar tamamlanmakla beraber Rogers’e izah edilmeyen bir sebebe dayanılarak söz konusu edilen ruhsatnameye ait hukuk henüz tasdik edilmemişti. Sir Edward Grey, Hakkı Paşa’nın dikkatine sunduğu bu noktanın memnun olunacak surette ve bir an evvel hal edilmesini Osmanlı Hükümeti’nden talep etmekteydi. (BOA, HR.SYS., 2899/3, lef 1 ve 2)

Sir Edward Grey’in, Mösyö Rogers’e izah edilmeyen şeklinde ileri sürdüğü mesele, Osmanlı devlet kurumlarında uzun uzadıya tartışılmıştı. Fersan adalarındaki petrol arama ruhsatının bir İngiliz vatandaşına devredilmesinin, kanuna uygun olup olmadığı konusunun detayları öncelikli olarak Yemen vilayetinden sorulmuştu. Vilayetten gelen cevapta, maden nizamnamesinin otuzuncu maddesi ileri sürülerek böyle bir devirin “muhalif-i nizam olacağından” uygun olmadığı ileri sürülmüştü. Zikredilen maddede, ancak Osmanlı devleti tebaasından veya emlâk istimlâki protokolünü kabul eden yabancı devlet vatandaşlarından “münferiden ve müştereken” maden üretimine talip olanlara ruhsat verilebileceği beyan edilmekteydi.²³⁵ Bununla beraber vilayetin, ruhsatın devredilmesine yönelik bir “mahzur” olarak ileri sürdüğü bu gerekçe, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından “siyasi” olarak değerlendirilmişti.²³⁶ Öte yandan, maden müdüriyet-i umumiyesi, ferağ harcı ile teçhizatın ve gerekli olan kefalet varakası sunulduğu zaman devir işlemine izin verilebileceğini ileri sürmüştü. (BOA, ŞD., 1246/18, 6 Teşrinisani 1329/19 Kasım 1913)

Mesele, hiç de harç ve kefalet varakasının sunulmasıyla kapanabilecek kadar basit değildi. Şûrâ-yı Devlet’te havale edilen bu konu müzakere edilirken birbirinden farklı farklı birçok fikir ortaya atılmış ve ruhsatın İngiliz vatandaşına devredilmesi meselesi değişik yönleriyle ele alınmıştı. Bir görüşe göre maden nizamnamesinin on ikinci maddesinde “Dersaadet, bilâd-ı selâse ve boğazların iki sahilinde daire-i askeriyece müsaade olunmayacak mesafe dâhilinde ve hudud-i hâkâniye üzerinde gerek sahipli

²³⁵ Maden nizamnamesinin otuzuncu maddesi, nizamnamede şu şekilde yer almaktadır: *Otuzuncu Madde – Tebaa-i Osmaniye’den veyahut Devlet-i Aliye’nin tasarruf-i emlâk hakkında bin iki yüz seksen üç senesinde vaz’ etmiş olduğu kanunu kabul eden düvel-i ecnebiye tebaasından münferiden veya bil-iştirak maden imaline talip olanlara kavanin-i haliye ve müstakbele-i Devlet-i Aliye’ye tevfiq-i hareket etmek şartıyla ruhsat verilir. Herhangi sınıftan olursa olsun Devlet-i Aliye de düvel-i ecnebiye memurları ve bunların akraba ve taallukatı daire-i memuriyetleri dâhilinde bulunan mahallerde maden imtiyazını haiz olamaz. İşbu memnuiyet memuriyette bulunmakla beraber icra-yı ticaret ve sanata mezun olanlara dahi şamildir.* (Maâdin Nizamnamesi, 1322:11)

²³⁶ Yazışmaların değerlendirmesi için bakınız: (BOA, BEO, 4269/320102, lef 6, 6 Ağustos 1329/19 Ağustos 1913; BOA, HR.İD., 1233/44, 10 Ağustos 1329/22 Ağustos 1913)

arazide ve gerek arazi-yi hâliye-i emîrîyede maden taharrisi için ilmühaber ve ruhsatname verilmeyecektir.” denilmektedir. (Maâdin Nizamnamesi, 1322:6) Bu maddenin Mösyö Rogers’e devredilmek istenen Fersan adalarındaki petrol ile ilişkisi şu şekilde kurulmaktaydı:

Mezkûr Fersan adaları Ebu Arîş sahilinin otuz mil açığında ve garben serbest-i denizle muhât olduğundan Yemen vilayetine nispetle hudûd-i hâkâniden ma’dud olmakla beraber madenin dahi daire-i askeriyece müsaade olunmayacak bir mevkide bulunduğu gösterilen mehâzîrden istidlâl olunmasına vilayetçe ve Baş Kumandanlık Vekâletince dermeyan olunan mahzur, mahzur-i askeriye olduğundan şu hâle nazaran Yusuf Asım Efendi’nin ruhsatname istihsal etmiş olduğu mezkûr maden ihalesine mütedair muamelât ikmal edilmiş olsa bile dermeyan olunan mehâzîre binaen ihalenin kanunen feshi lazım gelir. (BOA, ŞD., 1246/18, 6 Teşrinisani 1329/19 Kasım 1913:5; BOA, BEO., 4269/320102, lef 2, 9 Teşrinisani 1329/22 Kasım 1913:2)

Bu değerlendirmeye göre, Yusuf Asım Efendi’nin elinde bulunan ve kanuna uygun olarak elde edilmiş olan ruhsatın bile feshedilmesi gerekirken, hükümet kalkmış bunu başka birisine, üstelik ecnebi bir vatandaşa devretmeye teşebbüs ediyordu! Oldukça sert bir üslupla kaleme alınan bu satırların devamında ayrıca “[ruhsatın] mumaileyh George Robert Rogers uhdesine devir ve ferağına müsaade irâesi katiyyen caiz olamayacağı” ifade edilmektedir.

Meclis-i Vükelâ azalarından Sami Bey tarafından ileri sürülen bu son hüküm yine maden nizamnamesinde yer alan yirmi üçüncü maddeye dayandırılmaktaydı. Bir madenin hangi şartlarda devir ve ferağ edilebileceğini belirleyen bu maddede, ferağın kabul veya reddi Meclis-i Vükelâ kararına istinaden Babiâli’den verilecek emre göre yapılabileceği belirtiliyordu. Ayrıca ne adı geçen meclisin ne de Babiâli’nin, bu veya buna benzer bir talebi kabul mecburiyetinin olmadığı beyan ediliyordu.²³⁷ Bütün bu gerekçelere rağmen Şûrâ-yı Devlet -muhtemelen siyasi gerekçelerle- oy birliği sağlanamadan şu kararı vermişti: “Mezkûr ruhsatname hukukunun ber-muceb-i iş’âr ferağa mâni’ kanunu görülememiş olduğunun arzı, ekseriyetle tezekkür kılındı.” (BOA, ŞD., 1246/18, 6

²³⁷ Maden nizamnamesindeki maddenin tamamı şu şekildedir. *Yirmi Üçüncü Madde – Maden taharrisine mezun olan şahıs veya şirket haiz olduğu ruhsatı vilâyât ve gayri mülhak liva meclisi idaresince tahkikat-ı lâzime bil-icra Maâdin Nezaretinden dört ay zarfında bâ-mazbata vuku’ bulacak istizan Meclis-i Mahsus-i Vükelâ kararına göre Babiâli’den verilecek emir vecihle ahara devir ve ferağ edilebilir. Babiâli’den dört ay zarfında bu babda bir emir ve iş’âr vaki’ olmadığı halde devir ve ferağ muamelesi nezaretçe icra olunur. Devrolunacak şahsın asıl ruhsatnameyi alan adamdan bidayeten aranılmış olan kâffe-i evsaf ve şeraiti câmi olması meşruttur ve işbu devir muamelesinde ruhsatname harcının nisfi miktarı harç alınır ve devir ve ferağ muamelesinin icrası için tayin olunan sekiz ay bir defaya mahsus ve münhasır olmak şartıyla ferağı icra olunacak taharri ruhsatnamesinin müddetine zam ve ilâve edilmiş itibar edilecektir. (Maâdin Nizamnamesi, 1322:9-10)*

Teşrinisani 1329/19 Kasım 1913:6-7; BOA, BEO., 4269/320102, lef 2, 9 Teşrinisani 1329/22 Kasım 1913:3)

Diğer taraftan Yusuf Asım Efendi'nin elindeki ruhsatın geçersiz olduğu konusu sadece Şûrâ-yı Devlet'teki müzakereler esnasında ileri sürülmüş değildi. Bu mesele daha önce de gündeme getirildiği gibi bu tarihlerde sürpriz bir iddia da ortaya atılmıştı. Bu iddianın sahibi Osmanlı kamuoyunun yakından tanıdığı meşhur matbaacı Ebüzziya Tevfik'in (d.1848-ö.1913) oğulları Talha ve Abdurrahman Velid Beylere aitti. Şûrâ-yı Devlet'te yazdıkları arzuhalinde özetle şu iddialarda bulunmaktaydılar: Yemen vilayetindeki Hudeyde sancağının Ebu Arîş kazası içerisinde bulunan Fersan adalarının kuzeydoğusunda tahminen on beş bin dönümlük boş bir arazide bulunan petrol madenini arama ruhsatı pederleri merhum Ebüzziya Tevfik Bey tarafından talep edilmişti. Tevfik Bey bu talebini gerçekleştirebilmek için usulen Yemen vilayetinde 11 Mayıs 1911 (28 Nisan 1327) tarihinde bir dilekçe vermişti. Ancak yaptığı başvurunun kanunî muamelesi devam ederken kendisi vefat etmişti. Böylece bu işlemin takibi mirasçısı olan oğulları Taha ile Velid'e kalmıştı. Yeniden gerekli müracaat ile muameleleri tamamlayacak iken birdenbire Sabuncu Yusuf Asım Efendi isminde birisinin ruhsat tezkiresi aldığını hatta fermanı âlî almaya da teşebbüs ettiğini haber almışlardı. Ancak Ebüzziya-zâde kardeşlere göre adı geçen Asım Efendi'nin "bu işte hiçbir hak ve salâhiyete mâlik olmadığı ve olamayacağı" pek çok gerekçesi bulunmaktaydı.

Bir defa Yusuf Asım Efendi'nin petrol numuneleri, mühürleri bozuk bir şekilde Maden Nezareti'ne sunulmuştu. Dahası maden nizamnamesine göre bu tür madenlerin maden mühendisleri tarafında keşfedilmesi gerekli iken, Asım Efendi ruhsatını ismi ve cismi meçhul olan Dö Şan isimli bir mühendisin araştırmalarına dayandırmaktaydı. Fazla olarak bahse konu olan Yusuf Asım Efendi'nin halihazırda hapisanede bulunan bir adam olması münasebetiyle, maden arama işlemlerinin yürütebilmesi mümkün değildir.²³⁸

Talha ve Velid Beylerin bu gerekçelerle Yusuf Asım Efendi'nin elindeki ruhsatın geçerli olmadığını iddia etse de Ebüzziya Tevfik Bey'in dilekçe sunduğu tarihten

²³⁸ Ebüzziya-zâde Talha Bey'in yazdığı değişik dilekçe ve iddiaları için bakınız: (BOA, BEO., 4269/320105, lef 12, 7 Teşrinisani 1329/25 Kasım 1913; lef 10, 11 Teşrinisani 1329/29 Kasım 1913; Lef 13, 11 Kanunuevvel 1329/25 Aralık 1913; 8 Kanunusani 1329/21 Ocak 1914; lef 19, 25 Kanunusani 1329/7 Şubat 1914; lef 5, 28 Kanunusani 1329/10 Şubat 1914; lef 16, 17 Şubat 1329/2 Mart 1914)

çok daha önce Asım Bey zaten Fersan adalarında petrol arama ruhsatı almıştı. Dolayısıyla nezaretin ileri sürülen bu gerekçeleri dikkate alarak ruhsatı iptal etmesi mümkün görünmemekteydi.

Öte yandan yukarıda belirtilen Sir Edward Grey'in petrol imtiyazı konusunda talepleri sadece Fersan adasına ilaveten Aclun kazasını da kapsamaktaydı. Edward Grey "İngiliz sermayedârânının mahal-i Osmanniye'de alâkadar oldukları ve en nihayet büyük bir mikyasta iştirak edeceklerinden ümîtvâr bulundukları teşebbüsât-i iktisadiye meyanında" Aclun kazasındaki petrol arama ruhsatı meselesini de gündeme getirmekteydi. Bu kazadaki petrol imtiyazıyla ilgili işlemler şu şekilde gelişmişti:

Abdulkadir Kapânî Efendi'nin elindeki altı adet petrol arama ruhsatını, Edward Thomas Boxall ile Süleyman Bey Nazif'e kanun ve nizama uygun olarak devretmişti. Bu muamelenin gerçekleşmesinden sonra Mösyö Boxall, Londra'da bir şirket kurmuştu. Şirket, Aclun kazasının bir veya iki mıntıkasında derhal petrol aramaya başlamış ve bu amaçla takriben on beş bin İngiliz sterlini harcayarak araziye delme işlemi yapmıştır. Ancak şirkete devir işleminin yapıldığı tarihten önceki ruhsat sahibinden bâki kalan altı aylık süresini kullanabilmişti. Bunun dışında kendisine ek süre verilmemişti. Sir Edward Grey tam da bu noktayı Londra'daki müzakerelerde Hakkı Paşa ile pazarlık konusu etmiş ve petrol gazı araştırmasına dair kanun hükümlerinin daha geniş bir şekilde değerlendirmesini istemişti. Bu bağlamda Mösyö Boxall ile Süleyman Bey Nazif isimlerine kayıt ve tescil olunan ruhsatname süresinin, bitiş tarihinden itibaren başlatılmak üzere iki sene daha uzatılmasını Hakkı Paşa nezdinde Osmanlı'dan talep etmişti. (Aynı belge, lef 1, 3 ve 5, 17 Eylül 1913)

Hem Fersan adalarındaki hem de Aclun kazasındaki petrol arama ruhsatının iki ayrı İngiliz vatandaşına devredilmesi süreci kanunlara bir şekilde uydurularak tamamlandığı görülmektedir. Ayrıca İngiliz isteklerini sağlayan bir hüküm, Londra müzakerelerinde kararlaştırılan inhisarlar antlaşmasının ekinde yer almıştır. (Bayur, Cikt II, Kısım III, 1983:370)

Hakkı Paşa ile İngilizler arasında kararlaştırılan antlaşmalar, aslında Osmanlı açısından oldukça ağır şartlar içeriyordu. Gelgelelim Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Hakkı Paşa İstanbul'a geri çağırıldı ve Londra müzakereleri kesildi. Böylece taraflar arasında imzalanan ve Osmanlı'nın aleyhinde olacak pek çok antlaşma yürürlüğe

girmemiş oldu. (Kurşun, 2000:313) Diğer taraftan İngilizlerin, Musul ve Bağdat petrolleri konusunda yapmak istedikleri antlaşmaya dair müzakereler esnasında herhangi bir mukavele teklifinde bulunmadıkları görülmektedir. Osmanlı açısından ise petrol imtiyazları konusu iyice içinden çıkılmaz bir hâl almıştı. Öyle ki 1914 yılı başlarında Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki petrol madeni hakkında o zamana kadar yapılan muamele ve yazışmaları tetkik etmek için bir komisyon kurulmasına karar verilmişti. (BOA, MV, 184/42)

Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması en basit anlamıyla, petrol imtiyazı müzakerelerinde kaydedilen pek çok gelişmeyi de sekteye uğratmıştı. Yirminci yüzyılın ilk on beş yılı içerisinde büyük ekonomik güçlerin, şirketlerin ve devletlerin karşılıklı olarak birbirlerine yönelttikleri savaş tehditleri gittikçe artış göstermekteydi. Osmanlı imparatorluğundaki huzursuzluk önce Meşrutiyet'in ilânı ile sonuçlanmış daha sonra ise Balkan ve Trablusgarp savaşları ile Girit ayaklanmasını ortaya çıkarmıştı. (Winstone, 1982:43)

Artık büyük savaşın kaçınılmaz hâle geldiği 1914 yılı temmuzunda, imtiyaz peşinde koşan petrol şirketleri veya bunların temsilcileri ile elde edecekleri imtiyazları çeşitli şirketlere satabilmeyi hedefleyen imtiyaz spekülâtörleri, adeta sesleri kesilmişçesine kendi kabuklarına çekilmişlerdi. Diğer bir ifadeyle Avrupa'yı kasıp kavuran savaş Osmanlı topraklarına ve dolayısıyla petrol bölgelerine de sıçramış olduğundan imtiyaz avcıları için savaş sonunu beklemekten başka çare kalmamıştı. (Hacı Metozade Raif, 1338/1922:201) Açık söylemek gerekirse savaş sona erdiğinde, spekülâtör veya imtiyaz avcıları kendilerini büyük pazarlıkların beklediğini şüphesiz tahmin ediyorlardı. Zira iş bu noktaya geldiğinde, hepsinin ellerinde hacimli dosyalar ve zihinlerinde pek çok alternatif olan planlar bulunmaktaydı.

Siyasi açıdan bakıldığında 1914 yazında başlayan savaş, yeni bir dünya düzeni oluşturmakla beraber, petrol sahalarının paylaşımını da farklı bir boyuta taşımıştı. Savaş sonrasında artık Osmanlı Devleti'nin çeşitli makamlarından talep edile gelen imtiyaz ve bununla ilişkili olarak sunulan antlaşma teklifleri rafa kaldırılacak ve bütün bunların yerini diplomasi masalarındaki pazarlıklar alacaktı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİPLOMASİ'DE VE BARIŞ ANTLAŞMALARINDA PETROL İMTİYAZLARI

29 Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığında, petrol imtiyazlarına yönelik girişimlerde İran coğrafyasında kayda değer gelişmeler görülmüşken Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde henüz somut bir ilerleme yaşanmamıştı. Öte yandan İngiliz hükümetinin donanmada kömür yerine petrolü tercih etmesiyle birlikte Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini içerisinde bulunduran Mezopotamya'daki petrol kaynakları daha da önem kazandı. Böylelikle söz konusu imtiyazları almayı hedefleyen Türk Petrol Şirketi, İngilizler tarafından kurulmuş ve savaştan sadece birkaç hafta önce (19 Mart 1914) bu şirkete, İran'da petrol çıkaran D'Arcy Grubu'nun -diğer bir ifade ile Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin- katılımı sağlanmıştı. Böylelikle farklı coğrafyalarda faaliyet yapmayı amaçlayan iki şirketin petrol çıkarları birleştirilmiş oldu. Bu ortaklıktan hemen sonra (29 Haziran 1914) Sadrazam Said Halim Paşa, İstanbul'daki Alman ve İngiliz Büyükelçilerine; petrol imtiyazlarını Türk Petrol Şirketi'ne vermeyi vaat eden ve aslında bağlayıcılığı olmayan bir niyet mektubu gönderdi. Aynı süreç içerisinde İbrahim Hakkı Paşa Londra'daki müzakerelerini sürdürürken, başlangıçta gündemde olmayan petrol, zamanla görüşmelerin en önemli meselelerden biri haline geldi. Bu kapsamda, Fersan Adaları ve Aclun kazasındaki petrol imtiyazları için İngiltere'ye birtakım tavizler verilmek zorunda kalındı.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan da Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa arasında 1904'te başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık on yıl sürecek bir petrol pazarlığı başladı. Demiryolu imtiyazını alan Almanlar, aynı zamanda petrol imtiyazları için de başvurmuşlardı. Ancak süreç içerisinde

ıkan pürüzler, hem II. Abdülhamid'in hem de sonrasında kurulan İttihat ve Terakki Hükümeti'nin desteğini alarak avantajlı konumda olan Almanları, başarısız bir sonuçla karşı karşıya bırakmıştı. Savaş başlamadan önce İngiltere ve Almanya ile Osmanlı Devleti arasında adeta diplomatik bir çekişme ve rekabete dönüşen petrol imtiyazları, savaşla birlikte yerini derin bir sessizliğe terk etmişti.

Ne var ki savaş sonrasında kurulan diplomasi masalarının etrafında toplanan taraflar, Ortadoğu ile ilişkili bu paylaşıma aynı derecede hazır değildi. Savaş sonrasında en hazırlıksız yakalanan, Türk Petrol Şirketi'ne ortak olarak Mezopotamya petrollerinden hisse almaya çalışan Amerika Birleşik Devletleri olmuştu. Hatta bazı araştırmacılar; 1914 savaşında İngiltere'nin bile Ortadoğu hakkında “cahil” olduğunu ileri sürerek, bu “cehalelin” hayal bile edilemeyecek derecede bulunduğunu ileri sürmektedir. (Fromkin, 2000:88-89) Bu yorum, İngiliz Hükümeti'nin siyasi hedefleri açısından kabul edilebilir olsa da bu araştırmanın konusu olan petrol imtiyazları merkezinde değerlendirildiğinde, bir hayli abartılı bulunacağına şüphe yoktur. Zira önceki bölümlerde İngiliz şirket veya temsilcilerinin başta İran ve Körfez bölgesi olmak üzere, Ortadoğu'nun çeşitli mıntıkalarında ne şekilde mücadele ettikleri açık bir şekilde görülmüştü. Özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren başlayan uluslararası rekabetin bir parçası olan bu mücadelenin (Yurdakul, 2018:299-307), beraberinde bir birikim getireceği şüphe götürmez bir gerçektir.

Açık bir şekilde ifade etmek gerekir ki başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerinin Birinci Dünya Savaşı başlarında Osmanlı topraklarına yönelik kayda değer bir planları yoktu. Mısır tecrübesi bulunan Kitchener'in, harp başlayınca Savaş Bakanı olarak atanması, İngiltere'nin Osmanlı'nın Arap bölgelerine bakışını etkilemişti. Ayrıca, 1914 Ekim sonunda Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla birlikte, harbin doğuyu da içerisine alarak genişlemesi İngiltere, Fransa ve Rusya ittifakını alternatif gündemler oluşturmaya itmişti. Nitekim Osmanlı'nın bu hamlesine ilk karşılık İngilizlerden gelmişti: Birleşik Krallık 4 Kasım 1914'te Kuveyt'i, İngiltere himayesinde bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Ancak iş bununla sınırlı kalmamış ve 18-19 Aralık 1914'te ilhak edilen Mısır'da İngiliz himayesi kurulmuştu. (Hurewitz, Cilt 2, 1972:4-7)

Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan bütün bu gelişmelere, bir de modern bir orduya sahip İtilaf devletlerinin, ordusu “köhne” olan bir Asya devleti karşısındaki Çanakkale mağlubiyeti eklenince, “Şark Meselesi” artık behemehal çözülmesi gereken bir sorun

olarak görülmeye başlamıştı. (Fromkin, 2000:166) Bu amaçla, Aralık 1915'te Kahire Arap Bürosu kurulmuş ve henüz savaşın kazananı belli olmadan petrol bölgelerini de içeren birtakım antlaşmalar imzalanmaya girişilmişti.

5.1. PAYLAŞIM KISKACINDA ORTADOĞU PETROLLERİ

5.1.1. Sykes-Picot ve Long-Brénger Uzlaşmaları

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı Osmanlı topraklarını paylaşma amacıyla başlamış olmasa da savaşın devam ettiği esnada Ortadoğu coğrafyasında bazı sınırların çizildiği ve savaşın kazanacağını düşünen devletlerin kendilerine göre hakimiyet alanları oluşturduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Savaş'ı esnasında tespit edilen sınırlar ile hakimiyet alanlarının doğrudan keşfedilmiş petrol kaynakları dikkate alınarak belirlenip belirlenmediği irdelenmesi gereken bir husustur.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Osmanlı topraklarının paylaşımıyla ilgili ilk antlaşma İngiliz Mark Sykes (1879-1919) ile Fransız François Georges-Picot (1870-1950) tarafından hazırlanan ve tarihe Sykes-Picot (1916) olarak geçen gizli antlaşmadır. Bu antlaşmada, İngilizlerin baştan beri çok istediği Musul'un önemli bir kısmı Fransızların kontrolünde kurulacak olan bağımsız bir devlete verilmişti. Buna karşılık Kerkük ve Süleymaniye'deki zengin petrol yatakları İngiliz mandasında kurulacak bağımsız bir Arap devletine bırakılmıştı. Ayrıca Bağdat, Basra Körfezi ve Kuveyt'i içerisine alan bölge de -ki buralarda da önemli petrol kaynakları bulunduğu bilinmekteydi- doğrudan İngilizlerin hakimiyet bölgesi olarak belirlenmişti.

Savaş sonrası kazanan devletlere çeşitli oranlarda paylar vaat eden Sykes-Picot Antlaşması ile çizilen bu sınırlar, İngilizlerin savaş esnasında kendileri açısından stratejik olabilecek yerlere yöneldiğini göstermektedir. Ayrıca Kut'ül Amare'de yenilgiye uğramaları ve bundan dolayı İngiliz ordusunun Musul'dan çok uzakta bulunması gibi etkenlerden dolayı ekonomik kazanç sağlanabileceği birtakım yerleri kaybetmeyi göze alabileceğini ortaya koymaktadır. (Kurşun, 2019:16-19)

Halbuki savaş sonuna doğru İngiltere'nin Musul'u kaybetmeyi kesinlikle göze alamadığı açık bir şekilde görülmüştü. İngilizler, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin üzerindeki mürekkep henüz kurumadan, Fransızlarla petrol konusunda

pazarlığa daha güçlü oturabilmek için Misak-ı Milli sınırlarında gösterilen Musul'u 3 Kasım 1918'de işgal etmişti. Bunun üzerine 8-9 Kasım tarihlerinde Osmanlı askeri kuvvetleri Musul'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. (Budak, 2014:16).

İngilizlerin Musul'a yönelik taleplerinde şüphe yok ki bölgede bulunan petrol kaynaklarının öneminin daha fazla anlaşılması etkin bir rol oynamıştı. (Kent, 1984:191) Sykes-Picot'tan sonra 29 Temmuz 1918'de Edmond Slade raporunun bölgede zengin petrol yataklarına dair raporu İngiliz tercihlerinde bir dönüm noktası olmuştu. (Kaymaz, 2014:62) Nitekim mütarekeden çok kısa bir süre sonra İngiliz Başbakanı Lloyd George, kendisine ne istediğini soran Fransız Başbakanı Clemenceau'ya karşı oldukça net bir cevap verecekti: "Musul'u istiyorum." (Barr, 2016:80)

Bu gelişmeler üzerine doğrudan petrol kaynaklarını paylaşmaya yönelik olarak yapılan ve Mezopotamya petrol yataklarını da kapsayan antlaşmalar, İngilizlerin Musul'u işgal ettikleri tarihten sonra imzalanmaya başlanacaktı. Nitekim bunların ilki 8 Nisan 1919'da İngiltere ile Fransa arasında petrol hakları konusunda mutabakat sağlamak için imzalanan Long-Brénger Petrol Antlaşması'dır²³⁹. İngiliz-Fransız Birliği (Anglo-French Syndicate) olarak da bilinen bu antlaşmayla (NARA, 890G.6363, T84, 19 Nisan 1920) İngiltere ve Fransa, petrol ürünlerini kalıcı olarak tedarik edebilmeyi amaçlamaktaydı.²⁴⁰ Her iki ülkenin ortak görüşlerinden birisi de petrol paylaşımında ABD'yi istememeleliydi.²⁴¹ (MacMillian, 2002:396) İngiltere ve Fransa'nın Amerika'yı Ortadoğu petrollerinden uzak tutmaya çalışması ilerleyen zamanlarda derin tartışmalara yok açacaktı.

Long-Brénger Antlaşması, Mezopotamya bölgesine ilaveten Romanya, Rusya ile İngiliz ve Fransız kolonilerindeki petrol sahalarını da kapsamaktaydı. Mezopotamya petrolleriyle ilgili olarak Türk Petrol Şirketi'ne ait hisselerin nasıl paylaşılacağı da önceki bölümde ele alınan Foreign Office Antlaşmasından (14 Mart 1914) sonra ilk defa masaya yatırılmıştı. Buna göre İngilizler Türk Petrol Şirketi hisselerinden %70, yerel hükümetler

²³⁹ Bu antlaşma ismini İngiliz Petrol Bakanı Sir Walter Long ile Fransız Petrol Ürünleri Genel Müdürü Senatör Henri Bérenger'den almaktadır. Antlaşmanın tam metni için bakınız: (Longrigg, 1968:278-280).

²⁴⁰ Bir zamanlar "Bir miktar petrol istediğimde gider bakkaldan alırım" diyen Clemenceau idaresindeki Fransa, ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında petrolün önemini kavrayabilmişti. (MacMillian, 2002:396; Yergin, 2009:173-174) Long-Brénger Petrol Antlaşması bunu ilk göstergesi olarak yorumlanabilir.

²⁴¹ Aşağıda görüleceği gibi bu tarihten sonraki on yıl boyunca en çok tartışılan konulardan birisini, İngiltere ve Fransa'nın Amerika'yı petrol paylaşım hisselerine dahil edip etmeme konusundaki kararsızlığı teşkil edecektir.

%10 ve Fransızlar da %20'lik bir pay alması karara bağlanmıştı.²⁴² Şirketteki Alman hisseleri ise, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkması dolayısıyla onlardan alınarak Fransızlara verilmesi üzerinde fikir birliğine varılmıştı.

Türk Petrol Şirketi'ne ortak edilmesine karşılık Fransa da Akdeniz'e döşenmesi düşünülen petrol boru hatlarının, kendi mandası altında bulunan Suriye topraklarından geçişinde kolaylık sağlayacaktı.²⁴³ Ne var ki Long-Brénger Petrol Antlaşması'nın ömrü uzun olmayacaktı. Buna rağmen, bundan sonra toplanacak olan San Remo konferansı ve devamındaki diğer bütün antlaşmalarda petrol imtiyazlarının paylaşımıyla ilgili alınacak olan kararlara doğrudan temel teşkil edecekti.

Savaş sona erdiğinde petrol imtiyazlarına yönelik olarak yapılan ilk hamle Türk Petrol Şirketi'ndeki Alman hisseleri çıkartılarak bunun yerine Fransızların şirkete ortak edilmesi idi. Ancak bu hamlenin öncesi de bulunmaktaydı: Birinci Dünya Savaşı devam ederken İngiliz Kamu Emanetçiliği kurumu, “düşman mülkleri” kapsamında değerlendirdiği, Türk Petrol Şirketi'nde bulunan Deutsche Bank hisselerine el koymuştu. (NARA, 890G, 6363, T84/30, 11 Şubat 1922) Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takip eden günlerde, hayata geçirilen Long-Brénger Petrol Antlaşması'yla bu hisselerin Fransızlara devredilmesine yönelik girişiminin ilk adımı atıldı. (NARA, 890G.6363, T84, 19 Nisan 1920)

5.1.2. San Remo Antlaşması'nda Petrol ve Diplomatik Pazarlıklar

18 Nisan 1920'de başlayan San Remo Konferansı'nın, aynı gün 09:30'da yapılan celsesinde ilk görüşülen konulardan birisi de petrol meselesiydi. Fransa Başbakanı Alexandre Millerand (Başbakanlığı: 20 Ocak-23 Eylül 1920) tarafından gündeme getirilen petrol sorununa, İngiltere Başbakanı David Lloyd George (Başbakanlığı: 1916-1922), bunun sadece İngiltere ve Fransa arasındaki bir sorun olmadığını belirtmişti. Aynı zamanda bu sorunun şirketler ve ortakları da içerisine alan, çok katmanlı bir mesele olduğuna dikkat çekmişti. (Olçay, 1981:446)

²⁴² Yerel hükümetlerin iştirak etmemesi halinde onlara ayrılan pay İngiltere ve Fransa arasında eşit olarak pay edilecekti. Böylece Fransızlar şirketin ¼'üne sahip olabilecekti.

²⁴³ Long-Brénger Petrol Antlaşması'nın metni ve çeşitli değerlendirmeler için bakınız: (Longrigg, 1968:278-280; Kent, 1976:140-141; Uluğbay, 2003:271)

Lloyd George, Fransızlarla petrol konusunda görüşmeye hazır olduğunu ancak bu meseleye şirketleri bulaştırmak istemediğini özellikle belirtmekteydi. Ayrıca daha önce petrol hisselerinin %25'ine razı olan Fransa'nın şimdi %50 istemekte olduğunu ifade etmişti. Millerand ise Fransa'nın o zamandan buyana yaşanan gelişmeleri bir bütün olarak ele alarak böyle bir oran belirlediğini ileri sürmüştü. Lloyd George şirketlerin bu işe bulaştırılmaması hususunda ısrar ediyordu. Ona göre tröstlere petrolleri teslim edecek şekilde pazarlık yaptıkları takdirde, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin kendilerini şirketlere sattıkları iddiası ortaya atılacaktı. Bu da kendilerini parlamentoda zor duruma sokabilecekti. Nihayet Millerand da bu konuda ikna olmuş; şirketler bulaştırılmadan ve iki hükümet arasında petrolün bölüştürülmesine karar verilmişti. (Olca, 1981:447)

Petrolün iki ülke arasında paylaşılacağı konusu üzerinde uzlaşma sağlandıktan sonra gündeme tarafların hangi oranda hisse alacağı gelmişti. Lloyd George'a göre Musul ve genel olarak Mezopotamya ancak zararına yönetilebilirdi. Tek gelir umudu petrolden beklenebilirdi. Bu giderler göz önünde bulundurulacak olursa Büyük Britanya'nın Fransa'ya %25 petrol hissesi vermeye razı olduğunu ifade etmişti. Fransız Başbakan Millerand ise 1916'da kendilerine teklif edilen Musul'u hatırlatarak petrol ve Musul konularının birlikte düşünülmesi gerektiğine dikkat çekmişti. Lloyd George'a göre ise o tarihlerde petrole ilgili bir düzenleme yapılmamıştı. (Olca, 1981:447-478)

24 Nisan 1920'de imzalanan ve Modern Ortadoğu'nun oluşturulmasında önemli bir role sahip olan San Remo Antlaşması²⁴⁴ için görüşmeler devam ederken İngiltere ile Fransa arasında, 18 Nisan sabahı yapılan celsede alınan karar gereğince bir petrol antlaşma imzalanmıştı.²⁴⁵ Bu antlaşma ile İtilâf Devletleri'ne karşı savaşan ve mağlup olan Almanlar, resmen petrol paylaşımından çıkartıldı. Fransızlar ise üretilecek olan ham petrolün günlük piyasa fiyatı üzerinden %25'lik hisse hakkı vaat edilerek şirkete dahil edildi.²⁴⁶ Ayrıca Türk Petrol Şirketi'nin İngiliz himayesinde kalacağı özellikle belirtilerek

²⁴⁴ San Remo Antlaşması 18-24 Nisan 1920 tarihleri ve İngiltere, Fransa ve İtalya devletleri başkanları arasında gerçekleştirilen bir dizi konferans sonrasında imzalanmıştır. San Remo Konferansı aslında Birinci Londra Konferansı'nda, daha sonra İtalya'da toplanılacağına yönelik alınan bir karar üzerine yapılmıştır.

²⁴⁵ San Remo görüşmeleri devam ederken İngiltere ile Fransa arasındaki petrol antlaşmasına dair devrin gazetelerinde herhangi bir bilgi ne kamuoyuna duyurulmuş ne de basına sızmıştı. San Remo görüşmeleriyle ilgili Türkiye basınında çıkan haberler için bakınız: (Alemdar, 20-30 Nisan 1920; İkdâm, 18 Nisan-5 Mayıs 1920; İleri, 16 Nisan-1 Mayıs 1920; Peyam Sabah, 17-30 Nisan 1920; Vakit, 17 Nisan-2 Mayıs 1920; The Orient News, 17-28 Nisan 1920)

²⁴⁶ Türk Petrol Şirketi'ndeki Fransız hisseleri, 1921 yılı Ağustos'unun son günlerinde kesinleşecektir. (NARA, 890G, 6363, T84/12a, 3 Eylül 1921)

Fransızların katılım için ödeyecekleri ücretin, diğer katılımcıların ödediği meblağdan fazla olmayacağına karar verildi.

Sevr antlaşması ile aynı mekânda hazırlanan San Remo Antlaşması, bir yönüyle Türk Petrol Şirketi üzerinden işletilmesi düşünülen Mezopotamya petrol kaynaklarının İngiltere ile Fransa arasında sorunsuz bir şekilde paylaşılmasıydı. Ancak Almanya'nın taraf olarak bulunmadığı bir antlaşmayla sahip olduğu bir hissenin adeta zoraki elinden alınması kabul edilebilir ve kolay kolay razı olunacak bir durum değildi. Kaldı ki San Remo'daki petrolle ilgili antlaşma kamuoyundan gizli tutulduğu²⁴⁷ için Alman yetkililerin veya hisseyi elinde bulunduran Deutsche Bank'ın bu değişimden haberi bile yoktu. (NARA, 890G, 6363, T84/10, 20 Temmuz 1921)

Diğer taraftan San Remo antlaşmasıyla petrol hissesine karşılık olarak, Fransa'nın temin edeceği “özel olanaklar” ile Mezopotamya petrol kaynaklarını Akdeniz'e bağlayacak iki adet boru hattı ve bir de demiryolu döşenmesine karar verilmişti. Ayrıca rafineriler, yükleme iskeleleri, limanlar ve dikme depolar inşa edilecekti. Çoğu Fransız mandasındaki topraklarda yapılacak bütün bu inşa faaliyetleri ve aynı güzergâhtan geçecek olan hatlar için Fransa ile ortaklık kaçınılmaz görünüyordu. Bundan dolayı özel bir destek talep edilen Fransa'ya fazla olarak, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin İran'dan Akdeniz'e pompalayacağı petrolden %25'e kadar çıkarılabilecek açık uçlu bir ortaklık teklif ediliyordu. Ancak bu son husus Anglo-Pers Şirketi ile Fransız Hükümeti arasında varılacak anlaşmaya bağlanmıştı. (Hurewitz, Cilt:2, 1973:76-77)

İngiltere ve Fransa açısından oldukça kazançlı gibi görünen San Remo Antlaşması'nın küçük de olsa bir handikapı bulunmaktaydı. Her ne kadar Mezopotamya petrol-leri herhangi bir şirket ismi belirtilmeden iki devlet arasında paylaşılmış olsa da hesapların Türk Petrol Şirketi üzerine kurulduğu anlaşılmaktaydı. Ancak yukarıda belirtildiği gibi Birinci Dünya Savaşı devam ederken Türk Petrol Şirketi'ndeki Deutsche Bank hisselerine İngiliz Kamu Emanetçiliği kurumu el koymuş, San Remo Antlaşmasıyla da bu hisseler Fransa'ya devredilmişti. Sorun tam da bu noktada ortaya çıkıyordu: Şirketten Deutche Bank hisselerinin çıkartılması aynı zamanda Anadolu-Osmanlı Demiryolu

²⁴⁷ San Remo'daki petrol antlaşması gizli olarak imzalanırsa da kısa süre içerisinde Milletler Cemiyeti tarafından basın yoluyla duyurulacaktır. *The New York Times* gazetesinin 24 Temmuz 1920'de yayınladığı haberde “İngiliz-Fransız petrol antlaşması açığa çıktı” denilmekteydi. (The New York Times, 24 Temmuz 1920:7)

Şirketi'nin yasal olarak elinde bulundurduğu hattın her iki tarafındaki 20'şer kilometrelik alanda maden arama hakkının da terk edilmiş olması anlamına geliyordu. Şu hâlde Türk Petrol Şirketi'nin elinde Said Halim Paşa'dan 28 Haziran 1914'te alınan teminat mektubundan başka bir şey kalmıyordu. Bu mektup ise petrol aramasına bile imkân tanımadığı gibi vaatten başka bir husus da içermiyordu.

Öte yandan San Remo Antlaşmasıyla Mezopotamya petroleri için İngiltere ve Fransa arasında yapılan düzenlemelerde, Türk Petrol Şirketi'nin zikredilmemiş olması da Amerika Birleşik Devletleri açısından ileride kendi lehinde kullanabileceği bir argümana dönüşecekti. (NARA, 890G, T84/30, 27 Şubat 1922) Ancak şimdilik ABD, yapılan paylaşımdan rahatsızlık duyanlar arasında yer almaktaydı. Zira Birleşik Devletler, kendisini savaşın galipleri arasında görmekteydi ve paylaşım antlaşmalarında yer alması gerektiğine inanmaktaydı. Ancak bu inancına karşılık tam bir hayal kırıklığı yaşadığı görülmekteydi. Öyle anlaşıyor ki antlaşmayla kendisine hisse verileceğini beklerden hiç haberi olmadan hatta davet bile edilmeden, Mezopotamya petrol kaynaklarının paylaşımı İngiltere ile Fransa arasında tamamlanmıştı.

San Remo'da imzalanan mutabakatın Amerika açısından ne derece rahatsız edici olduğunu, Amerikan Dış İşleri Bakanlığı belgeleri üzerinden takip etmek mümkündür. San Remo Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra, Londra'daki Amerikan Başkonsolosu Robert P. Skinner'in (1866-1960) Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği "İngiliz Petrol Çıkarları-Mezopotamya'da İmtiyaz Düzenlemeleri" başlıklı kısa raporda, Amerika'nın paylaşımdan duyduğu rahatsızlığın diplomatik ilişkilere yansıyan belirtileri açık bir şekilde görülmektedir.

Başkonsolos raporunda, İngiliz Parlamentosu'nun bir kanadı olan Lortlar Kamarası'nda, Başbakan'a yönelik sorulan sorulara yer vermekte ve yaşanan tartışmayı "son derece ilginç" olarak tanımlamaktadır. Burada tartışılan konular içerisinde ilginç olarak görülen şey şüphesiz, Türk Petrol Şirketi'nde var olduğu iddia edilen imtiyaz hakları ve İngiltere hükümetinin bu imtiyaza yönelik değerlendirmeleriydi. Parlamento'da gerçekleşen tartışmaları aynen aktaran Skinner, raporunu şaşkınlık içerisinde şöyle bitirmekteydi: "Yukarıdaki ifadelerden de gözlemlenebileceği gibi Mezopotamya petrol kaynakları tamamen bölüşüldü ve anlaşılan içerisinde herhangi bir Amerikan çıkarına yer verilmemiştir." (NARA, 890G, 6363, T84/1, 3 Temmuz 1920)

Aslında Başkonsolos Skinner, Türk Petrol Şirketi'nin geçmişini bilseydi, söz konusu paylaşımın 1914'te Foreign Office Antlaşmasıyla zaten yapılmış olduğundan haberdar olurdu. Değişen şey sadece Deutche Bank'ın yerini Fransız grubunun almış olmasıydı. Nitekim bu eksikliğini fark eden Robert Skinner, dört gün sonra yazdığı ikinci raporunda Türk Petrol Şirketi'nin savaştan önceki paylaşımına dikkat çekmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/2, 7 Temmuz 1920)

Diğer taraftan, İtalya'da imzalanmasına ve İtalya'nın da savaşta kazananlar arasından bulunmasına rağmen Türk Petrol Şirketi paylaşımında yer almamış olması İtalyanların son derece canını sıkıyordu. Hatta antlaşmayı tanımadıkları ve varılan uzlaşmaya karşı olduklarını ifade etmekteydiler. (NARA, 890G, 6363/43, 15 Ekim 1921) Ancak ne Amerika ne İtalya, Türk Petrol Şirketi kurulurken hissedarlar arasında bulunmamış ve Osmanlı petrol bölgeleri konusunda herhangi bir girişimleri olmamıştı.

Her ne kadar Türk Petrol Şirketi'nin bu şekilde bölüşülmüş olması İtalyan ve Amerikalıları rahatsız ediyorsa da asıl önem arz eden konu imtiyaz meselesiydi. Amerikan Dışişleri Bakanlığı Mezopotamya olarak adlandırılan Musul ve Bağdat bölgesindeki petrol imtiyazları konusunda en sağlıklı bilgiyi İstanbul'dan alacağını gayet iyi biliyordu. Nitekim Amerikan Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Büyükelçiliği'nden derhal konunun araştırılması istedi. Yapılan incelemenin sonucu olarak, Stanav tarafından yazıldığı anlaşılan ancak Amiral Bristol imzasını taşıyan ve iki kısımdan oluşan, "Gizli" mühürlü rapor mahiyetindeki cevap, İstanbul'dan 24 Temmuz 1920'de OPNAV'a (Office of the Chief of Naval Operations) gönderildi.

Osmanlı, Alman ve İngilizlerin aşına olduğu fakat Amerikalılar açısından bir hayli ilginç bilgiler yer alan bu cevabın ilk kısmında Stanav, padişah II. Abdülhamid zamanında Musul ve Bağdat petroleri imtiyazlarının Hazine-i Hassa Nezareti uhdesine devredildiğini belirtmekteydi. Ayrıca, 17 Temmuz 1904'te Deutsche Bank destekli Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne nezaretin bir yıllık arama ruhsatı verdiğini beyan ediyordu.²⁴⁸ Stanav'ın Maliye Nezareti'ne dayandırdığı belgelere göre; Türk Petrol Şirketi'nin Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi üzerinden dolaylı olarak elde edilen bu arama ruhsatı dışında geçerli bir imtiyazı kesinlikle söz konusu değildi. Kaldı ki Hazine-

²⁴⁸ Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'nin Hazine-i Hassa ile yürüttüğü petrol imtiyazı müzakereleri için bu çalışmanın 3. Bölümünün ilk kısmına müracaat edilebilir.

i Hassa Nezareti üzerindeki petrol imtiyaz hakkının da kısa bir süre sonra Maliye Nezareti'ne devredildiği belirtilmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/3, 24 Temmuz 1920)

Raporu ikinci kısmında ise 1908 ile 1920 arasında Bağdat ve Musul vilayetlerindeki imtiyazlara yönelik gelişmeler değerlendirilmekteydi. Bu maddeden olarak, nezaret tarafından üç imtiyaz izni verildiğinin altı çizilmekteydi. İzin alanlar arasında ancak Mehmed Nazım ile Mehmed Fahri Beyler²⁴⁹ tarafından Haziran 1911'de elde edilen imtiyazın geçerli olabileceği ifade edilmekteydi. Ancak bunun da Türkiye'ye o tarihlerde teklif edilmeye hazırlanılan antlaşmadaki -Sevr Antlaşması- 240. Madde ile geçerliliğini kaybedeceği belirtilmekteydi.

İngilizce tercümesi verilen bu madde, Sevr Antlaşması'nın Osmanlıcasında şu şekilde yer almaktaydı: "Türkiye'den kendi menfaatlerine olarak bir arazi fekk olunan hükümetler bu arazide kâin olup Devlet-i Osmaniye veya Hazine-i Hassa namına mukayyed bulunan bil-cümle emvâl ve emlâke meccanen tasarruf eyleyeceklerdir." (Devlet-i Aliyye ile Sulh Şerâiti, 1920:57) Amerika'ya göre bu maddeyi kabul etmek açık bir şekilde Musul ve Bağdat bölgesinin artık Osmanlı kontrolünde olmadığını da peşinen onaylamak anlamına geliyordu.²⁵⁰ Dolayısıyla Osmanlı'dan bir şekilde imtiyaz almış olan kişi veya şirketlerin, ellerindeki bu imtiyazlar da doğal olarak geçersiz sayılacaktı.²⁵¹ (NARA, 890G, 6363, T84/3, 24 Temmuz 1920)

²⁴⁹ Mehmed Nazım ile Mehmed Fahri Beylerin petrol imtiyazlarıyla ilgili girişimleri için bakınız: (Bali, 2014:425-436)

²⁵⁰ Sevr antlaşmasındaki bu madde, her ne kadar İtilâf Devletleri'ne Osmanlı'dan alınan toprakları meccanen tasarruf etme hakkı veriyorsa da aynı antlaşmanın 311 ve 312. maddelerinde Osmanlı'dan elde edilmiş olan imtiyazların devamlılığını sağlayacak maddeler de bulunmaktaydı. 311. madde ile 29 Teşrinisani 1914'ten önce verilen imtiyazlarını geçerliliği olacağı şu şekilde belirtilmişti: *Madde 311 – Başlıca düvel-i müttefikadan birinin idare ve vesayetine terk olunmak üzere Türkiye'den fekk edilmiş olan arazide 29 Teşrinievvel 1914'ten evvel Hükümet-i Osmaniye veya devâir-i mahalliye-i Osmaniye canibinden i'ta edilmiş olan imtiyazattan müstefid olan düvel-i müttefika teb'asıyla düvel-i müttefika grupları ve teb'ası tarafından murakabe edilmiş olan şirketlerin hukuk-i meşru'a-i müktesebleri alâkadar devlet tarafından tamamen ikâ ve muhafaza edilecektir...* Maddenin devamında imtiyazların hangi şartlar altında devamının mümkün olabileceği de şartlara bağlanmaktaydı. Benzer şekilde 312. maddede, yine aynı tarihten önce elde edilmiş olan imtiyazların ya aynı şartlarda veya muadil bir teminatla yürütmesinin, İtilâf Devletleri tarafından teminat altına alınacağı belirtilmekteydi. (Devlet-i Aliyye ile Sulh Şerâiti, 1920:57) Sevr Antlaşmasında yer alan imtiyazlar ile ilgili bu kısım, daha sonra imzalanan Lozan Antlaşmasında bazı değişikliklerle kabul edilmiştir. (Lozan Sulh Muahedenâmesi, Mukâvelât ve Senedât-i Sâire, 65. Madde, 24 Temmuz 1924:25-26)

²⁵¹ Lortlar Kamarasında 25 Ekim 1921 tarihinde gerçekleşen oturumunda Albay Samuel Hoare, Koloniler Bakanı Edward Woods'a "Irak Kralı'nın İngiltere veya herhangi başka bir ülkeye petrol imtiyazı vermeye yetkisinin olup olmadığını" sormuştur. Buna cevap olarak Woods, yukarıda bahsedilen Sevr'in 240'ıncı maddesini gerekçe göstererek imtiyaz yetkisinin Irak Devleti'ne ait olacağını ifade etmiştir. Ona göre Türk Hükümetine veya Hazine-i Hassa'ya ait olan mülklerde, yeni Irak Devleti'nden herhangi bir ödeme

İstanbul'dan gelen bu raporlarda yer alan bilgiler, henüz imzalanmayan -aslında hiçbir zaman tam manasıyla imzalanmayacak olan- Sevr Antlaşması'ndaki atıf dışında oldukça güçlü noktalara dayanmaktaydı. Hakikaten Türk Petrol Şirketi'nin, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi üzerinden dolaylı olarak intikal edebilecek bir ruhsat dışında herhangi geçerli bir imtiyazından söz etmek mümkün değildi.

Bununla birlikte Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz iddiasına karşı sunacağı itirazı garantiye almak istiyordu. Bu amaçla bakanlık hukuk müşavirliği bürosundan, Mezopotamya petrol imtiyazlarının meşruiyeti hakkında bir rapor talep etmişti. Müşavirlik tarafından 18 Kasım 1920'de hazırlanan uzun raporda, imtiyaz meselesi çeşitli boyutlarıyla ele alınmaktaydı.

Raporda, Almanların Anadolu'da demiryolu inşa etme imtiyazını elde etmeleri, zamanla bu imtiyazın Bağdat'a kadar uzatılma süreci, Bağdat Demiryolu Sözleşmesi'nde yer alan 22. maddeyle demiryolu şirketinin, hattın her iki tarafındaki yirmişer kilometre içinde maden arama hakkını elde etmesi ve 1904'te demiryolu şirketi ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında imzalanan bir yıllık petrol arama ruhsatı kısaca özetlenmekteydi. Devamında ise 1912 yılında kurulan Türk Petrol Şirketi'ne Deutsche Bank'ın katılmayı kabul ettiği belirtiliyordu. Böylelikle banka, Bağdat Demiryolu Şirketi üzerinde bulunan bütün haklarını da Türk Petrol Şirketi'ne transfer etmeyi kabullenmişti. Ancak böyle bir transferden yasal olarak söz etmek mümkün müydü?

Hukuk müşavirliği bu sorunun cevabına, Deutsche Bank ile Türk Petrol Şirketi arasında Londra'da imzalanan 1914 Foreign Office Antlaşması'ndaki maden haklarının transferi ile ilgili kısma atıf yaparak başlamaktaydı. Müşavirliğin iddiasına göre, kendilerine Deutsche Bank'tan ulaşan bilgiler, transfer işleminin savaş başlamadan önce tamamlanmadığını gösterir nitelikteydi. Sonuçta şirket ile banka arasında var olan mukavele, bu işlemin yasal olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa'nın, İstanbul'daki İngiliz ve Alman Büyükelçilerine gönderdiği, Türk Petrol Şirketi'ne imtiyaz vermeyi vaat eden niyet mektubu da hukuk müşavirliği tarafından hazırlanan rapora konu edilmişti. Bir önceki bölümün

yapılmaksızın imtiyaz elde edilebilecekti. Ayrıca antlaşma (Sevr) tasdik edilirse bu durumda, Irak Devleti, önceki bütün mülkiyet haklarının da varisi olacaktı. (NARA, 890G, 6363/50 ve 51, 31 Ekim 1921 ve 10 Kasım 1921)

ikinci kısmında değerlendirilen ve hukuken sorunlu olduğu ortaya konulan bu mektup, İngilizler tarafından imtiyazın kendilerine ait olduğunu ispat etmek amacıyla bir enstrüman olarak kullanılıyordu. Ancak müşavirlik bu mektubun hiçbir zaman somut bir faaliyete dönüşmediğini, savaşın başlamasıyla müzakerelerin bile yürütülmediğini özellikle ifade etmekteydi.

Şu hâlde yürürlüğe girmemiş, resmî bir makam tarafından teyit edilmemiş, dolayısıyla karşılığı olmayan bir mektubun, ileri sürülen iddiaya delil olarak gösterilmesi kabul edilebilir bir durum değildi. Öte yandan Hazine-i Hassa Nezareti ile demiryolu şirketi arasında herhangi bir antlaşmanın olup olmadığının aslında hiçbir önemi yoktu. İmtiyazın sadece bir padişah iradesi ile verilebileceğini çok iyi bilen Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa bile bunu önemseymiyordu. Zira imtiyazı, demiryolu şirketini hiç hesaba katmadan doğrudan Türk Petrol Şirketi'ne verilebileceğini büyükelçilere yazdığı mektupla açık bir şekilde göstermişti.

Hukuk müşavirliği sonuç olarak Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketleri'nin, hattın yirmişer kilometrelik sağ ve sol alanlarında maden arama haklarında yasal bir sorun bulunmadığı tasdik ediyordu. Ayrıca Deutsche Bank'ın Türk Petrol Şirketi ile yaptığı ortaklıkta da herhangi bir problem görülüyordu. Ancak Türk Petrol Şirketi'nin, sadrazamdan aldığını iddia ettiği bahsi geçen mektubun hiçbir şekilde hukuki bir tarafı bulunmaktaydı. Hukuk müşavirliğine göre padişah dışında sadrazamın bile imtiyaz verme salâhiyeti yoktu. (NARA, 890G, 6363/209, 18 Kasım 1920)

Amerikan Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'nin raporunda yer alan bu değerlendirmeler, aynı zamanda ilerleyen yıllarda Amerika'nın Mezopotamya petrol imtiyazları ile ilgili öne süreceği argümanların da temelini oluşturacaktı. Nitekim raporun üzerinden çok zaman geçmeden İngiltere ile Amerika arasında Mezopotamya petrollerine yönelik sıkı bir diplomatik pazarlık başlamıştı. Amerikalı yetkililerin, yukarıda belirtilen iddialara ilişkin hazırladıkları taslak rapor, Dışişleri Bakanlığı içerisindeki çeşitli birimlerde dolaştıktan sonra nihayet İngiltere ile müzakereye hazır hale getirildi. (NARA, 890G, 6363, T84/23, 3 Mart 1921)

San Remo'da İngiltere'nin petrol imtiyazlarını paylaşmaya yönelik Fransa ile vardığı antlaşma, her ne kadar Almanya'yı dışarıda bırakmış olsa da bu ikilinin karşısına

Amerika'yı çıkarmıştı. İlerleyen zaman içerisinde Amerika'nın bu paylaşımından hisse alabilmek için sıkı bir mücadeleye girişeceği görülecekti.

5.1.3. Amerika'nın Petrol İmtiyazlarına Ortaklık Teşebbüsleri

San Remo Antlaşması'ndan sonra Amerikan Dışişlerini meşgul eden Mezopotamya petrol meselesinin özünde, yukarıda gösterildiği gibi Amerika'nın paylaşım antlaşmalarından dışlanmış olması yatmaktaydı. Petrol imtiyazı fırsatını kaybetmek istemeyen Amerika'nın talebi her ne kadar muallak bir tanım şeklinde görünse de aslında son derece basitti: “Belli önemdeki materyaller için müşterek imtiyaz”. (NARA, 890G/6363, T84/8, 4 Nisan 1921)

Mezopotamya petrolleri için “Müşterek imtiyaz”; üzerinde anlaşmaya varılması kolay bir talep gibi görünse de İngiltere açısından pek çok mahzurları bulunmaktaydı. Bir kere Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne katılımı demek, her şey bir kenara yeni bir ortak anlamına geliyordu ki bu da mevcut paylaşım oranlarını azaltacağından dolayı sakıncalı görülüyordu. Ancak bundan daha önemlisi İngiltere ve Fransa'nın Mezopotamya petrollerinde azalacak oranlarına karşılık, Amerika'nın onlara sunacağı katkının ne olacağı meselesiydi. Bu son hususta özellikle İngiltere'nin ikna edilmesi gerekiyordu.

Bütün şüphelerin giderilmesi ve Amerika'nın Mezopotamya petrol işletmeciliğine beklenen somut katkıyı en azından İngiltere'yi ikna edecek şekilde sunması gerekiyordu. Sırf bu meseleden dolayı Amerika, devletler arası müzakerelerin petrol imtiyazları üzerinden çıkmaza girmesini istemiyordu. Aradaki buzları eritmeye çalışan Amerika, ilk adımı olarak ülkesinin ve hatta o tarihlerdeki dünyanın en güçlü petrol şirketi olan Standard Oil'in başkan yardımcısı L. I. Thomas'ı İngiltere'ye gönderdi. Londra'ya gelen Thomas, Amerikan Büyükelçisi John W. Davis, İngiliz Hükümeti güdümündeki Anglo-Pers Şirketi başkanı Charles Greenway ve İngiliz petrol profesörü John Cadman²⁵² ile görüştü.

²⁵² Maden ve petrol teknolojisi profesörü olan John Cadman (1877-1941), Churchill'in donanmada kömür yerine petrol kullanımına geçişi esnasında İngiliz Hükümeti'ne petrolün önemi konusunda tavsiyeler vermişti. Ayrıca Slade Komisyonu üyesi olarak donanmaya petrol konusunda rapor vermek için İran'a gitti. 1921'de Anglo-Pers Petrol Şirketi'nde teknik danışman olarak çalışmaya başladı. 1923'te hızlı bir yükselişle aynı şirkette müdür oldu. 1923'te Anglo-Pers'in başkanlık koltuğuna oturdu. 1927'de bu konumunu koruyan Cadman, aynı zamanda Petrol Endüstrisi'nin de kurucuları arasındadır. (Kent, 1972:196; Vassiliou, 2009:110-111) Hayatı hakkında yapılmış teferruatlı bir çalışma için bakınız: (Rowland ve Cadman, 1960)

Konu, tahmin edilebileceği gibi Mezopotamya petroleri paylaşımı etrafında dönüyordu. Amerika'ya küçük bir hisse ayırmayı İngiltere'nin kabul edebileceği ihtimali üzerinde durulmaktaydı. Ancak Thomas, Amerika'nın kesinlikle küçük bir hisseye razı gelmeyeceği ve "eşit şartlarda" bir hak talep ettiği konusunda ısrarlıydı. Ayrıca Thomas'ın iddiasına göre, şu sıralar New York Standard Oil Şirketi Mezopotamya'da %30 oranında iş yapmaktaydı. (NARA, 890G, 6363, T84/9, 14 Nisan 1921)

Amerika'nın Mezopotamya'da çıkarılacak petrole ortak olmak istemesi, bunu ülkesine taşımaktan öte, Birleşik Devletlerin petrolü Doğu'daki pazarlarına sunma arzusunun ileri gelmekteydi. Öte yandan İngiltere ve Fransa ile "eşit şartları" talep etmesi Amerika'nın, bir süredir uygulamakta olduğu "Açık Kapı Politikası" ve "Eşit Fırsatlar İlkesi" siyaseti ile ilişkiliydi. Thomas Woodrow Wilson (Başkanlığı: 1913-1921) zamanında Amerika'nın dünyaya açılmak için uygulamaya başladığı bu politikadaki amacı, başta Mezopotamya olmak üzere Ortadoğu'daki paylaşımında hisse sahibi olmaktı.²⁵³ Şüphesiz petrol bu planın içerisinde kendisine önemli bir yer bulmaktaydı.²⁵⁴

Birleşik Devletlerin bu politikalarından haberdar olan Amerika'daki petrol şirketleri çok geçmeden işe giriştiler. New Jersey ve New York Standard Oil Şirketleri ile Meksika Petrol Şirketi, Texas Şirketi, Körfez Rafineri Şirketi, Atlantik Rafineri Şirketi ve Sinclair Petrol Şirketi; Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ortak bir bildiri gönderdi. 3 Kasım 1921 tarihini taşıyan ve adı geçen yedi şirket müdürleri tarafından imzalanan bu bildirinin üst yazısında şöyle denilmekteydi: "Aşağıda imzası bulunan Amerikan petrol şirketleri, ileriye dönük olarak Mezopotamya topraklarında petrol ürünlerini arama

²⁵³ Amerika tarafından ortaya atılan "Açık Kapı" politikası, imtiyaz müzakereleri sürecince en çok tartışılan konularından biri olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle manda bölgelerinde eşit ticari rekabet fırsatları talep eden bu politika, vaktiyle Çin'de uygulanmış ve başarılı bir sonuç alınmıştı. San Remo Antlaşması sonrasında tekrar gündeme getirilmiş ve Irak petrolünün İngiltere-Fransa arasında paylaşılması sonrasında ilan edilmişti. Amerika'nın 1920'lerin başından itibaren yeniden uygulamaya çalıştığı bu tür politikalar ve sonuçları için bakınız: (Mejcher, 1976:105-112; Black, 2011:145-155; Okumuş, 2015:135-142)

²⁵⁴ Irak Başbakanı Tefik el Süveydi (Görevi: Nisan-Eylül 1929) Irak'taki İngiliz petrol temsilcisi J. H. Stanley'in kendisine yönelik yayınladığı açık mektuba cevap verirken konuyu Amerikan Grubunun uzun süredir uygulaya geldiği "Açık Kapı" politikasına getirmektedir. Süveydi'ye göre bu politikada amaç bu topraklarda petrol şirketlerinin birbirleriyle rekabet edebilmeleri için eşit fırsatlar sunulmasıydı. Hatta bu durum, Irak Hükümetiyle Türk Petrol Şirketi arasında imzalanan 14 Mart 1925 Antlaşması'nın beş ve altıncı maddeleri ile de resmen kabul edilmişti. Fakat o zamandan beri Irak'taki küçük bir bölgenin bile imtiyazı Türk Petrol Şirketi veya ona bağlı alt şirketler dışında kimseye devredilememiştir. Başbakan, rekabet oluşturma planlanan bu politikanın adeta tekele dönüştüğünü hatırlatarak kendilerine açık ama dışarıya kapalı bir politikayı kastettiklerini ima etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/374, 18 Haziran 1929) Anthony Sampson'un veciz bir şekilde ifade ettiği gibi Amerikan petrol şirketleri Ortadoğu'ya girmek amacıyla açmaya çalıştıkları kapı, kendileri içeriye girdikten sonra birdenbire kapanıvermişti. (1976:82)

girişiminde bulunmayı arzulamaktadır.” Mezopotamya’da petrol aramaya istekli olan Amerikalı bu yedi şirket ayrıca mühendis ve jeologlardan oluşan bir grubun kendilerine teminat verilir verilmez çalışmaya başlayabileceğini bildirmektedir. (NARA, 890G, 6363/49, 3 Kasım 1921)

Yedi şirketin ortak bildirisine Amerikan Dışişleri Bakanı Charles Evans Hughes’in (Görevi: 1921-1925) yazdığı cevapta, bakanlığa şimdiye kadar Mezopotamya petrol alanlarıyla ilgili herhangi bir düzenleme veya kararın ulaşmadığını bildirmektedir. Ayrıca İngiliz mandası altında bulunan bu topraklarda jeolojik inceleme yapmak amacıyla hiçbir ülke vatandaşına izin verilmediği hususunun anlaşılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bakan Hughes’e göre eğer savaştan önce garantilendiği iddia edilen imtiyazların tanınması durumunda, belli ki Amerikan çıkarları dışarıda tutulmuş olacaktır. Tartışmaya konu olan bu iddialar için çeşitli yazışmaların yapıldığını belirten bakan, şimdiye kadar herhangi bir karara varılmadığını ve bakanlığa ulaşacak konu ile ilgili her türlü bilgiden şirketleri haberdar edeceğini ifade etmektedir. Charles Hughes yazısını, şirketlerin bu şekilde inisiyatif almaya talip olmasının takdir edilecek bir davranış olduğunu belirterek bitirmektedir. (Aynı belgenin ekleri, 22 Kasım 1921)

Öte yandan Amerika’nın, Türk Petrol Şirketi’ne katılarak Mezopotamya petrollerinden hisse almak istemesine rağmen İngiltere ve Fransa ortaklığına ne tür bir katkı sunabileceği konusunda henüz bir ilerleme kaydedilmemişti. Ancak yukarıda bahsi geçen Amerikalı yedi şirketin Dışişleri Bakanlığı’na yaptığı teklif bu konuda, adeta Amerika’nın imdadına yetişmişti. Yedi şirketin bu teklifini hemen İngilizlere ileten Amerikan Dışişleri Bakanlığı, ülkesinde bulunan şirketlerin, İngiliz ve Fransızların Mezopotamya’da yürütülecek petrol faaliyetleri için kendilerine finansal ve teknik destek sunabileceğini önermişti. (NARA, 890G, 6363/76, 26 Kasım 1921)

Amerika’nın şirkete dahil edilmesi konusu ise şirketin yeniden yapılandırılması anlamına geliyordu. Ayrıca Birleşik Devletlerin, Mezopotamya petrol kaynaklarının dünya pazarına daha kolay ulaşmasını sağlayacak katkısı da bunda etkili olacaktır. Şüphesiz savaşı kazanan tarafta olmak da tek başına Mezopotamya petrollerine ortak olmayı gerektirmiyordu. Ancak Amerika, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmaktan çok daha fazlasını yapmıştı. Her şeyden önce savaş süresince İngiltere’nin ihtiyaç duyduğu petrolün %80’ini temin etmişti. (Black, 2011:146) Dolayısıyla Amerika, şirketin ortaklarını

ikna edebilirse kendisine tanınacak bir hisse ile pekâlâ petrol paylaşımına katılması mümkündür.

Amerika'nın Mezopotamya petrollerine ortaklık ihtimali, ülkedeki şirketleri heyecanlandırmış ancak şimdilik ilk teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştı. Diğer taraftan bu heyecanı gözlemleyen Amerikan Dışişleri Bakanlığı sorunu çözmek için yeni çareler aramaya girişmişti. Amerika'nın Londra'daki Büyükelçisi George Harvey, Lord Curzon'a yazdığı memorandumda Türk Petrol Şirketiyle ilgili gelişmeleri özetledikten sonra Amerika'nın çözüm teklifini şu şekilde sunmaktaydı: "Eğer Türk Petrol Şirketi [imtiyaz] iddialarına devam ederse sahip olacağı haklara uygun bir hakemlikle karar verilmelidir." (NARA, 890G, 6363, T84, 17 Kasım 1921) Diğer bir ifadeyle Türk Petrol Şirketi'nin sahip olacağı imtiyaz hakkına Amerikan Büyükelçisi uygun bir hakemin karar vermesi gerektiğini İngiliz Hükümeti'ne teklif ediyordu.

Burada Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın gözden kaçırdığı nokta, Türk Petrol Şirketi'nin paylaşılmasına yönelik problemin İngilizlerin gündeminde bulunmadığıydı. Zira İngilizlere göre bu problem 14 Mart 1914 Foreign Office Antlaşmasıyla çoktan çözülmüş, 24 Nisan 1920 San Remo Antlaşması ile de tashih edilmişti. Dahası bu tartışmaların devam ettiği tarihlerde İngiliz Hükümeti, Türk Petrol Şirketini malî olarak desteklemeye devam etmekteydi. Londra Büyükelçisi Harvey tarafından Amerikan Dışişleri Bakanlığına, Türk Petrol Şirketi'nin ekonomik durumuyla ilgili gönderdiği ve yukarıdaki bilgileri içeren rapor, bakanlık yetkililerini bir hayli şaşırtmıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/46, 30 Kasım 1921) Ayrıca bu rapor, Mezopotamya'da petrol çıkarmaya talip olan yedi Amerikan şirketine de iletilmişti. Sinclair Şirketi'nin rapora yönelik cevabı, aslında Amerikan şirketlerinin Türk Petrol Şirketi hakkındaki bilgi eksikliğini açık bir şekilde göstermektedir:

"Son olarak, tabii ki çok iyi bilinir, fakat [İngiliz] Ticaret Bakanlığı'nın Türk Petrol Şirketi'ne doğrudan yaptığı yatırım benim için yenidir. Şüphesiz [İngiliz] Hazinesi Aglo-Pers üzerinden %50 yatırım yapmasından ötürü Türk Petrol Şirketiyle bağlantılıdır. Bu durumda İngiliz Hükümeti, şirketin çoğunluğunu kontrol edebilecektir." (NARA, 890G, 6363, T84/28, 24 Aralık 1921)

İngilizlerin Türk Petrol Şirketi'ndeki etkinliği Amerikan Dışişleri Bakanlığı yetkililerine tuhaf gelmiş olmalı ki Londra Büyükelçiliği'nden bilgilerin doğrulanması talep edilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/27, 11 Ocak 1922) Amerika'nın Londra Büyükelçisi Robert Skinner'dan 27 Ocak'ta gelen cevap, daha önce beyan edilen bilgilerin tamamen

doğru olduğu bilgisi ile başlamaktaydı. Hatta Türk Petrol Şirketi'nin ortakları hakkında önceki raporda olmayan daha detaylı bilgiler de ilâve edilmişti. Söz gelimi Türk Petrol Şirketi yönetici ve ortaklarının daha başka hangi şirketlerde ortaklıkları bulunduğu liste halinde veriliyordu. Büyükelçi'nin sunduğu bütün bilgilerde özetle Türk Petrol Şirketi'nin 160.000 olan hissesinin 116.000'i İngiliz Hükümeti kontrolünde, 37.000'i Royal Dutch-Shell'de ve geri kalanı da diğer ortaklar üzerinde bulunduğu bilgisi yer almaktaydı. Robert Skinner'a göre şu hâlde şirketin büyük oranda İngilizlerin kontrolünde olduğu söylenebilirdi. (NARA, 890G, 6363, T84/29, 27 Ocak 1922)

İşin aslına bakıldığında, Türk Petrol Şirketi 1912 yılında kurulduğundan beri şirketin çoğunluğu zaten İngilizler tarafından kontrol edilmekteydi. Zaman ilerledikçe Amerika, Türk Petrol Şirketi ve bununla ilişkili olarak Mezopotamya petrol kaynakları hakkındaki cehaletini daha iyi anlıyordu. Bu durumun en önemli kırılma noktasını Londra Büyükelçiliği'nden gelen raporlar teşkil etmekteydi. Amerikan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, eski Osmanlı topraklarındaki meseleler gündeme geldiğinde yapageldikleri gibi yine İstanbul Büyükelçiliği ile irtibata geçti. Bu sefer Mezopotamya petrol kaynakları ile ilgili bugüne kadar yürütülen müzakereler ve özellikle 28 Haziran 1914 tarihli Sadrazam Said Halim Paşa'nın mektubu hakkında detaylı bilgi talep ediliyordu. (NARA 890G, 6363, T84/31a)

İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri olarak bulunan Amiral Mark Lambert Bristol, bu talebe karşılık oldukça geniş bir dosya hazırlayarak Dışişleri Bakanlığı'na gönderdi. Dosyada bu araştırmanın önceki bölümlerinde temas edilen ve önemi üzerinde özellikle durulan imtiyaz uygulamalarıyla ilgili iradeler, İngilizler adına İstanbul'da müzakereleri yürüten Herbert Edward Nichols'un yazışmaları, demiryolu şirketi ile yapılan yazışmalar ve imtiyazlarla ilgili Osmanlı nezaretleri arasından gidip-gelen birtakım yazışmaların İngilizce suretleri bulunmaktaydı.²⁵⁵ (NARA, 890G, 6363, T84/35, 6 Mart

²⁵⁵ Amiral Bristol'un Amerikan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği ekinde bulunan belgeler şunlardı:

- 1- Süreyya Paşa imzasını taşıyan ve Musul petrol kaynaklarını Hazine-i Hassa'ya intikal ettiren ilk padişah iradesi, 6 Şubat 1889.
- 2- Sadrazam Kâmil Paşa'nın Ticaret Nezareti'ne padişah iradesini bildiren tahrirat, 9 Şubat 1889.
- 3- Sadrazamdan Orman ve Maâdin Nezareti'ne tezkire, 10 Şubat 1909.
- 4- Sadrazamdan Herbert Edward Nichols'a gönderilen mektup, 29 Mart 1909 (Bu mektup Hazine-i Hassa ile İngiliz sermayedarlar arasındaki antlaşma teklifini de içermektedir.).
- 5- Hazine-i Hassa'dan Maliye Nezareti'ne tezkire, 11 Mayıs 1909.
- 6- Aynı belge.
- 7- Anadolu Demiryolları Şirketi müdürü Huguenin'den Maliye Nezareti'ne tezkire, 19 Haziran 1909.

1922) Daha önceki bölümlerde Bristol'ün dosyasında yer alan belgelerin Osmanlı arşivindeki suretlerine de atıfta bulunularak söz konusu gelişmeler ve tartışmalar ayrıntısıyla incelenmişti.

Amiral Bristol, dosyanın üst yazısında ifade ettiğine göre bu belge suretleri, Standard Oil Şirketi'nin İstanbul'daki "mahalli müdürü" tarafından kendisine ulaştırılmıştı. Dosyadaki belgeler aslında Birinci Dünya Savaşı öncesinde petrol imtiyazı için Osmanlı makamları ile görüşmelerde bulunan kişilerce iyi bilinen gelişme ve tartışmaları içeriyordu. Ancak bütün bu evrakın, Amerika açısından tamamen yeni bilgiler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Sonuç olarak, Amerika'nın Mezopotamya petrol kaynaklarını işletmek amacıyla Türk Petrol Şirketi'ne ortak olmaya yönelik teşebbüslerinin 1921'in sonlarına kadar bir ilerleme kaydedemediği söylenebilir.

5.1.4. Mezopotamya Petrolleri ve Osmanlı-İran Sınırı Meselesi

1922 yılının başından itibaren öncelikle Musul ve Bağdat'ta olmak üzere Mezopotamya'nın tamamı ve İran coğrafyası üzerinde petrole ilgili savaş öncesindeki hareketlilik yeniden yaşanmaya başladı. Bir süredir Anglo-Pers Şirketi'nin Mezopotamya'da petrol aramaları yaptığı haberleri elçilikler arasında gidip geliyordu. Elbette bu durumdan en çok bölgeye girmek isteyen ancak manda yönetiminin kimseye izin vermediği gerekçeyle talepleri kabul görmeyen yedi Amerikan petrol şirketi şikâyetçiydi. (NARA, 890G, 6363/92, 178 ve 99, 20 Nisan ve 3 Mayıs 1922) Ayrıca bu durumla ilişkili olarak Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz talepleri, Bağdat'taki Anglo-Pers Şirketi yetkilisi Arnold

8- Huguenin'den Ziraat Nezareti'ne gönderilen tezkire, 21 Haziran 1909.

9- Cushman'dan Sadrazama tezkire, 15 Temmuz 1909.

10- Sadrazamdan Orman ve Maâdin Nezareti'ne tezkire, 19 Temmuz 1909.

11- Huguenin'e Pera Noterliğinden tebligat, 4 Ağustos 1909.

12- H. W. Stock'dan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 5 Mart 1912.

13- Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Sadrazama tezkire, 9 Mart 1912.

14- Sadrazamdan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 28 Mart 1912.

15- Orman ve Maâdin Nezareti'nden Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerine telgraf, 28 Mart 1912.

16- Bağdat Demiryolları Şirketi'nden Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 2 Ocak 1913.

17- Hariciye Nezareti Muavinliğinden Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Tezkire, 10 Mart 1913.

18- Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Sadrazama tezkire, 13 Nisan 1913.

19- Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Gunter'e tezkire, 28 Mayıs 1913.

20- Gunter'den Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 4 Haziran 1913.

21- Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 4 Haziran 1913.

22- Sadrazama Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden tezkire, 28 Haziran 1913.

23- Gunter'den Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tezkire, 22 Eylül 1913.

Wilson tarafından Irak Hükümeti'nin onayına sunulmuştu. Dahası şirketin söz konusu talebi Irak Hükümeti tarafından da onaylanmıştı.²⁵⁶ (NARA, 890G, 6363, T84/37, 8 ve 9 Mayıs 1922)

Bu gelişme özellikle Amerika açısından son derece can sıkıcıydı. Mezopotamya petrollerinde hakkı olduğunu düşünmesine karşılık, Türk Petrol Şirketi'nin iddia edemediği hiçbir hakkı, hiçbir şekilde kabul etmeye yanaşmıyordu. Artık Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Anglo-Pers Şirketi'nin Mezopotamya petrolleri üzerinde hâkimiyet kurma çabalarının iyice açığa çıktığına inanıyordu. Bakanlığın 9 Mayıs raporunda bu durum şu ifadelerle özetleniyordu: “Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin Mezopotamya'da fazlasıyla aktif olduğu ve bu bölgenin ekonomik gelişmelerinde baskın bir rol oynamak istediği bildirilmektedir.” (NARA, 890G, 6363, T84/54)

Aynı raporda ayrıca Mezopotamya, Anadolu ve Bağdat Demiryolları idaresinin yine aynı petrol şirketine intikal ettiği ifade edilmekteydi. Bakanlığa göre, yeni ilaveler yapılacak olan demiryolu hattını şirket, kendi çıkarları uğruna yani petrol taşımak amacıyla kullanacaktı. Öte yandan Musul'dan Akdeniz'e yapılması planlanan petrol boru hattı ile inşası düşünülen rafineri²⁵⁷ de yine şirketin bölgede aktif olacağını gösteren diğer işaretlerdendi. Bütün bu gelişmeler karşısında Amerikan Dışişleri Bakanlığı “dostça bir tahkikat” yapmanın zamanı geldiğine inanıyordu. (Aynı belge)

Yapılan inceleme sonucunda elde edilen bilgiler, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin, önceden İran'a ait olan ancak 17 Kasım 1913 tarihli İstanbul protokolüyle Osmanlı'ya transfer edilen topraklarda petrol çıkarmakta olduğunu ortaya koymuştu. (NARA, 890G, 6363, T84/37, 26 Mayıs 1922) Hatırlanacağı üzere İbrahim Hakkı Paşa, Şubat 1913'ten Birinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı tarihlere kadar Londra'da çeşitli müzakereler yürütmüş ve bir dizi antlaşma imzalanmıştı. (Kurşun, 2000:312) Bölgenin temel problemlerinin ele alındığı bu müzakerelerde, Osmanlı-İran güney sınırının tespiti meselesi, bir

²⁵⁶ Bu resmi bir onaylamadan çok şifahi olarak tasdik etme şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Türk Petrol Şirketi'nin elinde bulundurduğunu iddia ettiği imtiyaz ancak Türk Hükümeti tarafından onaylanırsa hukuki bir anlamı olabilecekti. Nitekim zaman içerisinde Irak Kabinesi'nin de söz konusu imtiyaz iddiasına şüpheyle yaklaşmaya başladığı görülmektedir. Amerikan Bağdat Elçiliğinden yazılan bir telgrafta bu konuda şöyle denilmektedir: “Irak Kabinesi'nin önde gelen üyeleri Türk Petrol'ün [Şirketi'nin] iddiasını oldukça zayıf bulmakta ve onaylamaya yanaşmamaktadır. Eşit şartlarda bir teklif gerçekleşirse Anglo-Pers Şirketi'ne imtiyaz vermeye de karşı durmaktadır. Türklerle barış antlaşması yapılmadan kesin bir plan yapılamayacaktır.” (NARA, 890G, 6363, T84/23, 10 Ocak 1923; NARA, 890G, 6363/214, 19 Ocak 1923)

²⁵⁷ Hatırlanacağı üzere bu hususlar San Remo Antlaşması'nda İngiltere ile Fransa arasında kararlaştırılmıştı.

süredir Osmanlı-İran-Rusya-İngiltere devletleri arasında önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Londra müzakerelerinde 1913 yılının Mayıs ayında Türk-İran sınırı hakkında anlaşmaya varıldı. Hazırlanan mukavele 29 Temmuz 1913'te hem Osmanlı hem de İngiltere hükümdarlarının onayına sunuldu.²⁵⁸

Mukavele metni her ne kadar iki ülke tarafından onaylansa da öngörülen zaman içerisinde teati edilemedi. Hatta İngiltere kralının tasdik ettiği mukavele metni İstanbul'a ulaşmasına rağmen Osmanlı tarafından ses çıkmaması üzerine Rusya ve İngiltere Babıâli'ye bir nota göndermişti. Bunun üzerine ortadaki sorunları çözmek ve uzlaşmaya varmak için İstanbul'da bir konferans toplanmasına karar verildi. Nihayet 17 Kasım 1913'te İstanbul protokolü imzalandı. (İlter ve Ryder, 2014:3-4) Ayrıca henüz Türk-İran sınırının tam olarak belirlenemeyen dörtte birlik kısmını tayin etmek üzere, her iki tarafı temsil eden birer heyetin oluşturduğu bir komisyon kuruldu ve bölgeye gönderildi.

İstanbul protokolüne göre bir kısmı İran tarafında sayılan Şattü'l-Arab, bütünüyle bir Osmanlı ırmağı olarak kabul edilmişti. Diğer bir ifade ile İran'ın artık bu su yolunun hiçbir kısmına sahip olmayacağı karara bağlanmıştı. (Bayur, C:2, Kısım:3, 1983:343) Bununla birlikte Şattü'l-Arab'ın solundaki iki ada ile Abadan'ın İran toprağı olarak devamına karar verilmişti.²⁵⁹ İşte yukarıda bahsi geçen Anglo-Pers Şirketi'nin Mezopotamya'da petrol çıkardığı bölge, şirket yetkilileri ve İngiliz Hükümeti'ne göre; önceden İran'a ait olan ancak 1913 antlaşmasıyla Osmanlı'ya "transfer edilen topraklar" idi.

Aslında Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin İran'dan Osmanlı'ya transfer edilen yerlerde petrol arama veya çıkarma faaliyetleri yürütebilmesi için özel bir izne veya kanuna ihtiyacı yoktu. Çünkü 17 Kasım tarihli İstanbul protokolünde yer alan "Ek B" zikredilen şirketin, ilgili topraklarda, sözü edilen faaliyetleri yürütebilmesine olanak tanıyordu. Ek B'nin daha en başında Anglo-Pers Petrol Şirketi'ne 27 Mayıs 1901'de İran Hükümeti tarafından verilen petrol imtiyazının, Osmanlı'ya devredilen arazide de muhafaza edileceği ifade ediliyordu. Bunu teyit edecek şekilde (a) fıkrasında şöyle deniliyordu: "Hükümet-i Osmaniye devr ve ferağ olunan arazide imtiyaza bütün kuvvet ve mer'iyetiyle

²⁵⁸ İbrahim Hakkı Paşa ile Edward Grey tarafından imzalanarak Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin onayına sunulan mukavele metni ve çizilen sınır haritaları için bakınız: (NARA, 890G, 6363/120, 30 Haziran 1922)

²⁵⁹ 17 Kasım 1913 tarihli Osmanlı-İran güney sınırının tespiti ile ilgili protokol için bakınız: (4/17 Teşrinisani 1913 Tarihinde Dersaadet'te İmza Olunan Devlet-i Aliyye-İran Tahdid-i Hudut Protokolü Tercümesi, 1914; NARA, 890G, 6363/115 ve 116, 20 Haziran 1922; Küçük, 1981) Türk İran sınırının tespiti ve bununla ilgili hatırat, tartışmalara ve geniş bilgi için şu eserlere bakılabilir: (Sarıkcıoğlu, 2013; İlter ve Ryder, 2014).

mahfuz nazarıyla baktığını beyan eder...” Daha açık bir ifadeyle şirkete yönelik bu düzenleme protokolün bir sonraki fıkrasında yer almaktaydı:

(b) İran Hükümeti tarafından (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasına mukavelenâme mucibince i'ta edilmiş olan veya el-yevm mezkûr kumpanyaca istifade edilmekte bulunan hukuk ve imtiyazât ve muafiyât ve menâfi'-i sâirenin kâffesine devr ve ferağ olunan arazide Hükümet-i Osmaniye tarafından mukavelenâme ahkâmına tamamıyla muvaffak bir surette riâyet olunacak ve bunlar muhafaza edilecektir. (4/17 Teşrinisani 1913 Tarihinde Dersaadet'te İmza Olunan Devlet-i Aliyye-İran Tahdid-i Hudut Protokolü Tercümesi, 1914:18-20)

Ayrıca şirketin İran Hükümeti'ne daha önce 20,000 İngiliz poundu tediye etmiş olması²⁶⁰ hesaba katılmış ve bundan dolayı Osmanlı Hükümeti'ne hiçbir şekilde ödeme yapmayacağı karara bağlanmıştı. Benzer şekilde Anglo-Pers Şirketi'nin Osmanlı toprağı olarak tanımlanan yerlerdeki diğer hakları da İstanbul protokolündeki bu ekle teminat altına alınmıştı.²⁶¹ (4/17 Teşrinisani 1913 Tarihinde Dersaadet'te İmza Olunan Devlet-i Aliyye-İran Tahdid-i Hudut Protokolü Tercümesi, 1914:18-20; NARA, 890G, 6363/116, 20 Haziran 1922:18-21).

Yürütülen görüşmeler ve yapılan yazışmalar sonucunda gelinen noktaya bakıldığında, özellikle Türk Petrol Şirketi üzerinden İngilizlerin oluşturduğu petrol politikasının Amerika tarafından hiçbir şekilde kabule yanaşmadığı görülmektedir. Buna karşılık İngilizler Amerikan petrol şirketlerini Mezopotamya'dan uzak tutmak için ellerinden geleni yapıyordu. Her şeye rağmen Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne katılarak Mezopotamya'ya girmesi konusuna Anglo-Pers müdürü Charles Greenway ve Royal Dutch-Shell müdürü Henry Deterding olumlu bakmaktaydı. Fransız grubu ise Amerikan çıkarlarını desteklemenin yanı sıra San Remo Antlaşması'nın yeniden değerlendirilerek Amerikan katılımına uygun hâle getirilmesi taraftarıydı. Ancak Amerika'nın şirkete katılması durumunda bütün ortakların Türk Petrol Şirketi'ndeki hisseleri haliyle azalacaktı. Üstelik Amerika mütekabiliyet talep etmekteydi ki bu, herkese eşit hisse verilmesi anlamına geliyordu. (NARA, 890G, 6363, T83/43, 45 ve 48, 4 ve 16 Ağustos 1922)

Tabi ki Türk Petrol Şirketi'nin Amerikan katılımıyla yeniden şekillenmesi en azından şimdilik mümkün görünmüyordu. Tarafların uzlaşabilmesi bir kenara, Musul'un durumu henüz netlik kazanmamıştı. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın ardından

²⁶⁰ D'Arcy ile İran Hükümeti arasında imzalanan imtiyaz mukavelesinin onuncu maddesi gereği şirket bu ödemeyi yapmıştı (BOA, HR.İD., 1233/32).

²⁶¹ Protokolde yer alan Anglo-Pers Şirketi'nin haklarının korunmasına yönelik ekin tam metni için bu çalışmanın ekler kısmına bakınız.

Osmanlı'ya teklif edilen Sevr Antlaşması'nı Ankara Hükümeti kabul etmiyordu. Dahası Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanarak Anadolu'da yapılan işgallere karşı amansız bir milli direniş hareketi başlatmıştı. 1922'nin ikinci yarısında nihayet işgal güçlerini Anadolu'dan atmayı başaran Ankara Hükümeti açısından tamamlanması gereken iki önemli iş kalmıştı: Sevr'den daha iyi şartlarda bir barış antlaşması imzalamak ve uzun süren savaşımlardan dolayı oluşan ekonomik, sosyal ve siyasi yaraları tedavi etmek.

Ankara Hükümeti ülke içerisindeki işgal güçleriyle uğraşırken elbette yukarıda bahsedilen İngiltere, Amerika, Fransa ve bazı şirketlerin petrol alanlarını paylaşım hesaplarıyla ilgilenmesi mümkün değildi. Halbuki paylaşım hesapları yapılan yerlerden birisi olan Musul, o sırada hukukî olarak Türkiye'ye ait bir toprak parçasıydı. Petrol paylaşımıyla görüşmelerde, manda yönetimi altındaki Irak Hükümeti'nin fikri önemsenirken Türkiye'nin adı bile geçmiyordu.

Sonuç olarak gerek gizli antlaşmalarda ve gerekse San Remo ve Sevr gibi aleni antlaşmalarda petrol imtiyazlarına yönelik çeşitli paylaşımlar üzerinde uzlaşmaya varılsa da bunlar henüz hayata geçirilebilecek şekle dönüşmemişti. Benzer şekilde Türk Petrol Şirketi'nin iddialarındaki ısrarı da bir sonuç vermemişti. Ancak Anglo-Pers Petrol Şirketi Mezopotamya'da, özellikle transfer edilen topraklarda birtakım faaliyetleri yürütmekteydi. Lozan Antlaşmasının başlayacağı 1922 Kasım ayına gelinceye kadar Amerika'nın, Türk Petrol Şirketi'ne katılmasına yönelik bütün girişimleri de yine başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

5.2. LOZAN KONFERANSI'NDA PETROL PAYLAŞIM HESAPLARI

Türkiye'ye ait bir toprak parçasını da içeren bir bölgede petrol paylaşımı yapılırken Türkiye'nin fikrini sormak kimsenin aklına gelmemiş olsa da Lozan görüşmeleri için hazırlıkların yapıldığı tarihlerde Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bazı açıklamalar, petrolcülere Türkiye'yi hatırlatmıştı. New Jersey Standard Oil Şirketi direktörü Walter C. Teagle, Mustafa Kemal Paşa'nın Lozan'a göndereceği heyete verdiği talimatlara da dikkat çekiyor ve bu açıklamaların kendilerini bütün durumu yeniden gözden geçirmeye zorlayacağı üzerinde duruyordu.

Diğer taraftan Teagle, 26 Ekim 1922 tarihinde Amerikan Dışışleri Bakanı Charles E. Hughes'e yazdığı mektupta, Mustafa Kemal'in "Sevr Antlaşmasıyla Irak Krallığı'na bırakılmış olan Kürt topraklarının Türkiye'ye iadesi" şeklinde belirttiği iddiasında ısrar edeceğini açıklıyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/64, 25 Ekim 1922), Şüphesiz burada kastedilen Kuzey Irak'taki Musul toprakları ve o topraklarla ilişkili olarak Teagle'ı endişeye sürükleyen petroldü.

Nitekim 24 Ekim 1922 tarihinde *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde "Baş Kumandan Paşa Hazretleriyle pek mühim bir mülakat" manşetiyle verilen haberde, Mustafa Kemal Paşa'nın bir Amerikalı muhabirin telgraf yoluyla sorduğu sorulara verdiği cevaplar yer almaktaydı. Bu mülakatın bir yerinde gazeteci "Gayyar [Kayyare] ve Kürdistan petrol arazisini talep edecek misiniz?" diye sormuştu. Bu soruya Paşa, "Musul vilayeti hudut-i milliyemiz dâhilindedir" şeklinde cevap vermişti. (*Hakimiyet-i Milliye*, sayı: 642, 24 Teşrinievvel 1922:1)

Hangi Amerikan gazetesinden olduğu bildirilmese de bu muhabirin, Mustafa Kemal Paşa'nın röportajda ileri sürdüğü hak talebine yönelik iddiası, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesiyse aynı gün *New York Times* gazetesinde de yayınlanmıştı. *New York Times* gazetesinde yayınlanan haberde "Türk Milliyetçileri, önemli bir kısmı Musul'a yakın olan petrol sahaları üzerinde herhangi bir imtiyazın, bu toprakların onlara ait olmasından ötürü ancak kendileri tarafından verilebileceğini ilân etmektedir" ifadeleri yer almıştı. (*New York Times*, 24 Ekim 1922:7) Walter Teagle'ın ise dikkatinden kaçmayan bu haberdeki bilgileri kayda değer görerek Dışışleri Bakanı'na bir gün sonra, yani 25 Ekim'de konuyu endişeli bir üslupla yazmış ve durumun yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini belirtmişti.

Gerçi Lozan görüşmeleri henüz başlamadan, Türkiye'nin en çok Musul konusunda ısrar edeceği zaten tahmin edilmekteydi.²⁶² Bundan dolayı başta Türk Petrol Şirketi

²⁶² Türkiye'nin Lozan görüşmelerinde Musul konusunda ısrarlı davranacağı o dönemki yazışmalara da yansımıştır. Amerikan Dışışleri Bakanlığı Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Dulles, Türkiye'nin Lozan'daki tavrını şöyle tahmin ediyordu: *Ben kişisel olarak öyle hissediyorum ki Mustafa Kemal veya onu takip eden herhangi milliyetçi bir lider, Lozan'da, aksine ne vaat edilirse edilsin, Kürdistan [Musul] ve petrol yatakları üzerinde tam kontrol elde edebilmek için her türlü çabayı sarf edeceklerdir. Askerî açıdan bakacak olursak, Türkler tarafından herhangi bir zamanda kuzeyden yapılacak olan bir saldırı başarılı bir şekilde yürütülebilir. İngiliz birliklerinin ülkeyi korumak için gerekli finansal fedakârlıkları yapıp yapamayacağı ise son derece şüphelidir. Bence Sayın Teagle'a bir an önce, Türk Petrol Şirketi'ne Amerikan katılımını sağlayacak kabul edilebilir düzenlemeleri, makul bir şekilde tamamlaması veya dünyanın bu*

olmak üzere, Anglo-Pers Petrol Şirketi ile Royal Dutch-Shell Petrol Şirketi yetkilileri ve Amerika'nın Mezopotamya'ya girmek isteyen petrol şirketlerinin müdürleri Lozan görüşmelerini yakından takip edeceklerdir.

5.2.1. Musul Petrolleri için Diplomatik Hamleler

İsviçre'nin Lozan şehrinde 21 Kasım 1922'de gerçekleşen ilk celse ile başlayan Lozan Konferansı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtilâf devletlerinin, Osmanlı topraklarını taksim etmek ve ortadaki sorunları çözmek için toplanmıştı. Nitekim antlaşmanın tam ismi de “Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı” olarak kabul edilmişti.²⁶³ Aslında burada ifade edilen Yakın Doğu işlerinin çözümü daha önce Sevr Antlaşmasıyla teklif edilmiş ancak Ankara Hükümeti Sevr hükümlerini kabul etmeyeceğini bildirmişti. Lozan'da toplanan konferans Sevr antlaşmasında Türkiye'nin kabul etmeye yanaşmadığı hususları yeniden müzakere ederek, orta bir yol bulmayı hedefliyordu.

Petrol açısından önemli bir kırılma noktasını oluşturan Lozan Konferansı'na katılacak olan Türkiye'nin, olmazsa olmazları arasında doğrudan petrol meselesi yer almıyordu. Musul meselesiyle dolaylı olarak ilişkilendirilse de petrol için esnek davranılmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Lozan'a gidecek olan heyete başkanlık eden İsmet Paşa'ya verilen on dört maddelik hükümet talimatının “Irak Hududu” konulu ikinci maddesinde şöyle denilmekteydi: “Süleymaniye, Kerkük ve Musul livâları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tahassul edecek şekil için Hey'et-i Vekîle'den talimat alınacaktır. Petrol ve sâire imtiyâzât mes'elesinde İngilizlere bazı menafî-i iktisadiye te'mini görüşülebilir.” (Lozan Konferansları, Cilt: II, 1994: Ek 1) Hükümetin Lozan heyetine verdiği bu talimattan hareketle Musul ve çevresindeki bazı muhitlerin Türkiye'ye bırakılması hususunda ısrar edileceği, buna karşılık petrol imtiyazları konusunda İngilizlere birtakım tavizler verilebileceği görülmektedir.

parçasındaki [Mezopotamya] politik durumun aydınlığa kavuşacağı zamana kadar bütün faaliyetleri ertelemesi tavsiye edilmelidir. (NARA, 890G. 6363/199, 30 Ekim 1922)

²⁶³ Türkiye'nin Lozan'a gönderdiği heyette baş murahhas olarak bulunan İsmet Paşa, müzakereler başladığında ilk olarak konferansın ismine itiraz etmiştir. Paşa, “Şark İşleri Konferansının Nizamname Layihası” yerine ismin “Lozan Konferansı Nizamname Layihası” olmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine konferansın isminde “Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı” şeklinde bir değişikliğe gidilmiştir. (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:3-4)

Gerek bu talimatta yer alan ifadeler ve gerekse konferans henüz başlamadan önce basın yoluyla yapılan açıklamalar, Türkiye'nin Musul konusunda İngiliz iddialarına itiraz edeceği ve hatta bu itirazında ısrarlı olacağı artık net bir şekilde anlaşılmıştı. Bu durum konferansın açıldığı 22 Kasım günü sabahı, saat 08:00'de Lozan'daki Amerikan heyeti temsilcileri Child ve Grew tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen memorandumda da ifade edilmekteydi. Ayrıca Child ve Grew Türk heyetinden Celaleddin Bey ile yaptıkları görüşmeye atıfta bulunarak, Amerika'nın petrol işine girmesine Türkiye'nin sıcak baktığının altını çizmekteydi. (NARA, 890G, 6363/189)

Amerika'nın Mezopotamya petrollerini dâhil olmasını Türkiye muhtemelen Lozan'daki İngiltere ve Fransa koalisyonuna karşı yanından bir destek bulundurmak için ortaya atmıştı. Açıkçası Türkiye'nin petrol konusunda böyle bir tercihi, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bile olsa Amerika'nın ilgili devletler karşısında elini güçlendirmekteydi. Öte yandan Amerika açısından bu ihtimal yabana atılır cinsten de değildi. Zira Birinci Dünya Savaşı esnasında doğrudan Türkiye ile savaşmadığı için kendisini Türklerle daha kolay anlaşabilecek bir pozisyonda görmekteydi.

Child ve Grew'in memorandumundan birkaç gün sonra Amerikan Dışişleri Bakanı Charles Hughes'ten Lozan'daki heyete yazılan cevap konuyu farklı bir boyuta taşımaktaydı. Amerikan ekonomik çıkarlarını önceleyen bakanın cevabı aslında Mezopotamya petrolleri üzerinde Amerika'nın nasıl bir tavır sergileyeceğini de göstermekteydi. Bakana göre Amerikan şirketleri Türk Petrol Şirketi'nden en az %20'lik bir ortaklık elde etmeliydi. Bununla birlikte Dışişleri Bakanlığı'nın Mezopotamya petrolleri konusunda iki temel yaklaşımı bulunmaktaydı: Öncelikle, Lozan Antlaşması imzalandığında eğer Mezopotamya, İngiliz mandasından kalmaya devam ederse Dışişleri Bakanlığı, Amerikan şirketlerinin bu bölgede uygun bir katılım hakkını garantiye almaları için şirketleri destekleyecekti. Diğer durumda yani şayet Musul bölgesi Türkiye'ye iade edilirse bakanlık herhangi bir tekelliği kabul etmeyeceğini belirtmekteydi. Ayrıca Türkiye'ye iade edilmesi muhtemel olan topraklarda da "Eşit Fırsatlar" ilkesinin uygulanması ve ayrımcılık yapılmaması taleplerini yinelemekteydi. Bu bilgileri aktardıktan sonra Charles Hughes, Lozan'da bulunan Child ve Grew'e şu tavsiyede bulunmaktaydı:

Petrol meselelerinin hassas doğası ve Türklerin, Lozan'da temsil edilen güçler arasında bu sorunları bir uyuşmazlık gerekçesi olarak kullanmayı deneyebileceklerinin farkındayım. Siz açık ve tarafsız olmalısınız. Saklayacak hiçbir şeyimiz yok. Ne biz kendi aramızda ne de

başkaları kendi aralarında gizli düzenlemeler yapmamasını arzu ederiz. (NARA, 890G, 6363/156, 27 Kasım 1922)

Öte yandan Türkiye'nin Lozan'da Musul konusunda ısrar etmesi, İngiltere ve Fransa'yı da Amerika'ya yanaşmaya zorlayacaktır.²⁶⁴ Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne katılımına başından beri mesafeli yaklaşan İngilizler, işin içerisine Türkiye heyetinin ileri sürdüğü itirazların de girmesiyle Mezopotamya petrol paylaşımında Amerika'ya pay verme konusuna sıcak bakmaya başladı. Nitekim Washington'un Londra Büyükelçisi Robert Peet Skinner 28 Kasım 1922'de Dışişleri Bakanlığına aktardığı *Times* gazetesinde çıkan bir haberde, Musul petrolleri konusunda Fransız ve İngilizlerin Amerika'nın lehine tavır değiştirdiği açık bir şekilde görülebilmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/61)

Ayrıca Walter Teagle'nin bundan bir gün sonra doğrudan Dışişleri Bakanı Hughes'e yazdığı mektupta, Musul'un Türkiye tarafına iade edilmesi durumunda bile Amerikalı şirketlerin Türk Petrol Şirketi'nden %20 pay alabileceklerini haber aldığını bildirmektedir. (NARA, 890G, 6363, T84/66, 29 Kasım 1922) Böylelikle Amerikalılar Musul petrolleri konusunda -belki de farkına bile varmadan- taraf olan hemen herkesin işine yarayabilecek bir konumda kendilerini bulmuşlardı.

Bundan sonraki gelişmeleri tahmin etmek zor değildir. Amerika artık petrol paylaşımının ortakları arasında olmaya bir adım daha yaklaşmışken tabii olarak bu muhtemel ortaklığın resmen tanınmasını istiyordu. Diğer taraftan Dışişleri Bakanlığı'nda Türk Petrol Şirketiyle ilgili çeşitli raporlar hazırlanmaya devam ediliyordu. Zira bu ortaklığın ne gibi sonuçlar ortaya çıkarabileceğini henüz kimse tam olarak tahmin edemiyordu. 29 Kasım 1922 Çarşamba günü²⁶⁵, Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Welsh Dulles'in (Görevi: 1922-1926), Dışişleri Bakanı Hughes'e gönderdiği raporda, Standard Oil şirketleri müdür ve yetkililerinin fikrine başvurulduğu görülmekteydi. Ayrıca gündemde olan %20'lik katılım payının Amerikan taleplerinin karşılayıp karşılamayacağı

²⁶⁴ Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne ortak olmak suretiyle Mezopotamya petrollerinden hisse elde etmesiyle ilgili gelişmeler, Nisan 1920'de imzalanan San Remo Antlaşması sonrasında başlamıştı. Amerika tarafından ileri sürülen "Açık Kapı" politikası bunun ilk adımını oluşturmaktadır. Devletler arası görüşmeler ise 1922'nin başından itibaren yoğunlaşmaktadır. Amerikan petrole ortak edilmesi süreciyle ilgili bakınız: (Mejcher, 1976:119-125)

²⁶⁵ Rapor üzerinde 28 Kasım tarihi yazılmış olsa da 29 Kasım gününe ait görüşmelere yer verildiğinden bu tarih tercih edilmiştir.

tartışılmaktaydı. Musul'un Türkiye'ye devredilmesi meselesi ise oldukça güçlü bir ihtimal olarak masada tutulmaktaydı.²⁶⁶ (NARA, 890G, 6363, T84/89)

Aradan neredeyse on beş gün geçmesine ve birçok yazışma yapılmasına rağmen Amerika beklediği onayı elde etmeyi başaramamıştı. 15 Aralık tarihinde yine Allen Dulles'in hazırladığı bir memorandumda, Walter Teagle'nin Londra'dan nihayet olumlu bir cevap alabildiği ifade edilmekteydi. Buna göre Amerikan şirketleri, Türk Petrol Şirketi'ne ortak olmak suretiyle Mezopotamya petrol işletmeciliğinin bir parçası olmaya hak kazanıyordu. Yapılacak müzakerelerde Amerikan şirketlerini temsil etmeye önceden olduğu gibi yine Walter C. Teagle yetkilendirilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/81, 15 Aralık 1922)

Lozan Konferansıyla birlikte Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne ortak olma durumu netleşmeye başlayınca, Amerika da Mezopotamya petroleri denilince hemen sıralamaya başladığı itirazlarını azaltmıştı. Hatırlanacağı üzere Amerikan Dışişleri Bakanlığı Türk Petrol Şirketi'nin elinde bulundurduğunu iddia ettiği imtiyazın hiçbir şekilde hukukî bir geçerliliği bulunmadığını ileri sürmekteydi. Hatta bunu ispat edebilmek için birçok yazışma yapılmış ve belge toplanmıştı. Şimdi ise geçerli olmadığına inandıkları bir imtiyazı elinde bulunduran Türk Petrol Şirketi'ne ortaklıkları neredeyse tamamlanma noktasına gelmişti. Ancak Amerika Dışişleri Bakanı Charles Hughes, bu tartışmayı sonlandıracak açıklamayı, Lozan'da bulunan Amerikan heyetine gönderdiği bir telgrafta yapmaktaydı. Hughes, telgrafında Türk Petrol Şirketi'nin elinde bulundurduğu imtiyazın geçerliliğini hâlâ kabul etmediklerini hatırlatarak ya Mezopotamya yerel yönetimlerinden (Irak Hükümeti) ya da Türkiye'den yeni ve geçerli bir imtiyazın elde edilmesi gerektiğine dikkat çekmekteydi.²⁶⁷ (NARA, 890G, 6363, T84/67a, 16 Aralık 1922)

²⁶⁶ Aynı raporun devamında Türk Petrol Şirketi'nin İtalya'da bulunan bir yetkilisinden gelen telgrafa yer verilmekteydi. 25 Kasım 1922 tarihli Lozan Konferansı görüşmelerini katıldığı belirtilen bu yetkili, İngiltere ile Türkiye ve Fransa ile Türkiye aralarında çeşitli özel görüşmeler yapıldığını belirtmekteydi. Ayrıca İngiltere'nin iddia ettiği petrol hakları tanınırsa derhal anlaşmaya hazır olduğu da ifade ediyordu. Ancak İngilizlerin nihai politikalarını henüz formüle etmediklerini belirten şirket yetkilisi sözlerini şöyle sonlandırıyordu: "[Lozan'daki] bağımsız gayri resmi müzakereler, resmi konferanstan çok daha önemli olmaktadır." (NARA, 890G, 6363, T84/89:2)

²⁶⁷ Amerikan Dışişleri Bakanlığı bu fikri uzun süre savunacaktır. Her ne kadar Türk Petrol Şirketi'ne ortak olmak için büyük bir çaba sarf etse de alternatif planları içerisinde gerek Türkiye'den gerekse Irak Hükümeti'nden imtiyaz elde edebilme ihtimalini her zaman değerlendiriyordu. Meselâ 1924'ün başlarına gelindiğinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı, o tarihe kadar henüz çözülmemiş olan Musul meselesinde ne İngiltere ne de Türkiye tarafında yer almayacağını belirtiyordu. Dahası Musul'un Türklere iadesini daha olası

Bu tartışmaların sürdüğü günlerde Lozan Konferansı da bütün hızıyla devam ediyordu. Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz iddialarını kabul etmeyen ve eğer imtiyazın mevcudiyeti varsa bile bunun yenilenmesi gerektiğine inanan Amerika'ya karşılık İngilizler, uyuşmazlıkları giderecek ve ortakları bir araya getirecek bir hakemin tayin edilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Bu durum Lozan görüşmelerinde en şiddetli tartışmaların yaşanacağı Musul meselesi için gündeme gelecekti. Musul petrolü üzerinde yaşanan bu diplomatik hamleler aslında meselenin ne kadar derin ve köklü olduğunu göstermekteydi. Artık bütün taraflar konunun sadece bir şirket kurup ardından imtiyaz alarak petrolleri işletme hakkı kazanmak olmadığının farkındaydı.

Musul Müzakereleri ve Petrol Hesapları

Daha önce yeri geldikçe belirtildiği gibi Lozan'da Musul müzakerelerinin zor geçeceği ve Türkiye'nin Musul konusunda ısrarlı olacağı konferans başlamadan önce anlaşılmıştı. Musul meselesinin Türkiye lehine sonuçlanması, İngiltere ile Fransa'nın petrole dair bütün planları altüst edebilecekti. Bundan dolayı birtakım tedbirler aldıkları anlaşılmaktadır. Söz gelimi -açık bir şekilde belirtilmese de- Amerika'nın desteğini elde etmek amacıyla, Türk Petrol Şirketi'ne yüzde yirmi hisseyle Birleşik Devletlerin katılması konusunda mutabık kalınmıştı.

Yine de işlerin tam olarak yoluna girdiğini söylemek zordur. 4 Ocak 1922'de Lozan'daki Amerikan heyeti, Dışişleri Bakanlığı'na şöyle yazıyordu: "Musul için Türkiye'nin talebi ve bu toprakların iadesine yönelik İngilizlerin reddi Lozan Konferansı'nda zorluklar çıkmasına sebep olmaktadır. Musul'daki petrol yatakları bunun nedenlerinden birisidir. Ancak Musul, aynı zamanda İran'ın askeri anahtarı konumunda bulunmaktadır." (NARA, 890G. 6363/190, 4 Ocak 1923)

Bu tarihte henüz Musul müzakereleri konferansın gündemine girmemişti. Bununla birlikte devletlerin bu konuda sergileyecekleri tutum yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktaydı. Öte yandan Lozan'da Musul meselesiyle bağlantılı olan petrol sorunun da yakından takip edildiği görülmekteydi. Türk heyetinde yer alan petrol

bulduğundan petrol imtiyazları için Türklerle görüşmeye sıcak bakıyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/134,14 Şubat 1924)

konusundaki iki uzmanın konferanstan ayrılarak Londra'ya gitmesi²⁶⁸ bile “gece yarısı” haber alınmasına rağmen derhal rapor edilmeye değer görülmüştü. (NARA, 890G. 6363/197, 6 Haziran 1923)

İlk bakışta basit gibi görünen iki petrol uzmanının Londra ziyareti, esasında Türkler tarafından doğrudan petrol paylaşımı için planlanmıştı. Londra'ya giden uzmanlar, bir süre önce İstanbul'da İngiliz işgal kuvvetlerinde istihbarat subayı olarak çalışmış Yüzbaşı John G. Bennett²⁶⁹ ve W. Watson Rutherford ile Musul'un Türklere verilmesi halinde petrol imtiyazının İngiliz bir şirkete ihale edilebileceğini teklif etmişti. Lord Curzon'un bu konudan haberdar edilmesiyle Türk uzmanlar Lozan'a geri dönmüştü.

Bu gelişmelerin aynı zamanda Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından da araştırıldığı anlaşılmaktadır. Bakanlığı yaptığı tahkikata göre iki Türk petrol uzmanının Londra'ya gitmesi doğrudan Musul petrol sahaları ile ilgiliydi. Dahası Musul petrol imtiyazları İngiltere'ye garantilendiği zaman Musul'un büyük bir bölümünü teşkil eden topraklar Türkiye'ye iade edilecekti. Ayrıca bu bilgiler Dışişleri Bakanı Charles Hughes tarafından Lozan'daki Amerikan heyetine “gizli” bir telgrafla bildirilmişti. (NARA, 890G, 6363/201A, 16 Ocak 1923)

Türk heyetinden iki petrol uzmanının Londra'ya gerçekleştirdiği ileri sürülen bu ziyaret, petrol imtiyazlarını İngiltere'ye teklif etmek amacıyla yapılsa da abartılacak bir

²⁶⁸ Lord Curzon Londra'ya giden Türk petrol uzmanlarının üç kişi olduğunu ileri sürmektedir. Ancak İsmet Paşa, İngiliz temsilcinin ifadelerini “...Lord Curzon'un düşündüğü gibi üç değil, fakat iki mütehassıs...” şeklinde düzeltmiştir. Bu konuyla ilgili tutanaklarda yer alan bilgiler için bakınız: (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:22, Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:360; Yavuz, 1969:400; Lozan Barış Konferansı Tutanakları, 1969:407:) Öte yandan Londra'ya gönderilen bu uzmanların kim oldukları ayrı bir merak konusudur. Salâhi R. Sonyel'in *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası* isimli kitabında, Lozan Konferansı'nın kesilmesinden yana olmayan İngiltere Başbakanı Bonar Law'ı etkilemek amacıyla, Muhtar, Şeref ve Rüstem Beyler tarafından bu ziyaret gerçekleştirilmişti. Bonar Law bu konuyu şu ifadelerle Lozan'daki Lord Curzon'a bildirmiştir: *Türk ekonomi uzmanı Rüstem Bey, eski Ticaret ve Demiryolları Bakanları ve Lozan'daki Türk delegasyonunun danışmanları olarak tanımlanan iki kişiyle birlikte buraya [Londra'ya] gelmiş bulunuyorlar. Görünürde amaçları, Musul'daki petrol kaynaklarını Türkler yararına çalıştıracak bir İngiliz şirketi kurmakmış; ama bu olanaksızdır. Onların iddia ettiklerine göre, Lozan'da barışın imzalanmasına engel olan tek sorun hiç kuşkusuz Musul'muş ve İsmet Paşa, Musul sorunu Türkiye yararına çözümlenirse, antlaşmanın hemen kabul edileceğini söylemiş.* (Sonyel, 2014:87)

²⁶⁹ John Godolphin Bennett (d.1897-ö.1974), İngiliz asker, yazar ve bilim adamıdır. Şubat 1919'da İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerinde başladığı görevine 4 Şubat 1921'de Londra'ya dönünceye kadar devam ettirmiştir. (Witness, 1983:12 ve 66) Sonraki yıllarda Türkiye'ye sık sık gelip-giden ve ilişkilerini devam ettiren Yüzbaşı, zamanla kendisini tasavvufa adanmış ve mistik çalışmalar üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Bennett, II. Abdülhamid terekisinin varislerine intikali için uğraşacak araçlardan birisiydi. Oldukça güzel Türkçe konuşan John Bennett'in, sarayın dışçisi olarak bilinen Sami Günzberg tanışması ve II. Abdülhamid'in mirasçılarıyla olan ilişkileri için bakınız: (Witness, 1983: 72-83; Bali, 2014:232-239)

tarafı olamayacağı açıktır. Zira çeşitli pazarlıkların yapıldığı, her türlü ihtimalin değerlendirildiği ve antlaşma masası etrafındaki devletlerin neredeyse tamamının bu tür ziyaretleri karşılıklı olarak gerçekleştirdiği bir dönemde, elbette ki Türk heyetinden de birilerinin Londra'ya veya başka bir yere gitmesi normaldi.²⁷⁰ Nitekim taraf olmamasına rağmen Amerika'dan Walter Teagle, benzer bir pazarlığı yapmak amacıyla Anglo-Pers Şirketi yetkilileriyle görüşmek için Londra'ya gitmişti. Ancak pazarlık amacı taşıma ihtimalini saklı tutarak, sıradan olarak tanımlanabilecek böyle bir ziyaretin mübalağalı ve hatta endişeli bir üslupla alelacele kaleme alınması, Musul meselesinin ne kadar hassas bir konu olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Öte yandan Lozan'daki İngiliz heyeti, Musul meselesini hakeme havale ederek çözüm üretmeyi mantıklı buluyordu. Lord Curzon'un bu fikrine karşılık Türk heyeti ise Ankara Hükümeti ile yapılan yazışma sonucunda bölgede plebisit yani halk oylaması yapılması teklifinde bulunmuştu. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, Cilt: 1, 1990:424 ve 427) Ne var ki İngilizlerin Lozan'daki Türk heyeti ile Ankara Hükümeti arasındaki telgrafları önceden elde ettiği bilinmektedir.²⁷¹ 21 Ocak 1923'te, Amerikan temsilcisi Child ile görüşen

²⁷⁰ Petrol imtiyazlarını paylaşmayla ilgili olarak bu ve buna benzer ziyaretler bu dönemlerde sıklıkla yapılmaktaydı. Hatta denilebilir ki Lozan Antlaşması imzalanmasına rağmen Musul meselesi karara bağlanmadığından, benzer ziyaretler yapılmaya devam etmiştir. Söz gelimi Rauf Orbay, ömrünün sonlarına doğru Feridun Kandemir'e yazdıkları hatıralarında, "mevsuk bir kaynaktan" aldığını ileri sürdüğü şöyle bir görüşmeden bahsetmektedir: İngiltere'de dizel motorlu gemilere yatırım yapan meşhur petrolcülerden Lord Inverforth (d.1865-ö.1955) Lozan'dan sonra Londra'daki Türkiye Büyükelçisi Yasuf Kemal Bey'i (Tengirşek) ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde Yusuf Kemal Bey'e şu teklifte bulunmuştur: "Musul meselesi, biz İngilizler için petrol meselesidir. Petrol işini aramızda halledersek Musul vilayetini size bırakmanın çaresini buluruz." Bu teklifi Hariciye Vekâleti'ne bildiren Yusuf Kemal Bey İsmet Paşa'dan cevap alamamıştır. Bundan sonraki gelişmeler ise Orbay'a göre şöyle gelişmiştir: "Bundan sonra, galiba İngiliz petrolcülerini İstanbul'a gelerek, bu sefer doğrudan doğruya İsmet Paşa ile görüşmek istemişler, yine bir netice alamamışlar. Sonra, bir teşebbüs daha olmuş, bu defa da araya birtakımlarının girişiyle, iş büsbütün neticesiz kalmış..." (Kandemir, 1965:122-123) Rauf Orbay'ın "mevsuk" olarak nitelendirdiği ve bu bilgileri dayandırdığı kaynağını açık bir şekilde belirtmediği için zikredilen görüşmelerin ne derece gerçek olduğunu saptamak oldukça zordur. Ancak Londra'da Büyükelçi olarak bulunan Yusuf Kemal Bey, ilk baskısı 1967'de yayınlanan hatıralarında Rauf Orbay'ı -en azından Inverforth'un ziyaretiyle ilgili aktardıklarını- büyük ölçüde doğrulamaktadır: "İkinci vak'a petrol kumpanyaları reislerinden Lord Inverforth sefarethaneye gelip bana (Musul meselesi bizim için petrol meselesidir. Bunda anlaşsak vilayet sizde kalabilir) demesidir. Lordun bu müracaatı derhal hariciyeye arz edilmiştir." (Tengirşek, 1981:274) Birbirinden bağımsız -birisi doğrudan tanık olduğu- iki kişinin Lord Inverforth'un ziyaretini benzer şekilde aktarması, İngiliz petrolcülerinden bir kısmının da Musul ve petrol konusunda pazarlık amacıyla Türkleri ziyaret ettiğini göstermektedir. Inverforth ile ilgili ayrıca bakınız: (Majcher, 1976:142-143)

²⁷¹ Lozan Konferansı'ndaki Türk heyeti Ankara'ya telgraflarını iki hat üzerinden gönderme imânına sahipti. Bunlardan birisi Akdeniz üzerinden, Doğuya giden hattır ki buna "Eastern" hattı denilmekteydi. Diğeri ise Romanya üzerinden geçen "Köstence" hattıydı. Ancak bu hatlardan ilki İngilizlerin ikincisi ise Fransızların kontrolü altında bulunmaktaydı. Lozan Konferansı'nın ilk evresinde bu hatlardan sadece "Eastern" hattı kullanılmıştır. Bundan dolayı İngilizler, bu hat üzerinden gerçekleştirilen yazışmalar ele geçirme ihtimalleri bulunmaktaydı. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, Cilt:1, 1990:XVII)

İngiliz murahhaslar, Türklerin hakem teklifine pek de olumlu bakmayacakları yönünde bir hislerinin olduğunu söylemişti. (NARA, 890G, 6363/206) İngilizlerin bu yöndeki hissiyatları Ankara Hükümeti ile Türk heyeti arasındaki yazışmaları bilmelerinden ileri gelmekteydi.

Yaşanan gelişmelerden anlaşılacağı gibi devletlerarası yazışmalarda Musul ve petrol meselesi yoğun bir şekilde tartışılrsa da Lozan Konferansı'nda 23 Ocak 1923 tarihine kadar bu konu gündeme gelmemişti. Salı'ya denk gelen 23 Ocak günü sabah saat 11'de, Lord Gürzon'un başkanlığında ve *Château d'Ouchy*'de (Uşi Şatosu) açılan 21. ve saat 18'deki 22. celseler, aslında Türkiye'nin güney sınırını belirlemek ve Musul'un mukadderatını tayin etmek için toplanmıştı. Diğer bir ifadeyle bir taraftan Türkiye'nin Irak ile diğer taraftan da Suriye ile arasındaki sınırlar tespit edilecekti ve Musul'un aidiyeti meselesi karara bağlanacaktı.

Aslında Musul meselesi konferansın ilk müzakere konusu olarak gündeme getirilmesi düşünülmüyordu. Ancak Lord Curzon'un müzakerelerin başladığı gün celse açılış konuşmasında ifade ettiğine göre, İsmet Paşa 26 Aralık akşamı meselenin aleni bir şekilde münakaşa edilmesinden ziyade İngiltere ile özel ve şifahi olarak fikir alış-verişinde bulunmayı teklif etmişti. Bu teklif, tabii olarak İngilizler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Söz konusu fikir-alış-verisinde bulunulmuş ancak herhangi bir sonuca varılamamıştı. Zira Türk heyeti Musul'un tamamen Türkiye'ye iadesi konusunda ısrarlı davranmış, Lord Curzon ise bunu kabule yanaşmamıştı. Bundan dolayı meselenin aleni olarak müzakere edilmesi ve tarafların bütün dünyaya açık bir şekilde iddialarını izah etmelerine fırsat verilmesinden başka bir çare kalmamıştı. (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:2)

Lozan görüşmelerinin tamamına bakıldığında, en çetin ve heyecanlı müzakerelerin Musul üzerine yapılan tartışmalar olduğu görülmektedir. Musul müzakerelerinin başladığı daha ilk gün İsmet Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta bu durumu "Bugün son derece buhranlı oldu. Curzon bütün vesâitini bütün gün isti'mâl etti. Musul'un siyâsî muhârebe günüdür." sözleriyle anlatmaktaydı. Ayrıca Türk heyeti İngiltere'yi, Musul konusunda ısrarlarından dolayı sulhu tehdit eder şekilde göstermek istemişti. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:428-429, 23 Ocak 1923 tarihli telgraf) Nitekim Musul meselesinde mutabakat sağlanamayışından kısa bir süre sonra Lord Curzon

konferansı terk etmiş ve müzakereler bir süreliğine kesintiye uğramıştı. Ancak iş bu saf-haya varıncaya kadar bir taraftan Musul'un geleceği tartışılmış diğer taraftan da petrol konusunda birtakım hesaplar ortaya konmuştu.²⁷²

Şüphesiz Türkler de Lozan'da petrol etrafında dönen paylaşım mücadelesinin farkındaydı. İsmet Paşa bu farkındalığı önceleyen bir savunma yaparak Musul'un Türkiye'de kalması gerektiğini tarihsel, ekonomik ve stratejik gibi çeşitli açılardan ele alan bir beyanat vermişti. İngilizler, öncelikli olarak mütareke imzalanmasını müteakip Musul'un işgal edilmesinin hukuki olmayacağı yönündeki iddianın; İstanbul, Edirne ve İzmir işgalleriyle ilişkilendirmiş ve benzer gerekçelerle yapıldıklarını ileri sürmüşlerdi. Ayrıca Anglo-Fransız bloğu, Musul konusundaki taleplerinin kesinlikle iktisadi gerekçelere dayanmadığını iddia ediyordu. Dahası petrol kelimesini mecbur kalmadıkça kullanmamaya bilhassa özen gösteriyorlardı. Fakat başta basın olmak üzere dünya kamuoyu, Türkiye'nin güneyinde dönen hesaplaşmada asıl hedefin doğrudan petrol olduğunu bilmekteydi. (Demirci, 2013:132)

Konferansa katılan herkesin iyi bildiği ancak alenen konuşmaya yanaşmadığı petrol meselesinde “ima etmek” şekliyle da olsa ilk ağzını açan Lord Curzon olmuştu. Curzon, kendisinden önce Musul konusunda beyanatta bulunan İsmet Paşa'nın söz etmediği petrol meselesinden, bütün dünya basınının haberdar olduğu belirterek sözlerini şöyle sürdürmüştü:

Britanya Hükûmeti'nin, Musul'u alıkoymak arzusu hususunda, vaziyeti petrol meselesinin tesiri altında bulunduğu zan ve iddia olunuyor. Musul vilayetindeki bu petrol meselesinin serdettiğim delâille hiçbir taalluku yoktur. (...) Musul civarında ne miktar petrol bulunabileceği veya işletmenin ne temettü verebileceği velhasıl bütün bu macerada bir hayâl e âlet olunduğunun nihayet farkına varılıp varılmayacağı meçhulümdür. Memleketimin umûr-ı hariciyesiyle müştâgil bulunduğum müddetçe hiçbir petrol prensiyle²⁷³ görüşmedim, bunların hiçbirisiyle mülâkatta bulunmadım. Musul petrolü veya cihanda sair bir petrolün bir tek sahib-i imtiyazı ile veya bu imtiyazlara talip herhangi bir kimse ile hiçbir vakit görüşmedim ve müzakerede bulunmadım. Bu salonda bulunanların kâffesinin böyle söyleyebileceklerinin sanmıyorum. (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:22)

²⁷² Bu çalışmada petrol imtiyazları konusunda Lozan Konferansı'nda herhangi bir gelişme yaşanıp yaşanmadığı ele alındığından, Musul meselesine yönelik bütün tartışmalara girmek gerekli görülmemiştir. Ayrıca Lozan'daki Musul meselesiyle ilgili bir hayli araştırma bulunmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi ve tartışmalar için şu eserlere müracaat edilebilir: (Karacan, 1943:169-179; Demirci, 2013:124-138; Budak, 2014:343-349, 401-415) Ayrıca Lozan Konferansı'ndaki Musul müzakerelerinin tutanakları için bakınız: (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:1-38, Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:337-405; Yavuz, 1969:378-417)

²⁷³ Lord Curzon burada “Oil magnate” ifadesini kullanmıştır. (Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:360) Bu ifade ile petrol şirketlerinin müdürleri kastedilmektedir. Terkibi “petrol patronu” şeklinde çevirmek daha doğru olacaktır.

Lor Curzon'un bu ifadeleri birkaç açıdan önem taşımaktadır. Bir defa hakikaten İsmet Paşa, Musul hakkındaki konuşmasında petrole hiçbir şekilde değinmemişti. Halbuki, Musul'un iktisadî açıdan da Türkiye'ye bağlı bulunması gerektiğini iddia etmişti. Ancak bunu talep ederken ileri sürdüğü gerekçeler arasında petrol yer almamıştı. (Aynı yer, s.11)

Bununla birlikte İsmet Paşa durduk yere, petrolden bahsetmeyi anlamsız bulmuş olmalıdır. Zira Lozan'daki Türk heyeti her ne kadar petrol açısından önemli bir yer olsa ve Türkiye'nin buradaki petrole sahip olmasını isteseler de başka birçok açıdan da Musul'un kendilerine ait olduğunu düşünmekteydi.²⁷⁴ Nitekim Lord Curzon'un yukarıdaki ifadeleri yeniden değerlendirilecek olursa; İngiliz heyetinin Musul'u kendi hükümetlerinin mandası altında tutabilmek ve Türkiye'ye iadesine engel olmak için ileri sürdüğü deliller arasında petrolün yer almadığının ileri sürüldüğü görülecektir. Kaldı ki dünya basını Türkiye'nin değil, aksine İngiltere'nin petrol amacıyla Musul'da bulunduğunu iddia etmekteydi.

Diğer taraftan Lord Curzon yukarıdaki ifadelerinde, Dışileri Bakanı olduğundan beri (1919) ne bir petrolcü ne de petrol imtiyaz sahibi ile bu imtiyaza talip olan kimseyle görüşmediğini iddia etmekteydi. Hatta salondakilerin hepsinden daha az petrolle ilişkisi olduğunu ileri sürmekteydi. Bununla birlikte hem basının hem de kamuoyu, İngiltere'nin Musul'a yönelik talebini neden petrolle ilişkilendirmekteydi?

Lord Curzon'a göre bunun başlıca sebebi Türk Petrol Şirketi ve bu şirketin elinde bulundurduğunu iddia ettiği imtiyazdı. Ancak bu durum, doğrudan İngiltere Hükümeti ile ilgili değildi. Diğer taraftan Lord Curzon, İngiltere Hükümeti'nin söz konusu imtiyazın hâlâ geçerli olduğuna inandığını da söylemekten geri durmamıştı. Bu arada Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne dâhil edildiğini ima edercesine, "Britanya Hükümeti ve bizzat şirket petrolün bütün cihanı alâkadar eden bir istihlâk metarı olduğunu ve onun hakkında bir inhisar iddia veya icra etmek büyük bir hata olacağını" beyan etmiştir. Diğer bir ifade ile İngiliz Hükümeti ile Türk Petrol Şirketi, petrol üzerinde tekel kurmanın doğru olmadığını

²⁷⁴ Ayrıca Lozan'da Musul müzakereleri başlamadan önce Türklerin, Musul'un sadece petrolünden bir hisse almaya talip oldukları düşünülüyorken, zamanla iddialarını bütün Musul topraklarını kapsayacak şekilde genişlettikleri ileri sürülmektedir. (NARA, 767.68119/362, 9 Ocak 1923:3)

düşündüğünü ileri sürmekteydi. Aslında bu ifadeler, imtiyazın kendi aralarında çoktan paylaşıldığını üstü kapalı olarak itiraf etmekten başka bir şey değildi.²⁷⁵

Lord Curzon'un petrolle ilgili beyanları bununla sınırlı değildi. İngiliz murahhası yukarıda bahsi geçmiş olan iki Türk petrol uzmanının Londra'ya gitmesi meselesini de iyice kafaya takmıştı. Onun öğrendiğine göre Türk heyeti tarafından Londra'ya gönderilen bu uzmanlar, İngiliz imtiyaz taliplilerine Musul petrol imtiyazlarını teklif etmek için gitmişlerdi. Oysa Lord Curzon kendisinden habersiz yapıldığını ifade ettiği bu ziyareti gerçekleştirenlerin petrol imtiyazı meselesinde karar verecek bir konumda olmadıklarını düşünmektedir. Ayrıca Londra'ya varan uzmanların, bu büyük şehrin müze ve koleksiyonları görmek için ziyareti gerçekleştirdikleri Curzon'un kulağına gelmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi Curzon olmadan herhangi bir anlaşma sağlanamayacağını anlayan Türk petrol uzmanları Lozan'a geri dönmekten başka çare bulamamıştı.²⁷⁶ (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:22; Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:860; Ahmet Yavuz, 1969:400)

Bahsi geçen Türk uzmanların Londra'ya gitmesi meselesi, Lord Curzon'un ifadelerinden sonra Amerika'nın da iyice dikkatini çekmişti. İlk müzakerelerin hemen ertesi günü konferanstaki Amerikan heyetinin saat 15:30'da Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği "Gizli" mühürlü raporda, icra edilen 21 ve 22 numaralı celselerde tarafların ileri sürdükleri iddialar özetlenmekteydi. Ayrıca iki Türk petrol uzmanının Londra'ya gittiğine değiniliyor ve dile düşen bu konu Lord Curzon'un ifadelerine dayanarak rapora taşınıyordu. Sonuçta mesele Musul petrollerine bağlanıyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/87, 24 Ocak 1923)

²⁷⁵ Bu bilgiler Lozan'daki Amerikan heyeti tarafından da Dışişleri Bakanlığı'na da rapor edilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/87, 24 Ocak 1923)

²⁷⁶ Lord Curzon Londra'ya yapılan bu ziyaretle ilgili konuşması şöyledir: *Herkes bilir ki, burada, Lozan'da bulunduğumuzdan beri, İngiliz imtiyaz taliplerine Musul huttasında petrol imtiyazını, esasen bu bapta bir karar ittihazına selâhiyetleri olmadığı halde teklif etmek üzere Türk heyet-i murahhasasının üç mümessili Londra'ya gönderildi. Bunu benden istisfâr etmeksizin ve haberim olmaksızın yaptılar. Zannederim ki bu efendiler, Londra'ya muvasalat edince, bu büyük payitahtın müessesatıyla koleksiyonlarını ziyarete geldiklerini söylediler, zannetmem ki bunlardan birçoğunu görmüş olsunlar. Benim haberim ve muvafakatim olmaksızın bir iş akdine çare olmadığını fark edince hemen avdet ettiler. Britanya müessesatını ziyaret niyetleri şu hâlde tehir edilmiş bulundu. Kariben Londra'ya geldikleri vakit, kendilerini ziyaret etmekliğime müsaade edeceklerini ümit ederim ve kendilerini British Museum'a pek büyük bir memnuniyetle bizzat götüreceğim.* (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:22; Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:360; Ahmet Yavuz, 1969:400-401; Lozan Barış Konferansı, 2001:363)

Öte yandan Lord Curzon tarafından dolaylı olarak ima edilen Türk Petrol Şirketi'nin paylaşımı ve Amerika'nın şirkete katılımı konusunda Birleşik Devletlere bir nevi üstü kapalı bir güvence verilmişti. Ancak şifahi olarak ifade edilen ve yazışmalara konu olan bu durum, henüz resmi olarak onaylanmış değildi. Amerika'nın Lozan heyeti ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki birçok yazışmada söz konusu bu katılıma İngilizlerin, konferansta kendilerine destek sağlamak amacıyla kapı araladıkları belirtilmekteydi.²⁷⁷ Buna karşılık Amerika tarafı da resmi onayın gerçekleşmesi için baskı yapmaya devam ediyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/79, 30 Ocak 1923) Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz sahibi olduğu iddiası ise iki tarafın ayrı düştüğü en önemli konuların başında geliyordu.²⁷⁸ (Aynı tasnif, no:74a, aynı tarih)

Musul konusunun Lozan'da çeşitli teşebbüslerde bulunulmasına rağmen çözülmeceği anlaşıncı Lord Curzon, meseleyi “politik bir enstrüman” olarak gördüğü (Mejcher, 1976:117) Cemiyet-i Akvâm'a (Milletler Cemiyeti) havale etmeye karar vermişti. Hiç vakit kaybetmeden 24 Ocak günü cemiyetin Genel Sekreteri Drummond²⁷⁹ ile bir araya gelen Curzon, Milletler Cemiyeti'ne konunun nasıl götürülebileceğini görmüştü. 25 Ocak tarihli gazeteler, Curzon'un Musul meselesi için Cemiyet-i Akvâm'a başvurduğunu kamuoyu ile paylaşmışlardı.²⁸⁰ (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:434-36 ve 441; Demirci,2013:138)

²⁷⁷ Anglo-Pers Şirketi'ne %10 karşılıksız petrol sağlanmasını kabul etmesi durumunda, Türk Petrol Şirketi'nde Amerika'ya %24'e varan bir ortaklık teklif edilmekteydi. Ancak Amerikalılar karşılıksız petrol sağlamanın adil olmayacağını düşünüyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/44, 6 Şubat 1923)

²⁷⁸ Lozan Konferansı'na da yansıyan Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz hakları üzerindeki anlaşmazlık, Musul müzakerelerinin devam ettiği 23. celsenin sonunda Amerika'nın komisyona sunduğu beyanatta da açık bir şekilde ifade edilmiştir. Amerika'nın beyanattı ve yazışmalar için bakınız: (Şark-ı Karib Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Cild:1, ek bölüm, 1924:37-38; Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923:405; Ahmet Yavuz, 1969:416-417)

²⁷⁹ Cemiyet-i Akvam'ın (Milletler Cemiyeti) 1920-1933 yılları arasında cemiyetin ilk Genel Sekreterliğini yapan James Eric Drummond (1876-1951), daha sonra elçilikler yapmış bir İngiliz politikacıdır. Önceki bölümlerde bahsi geçen İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Henry Drummond Wolff (1830-1908) ile karıştırılmamalıdır.

²⁸⁰ Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne intikal edeceği meselesi gündeme gelince İsmet Paşa, Hey'et-i Vekile Riyâsetine çektiği telgrafta “Musul'u Cem'iyet-i Akvâm'a havâle etmek onun âfîsini muhakkak tehlikeye koymak demektir” diyerek Ankara Hükümeti'nin fikrini soruyordu. Bu telgrafa cevap olarak Hüseyin Rauf Paşa tarafından İsmet Paşa'ya yazılan telgrafta şöyle denilmekteydi: *Düvel-i müttefikânın karşımızda müttehid bir cebhe halinde abluka ve sâire gibi tazyikat yapmalarına mâni' olmak için aralarındaki vahdet ve salâbeti kırmak üzere ezcümle Musul mes'elesinin hallini her türlü cebir ve tazyikdan âzâde bir halde bulunduracak olan ahâlinin ârây-ı umûmiyesine terk ettiğimizi ve petrolleri işletmek husûsunda dahi müzakerâta âmâde olduğumuzu i'lân etmek ve Amerika ile ayrıca muâhede akdine tevessül etmek muvafık olur.* (Lozan Telgrafları, Cilt:1, Cilt:1, 1990:445 ve 456)

İsmet Paşa'nın 1 Şubat'ta Ankara'ya ulaşan telgrafında Musul müzakerelerinde varılan nokta şu şekilde bildiriliyordu: “Zemîn-i i'tilâf ancak ya ba'de'-sulh bir sene zarfında Musul mes'elesini Türkiye-İngiltere arasında halletmek, yahud Cemiyet-i Akvam hakemliğini kabul etmek, yahud bir diğer hakem kabul eylemek gibi üç şekil hâlinde görülmüyor.” Kendilerinin birinci şıkkı tercih ettiklerini belirten İsmet Paşa, bunun kabulü durumunda hükümetin diğer seçenekler hakkındaki fikrini de sormaktaydı. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:469-470) Bir gün sonra Hâriciye Vekâleti Vekili Hüseyin Rauf Bey [Orbay] yazdığı cevapta “Farz-ı muhâl olarak Musul'u şu veya bu tarzda şimdilik hallini terk etmek²⁸¹ mümkün olduğu takdirde bizim istikâlimiz için elzem ve hayâtî gördüğümüz diğer metâlibimizin müttetiklerce kabulü suretiyle bir sulh akdi mümkün müdür, değil midir? Başkaca fedâkârlığa lüzum görülecek midir, görülecekse bunlar nedir?” sorularıyla Paşa'ya karşılık veriyordu. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:479)

İsmet Paşa'nın, aldığı bu telgrafa karşılık verip vermediği Bilâl Şimşir'in yayınladığı *Lozan Telgrafları* içerisinde kayıtlı değildir. Ancak bundan sonraki gelişmeler gayet iyi bilinmektedir: 4 Şubat 1923'te kesintiye uğrayan Lozan Konferansı'nda Musul meselesi, antlaşmanın imzalandığı tarihten sonraki bir yıl içerisinde İngiltere ile Türkiye arasında varılacak mutabakatla çözülmesine karar verilmişti.²⁸²

Bütün bu gelişmeler içerisinde belki de bu çalışma açısından en önemli soru şudur: Milletler Cemiyeti'ne havale edilme aşamasına gelen Musul meselesinde, petrol imtiyazları tartışmalarında herhangi bir ilerleme kaydedilmiş midir? Her şeyden önce kesinlik arz etmeyen Amerika'nın Türk Petrol Şirketi'ne katılımı bu süreç içerisinde garantiye alındığı görülmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iyice hissedilecek olan Ortadoğu'daki Amerikan etkisi, Mezopotamya petroleri üzerinden aralanan kapıyla bir ölçüde bölgeye bu vesileyle girdiği söylenebilir. Ancak unutmamak gerekir ki Lozan Konferansı Amerikan katılımını tetiklemişken Musul meselesini de bir çıkmaza

²⁸¹ Buraya kadar telgraftaki ifade daha önce “Farz-ı muhâl olarak Musul'u şu veya bu tarzda terk etmek” şeklinde yazılmıştı. Ancak 3 Şubat'ta gönderilen telgrafla yukarıda alıntılanıldığı gibi düzeltilmiştir. (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:488)

²⁸² Musul meselesinde gelinecek durumu ve Lozan Konferansı'nın kesintiye uğramasını Hüseyin Rauf “Gayet Acildir” notuyla mümessillik ve sefaretlere bildirmişti: *Şimdi 5/2/39 İsmet Paşadan aldığım (bir telgrafa nâmeden), Musul meselesinin bir sene zarfında tarafeyn arasında görüşülmek şartıyla te'hîr etmek suretiyle vâki' olan i'tilâfkâr tekâlifine rağmen Fransız ve İtalyanların mâlî kapitülasyonlarda sonuna kadar ısrârı üzerinde Konferans'ın duçar-ı inkıtâ' olduğu her halde İngilizlerle bütün mesâil hallolunduğundan onlarla münâsebetde her yerde mu'tedil bulunmasını bildiriyor ve rica ediyor.* (Lozan Telgrafları, Cilt:1, 1990:501)

sokmuştu. Diğer bir ifadeyle istediğini elde eden Amerika'nın Lozan'da İtilaf Devletlerine verdiği destek -en azından şimdilik- Musul meselesinin İngiltere lehine çözülmesi için yeterli olmamıştı.

Diğer taraftan 1923'ün başlarına gelene kadar birçok paylaşım hesapları yapan ve San Remo antlaşmasıyla bu paylaşımları resmileştiren İtilaf Devletleri, Türkiye'nin Lozan'daki tavrını kestiremedikleri için -ileride görüleceği gibi- imtiyaz konusunda yeni birtakım planlar yapmak durumunda kalmıştı. Şüphesiz bunda Anadolu'daki Millî Mücadele ile başarı kazanan Türklerin Musul'a olası bir askerî operasyonu da etkili olmuştur. Sonuç olarak ellerindeki petrol imtiyazını garantide gören Anglo-Fransız grubu, Ankara Hükümeti'yle anlaşmaya varamayınca bu sefer, imtiyazın Irak Hükümeti'nden elde edilmesi seçeneği üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştı.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması ve Musul meselesinin henüz çözüme kavuşturulamamasına rağmen petrol şirketleri bölgedeki petrol için harekete geçmişlerdi. Bu bağlamda Anglo-Pers Şirketi'nden John Cadman, Royal-Deutch'dan Henri Deterding ve Türk Petrol Şirketi'nden Herbert Edward Nichols²⁸³ 28 Şubat'ta New York'a gelecekleri Walter Teagle tarafından Amerikan Dışişleri Bakanı'na bildirilmişti. Yapılan açıklamada Musul'da petrol üretme imkânlarını ve Amerikan grubunun Türk Petrol Şirketi'ne katılım şartlarının tartışılması amaçlanıyordu.

İngiliz petrol şirketleri tarafından icra edilecek olan bu ziyaret, birkaç açıdan anlam taşımaktadır. Bir defa Musul meselesinin çıkmaza girdiği yok sayılarak, ilgili bölgedeki petrolü üretme kararlılığıyla bu şekilde bir buluşma planlanmıştı. Bu durum, İngiltere-Türkiye arasında çözülmesine karar verilen sorunun kendi lehlerine sonuçlanacağına inandıklarını göstermektedir. Petrol şirketi temsilcilerinin New York ziyareti ayrıca, Amerikan şirketlerinin Mezopotamya petrollerine ortak olduğunun artık kabullenildiğini de açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. (NARA, 890G, 6363, T84/76 ve 89, 9 Şubat 1923)

Türk Petrol Şirketi'ne Amerikan katılımının şartlarını belirlemek amacıyla bundan başka toplantılar da yapılmıştır.²⁸⁴ Kesinlik kazanan Amerikan grubu iştirakinin hangi

²⁸³ Daha önce D'Arcy Grubu adına İstanbul'da müzakereleri yürüten Edward Nichols, 1921'den itibaren çeşitli zamanlarda Türk Petrol Şirketi'nde müdürlük yapmıştır. (Kent, 1976:200)

²⁸⁴ Örnek için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/244b, 20 Mart 1923)

oranda Türk Petrol Şirketi içerisinde yer alacağı çeşitli açılardan müzakere ediliyor ve taraflar birtakım ara formüller üzerinde uzlaşmaya çalışıyordu. Ancak imtiyaz meselesi her defasında sonraya bırakılıyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/98, 29 Mart 1923) Bu cümleden olarak mutabakatın şart ve oranları belirlenmiş olmasa da artık tarafların masadaki en önemli seçeneği Irak Hükümeti'yle varılacak imtiyaz antlaşması olarak düşünülüyordu. Şüphe yok ki Amerikan grubunun kendine göre alternatif planları da vardı. Onlar göre, şayet Irak Hükümeti'nden yeni bir imtiyaz alınacaksa kendi gruplarının buna ortak olmadan, ayrıca ve müstakil bir imtiyaz elde etme ihtimalini de değerlendiriyorlardı.

Bu konuyla ilişkin olarak Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Dulles'in Amerikan Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Müşavirliği'ne gönderdiği yazısında; Irak Hükümeti'nden imtiyaz elde etmek için çaba gösteren bütün şirketler için “imtiyaz avcıları” tabirini kullanmaktadır. (NARA, 890G, 6363, T84/94, 10 Nisan 1923) Zira bu ifade; bu araştırmanın birinci bölümünde ele alınan imtiyaz spekülâtörlerini hatırlatması bakımından manidardır.

Ne var ki Büyük Savaş'tan önce de aynı amaçla Osmanlı makamlarının kapıları zorlayan “imtiyaz avcıları” diğer bir ifadeyle spekülâtör zümresi, bu sefer Irak Hükümeti'nin kapılarına dayanmıştı. Ayrıca spekülâtörler şahıs olmaktan çıkmış doğrudan şirketler halini almıştı. Yani bu ifade artık imtiyaz alıp başkasına devrederek iş yapan kişiler için değil, doğrudan işletme amacıyla petrolün peşine düşmeye başlayanlar için de kullanılmaktaydı. Öyle görünüyor ki söz konusu zümrenin imtiyaz elde etme yöntemleri de değişmişti. Bundan sonra kartlar açıktan oynanacak, araya vekil olarak kimse koyulmayacak ve şirketler doğrudan hükümetlerin muhatabı haline gelerek müzakerelerde yer almaya başlayacaktı.

1922'nin ortalarına doğru İngiliz manda yönetimi altında bulunan Musul'un, en azından hukuken Türkiye'nin toprağı sayılmasına rağmen petrol şirketlerinin bölge kaynaklarını işletme hazırlığında olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bunun için yapılacak ilk şey şüphesiz fizibilite çalışmaları yapmak ve petrol kuyularına dair rapor ve haritalar hazırlamaktı.

Nitekim II. Abdülhamid dönemine benzer şekilde ancak bu sefer Avrupa devletleri ile Amerika Hükümeti'ne başta Mezopotamya olmak üzere, petrol hakkında çeşitli

raporlar ve kuyuların konumlarını gösteren haritalar ile fotoğraflar sunulmaya başlanmıştı. Genellikle söz konusu ülkelerin bölgede bulunan elçileri veya konsolosları vasıtasıyla elde edilen bu raporlar ve dokümanlar, petrol açısından el değmemiş olan dünyanın bu parçasına karşı bir taraftan iştahları kabartıyor bir taraftan da şirketler arasındaki zaten mevcut olan rekabeti arttırıyordu.

Burada bilhassa İngiliz jeolog Dr. E. H. Pascoe'nin bir araya getirdiği “Petrolün oluşumuna özel referansla Mezopotamya'dan jeolojik notlar”²⁸⁵ başlıklı raporlara değinmek gerekir. 90 sayfadan ve 15 adetten oluşan bu raporlara, on büyük harita ilave edilmiş ve tamamı bir arada olmak üzere 1922'de yayınlanmıştı. Ancak raporlar, 5 Aralık 1918 ile 26 Nisan 1919 tarihleri arasında yazılmıştı. Hindistan Hükümeti'nin talebi üzerine basıldığı belirtilen bu kitabın sunuşunda Pascoe, bölgede bulunan siyasi ve askeri memurlara teşekkürlerini sunmaktaydı.

Kerkük petroleri anlatılırken II. Abdülhamid döneminde sıklıkla rastlanıldığı yönetime benzer şekilde, petrolün nasıl çıkartıldığı, bu işle o tarihlerde kimlerin meşgul olduğu ve hatta günlük üretim miktarlarına varıncaya kadar elindeki bilgileri detaylı bir şekilde kaydetmişti. (Pascoe, 1922:43-44) Pascoe, raporun sonuç kısmında yer alan ekonomik sorunlar başlığında ise ilk olarak petrol imtiyazları meselesine yer vermektedir. Burada, Mezopotamya olarak adlandırılan bölgedeki petrolü tanımlamak için “iktisadi anlamıyla eşsiz ve olağanüstü bir mineral kaynağıdır” şeklinde kullandığı ifade dikkat çekmektedir.

Pascoe'ya göre birçok karmaşık ve teknik yönü olan petrolün buralarda nasıl oluştuğuna işaret etmeye hiç gerek yoktur. Ayrıca Mezopotamya bölgesine dair kayda değer bir tanımlama kullanmaktaydı: “Bence, adil ve genişletilerek yapılan bir gezintiyle elde edilmiş olan kanıtlara dayanarak denilebilir ki, bu toprakların içerisinde belki de dünya petrol kaynakları açısından önemsiz addedilebilecek hiçbir parça bulunmamaktadır.”

Diğer taraftan Pascoe, Musul ve civarında bulunan petrol kaynaklarını, Fars diyarlarında ve Burma'daki petrole karşı önemli bir rekabet oluşturabilecek derecede bulmaktaydı. Kitabın sonunda yer alan bu değerlendirmelerden sonra Mezopotamya'daki

²⁸⁵ Orijinal başlığı “Geological Notes on Mesopotamia with Special Reference to Occurrences of Petroleum” olan bu raporlar *Geological Survey of India* serisinin XLVIII'inci cildi olarak Kalküta'da yayınlanmıştır.

petrol kaynakları önemine göre sıralanmıştır. Petrol açısından “Birinci sınıf önemdeki alanlar” içerisinde Pascoe iki yeri göstermektedir. Bunlar Kayyare ve Kuvair (Quwair) bölgeleridir. İkinci derecede önemli yerler arasında ise Kerkük göze çarpmakta ve listenin devamında Mezopotamya çevresindeki hemen her petrol bölgesinin bulunduğu görülmektedir. (Pascoe, 1922:74-75)

Pascoe’nin raporuna benzer özellikler taşıyan, bahse değer bir diğer rapor da Amerika’nın Bağdat Konsolosu Thomas R. Owens tarafından “Hit’teki Petrol Belirtileri”²⁸⁶ başlığıyla, Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na gönderilmişti. Raporunda üst yazısında Babiller zamanında yapılan evlerde bile kullanılmış olduğu ileri sürülen ve bölgede bulunan oldukça zengin petrol kaynaklarından bahseden Owens, adeta Amerikalı şirketlere yatırım yapılması halinde kesin sonuç alınacağını garantisini vermekteydi. Büyükelçi yazısının ekinde gönderdiği raporu, petrollerde hakkı olduğunu iddia eden Bağdatlı Ohanian’ın mirasçılarında T. David isimli birisinden edindiğini kaydetmekteydi. Petrol kaynakları hakkında detaylı bilgiler sunmasının yanı sıra raporun sonuna eklenmiş olan “A” işaretli fotoğraf bir petrol membaini, “B” işaretli fotoğraf ise bir Arap’ın yüzeye çıkan petrolü nasıl topladığını göstermekteydi. (NARA, 890G, 6363/233, 5 Mayıs 1923)

Gerek Dr. Pascoe’nin ve gerekse Konsolos Owens’in raporları, kendi hükümetlerine petrol kaynakları hakkında bilgi vermenin ötesinde kârlı olabilecek bir yatırımı teşvik etme amacı da taşımaktaydı. Her ne kadar raporlarda yer alan bilgiler taraflarca bilinen başka bir şey sunmasa da iştahları kabartmaya yetiyordu. Nitekim Lozan görüşmelerinin devam ettiği tarihlerde, devletlerin Musul üzerinde sert tavır takınmalarında doğrudan bölgeden gelen bu ve benzeri raporların etkisi yadsınamazdı.

Öte yandan Birleşik Devletlere ulaşan raporların farklı bir etkisi daha görülmekteydi. Amerika, bir süredir uygulaya-geldiği “Açık Kapı Politikasını”, Musul’daki petrol kaynaklarının yatırıma elverişli olduğu hakkında elde ettiği bilgiler üzerine daha da hızlandıracaktır. Hatırlanacağı gibi San Remo Antlaşması’ndan sonra petrol konusunda paylaşımların dışında tutulan Amerika, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Çin ile ticaret yapacak ülkelerin eşit haklara sahip olması şeklinde ileri sürerek faydasını gördüğü bu politikayı, yenileyerek Mezopotamya’ya tatbik etmeye karar vermişti. Buna göre Amerika Mezopotamya’da da yatırım yapacak olan bütün ülkelere eşit şekilde imkân tanınmasını

²⁸⁶ Hit’teki petrol için ayrıca bakınız: (Lorimer, Cilt:8, 1986:766)

talep ediyordu. Türk Petrol Şirketi'ne Amerikan katılımı her gündeme geldiğinde, bütün tarafların eşit hisseye sahip olması gerektiği fikri de yine Amerika'nın bu açık kapı formülüne dayanmaktaydı. (NARA, 7.W.890G, 6363, T84/92, 10 Mayıs 1923; NARA, aynı tasnif, no:101, 14 Haziran 1923)

5.2.2. Türk Petrol Şirketi'nin İmtiyaz İddiaları

Lozan Konferansı'nın ikinci evresinin başladığı 23 Nisan tarihi artık petrolcüler açısından çok da anlam taşımıyordu. Zira yukarıda görüldüğü gibi petrol şirketleri kendi aralarından anlaşma yolları aramakla meşguldü. Bununla birlikte Lozan Konferansı'nın ikinci evresinde de Türk Petrol Şirketi ve bu şirketin ileri sürdüğü imtiyaz hakkı tartışılmaya devam etmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanmış olan imtiyaz antlaşma ve sözleşmelerinin geçerliliği konusunun gündeme geldiği 17 Temmuz 1923 tarihinde, saat 19:00'da açılan "İmtiyazlara müteallik protokol" oturumunda, Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz iddiası yeniden gündeme gelmişti.

Konferansın birinci evresinde, Lozan şehrini terk eden Lord Curzon, artık ikinci evrede yer almamıştı. Onun yerine konferansa katılmış olan İngiliz baş temsilci Horace Rumbold (d.1869-ö.1941), Türk heyeti tarafından imtiyaz iddiaları kabul edilen iki şirketten²⁸⁷ başka bir de Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz talepleri olduğunu ancak bundan hiç söz edilmediğini ifade ederek konuyu gündeme getirmişti.

Rumbold'un ifade ettiğine göre İsmet Paşa ile bu petrol şirketinin kazanılmış haklarını koruma hususunda aynı fikirdeydi. Bu müşterek fikri, İsmet Paşa'dan, bir önceki gün yani 16 Temmuz'da geldiğini ileri sürdüğü mektuptaki: "8 Temmuz sabahında koymuş olduğumuz esaslar şunlardı: Turkish Petroleum Company'ın hukûk-i müktesebesini [kazanılmış haklarını] tanımak." ifadelerine dayandırmaktaydı. Aynı mektubun devamında ise İsmet Paşa'nın şu sözleri kaydettiğinin altını çizmekteydi: "Turkish Petroleum Company'nin hukûk-i meksûbeye mebnî menâfi'ini vikaye etmek esâsını kabul ettik ve münâsib bir formül bulmak hakkını muhafaza eyledik." (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında

²⁸⁷ Bu şirketler "Sir A. G. Armstrong Whitworth ve Şürekâsı Limited ve Vickers Limited" ile "Régie Générale des Chemins de fer" şirketleridir. Bu şirketlerin imtiyaz hakları ve Lozan'daki maddeler için bakınız: (Lozan Sulh Muâhedenâmesi, 1339:133-134; Soysal, 1969:157-158)

Lozan Konferansı 1922-1923, İkinci Takım, Cilt:1, 1925:405-406; Lozan Barış Konferansı, İkinci Takım, Cilt:1, Kitap:2, 2001:124)

İsmet Paşa, Rumbold'un atıfta bulunduğu bu mektupla Türk Petrol Şirketi'nin haklarını korumayı kabul etse de Ankara Hükümeti, ortada korunabilecek ve hukukî değeri olan bir hak görmüyordu. Önceki bölümde temas edilen Said Halim Paşa'nın 1914 yılında İstanbul'daki Alman ve İngiliz Büyükelçilerine gönderdiği niyet mektubunun Ankara Hükümeti açısından geçerli bir tarafı bulunmamaktaydı. Ayrıca Ankara'ya göre, Said Halim Paşa'nın Musul petroleri imtiyazını Türk Petrol Şirketi'ne vermeyi kabul ederken, şartların ileride belirleneceği ve hükümetin hissedar olacağı hususunu saklı tutmuştu. Bütün bu hususlar beraber düşünüldüğünde Türk Hükümeti, "mezkûr şirkete bahşedilmiş hiçbir hakk kalmadığı" tespitini yapmaktaydı. (Lozan Telgrafları, Cilt:2, 1994:536-537)

Öte yandan, Ankara Hükümeti'nin yabancısı olduğu, 28 Haziran 1914 tarihli Said Halim Paşa'nın mektubu meselesi hakkında bir dizi araştırma yaptırdığı anlaşılmaktadır. Yürütülen bu incelemeler sonucunda hazırlanan tezkirede "Hazine-i evrâk defâtirine bil-müraca'a Said Halim Paşa tarafından 8 Haziran sene [1]914'te Almanya ve İngiltere sefâretlerine Irak kıt'asındaki petrolere dair" hiçbir mektubun gönderilmemiş olduğu ifade edilmekteydi.

İlk bakışta, buradaki 8 Haziran şeklinde kaydedilen tarihin, pek çok nüshası bulunan mektup suretinin üzerinde yer alan 28 Haziran olarak yazılmadığı görülmektedir. "Hazine-i Evrâk" defterinde yanlış bir tarihe bakıldığında, haliyle mektubun bulunamayacağı düşünülebilir. Ancak gönderilmediği iddia edilen böyle bir mektubun tarihini bilmenin de mümkün olmayacağı hatırd tutulmalıdır. 28 yerine sehven 8 Haziran yazıldığı düşünülse bile, tezkirenin devamında 28 Haziran günü Said Halim Paşa'nın, Alman ve İngiliz sefaretleriyle yaptığı bazı yazışmalarından bahsedildiği görülmektedir. Fazla olarak bunların kayıt numaraları da verilmektedir. Ancak 28 Haziran tarihli hiçbir yazışma, Musul ve Bağdat'ta yani Irak kıtasındaki petrol imtiyazlarıyla ilgili değildir. Bunlar; sulh müzakereleri için Londra'ya gönderilen ve Türkiye ile İngiltere arasında ortaya çıkan muallâk meseleler hakkındaki tezkirelerden oluşan birtakım belgelerden ibarettir. (BOA, HR.İM., 234/1:5 ve 6, 19 Kanunuevvel 1338/19 Aralık 1922)

Türkiye'nin böyle bir mektubun en azından resmî kayıtlarda olmadığını ileri süren tavrı bir kenara, imtiyazlarla ilgili Lozan'daki tartışma yukarıda bahsedildiği şekliyle

sınırlı kalmamıştı. İsmet Paşa'dan mektup geldiği iddia edilen 8 Temmuz günü yapılan protokolde esas mesele Türk Petrol Şirketi'nin hak iddiaları olmuştu. Aynı celsede Lozan Konferansı'nda İngiliz danışman olarak bulunan Andrew Ryan (d.1876-ö.1949) söz alarak, Türk Petrol Şirketi'nin faaliyetlerini sürdürdüğü coğrafyanın şu anda Türkiye'nin kontrolü dışında bulunan bir bölgede yer aldığını söyledi. Ancak Türkiye'den ayrılmış bulunan topraklardaki imtiyaz haklarının korunması amacıyla protokol yapıldığını ileri sürerek bir formül teklif etti: "Turkish Petroleum Kumpanyasına imtiyazı mucibince bahş olunmuş olan hukûk-i müktesib tanınmış ve ibka olunmuştur."

Bu teklifi İsmet Paşa, "Turkish Petroleum Kumpanyasının imtiyazı mucibince ik-tisâb etmiş olacağı hukûk ibka olunacaktır." şeklinde değiştirildiği takdirde kabul edebileceğini beyan etti.²⁸⁸ Ayrıca İsmet Paşa, iddia edilen bu kazanılmış hakların bir hakem tarafından tespit edilmesi gerektiğini teklif etti. (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, İkinci Takım, Cilt:1, 1925:522; Lozan Barış Konferansı, İkinci Takım, Cilt:1, Kitap:2, 2001:185, 222 ve 234) Benzer şekilde devam eden tartışmalar bir sonuca ulaşamayınca Türk Petrol Şirketi imtiyazı meselesinin bütünüyle protokolden çıkartılmasına karar verilmişti. (Lozan Telgrafları, Cilt: 2, 1994:597)

Sonuç olarak Türk Petrol Şirketi'nin iddia ettiği imtiyaz, Türk Hükümeti tarafından tanınmamış ve Lozan Antlaşması'nın nihaî metninin imtiyazlarla ilgili bölümünde söz konusu bu hak talebine yönelik bir madde yer almamıştı. (Lozan Sulh Muâhedenâmesi, 1339:133-137; Soysal, 1965:167-162) Ancak imtiyaz tartışmalarının başlangıcında İsmet Paşa'nın şirketin sahip olduğu hakların muhafaza edileceğine yönelik ifadeleri, Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'na da Lozan'daki temsilcileri tarafından bir telgrafla bildirilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/105, 10 Temmuz 1923) Çok detaylı bilgi bulunmayan bu telgraftan yaklaşık bir hafta sonra, Washington'a çekilen başka bir telgrafta ise imtiyaz protokolünün müsveddesinde Türk Petrol Şirketi'nin hiçbir şekilde yer almadığı hatta isminin bile geçmediği belirtilmekteydi. Her ne kadar İngiliz temsilci Rumbold, şirketin haklarını koruyacağını vaat etse de İsmet Paşa'nın buna yanaşmadığı ayrıca belirtiliyordu. (NARA, 767, 68119/690, 17 Temmuz 1923)

²⁸⁸ İmtiyazlarla ilgili protokol teklifinde Türk Petrol Şirketiyle ilgili husus şu şekilde yer almıştır: "B – Turkish Petroleum Company'in imtiyazı mu'teber ad-olunmuş ve ikba edilmiştir." (Şark-ı Karîb Umûru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, İkinci Takım, Cilt:1, 1925:527)

Petrol imtiyazları meselesini, konferans masalarında yürütülen yukarıdaki tartışmalardan ayrı olarak basın da ele almaktaydı. Onların da gündeminde Amerikan grubunun, Anglo-Fransız bloğuyla ne şekilde ve hangi oranda birleşeceği meselesi, en çok merak edilen konuların aşında geliyordu. 19 Temmuz 1923 tarihli *Daily Star* gazetesi, “Birleşik Devletler oyuna dâhil oluyor” başlıklı haberiyle Amerika’nın bu ortaklığını ilân etmişti. Aslında muhafazakâr ve çok da Amerika taraftarı olmayan bu İngiliz gazetesindeki haberde, Türk petrolü üzerinde yaşanan rekabette söz konusu Amerikan çıkarlarının tabii olarak İngiliz petrol planları çerçevesinde şekillendiği ileri sürülmekteydi. Ayrıca Mezopotamya’daki petrol meselesinde İngilizlerin kurmak isteyecekleri tekeli kırabilecek yegâne şirketin Standard Oil olduğu ileri sürülüyordu. Gazete yazısını şöyle bitirmekteydi:

Mezopotamya petrolü üzerinde birazcık dostça rekabetin zararı yoktur. Gerçek şu ki Doğu’da faaliyet gösteren İngiliz şirketleri, Amerikan şirketlerinin burada rekabete katılmasından oldukça memnun kalacaklardır. Potansiyel olarak güçlü ve giderek daha dirençli olan Doğu’yu, Batı girişiminin oradaki zengin petrol yataklarından muhteşem kârlar kazanmasına açabilecek zihinsel bir çerçevede tutmak için ‘yorgun Titan’ üzerinde müthiş bir gerginlik var. Birleşik Devletler yardımımıza gelirse, gerginlik büyük ölçüde azaltılabilir. Fırsatı layık bir rakiple paylaşmak, tamamen kaybetmekten çok daha iyi olacaktır. Bu arada, bu Batı girişimi, tabii ki Doğu tembelliği üzerinden büyük faydalar sağlayacaktır. (NARA, 890G, 6363/224, 20 Temmuz 1923)

Bu gazete haberinde yer alan itham dolu ifadeler bir kenara bırakılacak olursa İngiliz Hükümeti’nin yanı sıra kamuoyu da Anglo-Fransız ve Amerikan iş birliğine artık hazır sayılırdı.

24 Temmuz 1923’te Lozan Antlaşması imzalandığında, ne Musul hakkında nihaî karar verilmiş, ne petrol imtiyazları konusunda bir ilerleme kaydedilmiş ne de şirketler istediklerini elde edebilmişti. Sonuçta ne Lord Curzon ne de Rumbold bütün çabalarına rağmen petrol imtiyazını Türklere onaylatmayı başarabilmişti. Böyle bir fiili duruma rağmen şirketler, imtiyazın Türkiye yerine Irak Hükümeti’nden alınması gerektiğine ikna olmuşçasına, bölgede ön çalışmaları yapmaya başlamışlardı.

Konferansın bitişini izleyen günlerde İngiliz Parlamentosu milletvekili T. Johnson, Curzon’u, konferansta petrol şirketlerinin çıkarlarını savunmakla suçlamıştı. Bunu şiddetli bir dille reddeden Lord Curzon, petrolün Irak ve Musul meselesi görüşmelerinde en küçük bir etkisi dahi olmadığını ileri sürmüştü. (Mejcher, 1976: 131; Uluğbay, 2003:514) Halbuki yukarıda incelendiği gibi petrol imtiyazlarının onaylanabilmesi için İngilizler, konferans boyunca bir hayli çaba sarf etmişlerdi. Hatta Curzon, Musul

meselesini barış antlaşması müzakerelerinden çıkararak, Türkiye ile ikili müzakereler şeklinde çözüleceğinin karara bağlanması, tam manasıyla bir zafer olarak görmekteydi. (Kent, 1984:194)

Lozan Konferansı'nın sonunda petrol konusunda en kârlı çıkan taraf, öyle görünüyor ki Amerikan petrol şirketleri grubu olmuştur. Zira İngiltere, konferans esnasında Birleşik Devletleri Türkiye'ye yanaşmaktan uzak tutma pahasına, Türk Petrol Şirketi'ne iştirak etmesine razı olmuştur. Öte yandan imtiyaz konusunda İngilizler, Türkiye ile uzlaşma sağlayamayınca -aşağıda detaylı bir şekilde görülebileceği gibi- yeni birtakım yollara başvurmaya karar vermişti. Ancak petrol meselenin henüz o kısmına geçmeden önce Türkiye açısından Musul meselesinin nasıl sonuçlandığına kısaca temas etmekte yarar vardır.

5.2.3. Ankara Antlaşması (1926): Musul Petrollerinde Türkiye Payı

Yukarıda belirtildiği gibi Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin Irak sınırı konusunda uzlaşmaya varılamayınca bu meselesinin İngiltere ile Türkiye arasında ikili görüşmelerle sonuçlandırılmasına karar verilmişti. Bu bağlamda Lozan Antlaşması metninde yer alan üçüncü maddenin ikinci bendinde, iki ülke arasında belirlenecek sınır için şöyle deniliyordu: “Türkiye ile Irak arasındaki hudud işbu muâhedenâmenin mevki-i mer’iyete vaz’ından itibaren dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında suret-i muslihânede tayin edilecektir.” Ayrıca, aynı maddenin devamında eğer belirlenen bu süre zarfında iki taraf arasında itilâf sağlanamadığı takdirde konunun Cemiyet-i Akvâm’a (daha sonra ismi Milletler Cemiyeti olacaktır) havale edileceği belirtiliyordu. (Lozan Sulh Muâhedenâmesi, 1339: 6; Soysal, 1969:39)

24 Temmuz'da Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerinden epey bir zaman geçmiş ve belirlenen dokuz aylık sürenin dolmasına günler kalmışken, İstanbul'da muallakta kalan Musul meselesinin müzakerelerine başlandı. Haliç'teki Eski Bahriye Nezareti binasında icra edildiğinden dolayı Haliç Konferansı olarak da bilinen bu müzakerelerde Ali

Fethi [Okyar] Bey Türkiye'yi temsil ederken, İngiltere'den Sir Percy Cox²⁸⁹ beraberindeki heyetle İstanbul'a gelmişti.

19 Mayıs 1924'te başlayan görüşmelerde amaç; Türkiye ile Irak arasında o güne kadar sürüncemede kalan sınırı tespit etmektir. Taraflar karşılıklı olarak delillerinin ortaya koyduklarında görüldü ki, Lozan Konferansı'nda ileri sürülen iddialardan farklı bir şey söylenmiyordu. Bir farkla ki İngilizler bu sefer Musul'a ilâveten Hakkâri vilayetine ait bazı arazi parçalarını da talep etmekteydi. Bu talebe öfkelenen Ali Fethi Bey uzun uzun İngilizlerin böyle bir istekte bulunmaya haklarının olmadığını kanıtlamak için uğraşmıştı. İşin doğrusu İngiliz heyetinin İstanbul'a anlaşmak için gelmediği açık bir şekilde görülmekteydi.²⁹⁰ Nitekim 8 Haziran'a kadar çeşitli aralar verilerek devam eden bu görüşmeler sonucunda söz konusu anlaşma sağlanamadı ve mesele Cemiyet-i Akvâm'a havale edildi. (Haliç Konferansı, 1924:171-181)

Bundan sonraki gelişmeler özetle şöyledir: İngiltere zaman kaybetmeden konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşıdı (6 Ağustos 1924). Nihayet 20 Eylül 1924'te Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyeti'nin asıl gündemi, Irak-Türkiye arasındaki sınırı tespit etmektir. Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Cenevre'de de Türkiye'yi Ali Fethi Bey temsil etmişti. İleri sürülen bütün delillere rağmen cemiyet, bir komisyonun kurulması ve bölgeye gidecek orada inceleme yapmasını kararlaştırdı. Ancak komisyon henüz raporunu hazırlayamadan Nasturilerle çatışmalar yaşanması üzerine Milletler Cemiyeti Brüksel'de olağanüstü bir toplantı düzenledi. Burada, Türkiye ile Irak arasında nihai sınır belirlenene kadar iki ülke arasında adına "Bürüksel Hattı" denilen geçici bir sınırın çizilmesine karar verildi.

²⁸⁹ Sir Percy Cox (d.1864-ö.1937) bugünkü Ortadoğu'nun oluşumunda önemli bir aktör olmakla birlikte Hindistan'da görev yapmış bir İngiliz ordu subayıdır. Maskat ve Basra Körfezi görevlerinden sonra Irak'a Yüksek Komiser olarak atanmıştır (1920). Ayrıca 1923'e kadar Bağdat'ta İngiltere Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Cox'un Tahran'da siyasi delege olarak da bulunduğu da bilinmektedir. Türkiye'nin, Musul üzerinde özellikle Lozan'da haklarını korumaya çalıştığı tarihlerde, Musul'un yanı başında yani bizzat sahada bulunmaktaydı. İngiltere'nin Cox'u Haliç Konferansı'nda görevlendirmiş olması, onun donanımlı bir Ortadoğu uzmanı olmakla beraber tecrübe sahibi bir bürokrat olmasından da kaynaklanmaktaydı. Philip Perceval Graves tarafından kaleme alınan *The life of Sir Percy Cox* (1941) başlıklı eser, Cox'un hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

²⁹⁰ Bu durum *Ayin Tarihi*'nde yayınlanan Haliç Konferansı tutanaklarının son kısmında şöyle ifade edilmektedir: "İngilizler İstanbul'daki müzakereyi akim bırakmak çarelerini zaten taharri ediyorlardı. Buna da muvaffak oldular. Mes'elenin Cemiyet-i Akvâm tarafından müzâkeresi esnasında başka bir mesele ihdas etmeleri ihtimali de mevcuttur." Haliç Konferansı'ndaki müzakerelere ait tutanakların tamamı için bakınız (Haliç Konferansı, 1924:171-181)

Cenevre’de belirlendiği üzere oluşturulan komisyon bundan sonra çalışmalarına başlayabildi. Ancak bu sefer de Şeyh Said Ayaklanması patlak verdi. Komisyonun çalışmalarını yürüttüğü süre zarfında ayaklanmanın devam etmesi, Kürtlerin Türkiye idaresini kabul etmediği intibahını uyandırmaktaydı. Şeyh Said Ayaklanmasının gölgesinde araştırmalarını yürüten komisyon nihayet raporunu 16 Temmuz 1925 tarihinde Cemiyet-i Akvâm’a sunmuştu. Rapor üzerine başlayan görüşmeler, cemiyetin kararını açıklayacağı 16 Aralık’a kadar çeşitli aralıklarla sürdü. Cemiyet sonuçta inceleme komisyonunun raporunu aynı şekliyle kabul etmişti. 5 Haziran 1926’da Ankara’da bir araya gelen İngiltere, Irak ve Türkiye, Milletler Cemiyeti’nin kararını aynen kabul eden bir antlaşmayı imzaladı.²⁹¹

5 Haziran tarihli Ankara antlaşması, bu çalışma açısından önem arz eden bazı hususlar barındırmaktadır. Zira bu antlaşmayla Irak Hükümeti Musul petrolleri üzerinden elde edeceği aidatın %10’luk bir kısmını 25 sene süreyle Türkiye’ye vermeyi kabul etmiştir. Antlaşmanın “Ahkâm-ı Umumiye” başlıklı üçüncü bölümünde yer alan konuyla ilgili on dördüncü madde aynen şu şekildedir:

Her iki memleket arasında menâfi’-i müştereke sahasını tevsi etmek maksadıyla Irak Hükümeti işbu muahedenin mevki’-i mer’iyete vaz’ı tarihinden itibaren yirmi beş sene müddetle berveçhi zir alacağı aidatın yüzde onunu Türkiye Hükümetine tesviye edecektir.

- a) 14 Mart 1925²⁹² tarihli imtiyaz mukavelenamesinin onuncu maddesi²⁹³ mucibince “Turkish Petroleum Kompani”den,
- b) Bâlâdaki imtiyaz mukavelenamesinin altıncı maddesi²⁹⁴ mucibince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya eşhastan,

²⁹¹ Musul meselesinin uluslararası görüşmelerde geçirdiği safhalar ve bu konuyla ilgili detaylı bilgiler için bakınız: (Kaymaz, 2014: Dördüncü ve beşinci bölümler; Öke, 1992: Dördüncü ve beşinci bölümler)

²⁹² Bu mukavele ile ilgili bir sonraki bölüme bakınız.

²⁹³ 14 Mart 1925 Antlaşması’nın onuncu maddesinin ilk kısmında Türk Petrol Şirketi’nin üretilecek petrol üzerinden elde edeceği kazanç oranları belirtilmekteydi. Bu maddenin ilk kısmında şöyle denilmekteydi: “Burada kabul edilen ayrıcalıklar göz önünde bulundurulduğunda, şirket [Türk Petrol Şirketi] hükümete [Irak Hükümeti], 1. Maddede belirlenen cevherden [petrol] (doğal gaz dışında) ton başına ve şirketin arazide oluşturduğu depo veya havuzlar için ödeme yapacaktı, fakat tedarik amacıyla şirket a-) su ve bütün yabancı cevherler, b-) 17. maddede belirlendiği üzere dağıtımı yapılan bütün petrol, c-) bu antlaşmanın hükümleri altında yürütülen faaliyet amacıyla şirket tarafından Irak’ta kullanılan bütün cevherle üzerinden kazandığı ve kaydettiği meblağ bürüt miktardan düşülecekti.” Madenin devamında ise imtiyazın kullanılabilmesi için Türk Petrol Şirketi’ne ödenecek ücretin (royalty) neye göre sabitleneceği ifade edilmekteydi. (890G, 6363T84/303, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/216, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/45, 4 Ağustos 1925; Hurewitz, Cilt 2, 1972:135)

²⁹⁴ 14 Mart 1925 Antlaşması’nın bu maddesinde, petrol üretilecek arazilerle ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre Irak Hükümeti antlaşmanın imzalanmasını takip eden dört yıl içerisinde, her biri en az 8 mil kare olmak şartıyla, en az 24 bölge belirleyecekti. Ayrıca hükümet, adil rekabeti tesis etmek amacıyla milliyet ayrımı gözetmeksizin bütün sorumlu şirket, firma ve şahıslara kapalı zarf usulü ile ihale yoluna gidecekti. Hem Türk Petrol Şirketi hem de ihale sonrası ortaya çıkacak olası kiracı hükümetin önereceği veya yukarıda bahsedilen 24 bölgeden birisinde faaliyetlerini yürütecekti. Şirket bütün muhtemel kiracılara ihtiyaç duydukları jeolojik bilgileri adil rekabet kaidesince sunacaktı. Dahası Türk Petrol Şirketi, Irak Hükümeti’nin

- c) *Bâlâda zikredilen imtiyaznamenin 33'üncü maddesi*²⁹⁵ *mucibince teşekkül edebilecek olan muavin şirketlerden.* (Soysal, 1965:221)

Bu madde son derece manidardır. Zira Osmanlı'nın elinde bulunduğu tarihlerde Musul'da petrol imtiyazını talep edenleri, Osmanlı Hükümeti %10 nispetinde bir vergiye tabi tutmaktaydı. Bunun ötesinde 1890'ladan buyana onca başvuru yapılmasına rağmen bu petrol kaynakları bir türlü işletmeye açılamamıştı. Dolayısıyla Osmanlı açısında herhangi bir gelir kapısını da oluşturamamıştı. Ancak şimdi Türkiye, birkaç yıl önce kurulmuş olan Irak Hükümeti üzerinden Irak petrollerinden bir kâr payı elde etmişti. Asıl manidar olan kısım ise yıllardır Osmanlı'dan petrol imtiyazı veya izni talep eden taraftakiler bu sefer Türkiye'ye petrol hakkı tanıma makamına geçmişti. Tarihsel olayların ilginç dönüşümler yaşadığını alenen gösteren bu manzara, yaklaşık son otuz yılda gerçekleşen pek çok iktisadi ve diplomatik hamlelerin bir tür intikamı gibiydi.

bir ajanı veya temsilcisi gibi hareket edeceği belirtilmekteydi. Rekabet sonrası oluşan satış hasılatı hükümet tarafından şirkete teslim edilecekti. Hükümet ise her arazi için en yüksek teklifi tercih edecekti. Ayrıca maddenin devamında petrol faaliyeti yapılacak araziler hakkında çeşitli oranlar ve rakamlar verilmekteydi. (890G, 6363T84/303, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/216, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/45, 4 Ağustos 1925; Hurewitz, Cilt 2, 1972:133)

²⁹⁵ Antlaşmada bu madde şöyledir: “33. Madde. Eğer şirket bu antlaşmanın işleyebilmesi için gerekli gördüğü takdirde, kendi kontrolünde olarak bir veya daha fazla alt şirket kurma özgürlüğü olacaktır. Bu alt şirketlerin herhangi biri bu antlaşmayla şirkete tanınan bütün bölgelerde faaliyet yapabilecek ve 32. Maddede belirlenen şartlar dışındaki gerekli bütün yükümlülük ve sorumlulukları üstlenebilecektir.” (890G, 6363T84/303, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/216, 14 Mart 1925; 890G, 6363T84/45, 4 Ağustos 1925; Hurewitz, Cilt 2, 1972:141)

ALTINCI BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DAN ORTADOĞU'YA “KIRMIZI ÇİZGİ”

5 Haziran 1926 tarihli; Türkiye, İngiltere ile Irak üçlüsü arasında imzalanan ve Türkiye açısından Musul meselesine noktayı koyan antlaşmayla gelinen devletler arası süreç bir kenarda tutulursa, diğer tarafta da uluslararası petrol şirketlerinin tamamen farklı bir gündemleri olduğu görülecektir. Öyle ki henüz Musul'un hukuken Türkiye'ye bağlı bulunduğu Eylül 1923'te Irak Hükümeti ile Türk Petrol Şirketi arasında imzalanması öngörülen petrol imtiyaz antlaşmanın ilk taslağı hazırlanmıştı. Dahası taraflar arasında başlayan imtiyaz müzakereleri belli bir merhale kat etmişti. Bu durum -en iyimser ifadeyle- petrol imtiyazlarının toprak mülkiyetinden ayrı olarak değerlendirildiği şeklinde düşünülebilir. Ancak gerek Lozan Konferansı'nda gerekse sonrasında yapılan görüşmelerde açık bir şekilde anlaşılmıştı ki Musul'un toprak olarak da Türkiye'de kalmaması için İngilizler her türlü girişimde bulunmuşlardı.

Musul üzerinde yürütülen diplomatik müzakerelerden ayrı olarak ele alınan petrol imtiyazlarının nasıl sonuçlandığı araştırmanın bu bölümünün konusunu teşkil etmektedir. Bu bölümünde önce Türk Petrol Şirketi ile Irak Hükümeti arasında yürütülen petrol imtiyazı üzerindeki pazarlıklara ve bunların sonuçlarına yer verilecektir. Daha sonra ise Türk Petrol Şirketi'nin uluslararası karteller tarafından nasıl paylaşıldığı çeşitli açılardan değerlendirilecektir.

6.1. MEZOPOTAMYA’DA YENİ PETROL İMTİYAZI MÜZAKERELERİ VE 1925 ANTLAŞMASI

6.1.1. İlk Teşebbüsler

Lozan Konferansı sonucunda Musul vilayetinin, Türkiye ile İngiltere arasında “suret-i muslihânede” tayin edilmesine karar verilmiş ancak ikili arasındaki görüşmeler henüz başlamamışken, Türk Petrol Şirketi, Irak Hükümeti’nden petrol imtiyazını elde etmek için kollarını sıvamıştı. Bir önceki bölümde zaman zaman değinildiği gibi bir süredir kabaca Irak bölgesindeki petrol imtiyazları peşinde koşan bu şirketin, Faysal Hükümetinden küçük çaplı birkaç imtiyaz elde etme girişimi olmuştu. Ancak bu sefer petrol imtiyazı için hazırladığı dokümanlar ve antlaşma taslağı, İngiliz Yüksek Komiserliği vasıtasıyla resmen Irak Hükümeti’ne başvuruda bulundu. Hükümet ise bu başvuruyu teknik açıdan değerlendirmek için aynı zamanda Faysal Hükümeti’nin Maliye Bakanı olan ve o sırada 63 yaşında bulunan Sason Efendi²⁹⁶ başkanlığında bir komite oluşturdu.

İmtiyaz antlaşması taslağında Sason Efendi tarafından yazıldığı anlaşılan şerhler düşülmüştü. Bunlara göre, şirketin 99 yıl olarak talep ettiği imtiyaz süresinin 66 yıl, hükümete teklif ettiği 1 ton üretime karşılık 4 şilin yerine yüzde 20 ortaklık, Basra vilayeti-nin sözleşmeden çıkartılması, altı ay içerisinde harita ile planların sunulması ve iki yıl içerisinde de çalışmaya başlaması hususlarının belirtildiği şekilde tashih edilmesi gerekmektedir. Ayrıca Sason Efendi hükümet temsilcisi sıfatıyla müzakerelerde bulunması için Londra’ya gönderilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/113, 12 Eylül 1923) Londra’da yürütülen görüşmelerde kısmen de olsa ilerleme kaydedilmiş ve şirketin sunmuş olduğu antlaşma taslağında birtakım değişikliklere gidilmişti. (NARA, aynı tasnif, no:113, 28 Eylül 1923) Bu değişiklikleri hükümete onaylatmak için Sason Efendi bir ay sonra (12 Ekim’de) Londra’dan Bağdat’a dönmüştü. (NARA, aynı tasnif, no:114)

Türk Petrol Şirketi’nin Irak Hükümetiyle giriştiği bu görüşmeler, şirkete son olarak dahil edilen Amerika tarafından da yakından takip edilmekteydi. Yedi Amerikan

²⁹⁶ Bağdatlı köklü bir Yahudi ailenin mensubu olan Ezekiel Sason (İng. Sassoon Eskill) Efendi (d.1860-ö.1932, Paris) hukuk eğitimi aldı. Çeşitli ülkeleri gezdi. Birçok Avrupa diline ilaveten Arapça, İbranice, Farsça ve Türkçe bilmekteydi. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Bağdat mebusu olarak yer aldı. 1920’nin hemen başında Bağdat’a döndü. Birinci Faysal iktidarı boyunca hükümette beş defa Maliye Bakanı olarak görev almıştır. Ayrıca Gertrude Bell ve T. E. Lawrence ile modern Irak Krallığı’nın kurucusu olarak bilinmektedir. (Allawi, 2016:730, 46’ncı dipnot) Sason Efendi’nin Osmanlı dönemi faaliyetleri hakkındaki sicil kaydı için bakınız: (BOA., DH., SAİDd., 77/439)

şirketini temsil eden ve bu sıfatla daha önce de müzakerelerde bulunan Walter C. Teagle, yukarıda bahsedilen antlaşma taslağını inceledikten sonra Türk Petrol Şirketi genel müdürü Herbert E. Nichols'la düşüncelerini içeren bir rapor göndermişti.²⁹⁷ Raporda Türk Petrol Şirketi'ne Amerikan katılımının teminat altına alındığını hatırlatan Teagle, Irak Hükümeti'yle yürütülen müzakerelerde iş birliği teklif ediyordu.

Teagle'nin raporunda, Sason Efendi'nin taslak metne düştüğü şerhlerle ilgili bazı bilgiler ve taslak metindeki maddelere yönelik çeşitli değerlendirmeler de yer almaktaydı. Bu cümleden olarak, Walter Teagle Irak Maliye Bakanı Sason Efendi'nin Hit'teki bitüm ve kömür kaynaklarını imtiyaz antlaşmasının dışında tutulmasını talep ettiğine işaret etmekteydi. Teagle'ye göre adı geçen bölgedeki bitüm kaynaklarını imtiyaz kapsamı dışında tutmak doğru olmayacaktı. Ayrıca bu durumun ham petrol üretimine de engel olması muhtemeldi. Bununla birlikte Sason Efendi'nin 60 yıl süreli imtiyaz teklifine (antlaşmanın taslak metninde 99 yıl olarak belirlenmişti) Teagle, geri kalan 40 yılı saklı tutmak koşuluyla sıcak bakıyordu.

Taslak metnin üçüncü maddesinde, Türk Petrol Şirketi'nin eskiden bu yana elinde bulundurduğunu iddia ettiği bölgeler içerisinde yer almayan Basra vilayetinin sözleşmeden çıkartılması gerektiği Sason Efendi'nin bir diğer talebiydi. Eğer şirket ilgileniyorsa, Irak Hükümeti'nin Basra vilayetiyle ilgili müzakere kapısının açık olduğunu ve ayrı bir prosedürle bu imtiyazın da verilebileceğini belirtmekteydi. Raporunda bu konuya temas eden Walter Teagle, Basra'nın antlaşma kapsamına alınması gerektiği fikrini ileri sürmekteydi.

Öte yandan Walter Teagle, Sason Efendi'nin şirkete %20 ortaklık teklifini doğru bulmuyor buna karşılık taslak metinde yer alan ton başına 4 şilin ödenmesini daha mantıklı görüyordu. Yine Sason Efendi'nin, Irak Hükümeti tarafından talep edilebilecek bir husus olarak ileri sürdüğü, şirketin "Irak'ta kayıtlı" olması gerektiği şeklindeki teklifinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini belirtiyordu. Ayrıca taslaktaki yirmi dördüncü maddenin yenilenerek yeniden yazılması gerektiğini ifade etmekteydi. Kendisi de bu maddenin yeniden yazılmış şekline dair bazı açıklamaları raporuyla birlikte sunmaktaydı.

²⁹⁷ Raporda Herbert Nichols, Anglo-Pers Petrol Şirketi müdürü olarak gösterilmektedir. Anglo-Pers'te de görev yapmakla beraber o sırada doğrudan Türk Petrol Şirketi müdürüydü. (Kent, 1976;192 ve 200) Bu karışıklık, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin Türk Petrol Şirketi ortaklarından biri olmasından kaynaklanmış olabilir.

Bunlardan başka Teagle, antlaşma taslağının diğer birçok maddesini de tek tek değerlendirerek birtakım tavsiye tekliflerde daha bulunmaktaydı. Nihayet Teagle, Türk Petrol Şirketi müdürü Herbert E. Nichols’a; Irak Hükümeti’nin veya Iraklı herhangi birisinin şirkete ortak olmasını engelleyecek bir düzenlemenin yapılması gerektiğini hatırlatıyor ve bu yönündeki teklifinin dikkate alınmasını özellikle belirtiyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/116 ve 117, 25 Ekim 1923)

İmtiyaz antlaşmasının taslak metni, Walter C. Teagle’dan ayrı olarak New York Standard Oil Şirketi müdürü Guy Wellman tarafından da Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na gönderilmişti. Bakanlığın Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Dulles, yazdığı değerlendirmede; antlaşma metninde pek çok önemli ve karmaşık sorunlar bulunduğunu ifade etmiş ve resmi olarak görüşünü beyan etmesi için daha çok çalışması gerektiğini belirtmişti. Bununla birlikte Teagle’nin Nichols’a gönderdiği rapor üzerinde bazı fikirler ileri sürebileceğini kaydetmişti. Dulles’in fikrine göre, manda altındaki topraklarda özellikle “eşit fırsatlar” ilkesinin üzerinde durulmalıydı. Öyle ki Amerika bu konuda İngiliz çıkarlarından ayrılmayı bile göze almalıydı. Ayrıca Dulles, Basra’nın imtiyaza dahil ederek bütün Irak’ı kapsayacak şekilde imtiyaz elde edilmesi konusunda Teagle’ye katılıyordu.

Allen Dulles, bir süredir Amerika’nın gündeminden düşen bir konuya da dikkat çekmekteydi. Türk Petrol Şirketi’nin iddia ettiği 1914 imtiyazını, San Remo görüşmelerinden -daha doğru bir ifadeyle öğrendiğinden- buyana Amerika bunu kabul etmeyeceğini her defasında dile getirmekteydi. Dulles’e göre, Irak Hükümeti’nden imtiyaz alındığında 1914 imtiyazının da doğal olarak statüsü değişecek, dolayısıyla Amerikan Hükümeti’nin itirazı ortadan kalkacaktı. (NARA, 890G, 6363, T84/117, 26 Ekim 1923)

Guy Wellman ise Mezopotamya gibi bir bölgede petrol çıkarmanın büyük maliyeti olacağını ileri sürerek tekel oluşturmanın kaçınılmaz olduğu tespitini yapmaktaydı. Ayrıca Türk Petrol Şirketi’nin eski imtiyaz iddialarının ortadan kalkmasını bir “Amerikan zaferi” olarak nitelendiriyordu. Son olarak, Amerikan katılımının daha sağlıklı bir zemine oturtulması gerektiğini ifade ediyordu. Ona göre, Amerika’nın eşit yatırım imkânları oluşturmak için teorik olarak ileri sürdüğü “Açık Kapı” politikasını elbette Mezopotamya gibi bir yerde pratik olarak uygulamak zor olacaktı. Dolayısıyla Amerikan grubunun

imtiyaz elde etme sürecine de aktif bir şekilde katılması gerekmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/117, 26 Ekim 1923)

Amerika'nın Türk Petrol Şirketi ile Irak Hükümeti arasındaki imtiyaz görüşmelerini ele alış biçimi, daha önce şifahi olarak garanti altına almış olduğu şirkete katılım hakkını imzalanacak antlaşma ile tescillemeye yönelikti. Yukarıda bahsedilen taslak antlaşma metni üzerindeki Teagle, Wellman ve Dulles'in değerlendirmeleri de özetle Amerika'ya daha aktif bir rol verme amacı taşımaktaydı. Bu durumun bazı yansımalarını, Dışişleri Bakanı Charles Hughes'in, birkaç ay önce göreve gelmiş olan Birleşik Devletler Başkanı Calvin Coolidge'ye (Görevi: 1923-1929) gizli mührüyle göndermiş olduğu retrospektif raporda da görmek mümkündür. Beyaz Saray'a 31 Ekim 1923'te ulaşan bu raporda öncelikle, San Remo Antlaşması'ndan bu yana yaşanan gelişmeler karşısında Amerika'nın nasıl bir tutum sergilediği özetlenmekteydi.

Hughes, Amerikan görüşünün Türk Petrol Şirketi ortaklarıyla her zaman uyuşmadığının altını çizerek sürekli itirazlar üreten bir tarafta yer almanın sakıncalarını dile getirmekteydi. Ona göre problemleri teorik olarak değerlendirmek yerine pratik açıdan ele almak gerekliydi. Rasyonel olarak Amerikan çıkarlarını korumak gerektiğini düşünen Dışişleri Bakanı, aksi takdirde İngiliz ve Fransızlar ile şirkete ortak olan diğerlerinin kendi planlarını Amerika olmadan uygulamaya koyabilecekleri ihtimalinin yabana atılmaması gerektiği üzerinde durmaktaydı.

Öte yandan, teklif edilen ortaklık hissesini reddetmesi durumunda Amerika, konuyu uzatarak şirketin imtiyaz elde etmesine engel olmaya çalışmak gibi bir sonuçla da karşı karşıya kalabileceğini belirtmekteydi. Diğer bir ifadeyle Bakan Hughes, başka yabancı şirketlerin Türk Petrol Şirketi'nden önce davranarak bu imtiyazı alabilmesini muhtemel görmekteydi. Beyaz Saray'ın itirazını saklı tutarak raporuna son veren bakan, şayet böyle bir itiraz söz konusu değilse Başkan Calvin Coolidge'den, Amerikan grubuna imtiyazı kabul etmeye meyilli olmaları talimatını vermesinin isabetli olacağını beyan etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/117a, 31 Ekim 1923)

Aslında Dışişleri Bakanı'nın yapmaya çalıştığı şey çok açıktı. Türk Petrol Şirketi ile adil bir iş birliği yapmayı onunla rekabet etmekten daha kârlı görüyordu. Diğer bir ifadeyle fazla çaba göstermemelerine karşılık kendilerine sunulan bu imtiyazı -oranı üzerinde henüz mutabık kalınmasa da- kabul etmeyi, büyük çabalar sarf ederek ve bedeller

ödeyerek daha geniş çaplı bir imtiyaza tercih ediyordu. Açıkçası Ortadoğu petrol imtiyazı tartışmalarına en son katıldığı halde, bu bölgede işlerin çok farklı yürüdüğünü Amerika fark etmiş gibiydi. Belki de uzun zamandır İngiliz petrolcülerin uğraştığı ve bir süredir de Amerika'nın sürece dahil olduğu Mezopotamya imtiyazı meselesi tarafları bir hayli yormuştu.

Amerikan Başkanı Coolidge'nin Dışişleri Bakanı Charles Hughes'e cevap verip vermediği veya veriyse bunun içeriği, Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşiv dosyaları arasında bulunmamaktadır. Ancak 8 Kasım'da Bakan Hughes'in, Walter Teagle'a yazdığı bir telgrafta, Türk Petrol Şirketi imtiyazına bakanlığın yeşil ışık yaktığını ima etmesi; Başkan'ın, Hughes'in teklifine itiraz etmediği şeklinde yorumlanabilir.

Yine aynı telgrafta Bakan, taslak metindeki otuz üçüncü ve otuz dördüncü maddeleri gündeme getirmektedir. Söz konusu edilen otuz üçüncü madde ile Türk Petrol Şirketi çatısı altında yer alan şirketlere teklif edilen imtiyazın İngiliz şirketlerinin faaliyetlerine göre şekillendirileceği, otuz dördüncü maddede ise İngiliz vatandaşlara birtakım ayrıcalıklar tanınacağı belirtilmekteydi. Charles Hughes, petrol işletme girişiminin uluslararası karakter ile eşit ticari faaliyet hakkına ters olduğunu düşündüğü bu maddenin kabul edilmesinin mümkün olmadığını da ifade etmekteydi. (NARA, aynı dosya ve numara, 8 Kasım 1923)

Ertesi gün Teagle Dışişleri Bakanı'na yazdığı cevapta, bakanlığın otuz üçüncü madde ile ilgili talep ettiği düzenlemenin Türk Petrol Şirketi müdürü Nichols'a ileteceğini bildirmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/112, 9 Kasım 1923) Bu arada Irak Hükümeti'ne sunulan antlaşma teklifinde başka bir düzenlemeye daha gidilmişti. Ancak bu değişiklikler ilk metinde Sason Efendi'nin oldukça sorunlu bulunduğu ve uzun tartışmalara konu olan temel hususlar dışında kalan meselelerle ilgiliydi. Değişiklik yapılan kısımlar altı çizili şekilde yazılarak 16 Kasım 1923'te yeniden hükümet yetkililerine ulaştırılmıştı. Ayrıca ikinci taslak metnin arkasına yapılan değişikliklerle ilgili küçük bir liste eklenmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/122)

Amerika'nın bütün bu itiraz ve tekliflerinin aslında Türk Petrol Şirketi'nde herhangi bir karşılığı yoktu. Amerika'nın taslak metin üzerindeki itirazlarına şirketin müdürü Herbert E. Nichols'un, Walter Teagle'a 23 Kasım'da yazdığı cevap oldukça manidar başlamaktaydı: "Sevgili Teagle, şu anki Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz müzakereleriyle ilgili

sana net bir fikir vermesi için taslak metnin mevcut durumunu göndermekten daha iyisini yapabileceğimi sanmıyorum.”

Telgrafın devamında taslak metin üzerinde Eylül’den Kasım 1923’e kadar Bağdat’taki Türk Petrol Şirketi yetkilisi Edward Herbert Keeling²⁹⁸ ile görüşülerek birtakım değişikliklere gidildiği ifade edilmekteydi. Söz gelimi üçüncü maddede yapılan değişiklikle kutsal mekânlarla ilgili düzenlemeler metinden tamamen çıkartılmıştı. Ayrıca Amerika’nın Türk Petrol Şirketi imtiyaz talebine ilave etmek istediği Basra konusunda Nichols da aynı düşüncedeydi. Ancak Irak Hükümeti bu talebi kabul etmeye yanaşmıyordu. Amerika’nın asıl üzerinde durduğu otuz üçüncü madde ile ilgili Nichols, herhangi bir yorum yapmamıştı.²⁹⁹ (NARA, 7W,890G,6363, T84/194, 23 Kasım 1923)

Yaşanan tartışmalar bir süre sonra sonuçlanacak ve Amerika’nın değiştirilmesini talep ettiği otuz üçüncü madde ile otuz dördüncü maddede yer alan ayrıcalıklı durumlar antlaşmanın taslak metninden tamamen çıkartılacaktı.³⁰⁰ Böylelikle Amerika’nın eşit ticari imkânlar talep eden “Açık Kapı” politikası artık Mezopotamya’da uygulanabilecekti. Öte yandan Amerikan Dışişleri Bakanı Hughes, Bağdat Konsolosu Randolph’u imtiyaz görüşmeleri konusunda harekete geçirmiş ve herhangi bir gelişmeyi konsolosluğun derhal kendisine haber vermesini talep etmişti.³⁰¹ (NARA, 890G, 6363, T84/123, 13 Aralık 1923)

Elbette işin bir diğer tarafında Türkiye bulunmaktaydı. 1923 yılının sonlarına kadar gerçekleştirilen petrol imtiyazı müzakereleri her ne kadar Türk Petrol şirketine yasal bir hak kazandırmasa da Musul’un hâlâ hukuken Türkiye’ye ait olduğu unutulmamalıdır.

²⁹⁸ Irak’ta yürütülen petrol müzakerelerinde üstlendiği rolle adından sıkça bahsettirecek olan Keeling (d.1883-ö.1954), Oxford Üniversitesi’nde hukuk eğitimi aldı. 1902’de İngiliz ordusuna katıldı ve Burma’daki Liman Komisyonu üyesi oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere’nin Mezopotamya seferine katıldı. Kut Savaşı’nda Türklere esir düştü. Türkiye’de esaret altındayken Rusya’ya kaçtı. İngiltere’ye dönen Keeling, 1918’de askeri madalya ile ödüllendirildi. Bu tarihten sonra petrole yönelerek Türk Petrol Şirketi’nin yönetim kurulu girdi. 1923 ile Mart 1925 arasında çoğunlukla Bağdat’ta bulundu ve şirket adına petrol imtiyazlarıyla ilgili görüşmeleri yürüttü. Mezopotamya seferi ve esaret hayatıyla ilgili anılarını *Adventures in Turkey and Russia* (1924) başlıklı eserinde toplamıştır.

²⁹⁹ (NARA, 7W,890G,6363, T84/194, 23 Kasım 1923) Antlaşmanın taslak metnindeki otuz üç ve otuz dördüncü madde ile ilgili ihtilaf bu tarihlerde birçok yazışmanın konusu olmuştur. (NARA, 890G, 6363, T84/194) numaralı dosya içerisinde bu yazışmaların bir kısmı bulunmaktadır.

³⁰⁰ Yapılan bu değişiklikler İngiltere ve Amerika’nın talepleri doğrultusunda Türk Petrol Şirketi ile yapılmıştı. Değişikliklerin henüz Irak Hükümeti’ne sunulmadığı hatırla tutulmalıdır. (NARA, 890G, 6363, T84/123, 10 Aralık 1923)

³⁰¹ Çok geçmeden Randolph Dışişleri Bakanlığı’na; görüşmelerin devam etmekte olduğunu, 16 Kasım’da kabinenin düşmesiyle yerine gelen yeni kabine her şeyi baştan aldığını ve Keeling ile yapılacak toplantının ertesi günü yapılacağını haber vermişti. (NARA, 890G, 6363, T84/124, 15 Aralık 1923)

Buna rağmen başta İngilizler olmak üzere uluslararası şirketlerin, Anadolu sınırları içerisinde bulunan Musul'daki petrol kaynakları ve imtiyazları için giriştikleri bu tür hesaplardan Türkiye'nin haberdar olduğunu ve bu gelişmeleri takip ettiğini söylemek zordur. Zira bu tarihlerde Cumhuriyet daha yeni ilân edilmişti. Bunun heyecanı bütün yurttan hissediliyor ve memleketin her bir tarafında büyük gösteriler düzenleniyordu. Uzun süren savaşlardan sonra yeni bir dönemin başladığının habercisi olan Cumhuriyet'in ilânı, kamuoyunu bir süreliğine uluslararası sorunlardan uzaklaştırmıştı. Dönemin gazetelerine göz atıldığı zaman yukarıda bahsedilen konularla ilgili basının herhangi bir gelişmeyle ilgilenilmediği görülebilmektedir.

Bu aşamaya kadar yürütülen müzakereler gösteriyor ki Türkiye'nin Musul üzerinde korumak istediği hukuksal hakkın en azından petrol şirketleri açısından çok da anlamı yoktu. Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz görüşmeleri sürecinde yapılan yazışmalarda Türkiye'nin muhtemel tepki ve taleplerinin mevzubahis edilmemesi bunun en açık yansımasıydı.

6.1.2. Yeni Aktörler ve Ortaya Çıkan Sorunlar

Türk Petrol Şirketi, Osmanlı Devleti'nden sonra imtiyaz elde etmek amacıyla ilk teşebbüs olarak Irak Hükümeti'ne Eylül 1923'te müracaat etmiş ve taslak antlaşmayı sunmuştu. Faysal Hükümeti'nin Maliye Bakanı Sason Efendi'nin Londra'ya gitmesiyle müzakerelerde kısmen mesafe kaydedilmiş ancak taslak antlaşmaya yedi Amerikan şirketinden oluşan ve New Jersey Standard Oil Şirketi müdürü Walter C. Teagle tarafından temsil edilen Amerikan grubu bazı itirazlar sunmuştu. 1923'ün sonu itibarıyla geline nokta, bu itirazlar üzerinde de büyük oranda anlaşma sağlandığı görülmüştü. Amerikan grubunun kendi içerisinde sadece, kiracı olarak imtiyazı alacak şirketin bunu başkasına kiraya vermesi yani devren kiralaması (*subleasing*) planıyla ilgili problemin çözülmesi kalmıştı. Amerikan Dışişleri Bakanlığı böyle bir planın kendi "Açık Kapı" politikalarıyla örtüşeceğini düşündüğünden buna son derece sıcak bakmaktaydı. (NARA, 890G, 6363, T84/136, 30 Ocak 1924)

Bu arada, daha önce Dışişleri Bakanı Hughes'in Amerikan Bağdat Konsolosluğu'ndan imtiyaz görüşmelerinde yaşanan gelişmeler hakkında talep ettiği raporlar da

gelmeye devam ediyordu. Konsolos John Randolph'un 31 Ocak tarihli raporunda Kral Faysal'ın müzakereleri yakından takip ettiği belirtiliyor ve Türk Petrol Şirketi'nin Bağdat'taki yetkilisi Keeling'in zaman zaman Kral'ı ziyarete gittiği ifade ediliyordu. Ancak konsolosa göre bakanlar, Kral Faysal'ının aldığı kararlara uymaya pek de yanaşmıyorlardı. Ayrıca Kuveyt Konferansı'ndan³⁰² Bağdat'a dönen ve müzakerelere katılması beklenen Irak Hükümeti Çalışma Bakanı'nın gecikmesi doğal olarak görüşmeleri de yavaşlatmaktaydı. Şimdiye kadar yürütülen müzakerelerde, yıllık yapılacak sondaj miktarı, formaliteler, Türk Petrol Şirketi'ne bağlı veya bağlanması muhtemel olan diğer şirketlerin organizasyon ve faaliyetleri gibi konularda anlaşmaya varılmıştı. Halihazırdaki görüşmeler ise toprak mülkiyeti üzerine yapılmaktaydı.

Osmanlı döneminde de çok defa toprak mülkiyeti meselesi kapsamında tartışılan mülk sahibi olmak ile maden sahibi olmak arasındaki ilişki, şüphesiz petrol imtiyazları açısından son derece önemli bir konuydu. Konsolos Randolph raporunda bu meseleyi gündeme getirerek ve Türk Petrol Şirketi'nin mülkiyet sahibi olmak istediğinde karşılaşılabileceği zorluklara dikkat çekmekteydi. Ona göre şirket ancak toprak mülkiyetini hükümetten talep edebilirdi. Farkında olarak veya olmayarak konsolosun belirtmeye çalıştığı şey, bu bölgelerde Osmanlı'nın da tatbik etmiş olduğu mirî arazi uygulaması yani asıl mülk sahibinin devlet olduğu anlayışıydı ki bunu dile getirmekte hiç de haksız sayılmazdı.

Amerikan Konsolosu, raporunu daha önce de bahsi geçen, Türk Petrol Şirketi'nin tekel oluşturmak istemesi konusuna temas ederek bitirmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak Randolph, *İstiklâl* gazetesinde 19 Aralık 1923'te yayınlanan bir makaleye atıfta bulunmaktaydı. Zikredilen makalede "Hükümet, ülkemizdeki petrol yatakları için bir şirketin tekel oluşturmaya karşı önlem almalıdır" çağrısı yapılmaktaydı. Gazetenin Irak Hükümeti'ne yaptığı bu çağrının ne anlama geldiğini Türk Petrol Şirketi yetkilisi Keeling'e soran konsolos Randolph şu yanıtı almıştı: "Evet, gördüm. Kimden esinlendiklerini biliyor olmalısın. Yoksa bilmiyor musun?"

³⁰² Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı isyan eden Şerif Hüseyin'in kurduğu Hicaz Krallığı, Necid Emiri Abdülaziz ibn Suud'a savaş ilan edince İbn Suud da Şammar aşireti topraklarını işgal etmişti. Bunun üzerine uzlaşma çabaları arayan Hüseyin Kasım 1923-Nisan 1924 arasında gerçekleştirilen Kuveyt Konferansı'nda umduğunu bulamamıştı.

Keeling'in kastettiği kişi Cheney'di. Yaklaşık beş yıl kadar önce Bağdat'a gelen Cheney, iki ay kadar önce de Irak Hükümeti'ne petrol imtiyazı için başvurmuştu. Ayrıca Londra'dan iki borsa bankerini kendisine destekçi yapmış ve üç bin pound gibi düşük bütçeli bir şirket kurmuştu. Cheney kendisine sorulduğunda bu iddiaları reddediyordu. Ancak Randolph'a göre Cheney, İbn Suud'dan Orta Arabistan için petrol imtiyazı almayı başaran Binbaşı Frank Holmes ile ilişkili bir isimdi. Zira kısa bir süre önce Holmes, Irak'a gelmiş ve Irak Hükümetiyle imtiyaz konusunda bir dizi görüşme yapmıştı. Nitekim yine *İstiklâl* gazetesi, Keeling'in de haberdar olduğu bu görüşmeleri ve imtiyaz talebini 11 Ocak 1924'te yayınlamıştı.³⁰³

Burada kısa bir ara vererek Binbaşı Frank Holmes'in İbn Suud'dan Necid bölgesi için elde ettiği petrol imtiyazı üzerinde durmakta yarar vardır. Petrol tarihinin önde gelen isimlerinden birisi olan ve Kaliforniya Standard Oil Şirketi'nin (Socal, bugünkü Chevron) Ortadoğu'ya girmesini sağlamasıyla bilinen Holmes, 1874'te Yeni Zelanda'da doğmuştu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiliz ordusunda levazım subaylığı yapmış ve binbaşılığa kadar yükselmişti. Erken tarihlerde, başkalarının fark etmediği Arap Yarımadası'nda zengin petrol yataklarının olduğuna inanmış ve "Eastern and General Syndicate" isimli şirketi kurarak bölgedeki idari mercilerden petrol imtiyazı talebinde bulunmuştu. Ne var ki Orta Arabistan'daki petrolün varlığı hakkında herkes onunla aynı fikirde değildi. Anglo-Pers Petrol Şirketi, zikredilen bölgedeki petrol kaynaklarını ümit verici bulmamıştı. Anglo-Pers'in konuya yaklaşımının etkisi altında kalan İngiliz Hükümeti ise Holmes'e karşı tamamen olumsuz bir tavır takınmıştı. İmtiyaz talebinde ısrar eden Holmes, 1920'lerin başında Kral İbn Suud ile imtiyaz görüşmelerine başlamıştı. Ancak Percy Cox'u kullanan İngiltere İbn Suud üzerinde baskı kurarak Holmes'e imtiyaz verilmemesi konusunda ısrar etmişti.

Daha önce de William K. D'Arcy ve Herbert Nichols örneklerinde görüldüğü gibi petrol imtiyazı talep edenlerin sıklıkla karşılaştığı bu ve benzeri geri çevrilmeler özellikle İngilizleri hiçbir zaman pes ettirmemişti. Başta direnen İbn Suud, yıllık altmış bin pound olarak yaptıkları yardımı 1923'te İngilizler kesince, Holmes'e aynı yıl petrol imtiyazı vermeyi kabul etti. Bu imtiyaz Ahsa'da yetmiş beş bin kilometre kareden fazla (30,000

³⁰³ Amerikan Konsolosu John Randolph'un raporu ve bahsedilen gazete haberleri için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/146, 31 Ocak 1924)

mil kare) bir bölgeyi kapsamaktaydı. Ancak Holmes bölgede yaptığı çalışmalar sonucunda petrol adına hiçbir şeye ulaşamadı. Dahası Frank Holmes ilk iki yıldan sonra ödemesi gereken yıllık iki bin poundu da ödemeyince İbn Suud 1928 yılında imtiyazı iptal edecekti.³⁰⁴ (Vassiliou, 2009:238-239)

1924'ün başlarında bir taraftan Türk Petrol Şirketi ve ortakları Irak Hükümeti'nden imtiyaz alınmaya çalışılırken, diğer bir taraftan da petrol üzerinde tekel kurulmaması için propaganda yapılması, yeni aktörlerin de işin içerisine girmeye çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Amerikan Konsolosu Randolph yukarıda bahsedilen raporda bu konuya da dikkat çekmekteydi. Sonuç olarak Binbaşı Holmes, Irak petrolleri için girişimlerde bulunsa da Mezopotamya'da pek çok ihtiraslı şirketin yer aldığını kısa zamanda görecektir ve imtiyaz ısrarından vazgeçecekti. Mezopotamya adeta uzun süredir hesaplaşmaların ve rekabetin olduğu ancak yeni aktörlere açık olmadığı bir petrol bölgesiydi.

Amerikan grubunun kafasında bir problem olarak bulunan devren kiralama (*sub-leasing*) planına dönecek olursak, bu mesele özellikle Amerikan Grubu temsilcileriyle Dışişleri Bakanlığı arasında uzun tartışmalara sebep olmaktaydı. Amerikan grubunun asıl istediği, Türk Petrol Şirketi'ne ortak olarak elde edeceği imtiyaz hissesini başkalarına kiralayabilmek hakkıydı. Bunu da imtiyaz antlaşmasında bir madde ile kaydetmek istiyorlardı.

İşin doğrusu bu plan, Faysal Hükümeti'nin kabule yanaşmayacağından kaynaklanıyor olsa gerek 1924'ün başlarına kadar gizli bir şekilde yürütülmüştü. Neden sonra Amerika Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Dulles, New York Standard Oil Şirketi Müdürü Wellman ile yaptığı bir telefon görüşmesinde Amerikan Dışişleri'nin söz konusu bu planı ifşa ederek Irak Hükümeti'nin haberdar edilmesine itiraz edip etmeyeceğini sorduğunu aktarmaktaydı. Dışişleri Bakanlığı ise şirketlerin rızası olursa aşikâr edilmesine herhangi bir itirazının olmayacağını bildirmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/141, 1 Şubat 1924)

³⁰⁴ Frank Holmes ayrıca 1925 yılında bir de Bahreyn'den petrol imtiyazı almayı başarmıştı. 1927 yılında kurmuş olduğu "Gulf Oil Corporation" şirketine bu imtiyazı devretti. 1928'den sonra ise Bahreyn'deki ilk yerel temsilcisi Holmes olan Socal Şirketi'ne satıldı. Bazı zorluklarla karşılaşsa da Socal 31 Mayıs 1932'de petrol çıkarmayı başardı. Frank Holmes öldüğü 1947 yılına kadar Körfez'deki petrol çalışmalarına devam etmiştir. (Vassiliou, 2009:239)

Taslak antlaşma metninin düzenlenmiş otuz dördüncü maddesine eklenmek istenen devren kiralama planı daha önce de belirtildiği gibi Amerika'nın uluslararası ticarete uygulaya geldiği "Açık Kapı" politikası ile örtüşüyordu. Ancak bu politikanın uygulayıcıları da planın Mezopotamya gibi bir bölgede kolay kolay hayata geçirilemeyeceğini çok iyi biliyordu. Bundan dolayı devren kiralama meselesi Amerika için olmazsa olmaz maddelerden değildi.

Taraflar arasında uyuşmazlıkların giderilmesi için gerekli görüşmeler yapıldığı ve düzenlemelere gidildiği bu tarihlerde gözden kaçırılan bir nokta vardı. Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz talebinde bulunduğu yerlerde yaşayan mahalli halk bu durumdan hiç de memnun değildi. Bugüne kadar öyle ya da böyle ama bir şekilde, iptidai yöntemlerle yaşadıkları bölgedeki petrolü çıkaran, kısmen kullanan veya satan, daha doğrusu bundan gelir elde eden küçük de olsa bir zümre bulunmaktaydı. Şimdi birdenbire şirketin birisine petrole ait bütün hakların devredilmesi söz konusuydu. Konsolos Randolph 15 Şubat'ta bakanlığa gönderdiği telgrafta bu konuyla ilgili şöyle bilgi vermektedir: "Meclisin önümüzdeki ay yapacağı toplantıda onaylanması muhtemel olan Türk Petrol Şirketi'ne vaat edilen imtiyaza karşı halkın itiraz ve eleştirisi giderek artıyor." (NARA, 890G, 6363, T84/133, 13 Şubat 1924) Irak petrollerinin işletilmesine yönelik imtiyaz planına karşı toplumun bu tepkisi en çok *İstiklâl* gazetesinde karşılık bulmaktaydı.

Şüphesiz halkın reaksiyonu, imtiyaz görüşmelerinde varılması muhtemel sonucu etkilemekten çok uzaktı. Bu tarihe gelinceye kadar -imtiyaz tam manasıyla teslim edilmiş olsa da- müzakerelerde önemli bir mesafe kat edilmişti. Halkın basın yoluyla gösterdiği tepki ise küçük birkaç cevap dışında neredeyse görmezden gelinmişti. Nitekim birkaç gün sonra Bağdat'taki Türk Petrol Şirketi müdürü Keeling, Amerikan Konsolosu Randolph'a basın eleştirisinin önemsizliğinden bahsetmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/133, 18 Şubat 1924)

İstiklâl gazetesinin propagandalarına kayda değer bir cevap, İngilizlerin Irak'ta çıkardığı *Baghdad Times* gazetesinden gelmişti. Gazeteye göre imtiyazın iptal edilmesi şöyle dursun ertelemesi bile zaten ekonomik sorunlarla boğuşan ve vergi toplamaktan aciz olan Irak Hükümeti'nin daha da kötü iktisadi sorunlarla karşı karşıya kaması demekti. Ayrıca imtiyaz her şeye rağmen verilecekse, bunun Türk Petrol Şirketi olmaması gerektiği eleştirilerine karşılık gazete, üç gerekçeyle şirketi savunuyordu. Bu gerekçelerin

ilkinde, Türk Petrol Şirketi'nin ortakları dünyanın en büyük petrol şirketlerinden oluştuğundan ancak böyle bir şirketin geniş petrol sahalarını etkin bir şekilde kullanabileceği iddia ediliyordu. İkincisinde, bu şirketin Irak Hükümetiyle dürüstçe bir antlaşma yapmak istemesi ileri sürülüyordu. Sonuncu gerekçede ise hissedarların İngiltere, Fransa ve Amerika gibi farklı ülkelerden olduğu ve bundan dolayı tek bir ulusun Irak'taki bütün petrol kaynakları üzerinde tekel kuramayacağı belirtiliyordu. (Baghdad Times, 14 Şubat 1924)

Baghdad Times gazetesinin ileri sürdüğü bu gerekçeler kulağa hoş gelmekle birlikte tekellilikle ilgili iddialarını yineleyen *İstiklâl* gazetesini ikna etmeye yetmediği anlaşılmaktaydı. Öte yandan Mart 1924'te sonuçlanacağı tahmin edilen petrol imtiyazı müzakerelerini değerlendirmek üzere Herbert E. Nichols ile Keeling Kahire'de bir araya geldi. Irak Hükümeti'ne ödenmesi düşünülen kâr payı ile ilgili net bir karar verilemediğinden görüşmeler bekletilmekteydi. İkili bu durumu değerlendirmiş ve dostça bir atmosferde müzakerelerin tamamlanması için en küçük ayrıntıları bile hesaplamışlardı.

Bu arada Amerikan grubunun üzerine titrediği “Açık Kapı” politikası, bir açıdan İngilizleri endişelendirdiği Kahire'deki toplantıda gündeme gelmişti. Petrol işletmeciliğinde dünya devletlerine eşit imkânların sunulması demek aynı zamanda Bolşevik ve hatta Türklerin de Mezopotamya'da yer almasına zemin oluşturmak anlamına gelecekti. Doğrusu ne Bolşevik ve Türkler ne de herhangi başka birisini İngilizler Irak'ta istemiyordu. Antlaşmada bir madde ile Amerika'nın bu talebinin yer etmesine bundan dolayı İngilizler razı değildi. (NARA, 890G, 6363, T84/154, 11 Mart 1924)

Dışarıdan bakıldığında her şeyin yolunda gittiği, her türlü ihtimalin değerlendirilerek imtiyazı elde etmek için hızlı bir şekilde hareket edildiği görülmekteydi. Ancak taraflar istedikleri sonuca da bir türlü ulaşamıyordu. Son olarak Mart 1924'te görüşmelerin tamamlanacağı umulmasına rağmen, Irak Hükümeti müzakereleri ertelediğini duyurmuştu. Bunun üzerine Türk Petrol Şirketi'nin Bağdat'taki yetkilisi Keeling, umudunu kesmişçesine, bir konferansı bahane ederek şehirden ayrılmıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/155, 17 Mart 1924)

Bu beklenmedik gelişme aynı zamanda -önceki bölümde değerlendirilen- Musul meselesinin çözümü için İngiltere ile Türkiye arasında İstanbul'da Haliç Konferansı'nın yapılacağı tarihlerin hemen öncesine denk gelmişti. Sir Percy Cox ile Ali Fethi Bey'in nezaretindeki konferansın başladığı 19 Mayıs 1924 günü, Amerikan Bağdat Konsolosu

Randolp Dışışleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta, taslak olarak masada duran petrol antlaşmasının nasıl sonuçlanacağını tahmin etmenin imkânsızlığından bahsetmekteydi. Dahası İngilizlerin Basra'yı antlaşmadan çıkartmak ve Musul'u Türklere bırakma seçeneklerini hâlâ elinde tuttuğunu belirtmektedir.³⁰⁵ Irak'tan ayrılan Keeling hakkında ise Randolp şu bilgileri vermektedir:

Keeling, bugün Halep ve İstanbul üzerinden İngiltere'ye gitmek üzere Musul'dan ayrılıyor. Ancak, Arapların ciddi bir şekilde petrol müzakerelerine hazır olduğuna dair yüksek komiserliğin telgraf çekmesi halinde hemen geri dönecektir. Keeling ayrı ayrı iki defa Türklerle müzakere etmenin Araplardan daha kolay olduğunu söylemişti. Şimdi ise Cox'un [muallakta kalan Musul meselesi ile ilgili] gelişme kaydetmesini ve Arapların tavrının [İstanbul'daki görüşmelere] yansımamasını umuyor. (NARA, 741, 909/30, 19 Mayıs 1924)

Ne var ki Keeling'in, Musul meselesiyle ilgili İstanbul'daki görüşmeleri yürüten Cox'dan kaydetmesini beklediği gelişmeler yaşanmamıştı. Hatırlanacağı gibi bu mesele Lozan'dan sonra Haliç Konferansı'nda da çözüme kavuşturulamayınca Milletler Cemiyeti'ne havale edilmişti.

Keeling'in Musul'u terk ettiği ve işlerin karmaşık hale geldiği bu sırada yeni bir aktör daha sahneye çıkmıştır. Frank Holmes'in kurduğu "Doğu ve Genel Birlik, Ltd." (Eastern and General Syndicate, Ltd.) şirketinden teşekkül eden ve başında meşhur İngiliz madenci Edmund Davis'in bulunduğu Davis Grubu,³⁰⁶ arkasına Londra'nın etkili sermayedarlarından birkaçını alarak Irak Hükümeti'nden petrol imtiyazı talep etmeye hazırlanıyordu. Irak'ta petrolün bulunduğu bütün sahaların imtiyazına talip olan grup, seksen yıllığına petrolü işletmeyi planlamaktaydı. Davis Grubu'nun Irak Hükümeti'ne en cazip teklifi ise karşılıksız olarak yüzde yirmi iki hisse vermeyi vaat etmesiydi. Ayrıca üretilen petrolden elde edilecek kazanca göre hükümete başka kâr payları daha verileceği vaat edilmekteydi. (NARA, 890, 6363/242, 13 Haziran 1924; Financial Times, 13 Haziran 1924)

³⁰⁵ *Financial Times*'de yayınlanan "Mezopotamya Petrol Müzakereleri" başlıklı bir makalede yürütülen görüşmeler özetlendikten sonra çıkmaza giren petrol imtiyazlarıyla ilgili şöyle bir teklifte bulunmaktadır: "Petrol meselesi, Musul'un siyasi geleceğinden bağımsız olarak Büyük Britanya için güvence altına alınan petrol sahalarının siyasi ve kalıcı kontrolünden tamamen ayrılabilir." (4 Haziran 1924)

³⁰⁶ 6 Ağustos 1920'de kurulan Davis Grubu'nun müdürleri şöyledir: Edmund Davis, E. W. Janson, ve J. E. H. Lomas. Grubun sekreterliğini ise H. T. Adams yürütmektedir. Sermayesi 125,300£ kadardır. Davis Grubu, Basra Körfezi'nin yaklaşık 400 kilometrelik sahilini de kapsayan Necid'in Ahsa kazasında 30,000 kilometrekarelik bir alanda petrol imtiyazı aldığını ileri sürmekteydi. (NARA, 890, 6363/242, 13 Haziran 1924) Öte yandan Edmund Davis Güney Afrika ve Burma'daki madenlerle ilgilenmiştir. Ayrıca Çin'in Kaili şehrinde bulunan İngiliz maden idaresinin başında bulunmuştur. (NARA, 890G, 6363/244, 15 Temmuz 1924)

Irak petrolünü işletme hevesi şüphe yok ki yeni bir şey değildi. Çok daha önceden başlayan bu rekabetin 1920'lerin ortalarında adeta ayyuka çıkması ise tamamen farklı bir gerekçeye dayanıyordu. Zira bu tarihlerde şirketler sadece Musul'daki değil, petrol mevcudiyeti bilenen hemen her yerdeki sahalar için amansız bir rekabete girmişti. Buna bir de önce Amerika'da başlaya ve kısa sürede dünyayı saran, petrolün bitmeye yüz tuttuğu gerekçesi ilâve edilince rekabetin dozu iyice artmıştı.

İşin diğer bir tarafında ise basın bulunuyordu. Nitekim *Financial Times*'de Musul meselesiyle ilgili üç sayı devam eden bir yazı serisi yayınlanmıştı.³⁰⁷ Ancak makalelerin yazarı "Diplomatik Muhabir" şeklinde ifade edilerek ismi saklanmıştı. Bu yazı serisinin son sayısının son kısmında "İmparatorluk Petrole İhtiyaç Duyar" başlıklı bir bölüm yer almaktadır. İsmi gizli tutulan diplomatik muhabirin burada söyledikleri o dönemde özellikle İngilizlerin Musul özelinde petrole nasıl baktıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yazara göre; İngiltere'nin ahlaki vaatleri bir kenara koyulursa Musul, sahip olduğu petrol kaynaklarından dolayı Büyük Britanya için birinci derecede öneme sahipti. Bu büyüklük ve değerdeki petrol yataklarının kontrolü, savaşta ve barışta sadece milli bir mesele değil aynı zamanda bir imparatorluk politikası oluşturmayı gerektirmekteydi. Dolayısıyla İngiltere veya İngiliz girişimciler buradaki petrolü kontrol altına almak mecburiyetindedir. Bu kontrol sağlandıktan sonra imtiyaza kimin daha layık olduğu veya bu toprakların kimin yönetimine bırakılacağı (Türkiye veya Irak) gibi meseleler üzerinde düşünülmelidir.

Diplomatik muhabir bu noktada konuyu Türkiye'nin Musul üzerindeki iddialarına getirmekteydi. Ona göre her ne kadar Türkiye, birtakım gerekçeler ileri sürerek Musul'da hakkı olduğunu iddia etse de Türklerin asıl maksatları da Musul'daki petrol yataklarıydı. Bu iddiasını Ankara'da Hükümeti'nin seçkin bir üyesine dayandıran muhabir, ismini vermediği bu kişinin petrol imtiyazlarının en yüksek teklifi sunan kişi veya şirkete verileceğini ifade ettiğini anımsatmaktaydı. Diplomatik muhabire göre işin bu noktaya varmasına hiç gerek yoktu: "Bu durum, bizi başka devletlerle karşı karşıya getirir. Muhtemelen

³⁰⁷ "Mezopotamya Petrol Müzakereleri" başlığını taşıyan bu yazılar sırasıyla şu tarihli *Financial Times* gazetelerinde yayınlanmıştır: 4 Haziran 1924, 5 Haziran 1924 ve 13 Haziran 1924.

Amerika en önce gelen rakibimiz olur. Yüce dolara karşı başarılı olabilir miyiz? Her şey bir kenara, risk almaya değer mi?” (Financial Times, 13 Haziran 1924)

Tabii ki burada bahsedilen risk madalyonunun diğer yüzünde Irak bulunmaktaydı. Ancak yukarıda anlatıla geldiği gibi Irak’taki durum çok daha karmaşıktı. Bir taraftan Türk Petrol Şirketi Irak Hükümeti’ni sıkıştırırken diğer taraftan da ortaya çıkan yeni aktörler arkası sıra çeşitli vaatlerde bulunarak imtiyaz talep etmeye başlamışlardı. Nihayet Mart 1924’te Musul’dan ayrılan Türk Petrol Şirketi yetkilisi Keeling, müzakerelere kaldığı yerden devam etmek üzere 9 Ağustos 1924’te Bağdat’a dönmüştü. (NARA, 890G, 6363, T84/164, 15 Ağustos 1924)

Bu sırada en beklenmedik gelişme yaşandı. Kral Faysal beraberine Başbakan Yasin el Haşimi Paşa’yı (Görevi: 2 Ağustos 1924-26 Haziran 1925) da alarak, İran sınırına yakın Hanekin’deki Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin çalışmalarını incelemek için bölgeye gitti. Anglo-Pers Şirketi’nin petrol çıkardığı Hanekin, önceki bölümde söz konusu edilen 17 Kasım 1913 antlaşmasıyla İran’dan transfer edilen topraklar arasında bulunmaktaydı. Türk Petrol Şirketi yetkilisi Keeling’in de eşlik ettiği Kral’ın Hanekin ziyareti özellikle basın tarafından Türk Petrol Şirketi’yle yürütülmekte olan petrol müzakerelerinin şirket lehine sonuçlanacağı şeklinde yorumlanmıştı. (Baghdad Times, 29 Ağustos 1924) Çok geçmeden gazeteler, Türk Petrol Şirketi ile yapılan müzakerelerde ciddi bir ilerlemenin kaydedildiğini haber verecekti. (Baghdad Times, 11 Kasım 1924)

Bu yakınlaşmaya rağmen yine de bütün sorunların çözüldüğü söylenemez. Neredeyse bir yıla yakın bir zamandan beri Faysal Hükümeti ile resmi imtiyaz müzakereleri yürüten Türk Petrol Şirketi ortakları, şirketin kurucuları arasında yer alan Kalust S. Gülbenkian’ı hiç hesaba katmıyordu. Oysa Gülbenkian’ın şirkette yüzde beş oranında bir hissesi bulunmaktaydı. Bu hissesi hasebiyle meşhur silah tüccarı Basil Zaharof tarafından kendisine “Bay Yüzde Beş” (Mr. Five Percent) lakabı takılan Gülbenkian, aslında bir petrol tüccarı olmanın ötesinde tasarladığı ve kurucuları arasında bulunduğu Türk Petrol Şirketi’ndeki hissesini muhafaza etmek ve kâr ortaklığı dışında istediği başka bir şey yoktu.

Türk Petrol Şirketi’ne en son katılan Amerika Grubu ile son derece yabancı oldukları Gülbenkian arasındaki anlaşmazlık gittikçe büyümekteydi. Amerikan Grubu,

şirkette her ne kadar oy hakkı olmasa da 1914'te imzalan Foreign Office Antlaşmasıyla³⁰⁸ yüz beş hisse elde eden Gülbenkyan'ın hakkına razı gelmiyorlardı. Şirketin mimarı olarak kendisini gören Gülbenkyan ise sahip olduğu hakta ısrar ediyordu. Zira ona göre “Türk Petrol Şirketi evini” kendisi inşa etmişti ve içerisinde yaşamak isteyenler onun şartlarına tabii olmalıydı. Amerikan Grubu Gülbenkyan'a alternatif olarak ne teklif etmişse o, bunların tamamını reddetmişti. Asıl sorun Amerika'nın diğer şirketlerle eşit hak talep etmesinde yatmaktaydı. Yüzde beş Gülbenkyan'a bırakıldığında Amerika, ortaklığın geri kalan dört hissedar arasında eşit bir şekilde paylaşılamayacağından endişe etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/167, 18 Eylül 1924)

Lozan Konferansı sonrasında petrol imtiyazlarını paylaşmak için yürütülen müzakerelerin sonuç vermemesi bir kenara ortaya yeni aktörlerin çıkması ve üstüne üstlük Gülbenkyan krizinin patlak vermesi, Türk Petrol Şirketi'nin Irak'taki imtiyaz işlerini bütünüyle içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Oysa İngilizler uzun bir süre imtiyaz için Osmanlı'nın kapılarını zorlamalarına rağmen bunu elde edemeyince kendi elleriyle kurdukları Faysal Hükümeti'nden bunu kolayca alacaklarından emindi. Fakat benzer sorunlar Irak Hükümeti ile de yaşanmaya başladığı anlaşılmaktaydı. Öyle anlaşıyor ki, İngiliz, Fransız, Gülbenkyan ve şifahi olarak da Amerikan ortaklığından oluşan Türk Petrol Şirketi, imtiyaz konusunda son bir dönemece giriyordu.

6.1.3. Uzlaşma Arayışları

22 Eylül 1924 tarihinde Amerika'nın Bağdat Konsolosu Randolph Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta; Türk Petrol Şirketi'nin yürüttüğü ve şimdiye kadar bir türlü tamamlanamayan petrol imtiyazı müzakerelerinde son aşamanın başlamak üzere olduğunu haber veriyordu. Konsolos Randolph, tüm ülke sınırlarındaki petrol için talep edilen imtiyaza Irak Hükümeti'nin onay vereceğine inancının tam olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca müzakerelerde taraf olarak bulunmayan ancak Lozan görüşmeleri esnasında İngiltere ve Fransa'nın kapı aradıkları, daha doğru bir ifadeyle şifahen söz verdikleri Amerikan Grubu'nun da büyük ihtimalle imtiyaz paylaşımında yer alacağını ileri sürmekteydi.

³⁰⁸ Antlaşma ile ilgili bu çalışmanın dördüncü bölümüne bakılabilir.

Bu duruma karşılık konsolosun endişeleri de bulunmaktaydı. Ona göre görüşmelerde temsilci bulundurmasına izin verilmeyen Amerikan Grubu'na, talep edildiği oranda adil bir hak verilmeyebilirdi. Dolayısıyla Amerika'nın yüzde yirmi beş hissede ısrar etmesini Konsolos önemli bir husus olarak görmekteydi. Ayrıca mahalli veya politik durumlardan kaynaklı olarak İngilizler, Amerikan petrol mühendislerini zengin petrol yataklarının dışında tutmaları da olasılık dahilindeydi. (NARA, 890G, 6363, T84/162, 22 Eylül 1924)

Bu telgraftan bir hafta sonra Konsolos Randolph, müzakerelerin geldiği durumu anlatan yeni bir rapor yazarak Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na göndermişti. Randolph'a göre şu an gelineen durumda Amerikan Grubu'na şirketten yüzde yirmi beşlik bir hisse verilmesi gündemdeki sıcaklığını korumaktaydı. Bu raporunda Randolph aslında en çok merak edilen konulardan birisine de temas etmekteydi. Bilindiği gibi bu raporun hazırlandığı Eylül 1924'te Musul'un durumu henüz tam olarak tayin edilmemişti. Buna rağmen Türk Petrol Şirketi, Irak Hükümeti ile petrol çıkarma ve işletme imtiyazları için müzakerelere girişmişti. Böyle muallakta olan bir bölge için bu tür bir girişimde bulunmanın doğuracağı hukuki sonuçlar gerek basında gerekse devletler arası yazışmalarda tartışılmaktaydı.

Konsolos Randolph ise Musul'un durumu ve petrol imtiyaz görüşmelerini şöyle yorumlamaktaydı: "Türk-Irak sınırı meselesi ile Türk Petrol Şirketi'ne imtiyazın garanti edilmesi hususu birbirinden büsbütün ayrıdır. Görebildiğim kadarıyla imtiyaz mukavelesi sınırdaki muhtemel değişimi dikkate alacaktır." (NARA, 890G, 6363, T84/170, 30 Eylül 1924) Randolph'un imtiyaz mukavelesinin sınır değişikliğini dikkate alacağı yönündeki ifadesi, imtiyazın garanti altına alınması durumunda sınır değişse bile imtiyazın hukuken Türk Petrol Şirketi'nde bulunacağı anlamına gelmekteydi.

Diğer taraftan Randolph, teknik olarak ortak olmalarına rağmen Türk Petrol Şirketi temsilcisi Keeling'in birtakım bilgileri kendisinden kaçırmaya çalışmasına son derece şaşırdığını belirtmekteydi. Buna bir örnek olarak 1924 yılın başlarında Keeling ile aralarında yaşanan ilginç bir hadiseden bahsetmekteydi. Randolph bir gün, haftalık *The Saturday Evening Post* dergisinde Isaac F. Marcossan'un³⁰⁹ "Dünyanın Petrol Uğruna

³⁰⁹ *The Saturday Evening Post* dergisi muhabiri Isaac F. Marcossan, Türkçe literatürde daha çok Mustafa Kemal Atatürk ile yaptığı röportaj vesilesiyle bilinmektedir. Söz konusu mülakat aynı gazetenin 20 Ekim

Mücadelesi” başlığıyla yayınlanan makale serisinin³¹⁰ birinci bölümünü beraberine alarak Keeling’i ziyarete gitmişti. Makaleden bahseden Randolph, Keeling’in bundan haberi olmadığını görmüştü. Bundan sonrasını Randolph şöyle anlatmaktadır: “Keeling, derhal mahalli kitapçılara birisini göndererek satılmamış olan bütün *The Saturday Evening Post* dergilerini satın aldırması. Öyle ki Marcosson tarafında yazılan makalenin son sayısı yayınlanana kadar Bağdat’ta *The Saturday Evening Post* dergisini bulmak imkânsız hale gelmişti.” (NARA, 890G, 6363, T84/170, 30 Eylül 1924:5)

Amerikan Dışişleri Bakanı Hughes’in zaman zaman Bağdat Konsolosuna imtiyaz müzakereleriyle ilgili gelişmelerden muhakkak kendilerini haberdar etmesini istemesinden olsa gerek, bu tarihlerde neredeyse her hafta Konsolos Randolph’un bakanlığa bir rapor yazdığı görülmektedir.³¹¹ Bu raporların birçoğu birbirini tekrar eden bilgileri içermekte ve her defasında imtiyaz görüşmelerinin gelişme kaydettiği ifade edilmekteydi. Öte yandan Türk Petrol Şirketi’nin elde etmesi muhtemel imtiyazla ilgili bir pazarlık da Londra’da yürütülüyordu. Bağdat’a Amerikan Grubu temsilci bulundurmasına müsaade edilmemişken, İngiltere’ye New York Standard Oil Şirketi direktörü Guy Wellman’ın gönderildiği görülmekteydi.

Bu müzakereler devam ederken Wellman’ın, New Jersey Standard Oil müdürü Walter C. Teagle’ye Londra’dan gönderdiği 29 Ekim 1924 tarihli telgrafta bir ayrıntı dikkat çekmekteydi. Wellman’ın Londra’da yaptığı görüşmelerden anladığına göre, Amerikan Grubu’na bugüne kadar Türk Petrol Şirketi’nde yüzde yirmi beş hisse vaat edilmesine rağmen, grup %23,75 hisse ile yetinmesi gerektiği teklif edilmişti. Ayrıca Gülbenkian’ın şirketteki yüzde beşlik hissesinin de korunması isteniyordu. Verilecek olan bu tavizlere karşılık Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin, Türk Petrol Şirketi’nde sahip olduğu ağırlık diğer şirketlerle eşit hâle getirilecekti. Wellman’ın “Alternatif Plan” olarak adlandırdığı bu yeni düzenleme ile ilgili henüz nihai kararın verilmediğini özellikle belirtmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/170, 29 Ekim 1924)

1923 tarihli nüshasında yayınlanmıştı. Marcosson’un röportajı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*’nin Kasım 1984 tarihli 1. sayısında “Türkiye’nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk’le Görüşmesi” başlığıyla Türkçeye de çevrilmiştir. (Özbudun, 1984:167-191)

³¹⁰ “The World Struggle for Oil” üst başlığıyla dört bölüm olarak yayınlanan bu yazı serisi için bakınız: (The Saturday Evening Post, 22 Aralık 1923, 5 Ocak 1924, 12 Ocak 1924 ve 26 Ocak 1924)

³¹¹ Raporlarla ilgili bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/138, 153, 176, 183, 186, 188, 189, Eylül-Kasım 1924)

Irak petrol imtiyazlarıyla ilgili bu tarihlerde, Wellman'ın ifade ettiğine benzer o kadar çok düzenleme planı teklif ediliyordu ki hepsine yer vermek bu çalışmayı hacim olarak arttıracak, ancak ciddi bir katkı sunmayacaktır.³¹² Kaldı ki bu planların neredeyse tamamına yakını da hayata geçirilmemiş, teklif aşamasında kalmıştır. Halbuki Guy Wellman'ın, henüz imtiyaz mukavelesinin imzalanmamasına rağmen alternatif olarak ileri sürdüğü bu planı, tarafların üzerinde uzlaşabilecekleri ideal bir paylaşım gibi görünmekteydi. Hatta bu plan, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden buyana "Açık Kapı", "Eşit Fırsatlar" gibi politikalar üreterek Mezopotamya petrol paylaşımında yer almaya çalışan Amerika açısından da adil bir paylaşım gibi durmaktaydı.

Öte yandan Irak Hükümeti'nden imtiyaz onayı almak artık yorucu bir süreç halini almıştı. Öyle ki Bağdat'tan gelen ve imtiyazlar açısından "kritik bir süreç" girildiğini belirten telgraflar tamamen etkisini kaybetmişti. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Yakın Doğu İşleri Dairesi Başkanı Allen Dulles bir keresinde şöyle diyecektir: "O kadar çok kritik süreçlerden bahsediliyor ki her defasında bunun ne kadar ciddi olduğunu kestirmek giderek zorlaşıyor." (NARA, 890G, 6363, T84/176, 11 Kasım 1924) Irak'ta hal böyleyken Amerikan tarafında da hâlâ antlaşmanın taslak metnindeki devren kiralık (*sub-leasing*) maddesi (34. Madde) tartışılmaya devam etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/190, 17 Aralık 1924)

Aslında bütün sorun Faysal Hükümeti'nde zannedilse de ortadaki muammaya, tarafların her birinin ayrı ayrı katkıları bulunmaktaydı. Söz konusu edilmeyen sadece, San Remo Antlaşmasıyla Türk Petrol Şirketi'ndeki Deutsche Bank hisselerinin kendilerine devredilmesiyle yüzde yirmi beş hisse sahibi olan Fransızlar idi. Bağdat'taki Amerikan Konsolosu Randolph bu konuyu hatırlatarak Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na şöyle yazmıştı: "Fransız konsolosunun bana bildirdiğine göre, Fransızlar Türk Petrol Şirketi'nin Irak Hükümetiyle yürüttüğü müzakereleri takip etmek için hiçbir çaba sarf etmiyorlar. Çünkü Fransa zaten şirkette yüzde yirmi beş hisse sahibi olduğu için ilgilendikleri tek şey müzakerelerin bir an önce sonuçlanmasıydı." (NARA, 890G, 6363, T84/171, 9 Ekim 1924) Bu şekilde hareket eden Fransız konsolosunun haklılık payı vardı. Zira Fransızlar birtakım sorumluluklar üstlenmiş ve Amerikan Grubu gibi şifahi değil, resmi olarak Türk

³¹² Bu tür plan ve düzenlemelerle ilgili Guy Wellman ile Walter C. Teagle arasındaki bazı yazışmalar için şu dosyalara bakılabilir: (NARA, 890G, 6363, T84/173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, Ekim-Aralık 1924)

Petrol Şirketi'nin ortağı olmuştu. Dahası Fransa'nın şirketteki boru hattı döşeme gibi üstlendiği sorumluluklar imtiyazın garanti altına alınıp, petrol üretimine başlandıktan sonra devreye girecekti.

Bir taraftan imtiyazın elde edilmesi diğer taraftan bu imtiyazın paylaşılmasıyla ilgili sorunların iki aşamadan oluştuğu görülmektedir. Birincisi Türk Petrol Şirketi'nin Irak Hükümeti'nden talep ettiği ve şimdilik sürüncemede olan petrol imtiyazı ile ilgiliydi. Diğeri ise Amerikan Grubuyla İngiliz şirketler ve kısmen de Gülbenkian arasında yaşanmaktaydı. Diğer bir ifade ile petrol şirketi Faysal Hükümeti'nden imtiyaz elde etmesi durumunda, bu imtiyazın nasıl ve ne şekilde paylaşılacağına karar verilmeye çalışılıyordu.

Bu aşamada ilk sorunun çözülmemesi, ikincisini de içinden çıkılmaz bir hale soktuğunu, daha doğrusu sürekli planların değiştirdiğini ifade etmek gerekir. 10 Temmuz 1924'te Irak Parlamentosu'na sunulan ve şimdiye kadar Kral Faysal tarafından onaylanmayan Teşkilât Kanunu'nun doksan dördüncü maddesi, aynı zamanda Türk Petrol Şirketi'nin talep ettiği imtiyazı da etkilemekteydi. Zira bu madde, ülkenin doğal kaynaklarının araştırma ve işletme imtiyazı tekel oluşturabilecek şekilde hiçbir şirkete verilmeyeceği hususunu öngörmekteydi. Oysa Türk Petrol Şirketi, imtiyazın tamamını elde etmek istiyordu. Bu kanunun Faysal tarafından onaylanması durumunda, Amerikan Dışişleri Bakanlığı avukatı, şirkete özel bir kanunla "ayrıcalık" tanınması gerekeceğini ileri sürmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/193, 18 Aralık 1924)

Yapılan onca görüşme ve tartışmadan sonra nihayet Türk Petrol Şirketi'nin talep ettiği ve bir yıldan fazla sürüncemede kalan imtiyazla ilgili somut gelişme 15 Ocak 1925'te yaşanmıştı. Bu tarihte uzun bir süredir taraflar arasında müzakere edilegelen düzenlemeler yeniden bir taslak metne dönüştürülmüştü. Böylelikle antlaşma metni Eylül ve Kasım 1923'te yapılan düzenlemelerden sonra üçüncü defa olmak üzere yeniden gözden geçirilmiş oluyordu.³¹³ (NARA, 890G, 6363, T84/196)

³¹³ 15 Ocak 1925 tarihli taslak metnin hazırlanmasından kısa bir süre önce (5 Ocak 1925'te) Türk Petrol Şirketi imtiyazı ile ilgili Britanic House'de bir toplantı yapılmıştı. Şirketin Yönetim Kurulu Başkanı Nichols başkanlığında yapılan toplantıya, Charles Greenway, Agnew, Cochrane, Piesse, Skliros ve Lockhart katılmıştı. Toplantıda muallakta kalan ve imtiyaz mukavelesine işlenmesi gereken konular tartışılmış ve alınan kararlar Bağdat'taki şirket yetkilisi Keeling'e bildirilmişti. Üzerinde karara varılan konular üç başlıkta toplanmıştı: 1- "Açık Kapı" planının yönetimi üzerinde Irak'ın ısrarı, 2- Irak'ın kâr payını altın olarak istemesi ve 3- Gümrük meseleleri. Detaylı bilgi için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/198, 5 Ocak 1925)

Hatırlanacağı gibi daha önceki taslak metninde Sason Efendi, imtiyaz kapsamı dışında tutulmasını istediği bazı konular bulunmaktaydı. Buna rağmen son düzenlemede -Sason Efendi'nin değiştirilmesini talep etmesine rağmen- imtiyazın çerçevesini belirleyen birinci madde aynen korunmuştu. Ancak Sason Efendi'nin ilk taslak metinde kabul etmeye yanaşmadığı, Basra vilayeti ile buna ek olarak İran'dan transfer edilen topraklarda petrol faaliyetleri yürütülmesi, verilecek olan imtiyazın dışında tutulmaktaydı. Belki de yeni antlaşma taslağındaki en önemli husus uzun bir süredir Amerikan Grubu'nun antlaşmaya dahil etmek istediği "Açık Kapı" politikasının altıncı maddede kendisine yer bulmuş olmasıydı.

Amerikan Grubu ısrarıyla yapılan bu memnun edici değişiklikte birlikte yine Amerikalıları sevindirecek bir husus daha bulunmaktaydı. İlk taslak antlaşmadan buyana tartışılacak otuz dördüncü maddedeki devren kiralama meselesi de yine Amerikan Grubu'nun talepleri doğrultusunda değiştirilmişti. Yeni düzenleme ile bu madde şu şekilde kararlaştırılmıştı: "Madde 34-Hükümetin onaylamasıyla birlikte bu antlaşmanın hükümleri altında şirket, sahip olduğu hak ve yükümlülükleri muhtelif zamanlarda ikinci elden kiraya verebilir veya başkasına yahut başkalarına transfer edebilir." Ayrıca maddenin altına, üç, dört, beş ve altıncı maddelere de bakılması gerektiği ile ilgili bir not düşülmüştü.³¹⁴

Bazı konular -önceki taslak metinlerde de görüldüğü gibi- tarafların kolay kolay razı olmayacağı şekilde karara bağlanmıştı. Bu tür meselelerin içerisinde Irak Hükümeti'ne verilecek yüzde yirmilik hisse ile Türk Petrol Şirketi'nin bünyesinde yer alacak olan alt şirketlerin Büyük Britanya'da tescil işlemlerinin yapılacağı gibi nispeten üzerinde uzlaşılması daha kolay olabilecek konular bulunmaktaydı. (NARA, 890G, 6363, T84/198, 4 Şubat 1925)

Bu sırada Irak'taki mahalli basın petrol imtiyazıyla ilgili eleştirileri konusunda yeniden sesleri yükselmeye başlamıştı. İşin ciddiyete varmasından endişe eden Türk Petrol Şirketi yetkilileri bu sefer farklı bir çözüm yolu deneyecekti. Türk Petrol Şirketi Bağdat temsilcisi Edward Keeling, Muhammara'da Anglo-Pers Petrol Şirketi Genel Müdür

³¹⁴ 15 Ocak 1925 tarihli antlaşma taslağı için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/196, 27 Ocak 1925)

Yardımcısı olarak bulunan Wilfred Greenwood ve beraberindeki bir yetkiliyi Bağdat'a davet etti.

29 Ocak 1925'te şehre gelen petrolcüler, şehirdeki Milli Sinema salonunu kiralarak halka Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin İran'da yürüttüğü faaliyetlerle ilgili "sinema filmi" izletmişlerdi. Propaganda amaçlı hazırlandığı anlaşılan bu filmde, şirketin inşa ettiği büyük kuyular, boru hatları, yollar ve köprüler, evler, rafineriler, gemiler ve hatta kasabalar gösterilmişti. Böylelikle petrol faaliyetleri yapılan bölgelerde yaşayan insanların meslek kazanarak elde edecekleri iyi bir hayat ile hastane ve sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanabilecekleri güvencesi verilmişti. Ayrıca sinemayı görmeye gelen Bağdatlılara, İngilizce ve Arapça olarak hazırlanmış "Anglo-Pers Petrol Şirketi" başlıklı bir kitapçık dağıtılmıştı.³¹⁵

1925 yılına girildikten sonra Irak Hükümeti ile yürütülen imtiyaz müzakereleri iyice hızlanmaya başlamıştı. Dahası tarafları razı etmek ve uzlaşmayı sağlayabilmek için bütün yollar denenmekteydi. Öyle ki bunca değişikliğe, tartışmaya ve düzenlemeye rağmen, taslak metin 20 Şubat 1925'te dördüncü defa olarak yeniden kaleme alınacak ve küçük de olsa pek çok maddede değişikliklere gidilecekti. (NARA, 890G, 6363, T84/215) Bu son taslak metin öncekilere göre daha düzenli ve antlaşma formatına daha uygun olarak hazırlanmıştı.³¹⁶ Öyle görünüyor ki, Eylül ve Kasım 1923'ten sonra Ocak ve Şubat 1925'te olmak üzere dört defa revize edilen antlaşma metni nihayet son şeklini almaya yaklaşmıştı. Artık geriye sadece Irak Hükümeti'nin imtiyazı Türk Petrol Şirketi'ne garanti etmesi kalmıştı.

6.1.4. Türk Petrol Şirketi İmtiyazı: 14 Mart 1925 Antlaşması

Bağdat'taki Amerikan Konsolosu John Randolph, Mart 1925 başında Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na imtiyaz müzakerelerinde nihayet sona gelindiğini haber vermektedir. (NARA, 890G, 6363, T84/207, 4 Mart 1925) İmtiyaz antlaşmasının imzalanacağı

³¹⁵ İngilizcesi sadece yedi küçük sayfadan oluşan ve iç kapağında "Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin Kısa Tarihçesi" başlığı bulunan bu kitapçıkta şirketin İran'daki petrol faaliyetleri ele alınmaktaydı. William Knox D'Arcy'in türlü zorluklar ve milyonlara baliğ olan masraflarla bu faaliyetlere giriştiğinden bahsedilmekteydi. Ayrıca şimdiki durum hakkında da bilgi verilmekteydi. Kitapçık ve bununla ilişkili değerlendirmeler için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/202, 31 Ocak 1925)

³¹⁶ 20 Şubat 1925 tarihli antlaşma taslağı için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/215)

haberiyle birlikte çeşitli söylentiler de yayılmaya başlamıştı. Doğrulama imkânı olmayan bu söylentiler arasında en ilginç imtiyaza imza atanlara şirketin rüşvet verdiği iddiasıydı. Buna göre Kral Faysal’a 250,000£, Başbakan’a 30,000£ ve imza atan bakanların her birine 10,000£ rüşvet verildiğinden bahsediliyordu. Ayrıca Bağdat’taki mahalli gazete sahiplerine de çeşitli miktarlarda finansal yardımlar yapıldığı ileri sürülmüştü. (NARA, 890G, 6363, T84/211, 14 Mart 1925)

Konsolos Randolph, 14 Mart 1925 günü saat 13:23’te Dışişleri Bakanlığı’na oldukça kısa bir telgraf çekmişti. Telgrafta sadece “Petrol mukavelesi bugün imzalandı” bilgisi yer alıyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/203) Bu kısa cümle, D’Arcy’in 1901’de İran Şahı’ndan elde ettiği imtiyazdan neredeyse yirmi beş yıl sonra Ortadoğu’da yeni bir başlangıca işaret etmekteydi. Böylelikle 1908’de Mescid-i Süleyman’da petrol bulunması ile sonuçlanan D’Arcy imtiyazından sonra Ortadoğu’da bir şirkete resmi olarak verilmiş ikinci petrol işletme imtiyazını Türk Petrol Şirketi almış oluyordu.³¹⁷ (Mikdashı, 1966:67-70)

14 Mart 1925 tarihli imtiyaz antlaşması -beşinci defa kaleme alındıktan sonra nihayet- her şeyi yerli yerinde ve eksiksiz olarak hazırlanmış bir mukaveleydi. Antlaşmanın Irak Hükümeti’ni temsil eden tarafında Müzahim el-Paçacı (d.1891-1982) bulunuyordu. Bu tarihlerde Irak Haberleşme ve Çalışma Bakanı olarak görev yapan Paçacı, daha sonra parlamento üyesi olarak görev yapacaktı. 1930’da ise Irak’ın Britanya elçisi olarak Londra’ya gidecekti. Ancak Paçacı daha çok 1948-1949 arasındaki Irak Başbakanlığı görevi ile tanınmaktadır.

Antlaşma’nın öteki tarafı olan Türk Petrol Şirketi’ni temsilen Edward Herbert Keeling yer almıştı. Hatırlanabileceği gibi Keeling, Kut Savaşı esnasında Türklere esir düşmüş daha sonra bir yolunu bulup kaçmayı başarmıştı. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra da Türk Petrol Şirketi’nin yönetimine girmişti. Bu bölümde yeri geldikçe temas edildiği gibi uzun bir süredir Faysal Hükümetiyle şirket adına imtiyaz müzakereleri yürütmekteydi. Şu hâlde, 14 Mart 1925’te Paçacı ile Keeling ikilisinin karşılıklı imzalarının yer aldığı ve E. M. Drower (adli müşavir), J. Ramsay Tainsh ve H. H. Wheatley huzurunda

³¹⁷ Antlaşmanın tam metni için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/216)

imzalan ve kırk üç maddeden oluşan imtiyaz antlaşması, Türk Petrol Şirketi'ne ne gibi haklar tanımaktaydı?

Her şeyden önce 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz antlaşmasının şirket açısından kursuz olduğunu iddia etmek doğru değildir. Bir defa daha önceki antlaşma taslağında Amerikan Grubu'nun talepleri doğrultusunda hem "Açık Kapı" politikası antlaşma metninde kendisine yer bulmuş hem de devren kiralama meselesi grubun lehine olacak şekilde düzenlenmişti. Ancak özellikle "Açık Kapı" politikası, tasdik edilen antlaşmada kısmen değişikliğe uğramıştı. Ayrıca Türk Petrol Şirketi'nin talepleri arasında bulunan Basra vilayeti, Faysal Hükümeti'nin onayladığı imtiyaz antlaşmasında, imtiyazın kapsamı dışında tutulmuştu.

14 Mart 1925 antlaşmasında yönetim kurulu başkanının sadece İngiliz olabileceği kararlaştırılan Türk Petrol Şirketi'ne tanınan en temel imtiyaz hakkı, antlaşmanın birinci maddesinde şu şekilde ifade edilmekteydi: "Hükümet bu maddede ve bundan sonra belirtilen şartlarda şirkete; petrol, neft, doğal gaz ve ozokeriteyi arama, gözlemlene, çıkarma ve ticaret için uygun hale getirme amacıyla özel bir hakkı [imtiyazı] (Madde 6'ya³¹⁸ tabi) ve aynı ve türevlerini taşıma ve satma hakkını garanti etmektedir." (NARA, 890G, 6363, T84/216; Hurewitz, 1972:132)

Anlaşmanın ilk maddesinde yer alan bu ifadeler, bu çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı bir şekilde incelenen D'Arcy imtiyazının ilk maddesiyle birbirine benzediği hatta bazı açılardan aynı olduğunu görülmektedir. Söz gelimi İran Hükümeti imtiyaz kapsamına aldığı madenleri ve onlara yönelik yapılabilecek çalışmaları, "tabii gaz, petrol, asfalt ve (ozokerite) taharri ve istihsal etmek, işletmek ve bunları ticarete elverişli bir hâle ifrağ ve ıslah ve nakl ve say' etmek imtiyaz-i mahsusu" şeklinde ifade etmekteydi.³¹⁹ Benzer şekilde Türk Petrol Şirketi imtiyazında "petrol, neft, doğal gaz ve ozokerite" ifadesi aynen kullanılmış ve bunları "arama, gözlemlene, çıkarma ve ticaret için uygun hale getirme" imtiyazı verilmişti.

İki farklı bölge için imzalanan imtiyaz antlaşmasındaki bu benzerliğin tesadüf olmayacağı açıktır. Zira İran'daki imtiyazı alan Anglo-Pers Petrol Şirketi, aynı zamanda

³¹⁸ Oldukça uzun olan bu maddede özetle, seçilecek olan 24 pilot bölgede yapılacak çalışmaların, antlaşma metnindeki diğer maddelerle de ilişkilendirerek nasıl yürütüleceği belirtilmekteydi.

³¹⁹ 1901 tarihli D'Arcy antlaşmasının tam metni için bu çalışmanın ekler kısmına bakınız.

Irak'taki imtiyazı alan Türk Petrol Şirketi'nin en büyük ortağıydı. Dahası Anglo-Pers adına İstanbul'da Osmanlı'nın petrol imtiyazı için kapılarını zorlayan Herbert Edward Nichols, 1920'lerde Türk Petrol Şirketi'nin yürütme kurulu başkanıydı. Dolayısıyla D'Arcy grubunun (bu tarihlerde Anglo-Pers Şirketi) birçok açıdan Türk Petrol Şirketiyle organik bağları bulunmaktaydı. Sonuç olarak 14 Mart antlaşmasını hazırlayanlar, bir şekilde 1901 tarihli imtiyaz mukavelenesinden esinlenmiş oldukları açıktır. Ancak bu tarihlerden önce de en azından mukavele tekliflerinde, çoğu zaman benzer ifadelerin bulunduğunu hatırd tutmakta yarar vardır.

Öte yandan hükümete ödenecek ve çok tartışılan kâr payı da Akdeniz'e dökünecek boru hattı inşasının tamamlanmasından sonra yirmi yıla kadar, ton başına 4 altın şilin olarak belirlenmişti. Ancak bu meblağ on yıllık periyotlarla, kâr ve zarar hesabına göre yeniden yapılandırılmasına karar verilmişti. Aynı antlaşmayla şirket demiryolları inşa etmek, telefon ve telgraf hatlarını döşemek gibi birtakım ilave imtiyaz hakları da elde etmişti. Daha önceki antlaşma veya antlaşma tekliflerinde de görülen şirketin kullanabileceği topraklara dair detaylı maddeler bulunmaktaydı. Bütün bunlarla birlikte, imtiyaz mukavelesinin imzalandığı tarihe kadar belki de en çok tartışılan ve bundan sonraki aşamalarda da önem arz eden Türk Petrol Şirketi'ne bağlı yan şirketler hakkında antlaşmadaki otuz üçüncü madde aynen şu şekildeydi:

“Şirket, bu sözleşmenin işleyiş amacıyla eğer gerekli görürse kendi kontrolü altında bir veya birden fazla yan şirket kurma yetkisine sahip olacaktır. Bu tür yan şirket, faaliyet gösterdiği bölge açısından şirkete [Türk Petrol Şirketi] verilen bütün hak ve ayrıcalıklardan yararlanabilecek ve otuz ikinci maddenin ilk cümlesindeki taahhüt hariç, belirtilen tüm sorumluluk ve gereksinimleri üstlenecektir.”

Bu maddenin şartı olarak ileri sürülen otuz ikinci maddenin ilk cümlesinde, şirketin Büyük Britanya'da bulunan bir İngiliz şirketi olması ve bu şekilde kalması koşulu bulunmaktaydı. Buna karşılık yukarıda alıntılanan otuz üçüncü maddenin ilk kısmında imtiyaz sahibi şirkete yani Türk Petrol Şirketi'ne, bağlı olacak yan şirketlerin gerekli görüldüğü takdirde katılımlarının sağlanabileceği şartı eklenmişti. Bu durum açık bir şekilde, İngiltere'nin her halükârda şirketteki ağırlığını koruyacağına işaret etmekteydi. Irak Hükümeti ile Türk Petrol Şirketi'ni petrol konusunda birleştiren bu antlaşmaya, onaylandığı tarihten itibaren yetmiş beş yıllığına geçerli olacak şekilde süre tahdidi konulmuştu. (NARA, 890G, 6363, T84/216; Hurewitz, Cilt 2,1972:132)

Uzun süre sürüncemede kalan böylesine hassas bir meselenin, nihayet çözüme kavuşması Irak'ın ulusal gazetelerinin ve uluslararası basının bir hayli ilgisini çekmişti. İlk haberler Irak'ta mahalli olarak İngilizler tarafından yayınlanan gazetelerde görülmeye başladı. Örneğin 16 Mart 1925 tarihli *Baghdad Times* gazetesinde “Irak petrolü imtiyaz mukavelesi cumartesi günü 75 yıllığına imzalandı” başlığıyla bu gelişmeyi gazete okuyuculara duyurulmuştu. Ayrıca yeterli miktarda petrole ulaşılması durumunda Irak'tan Akdeniz'e uzanan bir petrol boru hattı inşa edileceğinin imtiyaz mukavelesinde yer aldığı da belirtilmekteydi.

Gazeteye göre; antlaşmada Irak Hükümeti'ni temsil eden Müzahim el-Paçacı'ya Bakanlar Kurulu kararı ve Faysal'ın onayı ile yetki verilmişti. On sekiz ay süren müzakereler sonucunda varılan bu mutabakatı “tarihi bir doküman” olarak tanımlayan gazete, Bakan Paçacı'nın antlaşmayı şirket tarafından kendisine takdim edilen altın bir kalemle imzaladığını kaydetmekteydi. İmtiyaz mukavelesinin, Basra vilayeti ile İran'dan 1913'te transfer edilen toprakları kapsamadığının ise özellikle altı çizilmekteydi. *Baghdad Times*'in imtiyaz mukavelesi ile ilgili Osmanlı dönemindeki müzakereleri hatırlatan şu yorumu son derece ilginçtir: “Bu gelişmeden dolayı hükümeti tebrik ediyoruz. Ancak sadece Irak'ın çıkarına olan bu nihai imtiyaz antlaşmasının yirmi yıl önce tevcih edilmemesinden dolayı üzüntülüyüz.”

Öte yandan gazete, aynı haberin devamında “hiçbir ülkenin petrole Irak'tan daha fazla bağlı olmadığı” gibi imtiyazın haklılığını göstermek amacıyla abartılı bir iddiada bulunmaktadır. Bu iddiaya göre şirket Irak'ın, tarım, ulaşım, elektrik ve sanayi için ihtiyaç duyacağı petrol, akaryakıt ve keroseni ucuz bir şekilde sağlayacaktı. Aslında bu durum, antlaşma metninin on dört ve on beşinci maddelerinde açık bir şekilde ifade edilmekteydi. Dolayısıyla antlaşmanın imzalanmasıyla şirket ile Irak Hükümeti arasında tabii olarak bir ticari ilişki de tesis edilmişti. Ancak bu durumu, hiçbir ülkenin Irak kadar petrole bağımlı olmayacağı şeklinde yorumlamak, önceden halktan birçok eleştiri alan yabancılara imtiyaz verme meselesinde bir tedbir arayışını göstermektedir.

Haberin son kısmında imtiyazın ne kadar isabetli olduğu ve emin ellere teslim edildiğini göstermek için öne sürülen görüşlerde daha da abartıya kaçıldığı görülmektedir. Buna göre şirketin petrol aramaya başlaması aynı zamanda binlerce Iraklı için yeni bir iş kapısı olacaktı. Ayrıca şirketin faaliyetleri Irak'a gelecek için büyük bir güvence

sağlayacağı ileri sürülmekteydi. Buna benzer ifadelerle aslında Iraklılar ikna edilmeye çalışılıyor ve olası itirazlar önlenmek isteniyordu. Hatırlanacağı gibi, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin Bağdat'ta bir sinema salonu kiralayıp propaganda yaparken bu ve benzeri vaatler ileri sürmüştü.

Irak'ta petrolün henüz bulunmamış ve herhangi bir kuyunun açılmamış olduğu uyarısını yapan *Baghdad Times* gazetesi uzun haberini şu tahminle noktalamaktadır: “Anladığımız kadarıyla Musul meselesi çözülür çözülmez, şirket muhtemelen ismini Irak Petrol Şirketi olarak değiştirecektir.” İleride görüleceği gibi gazetenin bu öngörüsü aynen bu şekilde gerçekleşecektir. (Baghdad Times, 16 Mart 1925)

Şüphesiz Türk Petrol Şirketi'ne verilen bu imtiyaz Türk basınının da dikkatinde kaçmamıştı. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi 17 Mart günü yayınladığı “Irak petrol madenleri işletme imtiyazı Turkish Petroleum Kumpanyası'na verilmiştir” başlıklı habere, gazetenin iç sayfalarında yer verilmişti. Gazetenin dikkatini doğal olarak, Musul meselesinin henüz çözülmemesine rağmen bu bölgedeki petrol imtiyazının nasıl verildiği çekmişti. Bu konuda gazete: “Musul petrollerinin bu imtiyaza dahil olup olmayacağı meselesi Musul'da icra-yı tahkikat eden Cemiyet-i Akvâm komisyonunun Musul'un mukadderat-i âtiyesi hakkında vereceği karardan sonra hal edilecektir” ifadelerini kullanmaktaydı. (Hakimiyet-i Milliye, 17 Mart 1925) Halbuki antlaşma metninde böyle bir düzenlemeden söz edilmemektedir.

17 Mart tarihli *İkdam*, *Tanin*, *Vatan* gibi Türk gazeteleri de Türk Petrol Şirketi'ne verilen imtiyazı haber yapmışlardı. Bu gazetelerde de gözlemlenebileceği gibi Türkiye'nin Musul'a yönelik beklentisi, Musul'un kendi sınırları içerisine katılacağı yönündeydi. Hatta bu dönemde yabancı basında neşredilen ve Türkiye'nin iddialarını destekler mahiyetteki makaleler sık sık Türkçeye çevrilerek yayınlanmaktaydı. 14 Mart antlaşmasının imzalandığı tarihlerde *Daily Mail* gazetesinde, Musul'da inceleme yapan Milletler Cemiyeti heyeti hakkında yayınlanan bir haber “İngilizler heyet-i tetkikatı neticesinden korkuyorlar” başlığıyla 16 Mart'ta Vatan gazetesi tarafından okuyuculara aktarılmıştı. Yine aynı tarihte Ankara'da bulunan İngiliz Büyükelçisi Ronald Lindsay'ın (Görevi: 1925-1925) hükümete itimatnamesini vermesi ilginç bir rastlantı olarak değerlendirilebilir. (Vatan, 16 Mart 1925)

Irak Kabinesi'nin oy çokluğuyla onayladığı imtiyaz, şüphesiz en çok İngilizleri memnun etmişti. Hatta Keeling 17 Mart akşamı “Teşekkür Ederim” diye adlandırdığı bir yemek ziyafeti vermişti. Irak Hükümeti'nden bakanlar, Amerikan ve Fransız konsolosları ile “Iraklı dostların” davet edildiği ziyafetten hemen sonra Beyrut üzerinden Londra'ya gitmek üzere Keeling Bağdat'tan ayrılacaktı. Ziyafet akşamı basın açıklaması yapan Keeling, Amerika'nın “Açık Kapı” politikasını zikrederek Konsolos Randolp üzerinden Amerika'ya mesaj iletmeyi de unutmamıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/212, 18 Mart 1925)

Gerek Lozan öncesinde ve gerekse sonrasında, özellikle İngilizler tarafından sık sık gündeme getirilen ve Amerikan Grubu'nun kabul etmeye yanaşmadığı, Said Halim Paşa'nın Türk Petrol Şirketi'ne imtiyaz tanıdığına yönelik iddia ise bundan sonra bir dada tartışmaya açılmayacaktı. İngilizlerin imtiyaz elde etme konusunda önceliğin kendilerine ait olduğu iddiasına uygun olarak kullandıkları bu argüman, öncelik hakkının kendilerinde olduğunu dayatmaktan başka bir işe de yaramamıştı. Sonuç olarak on sekiz ay süren müzakerelerden sonra imzalanan 14 Mart 1925 Antlaşması, bu tarihe kadar elinde iddialardan başka bir şey olmayan Türk Petrol Şirketi'ne tam teşekküllü bir petrol imtiyaz hakkı sunmuştu. Yeniden ifade etmek gerekirse bu tarihten itibaren Ortadoğu'da yeni bir sayfa açılmıştı.

6.2. ORTADOĞU PETROLLERİNİN NİHAİ PAYLAŞIMI: “KIRMIZI ÇİZGİ”

Mezopotamya petrolünün paylaşılması konusunda, daha önce de bahsedildiği gibi müzakereler iki aşamalı olarak yürütülmüştü. Bir taraftan Irak Hükümeti'nden petrol imtiyazı elde etme amacıyla görüşmeler yapılırken diğer taraftan da bu imtiyaza talip olan Türk Petrol Şirketi'ne ortak olma hesapları yapılmaktaydı. Her iki müzakereler de aynı anda ve çoğunlukla aynı kişiler tarafından yürütülmekteydi. Diğer bir ifade ile taraflar bir araya geldiklerinde; bir taraftan Irak Hükümeti'nden talep edilen imtiyaz müzakere edilirken diğer taraftan da bu imtiyazın paylaşılması konusu tartışılmaktaydı.

Bu ortak gündemde çoğu zaman Türk Petrol Şirketi'ne en son katılacak olan Amerikan Grubu'nun -her defasında bir öncekinden farklı bir miktar belirtilse de- hangi

oranda hisse sahibi olacağı ile Gülbenkyan'a ait meşhur hissesinin durumu müzakere edilmekteydi. Dolayısıyla bilinmelidir ki, Irak Hükümeti'nden petrol imtiyazı elde etme ile bu imtiyaza ortak olma süreci, iç içe geçmiş bir dizi ve son derece karmaşık diplomatik görüşmelerden oluşmaktaydı. Bundan dolayı bu bölümün birinci kısmında, imtiyaz elde etme sürecinde yürütülen görüşmeler ve Irak Hükümeti'nin Basra ve İran'dan transfer edilen topraklar dışında kalan bütün Irak topraklarında petrol arama ve işletme imtiyazını 14 Mart 1925 tarihli antlaşma ile Türk Petrol Şirketi'ne vermesi etrafı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu kısmında ise Türk Petrol Şirketi'nin Irak Hükümeti'nden yaklaşık on sekiz ay süren müzakereler sonucunda imtiyaz elde ettikten sonra yaşanan gelişmeler değerlendirilecektir. Bu süreçteki en büyük sorun Irak Hükümeti'nden garanti edilen imtiyazın ne şekilde ve kimler arasında paylaşılacağı meselesiydi. 1928'e dek uzanacak olan Türk Petrol Şirketi uhdesindeki imtiyazın paylaşılması meselesi beraberinde birçok sorunu da ortaya çıkardığı görülecektir.

6.2.1. Bitmeyen Pürüzler

Türk Petrol Şirketi, Irak Hükümeti'nden imtiyaz elde ettiğinde bu imtiyaza iştirak edecek şirketler her ne kadar imtiyaz mukavelesinde ifade edilmemiş olsa da herkes tarafından bilinmekteydi. Hatta imtiyaz antlaşmasını haber yapan basın da Anglo-Pers, Royal-Dutch Shell, Fransız ve Amerikan Gruplarında oluşan bu muhtemel ortaklığı zikretmekteydi.³²⁰ Ancak Türk Petrol Şirketi ve müstakbel ortaklarının sevinçlerini kursaklarında bırakacak gelişmeler çok geçmeden yaşanmaya başladı.

Bunların başında *Financial Times* gazetesinde yayınlanan “Musul sınırı çekişmesi” başlıklı makale gelmekteydi. 14 Nisan 1925 tarihli gazetenin aktardığına göre Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesinin çözüme kavuşturulması için görevlendirdiği komisyon çalışmasını tamamlamıştı. Beklenen bu gelişmeyle birlikte asıl sorun, raporun Türk iddialarını destekler içerikte olduğunu göstermekteydi. Gazete bu yöndeki bilgileri güvenilir bir kaynaktan elde edildiğini ileri sürmekteydi. Üstelik Mustafa Kemal Paşa'nın

³²⁰ Türk Petrol Şirketi ortaklarından bahseden gazete haberleri için bakınız: (Baghdad Times, 16 Mart 1925; Hakimiyet-i Milliye, 17 Mart 1925; Tanin, 17 Mart 1925; Vatan 17 Mart 1925)

bir röportajına atıfta bulunularak onun “bütün kariyerini Musul’un en sonunda Türkiye’ye katılmasına harcadacağı” belirtilmekteydi. (Financial Times, 14 Nisan 1925)

Şu hâlde, eğer tahmin edilen gelişme yaşanır ve Musul Türkiye’ye iade edilirse resmi imzalı ve onaylı imtiyazın akıbeti şüphe yok ki yeniden tartışmaya açılacaktı. Bu durumda şirketin -artık talihsizlik mi, şansızlık mı veya iş bilmezlik mi denir- içinde bulunacağı durum iyice içinden çıkılmaz bir hal alması muhtemel görülmekteydi. Amerika’ya göre Türk Petrol Şirketi hiç vakit kaybetmeden, Türk Hükümeti’yle bir an önce imtiyaz elde etmek için müzakerelere başlamalıydı. (NARA, 890G, 6363, T84/219, 14 Nisan 1925)

Bir başka olumsuz gelişme ise meşhur Gülbenkian’ın şirketteki yüzde beşlik hissesinin yeniden tartışmaya açılmasıyla ortaya çıkmıştı. Amerikan Grubu’na göre Gülbenkian, Türk Petrol Şirketi’nin faaliyet göstereceği yirmi dört bölgede³²¹ ve diğer muhtemel bölgelerde üretilecek petrolden ton başına bir şilin almalı veya aynı ücret karşılığı ham petrolü kabul etmeliydi. Yüzde beşlik hisse ise diğer ortaklara pay edilmeliydi. Eğer Gülbenkian bunu kabul etmeye yanaşmazsa Amerikan Grubu “Alternatif plan” diye adlandırdıkları farklı bir öneri daha hazırlamıştı. Bu öneri planına göre aynı hesaplara yüzde ikilik bir hisse Gülbenkian’a teklif edilecekti. Şayet bu da mümkün değilse şirkette yönetici olmasına Amerikan Grubu razı gelecekti. (NARA, 890G, 6363, T84/224, 8 Ekim 1925) “Yüzde Beş” hisse ile şöhret kazanan ve ham petrolü hiçbir şekilde umursamayan Gülbenkian, kendisine bundan daha az ne vaat edilirse edilsin onu kabul etmeye yanaşmayacağını söylüyordu. Amerikan Grubu üyeleri de -İstanbul doğumlu olması ima edilerek- onda tam bir “şark inadı” olduğunu ifade etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/226, 22 Ekim 1925)

Ortaya çıkan pürüzler bunlarla sınırlı değildi. Amerika’nın imtiyaz antlaşmasının sorunsuz bir şekilde işleyeceği zamana kadar yani Musul meselesi çözüme kavuşturuluncaya değin Türk Petrol Şirketi’nin çalışmalarına katılmayacağına yönelik basında yayınlanan haberler adeta yeni bir krizin habercisiydi. Amerika’da bazı gazetelerde yayınlanan bu tür haberler, İngiltere’ye çok farklı bir şekilde ulaşmıştı.

³²¹ Antlaşmaya göre bu bölgelerde yapılacak olan ön çalışma için 32 aylık bir süre belirlenmişti. Böylece Eylül 1928’de dolacak olan bu süreye daha sonra beş yıl daha ilave edilmiş ve Eylül 1933’e kadar uzatılmıştır. (El-Alem’ü-l Arabi, 3 Mayıs 1928)

Örneğin *Morning Post* gazetesinin 14 Kasım tarihli nüshasında neşredilen “Petrol yataklarının esrarı” başlıklı haber, Amerika’nın Musul çıkarlarından birdenbire vazgeçtiğini haber vermektedir. Gelişmeyi “dramatik” olarak yorumlayan gazete, eş zamanlı olarak Amerika’nın Türk topraklarında perakende petrol satışı için tekel oluşturmaya izin verildiğini belirtmektedir. Gazete, Türk Petrol Şirketi’ne katılım sağlamayı Amerikan Grubu’nun küçümsemesine imkân olmadığını ifade ediyordu. Buna rağmen neden bu oluşumdan ayrılmaya karar verdiğini sormaktan da kendini alamıyordu. Gazete, bu sorunun cevabını doğrudan henüz çözüme kavuşturulmayan Musul meselesi ile ilişkilendirmekteydi. (*Morning Post*, 13 Kasım 1925) *Morning Post* gazetesi, Amerikan grubunun bu defa şansını Türkiye’den yana kullanmaya karar verdiğini ve dolayısıyla Musul’un Türkiye’ye iadesi ihtimali üzerine gelecek planları yaptığını da üstü kapalı olarak söylemekteydi.

Londra merkezli bir gazete olan ve 1937’de *The Daily Telegraph*’ın iktisap ettiği *Morning Post*, bu haberi önemli olarak görmüş olmalı ki ilerleyen günlerde konuyla ilişkili ve içeriği benzer başka haberler de yayınlamaya devam etmiştir.³²² Amerika’nın Türk Petrol Şirketi’ndeki konumu hakkında yapılan bu haberleri “duygusal karakterli” bulan Amerika’nın Londra Büyükelçisi başkâtibi Ray Atherton³²³, bunları gazetenin muhafazakâr tutumlu yeni yayın politikasına atfetmekteydi. Dahası gazetenin yayınladığı bu haberlerin, *Morning Post* ile Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin mevcut direktörlerinin işi olduğunu ileri sürmekteydi. Zira Ray Atherton’a göre Londra’daki hiçbir gazete *Morning Post*’un haberlerine ehemmiyet vermemişti. (NARA, 890G, 6363, T84/227, 20 Kasım 1925)

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, grubun Türk Petrol Şirketi’nden ayrıldığı iddialarını yalanlamış ve benzeri haberlerin Amerikan basınında da yayımlandığını hatırlatarak bütün bunları “söylentiden” ibaret görmüştü. (NARA, 890G, 6363, T84/228, 30 Kasım 1925) Bu konuya nokta koyacak gelişme, 16 Aralık’ta Cenevre’de toplanan Milletler

³²² Yukarıda bahsedilen haberden başka ikinci haber 14 Kasım tarihinde “Musul petrol yatakları, esrar aydınlığa kavuştu” başlığıyla yayınlanmıştı. Bu haberde gelişmelerin bütün detaylarını vereceğini iddia eden gazete, aslında yeni bir bilgi sunmuyordu. Önceki gün yayınlanan haberdeki bilgiler biraz da Türk Petrol Şirketi’nin tarihi ve imtiyaz müzakereleri ile desteklenmişti. Son haber ise beş gün sonra 19 Kasım’da yayınlanmıştı. Bu defa haberin başlığına “Gerçek deliller” ifadesi eklenerek daha inandırıcı bir intiba bırakması hedeflenmişti. Ancak bu yazıda da önceki iddialardan farklı bir şey bulunmamaktaydı. Gazete haberleri için bakınız: (*Morning Post*, 13,14 ve 19 Kasım 1925)

³²³ 1924’te Londra Büyükelçiliği’ne atanan ve elçilikte on iki yıl hizmet veren Atherton, Amerika’nın ilk Kanada Büyükelçisi (Görevi: 1943-1948) olmasıyla şöhret kazanmıştır.

Cemiyeti'nin Musul konusunda İngiltere lehine karar almasıyla yaşandı. (Kaymaz, 2014:519-520) Bundan sonra Amerika'nın Türk Petrol Şirketi ile ilişkisini bırakın koparmayı, zayıflatmasından bile söz eden olmayacaktı. Ancak Musul meselesi çözüme kavuşturulana kadar Amerikan grubu, bu bölgenin Türkiye'ye iadesi ihtimalini de gözeterek yeni planlar planlar yapmaya devam edecektir.

6.2.2. İmtiyaza Ortaklık Meselesi ve Yeni Talepler

Petrol imtiyazını paylaşım müzakerelerinin Bağdat'tan Londra'ya intikal etmesiyle beraber tartışmaların seyri daha çok Amerikan Grubu'nun şirkete hangi oranda katılacağı meselesine yoğunlaşmıştı. Şüphesiz bununla beraber grubun kafaya taktığı Gülbenkian'a ait yüzde beşlik hisse konusu da halledilmiş değildi. Her sorunda az ya da çok gelişme yaşanırken bu konular evrilip, çevrilip yine aynı noktaya getiriliyordu. Amerikalılar araya kimseyi koymadan “iş ahlakı” çerçevesinde çözüm arama taraftarıydı. Bir de sürekli adil paylaşım hakkından dem vuruyorlardı. Kendi katılımlarının artık tam bir soruna dönüştüğünü kesinlikle kabul etmeyen Amerikan Grubu, bütün problemi şirketin en küçük ortağı olan Gülbenkian'ın tavırlarında buluyordu. Ortadaki sorunun temelinde ise 14 Mart antlaşmasının ana hatları (*heads of agreement*) hakkında tarafların farklı yorumları ile imtiyazı resmen elde etmiş olan Türk Petrol Şirketi'nde kimin, hangi oranda ortak olacağı meseleleri vardı. (NARA, 890G, 6363, T84/233, 18 Aralık 1925)

Morning Post gazetesinin ileri sürdüğü ancak Amerikan Grubu'nun reddettiği ve sert bir dille eleştirdiği Türk Petrol Şirketi'nden çekilme iddialarını, bir süre sonra grup, şirkete karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmaya başladı. Hatta Washington'daki Fransız Elçiliği, grubun bu tehdidi bir ileri seviyeye taşıyarak Türklerle ayrıca bir imtiyaz yürütebileceklerini ileri sürdü ki bu da Amerika'nın her zaman göz önünde bulundurduğu bir ihtimaldi. Sorunun çözümü için ileri sürülen tekliflere -meselâ arabuluculuğa- Amerika yanaşmıyor, Amerikan Grubu'nun talepleri ise İngiliz ve Fransızlar tarafından abartılı bulunuyordu. Öte yandan İngiltere ile Fransa arasında da 14 Mart 1925 imtiyaz antlaşmasının başlıca hükümleri üzerindeki yorumları açısından fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/233, 18 Aralık 1925)

Bir taraftan bu görüşme ve tartışmalar devam ededursun, diğer taraftan da Irak'ta petrol çalışmaları için ilk adımlar atılmaya başlamıştı. Bu bağlamda Türk Petrol Şirketi, on sekiz jeologdan oluşan bir mühendis ekibini Irak'ın petrol potansiyelini tespit etmeleri için bölgeye göndermişti. Bu ekibin içerisinde, Dr. E. W. Shaw, Profesör Arthur C. Trowbridge ve Mr. Shirley Mason isimli üç Amerikalı da bulunmaktaydı³²⁴. Bağdat'a ulaştıktan sonra ekip, çalışmaları daha hızlı yürütebilmek için küçük gruplara ayrılmıştı. Ancak Irak Hükümeti, Musul meselesinin halen çözülmediğini gerekçe göstermesiyle Musul ve civarında, planlanan incelemelerin hemen başlamasına izin vermemişti. (NARA, 890G, 6363, T84/235, 9 Aralık 1925) Tarafların ortaklık konusunda kesin bir uzlaşma sağlayamamasına rağmen bu gelişme mutabık kalınan “geçici antlaşma” üzerinden yürütülmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/236, 23 Ocak 1926)

Irak'taki maden aramaları hakkında gelen ilk bilgiler, ticari kalitesi yüksek petrolün bulunacağı yönündeydi. Hatta kimilerine göre kaliteli petrole ulaşılmıştı bile. Bu iyimser tabloya, Anglo-Pers Petrol Şirketi'nin İran'dan transfer edilen ve 14 Mart antlaşmasında Türk Petrol Şirketi imtiyazı dışında bırakılan topraklardaki petrol çalışmaları da eklenmişti. Bölgeden gerek raporlara gerekse basına yansıyan bilgiler zaman zaman petrolün ekonomik yönü veya kaliteli olup olmadığının dışında, çalışmalar esnasında meydana gelen olayları da kapsamaktaydı. Örneğin Hanekin bölgesinde bulunan Nefthane'de bir petrol kuyusunun patlaması sonucunda bütün sondaj aletleri havaya uçtuğunu gazeteler haberleştirmişti. (Baghdad Times, 1 Şubat 1926) Ancak bu olay, sondajı yapan Anglo-Pers Şirketi'nin zarar-zıyanını bildirmenin ötesinde, petrolün buralarda ne kadar zengin bir şekilde bulunduğunu göstermek amacıyla rapor edilmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/242, 4 Şubat 1926)

Musul ve Bağdat'ta yapılan ön araştırmalar beklenen ve istenen sonuçları vermeye başlayınca, Son Remo Antlaşmasıyla Fransızların sorumluluğuna bırakılan Akdeniz'e inşa edilmesi planlanan petrol boru hattını da gündeme getirmişti. Boru hattının, gerekli malzemelerin kolay taşınması açısından eski Bağdat demiryolunun güzergâhı paralelinde inşa edilmesi yönünde fikir birliğine varılmıştı. Ancak demiryolu hattının kısmen Türklerin kontrolünde bulunuyor olması çeşitli açılardan problem doğurabilirdi. Bu yüzden

³²⁴ Bu kişilerin biyografik bilgileri ve uzmanlık alanlarıyla ilgili bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/224, 8 Ekim 1925)

Ürdün ve Filistin/Hayfa üzerinden Akdeniz’e ulaşma fikri daha ağırlık kazanmaktaydı.³²⁵ (NARA, aynı belge)

Diğer taraftan Nefthane’de yukarıda bahsedilen patlama sonrasında büyük bir petrol kuyusu açılmıştı. Bu başarı, Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin yeni birtakım haklar talep etmesine yol açmıştı. 1926 itibarıyla elinde otuz beş yıllık bir petrol imtiyazını bulunduran Anglo-Pers Şirketi ile Irak Hükümeti arasında; “transfer edilen topraklar” üzerinde petrol faaliyetlerinin devamı için ekstra yetmiş yıllık özel bir mukavele imzalanmıştı. Hatırlanacağı üzere bu bölge 14 Mart 1925 antlaşmasının kapsamı dışında tutulmuştu. Amerikan Konsolosu Randolph’un aktardığı bilgilere göre Irak Parlamentosu, şirketle hükümet arasındaki bu antlaşmayı 11 Şubat tarihli oturumunda onaylamayı düşünmekteydi. Ancak Randolph, bu bilgilerin resmi kayıtlara dayanmadığını ve antlaşma hükümlerinin “gizli” olduğunu da eklemekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/243 ve 255, 10 ve 23 Şubat 1926)

17 Mart 1926’da Bağdat’ta konuyla ilgili Amerikan Dışişlerine başka bir telgraf çeken Randolph, Anglo-Pers’in imtiyaz talebi hakkında detaylı bilgiler vermekteydi. İmtiyaz antlaşmasının hükümlerine göre şirket Irak Hükümeti’ne ton başına dört şilin ödemeyi taahhüt ediyordu. Pek çok görüşme ve müzakereden sonra nihayet antlaşma metni üzerinde uzlaşma sağlanmış ve parlamentoya onaylanması için sunulmuştu. Parlamento’nun, Finans Komitesine havale ettiği antlaşma metninde komite, birtakım sorunlar olduğunu ileri sürerek yürürlüğe girmesine onay vermemişti. Halihazırda Anglo-Pers Şirketi imtiyazının 1961 yılına kadar devam edeceğini belirten komite, petrol kuyularının elli yıldan fazla işlemeyeceğini ve kesinlikle kuruyacağını öngörüyordu. Bundan dolayı, imtiyaz süresinin 1996 yılına kadar uzatılmasını gerekli bulmuyordu.

Ayrıca şirketin yerel tüketime Londra piyasasından daha ucuza petrol satması ve Iraklıların petrol konusunda eğitilerek çalıştırılması konularının antlaşmada yer almaması da reddedilme gerekçesi olarak ileri sürülmüştü. Randolph, antlaşma teklifinin Finans Komitesinden geri dönmesini bir taktik olarak yorumlamaktaydı. Ona göre gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra transfer edilen topraklarda Anglo-Pers Şirketi’nin istediği

³²⁵ Irak’ta özellikle Türk Petrol Şirketi tarafından yapılan petrol çalışmaları hakkında farklı zamanlarda hazırlanan rapor ve yayımlanan gazete haberleri için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/263, 28 Nisan 1926; Baghdad Times, 28 Nisan 1926; NARA, 890G, 6363, T84/268, 8 Temmuz 1926; Baghdad Times, 8 Temmuz 1926; NARA, 890G, 6363, T84/295, 31 Aralık 1927; NARA, 890G, 6363, T84/296, 31 Aralık 1927)

şekilde sürenin uzatılması işten bile değildi. (NARA, 890G, 6363, T84/258, 17 Mart 1926)

Bu konuyla ilişkili olarak Konsolos Randolph Bağdat'tan rapor göndermeye devam edecekti. 23 Mart'ta gönderdiği bir sonraki raporunda yerel tüketim için Anglo-Pers'in, piyasa fiyatından yüzde yirmi beş daha düşük petrol satışına razı geldiğini belirtmekteydi. Her ne kadar Irak, yüzde yirmi beşin düşük bir oran olduğundan kabul edilemeyeceği ve bunun yüzde otuz beş oranında olması gerektiği konusunda ısrar etse de şirketin imtiyazı uzatmayı başaracağını ifade etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/259, 23 Mart 1926)

Çeşitli müzakereler yapıldıktan sonra nihayet 24 Mayıs 1926 tarihinde Anglo-Pers şirketinin talep ettiği ek süre imtiyazını onaylayan antlaşma imzalanmıştı. Irak Hükümeti'nin tasdik ettiği bu antlaşmaya göre; 28 Mayıs 1901'de İran Şahı Muzafferiddin'in D'Arcy'e verdiği imtiyaz kapsamında bulunan, ancak 17 Kasım 1913'te Osmanlı'ya devredilen, şimdi ise Irak sınırları içerisinde yer alan "transfer edilmiş topraklarda" şirket; petrol arama ve işletmeyi 27 Mayıs 1996 yılına kadar sürdürebilecekti.³²⁶ (NARA, 890G, 6363, T84/264, 9 Haziran 1926) Ayrıca Anglo Pers Petrol Şirketi, Irak'ın yerel tüketim için piyasa fiyatından yüzde otuz beş oranında talep ettiği daha düşük bir fiyatı kabul etmişti.

Anglo-Pers Petrol Şirketi, imtiyaz süresinin uzatılmasından bir süre sonra Neft-hane'nin içerisinde bulunduğu Hanekin bölgesinde yürüttüğü çalışmalarına hız verecekti. İran sınırına yakın olan bu bölgede son derece zengin petrol yataklarına ulaşılmış ve burada bir petrol rafinerisi inşa edilmişti. Buna ilaveten, bir yıl içerisinde Anglo-Pers, sırf bu bölgedeki petrolleri işletmesi için kendisine bağlı bir alt şirket olan Hanekin Limited Petrol Şirketi'ni kurmuştu. (NARA, 890G, 6363/265, 4 Mart 1927)

³²⁶ Sekiz maddeden ibaret olan bu kısa antlaşmada Irak Hükümeti'ni temsilen meşhur Mehmed Emin Zeki Bey'in imzası vardı. Bir tüccar ailenin çocuğu olarak 1880'de Süleymaniye'de doğan Emin Zeki Bey, 1902'de İstanbul'da Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Bağdat'a döndükten sonra sırasıyla Altıncı Ordu ve Emlâk-i Seniyye İdaresi'nde çalıştı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Balkanlar, Kafkaslar ve Rusya'da çeşitli görevlerde bulundu. Selmânîpâk, Yemen, Kuveyt ve Kütül'amâre'deki savaşlara katıldı. 1925'te Süleymaniye'de mebus seçilene kadar askeri okullar başta olmak üzere pek çok görevde bulundu. Kürtçe ve Türkçe pek çok eser yayınlamıştır. Yukarıda bahsedilen antlaşmanın imzalandığı sırada Haberleşme ve Çalışma Bakanı olarak görev yapmaktaydı. (Özel, 2016: 222-225) Anglo-Pers tarafında ise şirketin Bölge Müdürü T. L. Jacks bulunmaktaydı. Antlaşma S. S. Zilkha ve H. H. Weatly huzurunda imzalanmıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/264, 9 Haziran 1926)

Irak Hükümeti'nin önce Türk Petrol Şirketi, sonrasında da Anglo-Pers Petrol Şirketi ile yürüttüğü imtiyaz müzakereleri süreci, petrolcülerin aldığı bütün önlemlere ve verdikleri bütün vaatlere -belki de rüşvetlere- rağmen mahalli basın eleştirilerinden kurtulamamıştı. İmtiyaz verilmeden önce yüksek sesle eleştirel makaleler yayınlayan Irak'ın mahalli gazeteleri, 14 Mart'tan sonra sessizliğe gömülmüştü. Bu esnada Irak'ta yayın yapan İngiliz gazeteler ise Türk Petrol Şirketi'ni destekleyen propagandalarını yoğunlaştırmıştı. Anglo-Pers'in Irak Hükümeti'nden imtiyaz süresini uzatmayla ilgili talebi üzerine Irak'ın yerli gazeteleri yeniden eleştirel yayınlara başlamıştı.

En sert eleştirilerden bir tanesi *el-Irak* gazetesinde “Irak en değerli hazinesini nasıl kaybetti?” başlığıyla Şeyh Muhammed Mehdi el-Beşir tarafından yazılan makale olmuştu. Türk Petrol Şirketi ile Irak Hükümeti arasında imzalan petrol imtiyazı mukavelesinin Irak'ın resmî gazetesinde yayınlanmasından bu yana bu konu üzerine araştırma yaptığını söyleyen el-Beşir, yaşanan bütün gelişmeleri Sykes-Picot ile başlatmaktaydı. Ayrıca San Remo Antlaşması ile petrol ortaklığı kuran İngiltere ile Fransa'nın Irak'ı nasıl bu antlaşmaya taşıdığının anlatmaktaydı. El-Beşir makalesinde, bütün bağımsız toplumlar için en hayati meselenin ekonomik bağımsızlık olduğunu belirterek Başbakan Yasin Haşimi ve onun hükümetinin şu sorularla karşı karşıya bulunduğunu belirtmekteydi: “Haşimi ve onun kabinesi, bu su götürmez gerçeğe [ekonomik bağımsızlık] karşı koyabilir mi? İdaresi döneminde en kıymetli hazinemizi kaybettik. Hal böyle olunca Türk Petrol Şirketi'ne karşı oynadığı hayırsever rol için acaba majestelerinin [Başbakan'ın] aptalca mazereti nedir?”

Yasin Haşimi'nin bu sorulara vereceği muhtemel cevabı “gülünç” bulacağını söyleyen El-Beşir ilginç bir iddia ortaya atmaktaydı. Buna iddiaya göre, resmi olarak çözüme kavuşturulamayan Musul, güya Irak'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermek için Türk Petrol Şirketi'ne petrol imtiyaz verilmişti. Oysa el-Beşir, Türk Petrol Şirketi'ne tanınan imtiyazın üzerinden neredeyse bir yıl geçmesine rağmen Kuzey Irak'ta çalışmalar yapan Birleşmiş Milletler komisyonu bölgenin Türkiye'ye iadesine meyilli olduğunu düşünmekteydi.³²⁷ (El-Irak, 20 Şubat 1925) Her şeye rağmen imtiyaz elde edildikten sonra bölgede inceleme yapan mühendisler önemli petrol kaynaklarına ulaşınca Milletler Cemiyeti'nin de bu eğiliminin değiştiği görülecekti. Sonuç olarak Türkiye'nin ayrılmaz bir

³²⁷ Ağır eleştirilerle dolu bir başka makale için bakınız: (Nida el-Şaab:11 Haziran 1926)

parçası olarak kabul edilen Musul, petrol imtiyazları üzerinden aralanan kapıyla 6 Haziran 1926'da Irak'a bağlı hale getirilmişti.

1927'nin ilk yarısına gelindiğinde ortada hâlâ çözüme kavuşturulamayan birçok mesele durmaktaydı. Bir defa Türk Petrol Şirketi'ne tarafların hangi oranda katılım sağlayacağı en büyük problemdi. Ayrıca Amerikan Grubu'nun Gülbenkian ile anlaşmazlıkları da devam ediyordu. Ancak bütün bunların ötesinde Türk Petrol Şirketi Musul'da - özellikle Kerkük'te- petrol arama çalışmalarına hız vermişti. Daha önce bölgeye gönderilen mühendislerin petrol varlığına dair olumlu rapor ve değerlendirmeleri şirketin ikinci bir aşamaya geçmesini sağlayacaktı.

Bu bağlamda Türk Petrol Şirketi, Robert H. Cavett isimli Amerikalı bir sondaj memuru ile üç yıllık bir sözleşme imzalamıştı. Bu sözleşmede istihdam edilen memurun sondaj çalışmaları karşılığında kendisine ücretsiz sağlık hizmetleri ile ulaşım, kişisel harcamaların büyük çoğunluğunun karşılanması, ikamet gibi pek çok imkân vaat edilmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/310, 30 Nisan 1927) Bu çabalar kısa sürede sonuç vermiştir. Randolph, 24 Haziran'da, Bağdat'tan sabah saat 09:00'da çektiği telgrafta Türk Petrol Şirketi'nin ilk on kuyusunda yapılmakta olan sondaj faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.

Randolph'un aktardığı bilgilere göre, ilk kuyu yaklaşık 400 metre derinlikte Pal-kana'da açılmıştı. Türk Petrol Şirketi'nin petrole ulaştığı ilk kuyu olan bu sondajda sadece çamurla karışık petrol elde edilebilmişti. Bu yeterli görülmemiş ve daha derin kazılmasına karar verilmişti. Diğer iki kuyuda bir miktar gazı rastlanabilmişti. Ancak şirketin, kaliteli petrole ulaşacağına inancı tamdı. Randolph'un iddiasına göre, ortak olsalar da Anglo-Pers Şirketi'nin Hanekin'de o tarihlerde çıkarmakta olduğu petrol Türk Petrol Şirketi için bir rekabet unsuru oluyor ve şirketi daha sıkı çalışmaya teşvik ediyordu.³²⁸ (NARA, 890G, 6363, T84/275, 24 Haziran 1927)

Asıl heyecanlandırıcı haberin gelmesi için birkaç ay daha geçmesi gerekecekti. 16 Ekim günü Kerkük'ten gelen haber, günde beş bin ton petrolün üretilebileceği bir

³²⁸ Petrol çıkarma çalışmaları esnasında zaman zaman istenmeyen olaylar da yaşanabilmekteydi. Sondaj çalışmalarının tehlikeli yönlerinin olduğu petrol çalışanlarınca yakından bilinmektedir. Ani gaz patlamalarının yaşanması kimi zaman ölümlerle sonuçlanmaktadır. Örneğin 1927 Ekim'inde Kerkük'te devam eden petrol sondaj çalışmaları esnasında iki Amerikan vatandaşı hayatını kaybetmişti. (NARA, 890G, 6363, T84/282, 19 Ekim 1927)

kuyunun açıldığını bildirmektedir. İki gün sonra Baba Gurgur'da fışkıran bir petrol kuyusu açılmıştı ki şehrin tehlikede olduğu haberleri gelmeye başladı. Burada günlük elli bin ton petrol üretililebilecekti. (NARA, 890G, 6363, T84/280, 281 ve 283, 16, 18 ve 21 Ekim 1927)

14 Mart 1925 Antlaşmasının üzerinde 34 ay geçtikten sonra Kerkük'te ulaşılan petrol, kısa sürede civar bölgelerde de aranmaya başlandı. Bu amaçla başta Kayyare ve Palkana olmak üzere test amaçlı kuyular delindi. Şirketin en başarılı operasyonu ise 14 Ekim 1927 günü sabah saat 03:00'da yaklaşık 450 metre derinlikte Baba Gurgur'da açılan kuyuydu.³²⁹ Bu kuyunun, gravitesi yüzde 34'ten daha iyi olan petrolünden şimdilik günde doksan beş bin varil üretebileceği öngörülmektedir. (NARA, 890G, 6363, T84/288, 29 Ekim 1927)

Zengin bir petrol kuyusu olsa da günlük üretim miktarının abartılı olarak ifade edilen kuyunun Ortadoğu petrol tarihinde yeni bir sayfa açacağına şüphe yoktur. Nasıl ki 26 Mayıs 1908'de İran'ın Mescid-i Süleyman bölgesinde açılan ilk kuyunun, Anglo-pers Petrol Şirketi'nin doğmasına yol açması sonucu başta İran olmak üzere bütün Ortadoğu bu şirketin takip ettiği politikalarından nasibini almışsa Kerkük'teki bu kuyuların da benzeri bir rol oynaması işten bile değildi. Ancak bu çalışmayı ilgilendiren asıl konu Irak'ta yürütülen petrol faaliyetlerinin imtiyaz meselesine etki edip etmediğinin sorgulanmasıdır. Bundan dolayı bölgede yürütülen petrol faaliyetleriyle ilgili teknik gelişmeler hakkında bu kadar bilgiyle yetinerek imtiyaz meselesine dönelim.

Yukarıda ifade edildiği gibi Türk Petrol Şirketi'nin elinde bulundurduğu petrol imtiyazının paylaşımı hakkında hâlâ çözümü bekleyen birden fazla sorun bulunmaktaydı. Diğer bir ifadeyle Türk Petrol Şirketi'ne ortaklık muallaklığını koruyordu. Şirketin artık petrole somut olarak ulaşması, ortadaki sorunların çözüm sürecini de hızlandıracaktı. Bunun ilk yansımasını, New York Standard Oil Şirketi yetkilisi Guy Wellman'ın Amerikan Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Bölüm Şefi G. Howland Shaw'a gönderdiği raporda görmek mümkündür. Wellman, anlaşmanın küçük sayılabilecek sorunları kaldığını ifade ettikten sonra Amerikan Grubu'nun Türk Petrol Şirketi'nde diğer dört ortakla eşit olacak

³²⁹ Baba Gurgur'da ikinci büyük kuyu 4 Haziran 1928'de açılacaktır. (NARA, 890G, 6363, T84/342; NARA, 890G, 6363, T84/347, 7 Temmuz 1928)

şekilde %23,75 hisseye, dolayısıyla Gülbenkian'ın da %5'lik hissesine razı gelebileceklerini ifade etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/292, 7 Aralık 1927)

Guy Wellman, Türk Petrol Şirketi'nin ortakları arasında süregelen görüşmelerde gelişen bir fikre raporunda yer vermektedir. Bütün tartışmaların yörüngesini değiştirecek bu fikir, 19 Mart 1914 tarihli "Foreign Office" antlaşmasındaki bir maddeye atfediliyordu. Bu çalışmada şirketin oluşum sürecinin ele alındığı dördüncü bölümde değerlendirildiği üzere bu antlaşma ile Royal Dutch Shell ve Deutsche Bank'ın %25'lik hisse miktarlarına karşılık Anglo-Pers Petrol Şirketi, %50 miktarındaki bir oranla Türk Petrol Şirketi'ne ortak edilmişti. Dolayısıyla bu sözleşme aynı zamanda Türk Petrol Şirketi'nin ilk paylaşım antlaşması olarak kabul edilmekteydi. Foreign Office antlaşmasının son maddesi olan onuncu maddede Türk Petrol Şirketi'nin faaliyet alanları şu şekilde belirlenmişti:

Türk Petrol Şirketi'nde çıkarları olan üç gruptan [Anglo-Pers, Deutsche Bank ve Royal Dutch-Shell] her biri gerek kendi ve gerek kurdukları diğer şirket veya şirketler adına, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Asya'daki topraklarında, Mısır Hükümeti'nin veya Kuveyt Şeyhi'nin yönetiminde olan ve Osmanlı-İran sınırındaki "mahall-i menkûle" [transfer edilen topraklar] hariç gerek doğrudan doğruya gerekse dolaylı olarak Türk Petrol Şirketi dışında ham petrol üretimi ve işletmesi yapmayacaklarını taahhüt ederler. (Fahreddin ve Mehmed Naci, 1334:7-8; Hurewitz, Cilt 1, 1972:278; Uluğbay, 2003:511)

Türk Petrol Şirketi 1914'te tespit edildiği şekliyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse bütün coğrafyasını kendisine faaliyet alanı olarak belirlemişti. Dışarıda tutulan kısımlar İran, Kuveyt ve Irak'a İran'dan geçen topraklar gibi İngiltere'nin daha önce imtiyaz elde etmiş olduğu bölgelerden oluşmaktaydı.³³⁰ Şimdi ise tartışmaya konu olan sadece Irak'ta daha doğrusu Musul ve Bağdat'taki petroler için elde ettiği imtiyazdı. Halbuki "Foreign Office" antlaşması şirketin kimliğini ortaya çıkaran en temel metin olarak hâlâ geçerliliğini korumaktaydı. Şu hâlde neden bir bütün olarak yukarıda alıntılanan onuncu maddenin kapsama alanına giren topraklardaki petrol imtiyazları Türk Petrol Şirketi üzerinden paylaşılmasın?

Şüphesiz bu düşünce beraberinde birçok sorunu da getirmekteydi. En önemlisi Musul'da imtiyaz alınmış ve petrol bulunmuş olmasına rağmen Arap yarımadasının bütününde petrolün varlığı o tarihlerde tam bir muammaydı. Bir diğer problem de bu

³³⁰ 1914 antlaşmasının onuncu maddesinde ifade edilmeyen ancak 1913-1914 yıllarında Londra'da İbrahim Hakkı Paşa nezaretinde devam eden görüşmelerde İngiltere'nin imtiyazını devraldığı Fersan Adaları da Türk Petrol Şirketi imtiyazı kapsamı dışında tutulacaktır.

topraklardaki her ülkede petrol imtiyazı taliplisi olarak Türk Petrol Şirketi'nin ortaya çıkmasıydı. Irak Hükümeti'nden imtiyaz elde etme sürecinde yerel halkın gösterdiği tepkiler henüz hafızalardan silinmemişti. Öte yandan bütün bu coğrafyadaki petrolerin imtiyazını Türk Petrol Şirketi ortakları arasından kim elde ederse etsin buna diğer şirketlerin ortak olma kapısı açık tutulursa bu durumda kimsenin zarar etmeyeceği de açıktı.

Sorunlarını kabul etmekle beraber bu fikrin en mantıklı yol olabileceği neredeyse bütün taraflarca tasdik etmekteydi. Guy Wellman, bu teklifi “tarihi titizlik” olarak tanımlayarak paylaşımda hata yapılmaması gerekliliğine dikkat çekiyordu. (NARA, 890G, 6363, T84/292, 7 Aralık 1927) Öyle anlaşıyor ki, Said Halim Paşa'nın niyet mektubu meselesinde olduğu gibi eski defterler yeniden açılmış ve imtiyaz meselesi -en azından düşünce olarak- elini uzatanın kolunu kaptıracağı bir noktaya varmıştı. Daha açık bir ifadeyle Osmanlı Devleti'nin çoktan tarihe karıştığı bir dönemde, Türk Petrol Şirketi'ne ortak olma tartışmalarında “eski Osmanlı sınırları” [former Ottoman boundaries] referans olarak alınmaktaydı.

6.2.4. Son Perde: Red Line Antlaşması (1928)

Guy Wellman'ın Amerikan Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Bölüm Şefi G. Howland Shaw'a gönderdiği bir mektubunda şirketin faaliyet alanı olarak belirlediği yukarıda bahsedilen bölgenin sınırlarını “kırmızı çizgi” [Red Line] tanımıyla aktarması da bir hayli ilginçtir. (NARA, 890G, 6363, T84/297, 31 Ocak 1928) Zira birtakım sınırların bu şekilde renklerle ifade edilmesi 1913-1914'te İngiltere ile Osmanlı arasında yürütülen Londra'da müzakereleri sonrasında imzalanan antlaşmaları hatırlatmaktaydı. Söz gelimi Osmanlı'nın Katar'daki iddialarından vazgeçmesine karşılık İngiltere'nin, Suud Emirliği üzerindeki Osmanlı hakimiyetini tanıdığı 29 Temmuz 1913 tarihli imzalan antlaşmada; Katar'ın batısındaki Zahuniye adasından başlayıp kuzeyden güneye doğru çizilen sınıra “mavi hat” denilmişti. Yine 9 Mart 1914'te Arabistan ortalarından Yemen'e doğru uzanan bir “mor hat” çizilmişti. (Yerasimos, 2010:204-208) Benzer şekilde Kuveyt sınırları ile ilgili bir “yeşil hat” belirlenmişti. (Mejcher, 1976:16-17) Ancak Red Line'nın bütün bunların ötesinde bir anlamı vardı: Bu çizgi devletlerarasındaki hudutlara değil, petrol imtiyazlarının çerçevesini belirleyen sınırlara işaret ediyordu.

İşin en ilginç yanı ise Red Line Antlaşması'nın ilk taslağında mavi ve kırmızı hatların geçtiği güzergâhın esas alınmasıydı. Yani Kuveyt'i dışarıda bırakan hat Bahreyn'den Orta Arabistan'a doğru dönüyor, Rub el-Hali çölüne geldikten sonra Yemen'in önemli bir kısmını dışarıda bırakarak Kızıldeniz'e doğru uzanıyordu. Dolayısıyla bugünkü Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikler, Hadramut ve Yemen'in Sana' ile Hu-deyde bölgesi dışında kalan güney kısımları bu hattın kapsamına girmiyordu.

Öte yandan Red Line olarak belirlenen coğrafya üzerinde uzlaşmaya çalışan taraflar; Anglo-Pers yani D'Arcy Grubu, Fransız Grubu, Amerikan Grubu ve Royal Dutch-Shell ikilisinden oluştuğu için bu antlaşmaya "Grup Antlaşması" [Group's Agreement] da denilmeye başlanmıştı. Ayrıca Amerikan grubu "Near East Development Corporation" [Yakın Doğu Kalkınma Şirketi] ismini almıştı. (NARA, 890G, 6363, T84/322, 3 Şubat 1928; NARA, 890G, 6363, T84/320, 7 Nisan 1928)

Yakın Doğu Kalkınma Şirketi'nin, 3 Şubat 1928'de tescil belgesi alınmıştı. Kırk beş maddeden oluşan tescil belgesinde şirketin yürütebileceği bütün faaliyetlere detaylı bir şekilde yer verilmişti. Ancak metinde yer alan bir husus yukarıda bahsedilen; Guy Wellman'ın 1914'teki Foreign Office Antlaşması'nın onuncu maddesi uyarınca Türk Petrol Şirketi'nin faaliyet alanlarını belirlemesi gerektiğine atıf yapılmaktaydı. Tescil belgesindeki üçüncü maddenin (a) bendinde, "Türkiye'nin 1 Ağustos 1914'teki sınırları içerisinde bulunan Asya topraklarında, ayrı kullanım veya satış yapabilecekleri, petrol ve ürünlerini temin edebilecek araç veya ajans olarak hizmet etmek" amacıyla Amerikan Grubu'nun bu şirketi kurduğu ifade edilmekteydi.

Arkasından bu bölgelere, Arap Yarımadasının geri kalan kısımları ve Türk Petrol Şirketi ortaklığında bulunan yerleri kapsayacağı da ifade edilmekteydi. Ayrıca Amerika'nın sürekli üzerinde durduğu "devren kiralama" meselesi ile "Açık Kapı" politikasını Yakın Doğu Kalkınma Şirketi'nin, 14 Mart 1925 tarihli Irak Kralı'ndan alınan petrol imtiyazı kapsamında uygulanacağını belirtmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/322, 3 Şubat 1928:1)

Bu arada Red Line Antlaşması görüşmeleri devam ettiği 1928 yılının ilk yarısına Kerkük'ten Akdeniz'e inşa edilecek boru hattı ve bu çerçevede yapılacak olan demiryolu plan ve çalışmaları damgasını vurmuştu. Uzun bir süredir yapılan çalışmalarda ve açılan kuyularda nihayet 1927 yılı sonlarında arka arkaya ulaşılan zengin petrol kaynaklarının

dünya piyasasına sunulması gerekiyordu. Bu konu zaten San Remo görüşmelerinden bu yana hep gündemde tutulmuş ve nihayet harekete geçme zamanı gelmişti. Gerçekleştirilmesi düşünülen ilk planın yani Kerkük'ten Hayfa limanına ulaşacak boru hattının çalışmalarına ise bu kuyuların keşfinden hemen sonra başlanmıştı.³³¹ Kudüs'teki Amerikan Konsolosu Oscar H. Heizer, çok geçmeden Irak ile Mavera-yı Ürdün arasındaki çöllerde yapılmakta olan boru hattının kısa zamanda tamamlanacağı bilgisini öğrendiğini haber vermektedir.³³² (NARA, 890G, 6363, T84/333, 12 Mayıs 1928)

Yeni kuyular açıldıkça ve petrol üretimine hız verildikçe Londra'da görüşme yapan taraflar arasında mutabakat sağlanmaya yönelik istek de artmaktaydı. Bununla birlikte küçük de olsa anlaşmazlıklar yok değildi. Örneğin, Umman ve Hadramut'un 1914'te Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer aldığını İngiliz Dışişleri'nin kabul etmemesine ve bu bölgelerin Red Line'nın dışında tutulmasına karşılık Fransız Dışişleri tam aksini iddia etmekteydi. (NARA, 890G, 6363, T84/307, 22 Mart 1928)

Paylaşımın en küçük ortağı olan Kalust Gülbenkian ise Kanada merkezli Participation and Exploration Company isimli bir şirket kurmuştu. İsminin kısaltması PARTEX olan bu şirketle Kalust Gülbenkian da Türk Petrol Şirketi'ne ait imtiyazın paylaşımında yer almak istiyordu.³³³

Türk Petrol Şirketi'nin ortaklar arasında bölüşülmesinden kaynaklanan sorunlar ve Irak'taki petrol üretim faaliyetleri şüphesiz basın tarafından da yakından takip edilmekteydi. Söz gelimi konuyla ilgili *The Economist* dergisinin yayınladığı haber şöyle başlamaktaydı: “Türk Petrol Şirketi, Musul'un aidiyeti üzerinden Türkiye ile yaşadığı çekişme bir kenara ortaklarıyla uzun süredir devam eden ihtilaftan dolayı handikap

³³¹ Bu çalışmalar ve ilerleyen dönemlerde gönderilmeye devam eden raporlar için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/300, 17 Ocak 1928; NARA, 890G, 6363, T84/277, 21 Ocak 1928; El-Irak, 26 Ocak 1928; El-Irak, 276 Ocak 1928; NARA, 890G, 6363, T84/312, 15 Ocak 1928; NARA, 890G, 6363, T84/302, 14 Şubat 1928; NARA, 890G, 6363, T84/303, 23 Ocak 1928; NARA, 890G, 6363, T84/304, 25 Ocak 1928; NARA, 890G, 6363, T84/305, 1 Mart 1928; NARA, 890G, 6363, T84/306, 2 Mart 1928; NARA, 890G, 6363, T84/309 ve 310, 14 Mart 1928; NARA, 890G, 6363, T84/330, 10 Mayıs 1928; NARA, 890G, 6363, T84/338, 2 Haziran 1928; NARA, 890G, 6363, T84/344, 21 Haziran 1928; NARA, 890G, 6363, T84/345, 28 Haziran 1928; NARA, 890G, 6363, T84/346, 7 Temmuz 1928; NARA, 890G, 6363, T84/353, 4 Ağustos 1928; NARA, 890G, 6363, T84/355, 18 Ağustos 1928; NARA, 890G, 6363, T84/364, 9 Mart 1929)

³³² Kerkük'ten Hayfa'ya uzanacak petrol boru hattı ancak 1934 Temmuz ayının ortalarında açılacaktır. Boru hattı çalışmalarıyla ilgili diğer yazışmalar için bakınız: (NARA, 890G, 6363, T84/339, 28 Mayıs 1928; NARA, 890G, 6363, T84/340, 1 Haziran 1928; NARA, 890G, 6363, T84/349, 19 Temmuz 1928)

³³³ Uzun bir süre Gülbenkian Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren bu şirket 2019 Kasım ayında bir Tayland şirketi olan PTTEP'ye satılmıştır. (Financial Times, 17 Haziran 2019)

içerisindedir.” Dergiye göre bu sorun Gülbenkian’ın %5’lik hissesi meselesinde ortaya çıkmıştı ve nihayet üretilen petrolden kâr payı veya komisyon almayı kabul etmesiyle mesele şimdilik çözüme kavuşturulmuştu. Haberde ayrıca, Türk Petrol Şirketi jeologlarının daha şimdiden Musul dışındaki, muhtemelen Bağdat’ta, petrol alanlarıyla ilgili araştırma ve incelemede bulundukları bilgisine ulaşıldığı iddia edilmekteydi. Makalenin sonunda ise Akdeniz’e ulaşacak petrol boru hattı ile dünya piyasalarına 1931 veya en geç 1932 yılından önce Irak petrolünün sunulabileceğinin öngörüldüğü ileri sürülüyordu. (The Economist, 29 Mayıs 1928)

Yapılan bütün görüşmeler, yürütülen müzakereler, ortaya atılan tahminler ve ileri sürülen birçok ihtimal nihayet 31 Temmuz 1928 günü imzalanan Red Line veya diğer bir isimle Grup Antlaşması ile sona erecekti. Antlaşma metni büyük Gotik harflerle başlamakta ve arkasından taraf olan şirketlerin isimleri ile kuruldukları yıl ve adresleri verilmekteydi.

Buna göre antlaşma, D’Arcy Grubu (Anglo-Pers Petrol Şirketi), The Anglo-Sakson Petrol Şirketi (Royal-Dutch Shell), Compagnie Francaise des Pétroles (Fransız Grubu), Near East Development Corporation (Amerikan Grubu) ve Gülbenkian’ın temsil eden Participations and Invesment Limited’den oluşan beş taraf ile Türk Petrol Şirketi arasında imzalanmıştı. Ayrıca bu şirketlerin adres ve kuruldukları tarih de antlaşmanın girişinde verilmekteydi. Maddelere geçmeden önce verilen bilgiler arasında Türk Petrol Şirketi’nin sermayesinin 2.000.000£ olduğu yer alıyor ve bunun her biri 1£ olmak üzere 2.000.000 eşit hisseye bölündüğü ifade ediliyordu.

Diğer taraftan antlaşma metninde Türk Petrol Şirketi hisselerinin 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz mukavelesinden önce hangi taraflar arasında paylaşıldığı bir tablo halinde verilmekteydi. Antlaşma metninde yer alan bu tablo incelendiğinde Türk Petrol Şirketi’nin hisselerini paylaşan tarafların bir kısmının daha önce müzakerelerde hiç yer almadığı ve isimlerinin zikredilmediği görülecektir. Mesela antlaşmadan çok kısa bir süre önce Anglo-Pers şirketinde müdür olan John Cadman’ın, kendisine ait hisseler satın aldığı

görülmektedir. Aynı şekilde Arthur Charles Hearn³³⁴ şirkette küçük de olsa bir hisse satın almıştı.

Red Line Antlaşması'nda ise Türk Petrol Şirketi'nin hissedarları her bir ortağa eşit bir pay düşecek şekilde bölünmüştü. Sadece Gülbenkyan'a %5 oranında bir hisse ayrılmıştı. Yeni düzenlemeye göre Türk Petrol Şirketi'nin sermayesi yüzdelik olarak şu şekilde taksim edilmişti:

D'Arcy Grubu: %23,75

Anglo-Sakson Şirketi: %23,75

Fransız Grubu: %23,75

Amerikan Grubu: %23,75

Gülbenkyan: %5

Ayrıca antlaşma metnine Türk Petrol Şirketi'nin faaliyet alanlarını “kırmızı çizgi” ile gösteren bir harita eklenmişti. Haritanın sağ kısmında yer alan açıklamada: “Bu harita üzerinde çizilen kırmızı çizgi aşağıdaki sınırları göstermek amacıyla çizilmiştir” notu dü-şülmüştü. Arap Yarımadası, Akdeniz'in doğusu ve Balkanların bir kısmıyla Anadolu'yu içerisine alan çizginin muhtelif yerlerine A'dan H'ye kadar harfler yazılmıştı. Açıkla-mada A-B arasındaki kısım için “3 Mart 1878 San Stefano ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmalarıyla belirlenen sınır” deniliyordu ki burası Batum'dan Bakü'ye kadar uzanmaktaydı.

Haritanın açıklamalar kısmındaki en detaylı bilgi Bakü'den Şattü'l-Arab ve Aba-dan bölgesine doğru uzana hat için verilmişti. B-C olarak işaretlenen bu bölge Ermenis-tan, Musul, Bağdat ve Basra'yı içerisine alan ancak İran'ı dışarıda bırak bir hat olarak belirlenmişti. İran'da kalan zengin petrol yataklarının çizginin dışında tutulması anlaşıla-bir tercihti. Zira buradaki petrol bölgelerinin imtiyazı 1901 yılında D'Arcy tarafından İran Şahı'ndan alınmış ve çoktan petrol faaliyetlerine başlanmıştı. B-C hattıyla ilgili

³³⁴ Amiral Arthur Charles Hearn (1877-1952) Romanya İngiliz-Fransız ortak misyonun başkanlığını yap-tıktan sonra Anglo-Pers Petrol Şirketi'ne katıldı. 1920-1938 yılları arasında aynı şirkette müdürlük yaptı. (Kent, 1972:196-197)

açıklamada, 1913-14'te görev yapan Türk-İran Sınır Komisyonunun 17 Kasım 1913 tarihinde İstanbul'da imzaladıkları protokole atıf yapılmaktaydı.³³⁵

Basra Körfezinin en üst noktasından Yemen'e (Aden) kadar olan kısım C ve oradan Akabe Körfezine kadar olan kısım ise E harfiyle işaretlenmişti. Fakat bu kısımda Kuveyt ve Fersan adaları -ki hat Fersan adalarını teğet geçiyordu- çizginin dışında tutulmuştu.³³⁶ Akabe Körfezi'nden bugünkü Mısır-İsrail sınırına yakın bir yerden Akdeniz'e çıkan çizgi F harfiyle işaretlenmişti. Açıklama kısmında çizginin geçtiği bu kısa bölge için 1 Ekim 1906 tarihli İngiliz-Türk Antlaşması'nda belirlenen sınır ifadesine yer verilmişti.

Petrol şirketlerinin faaliyet alanını çerçevesinde önce Mezopotamya petrollerini hedefleyen ve zamanla bugünkü merkezi Ortadoğu'yu kapsayan "Kırmızı Çizgi" Akdeniz'e ulaştıktan sonra ilginç bir hal alıyordu. Kıbrıs ve Rodos başta olmak üzere pek çok Akdeniz ve Ege adasını içerisine alan hat Edirne'ye kadar uzanmaktaydı ve burası G olarak işaretlenmişti. Açıklamada ise burasının 14 Kasım 1913 Atina Antlaşması ve 17 Mayıs 1913 ile 31 Şubat 1914 tarihli Londra müzakerelerinde alınan kararlar gereği çizildiği belirtilmekteydi. Edirne yakınlarından Karadeniz kıyılarındaki Limanköy civarına kadar olan kısım ise H harfiyle gösteriliyordu. Bu da 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması'na dayandırılıyordu. Son olarak Limanköy'den çizilen hat Karadeniz açıklarından başladığı noktaya yani Batum'a kadar uzanıyordu. Bu kısım için verilen açıklama ise sadece şu ifadelerden ibaretti: "Türkiye'nin Karadeniz'deki kara suları limiti." (NARA, 890G. 6363, T84/360, 31 Temmuz 1928; BP, IPC, 354-18)

54 sayfadan oluşan ve içerisinden pek çok ek, açıklama, doküman ile bir harita bulunan Red Line antlaşması evrakı, şirketlere ait teferruatlı ve teknik düzenlemeleri de içermekteydi. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bu hususlar ileriki tarihlerde sık sık değişikliğe uğrayacaktır. Ancak bir hususu özellikle belirtmek gerekir ki bu antlaşmayla belirlenen sınırlar, tamamen Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Osmanlı Devleti'nin

³³⁵ Bu mesele çalışmanın beşinci bölümünün ilk kısmında "Mezopotamya Petrolleri ve Osmanlı-İran Sınırı Meselesi" alt başlığında değerlendirilmiştir.

³³⁶ Dördüncü bölümün ikinci kısmında çeşitli yönleriyle değerlendirildiği gibi İngiltere'nin Kuveyt ve Fersan adalarındaki petrol imtiyazlarını daha önce aldığından bu bölgeler, Red Line Antlaşması'nın kapsamı dışında tutulmuştu.

hakimiyet sahası düşünülerek belirlenmişti.³³⁷ Sonuç olarak Red Line Antlaşması, Ortadoğu bölgesindeki yer altı kaynaklarının bu kadar kapsamlı bir şekilde paylaşıldığı ilk ve tek antlaşma olma özelliği taşımaktadır.

Uzun süredir uğruna büyük çabalar gösterilen ve milyonlar harcanan petrol imtiyazı nihayet 1925'te elde edilmiş ve Türk Petrol Şirketi'nin paylaşımı da 1928'de tamamlanmıştır. Ancak dışarıdan bakıldığında istenen sonuca ulaşmış gibi görünen bu uzlaşma, aslında Ortadoğu için her şeyin başlangıcı olacaktı.

Türk Petrol Şirketi'nin ise bu tarihten sonra yaptığı ilk iş, isminde yer alan “Türk” ibaresini değiştirmek olmuştur. Bu değişikliğin gerekli olduğu Musul meselesinin Irak daha doğrusu İngiltere lehine çözülmesiyle beraber zaten tartışmaya açılmıştı. Sırf bu bölgedeki petroleri işletmek amacıyla kurulan ve o tarihlerde Osmanlı Türklerinin kontrolü altında olmasına atfen “Türk” kelimesi ile ifade edilen şirket, bu gerekçenin ortadan kalkmasından dolayı artık Irak Petrol Şirketi olarak isimlendirilmesi düşünülmüştü.

Nitekim New York Standard Oil Şirketi'nden Guy Wellman'ın Amerikan Dışişleri Bakanı Frank Billings Kellogg'a (Görevi:1925-1929) 1 Nisan 1927'de gönderdiği bir raporda, ilk defa Türk Petrol Şirketi'nin isim değişikliğinden söz etmekteydi. Guy Wellman'a göre henüz netleşmiş olmasa da yaklaşık on beş yıllık Türk Petrol Şirketi bundan böyle Irak Petrol Şirketi ismini alacaktı. (NARA, 890G, 6363, T84/271, 1 Nisan 1927) Buna gerekçe olarak imtiyazın verildiği tarih itibarıyla Musul'un muallakta bulunduğu, bundan dolayı da Irak sınırlarının tam olarak belirlenemediği için önceki ismin tercih edildiği belirtmekteydi. Ancak şimdi muallakta kalan bir durum söz konusu değildi. Şu hâlde artık şirketi “Türk” ismiyle çağırmanın da bir anlamı yoktu. (NARA, 890G, 6363, T84/273, 28 Nisan 1927; İngiliz Milli Arşivi, P.E. 329, 30 Mayıs 1929; NARA, 890G, 6363, T84/372, 17 Haziran 1929)

Gelinen süreçte, Türk Petrol Şirketi Irak Hükümeti'nden tam teşekküllü bir imtiyaz almış, söz konusu bu imtiyaz ortaklar arasında paylaşılmış ve şirket adını değiştirmişti. 1972'de millileştirilene kadar faaliyetlerini sürdüren Irak Petrol Şirketi, Red Line

³³⁷ Bazı araştırmacılar Red Line ile belirlenen bu sınırların Kalust Gülbenkian tarafından kırmızı bir kalemle çizildiğini ileri sürmektedir. Resmî belgelere yansımaya da Gülbenkian'ın gizemli kişiliği ve petrol antlaşmalarında üstlendiği rollerden dolayı böyle bir rol kendisine yakıştırılmaktadır. Ancak bu iddiayı doğrulama imkânı olmamıştır. Gülbenkian'ın sınır çizimi konusundaki dahli için bakınız: (Hewins 1957:141; Sampson, 1975:84; Tchamkerten, 1999:33; Black, 2011:168-169)

Antlaşması'nın imzalandığı günlerde dünyadaki en büyük petrol kartellerinin ortak olduğu bir şirketti. Bu karteller arasında Amerika'da Walter Teagle'ın başkanlığında New Jersey Standard Oil Şirketi (1973'ten sonra Exxon), Uzak Doğu'da Henri Deterding'in kontrolündeki Royal-Dutch Shell, Ortadoğu'da ise petrol profesörü John Cadman'ın başkanlığında Anglo-Pers Petrol Şirketi (1935'ten sonra Anglo-İran Petrol Şirketi, 1954'ten sonra British Petroleum) bulunmaktaydı. Bu büyük üçlü 1928'in Eylül ayı başlarında Achnacarry Şatosunda bir araya gelmişti. Avlanmak amacıyla toplandıklarını duyuran Teagle, Deterding ve Cadman beraberlerinde danışmanlarını da getirmiş ve en çok rahatsız oldukları konuyu yani petrol üretimindeki aşırı rekabeti enine boyuna tartışmıştı. Üç hafta boyunca şatoda kalan üçlü sonunda dünya petrolünün uluslararası bir tekel tarafından bölüşülmesi konusunda fikir birliğine vardı. (Sampson, 1975:87-89)

Achnacarry veya "Olduğu Gibi" (As is) Antlaşması olarak bilinen ve yedi maddeden oluşan bu gizli uzlaşma aslında hiçbir zaman hayata geçmedi. Ancak ilerleyen zaman içerisinde dünya petrol sanayisine yön verecek bir prensip ortaya koymuştu. Bu ilke ise şirketlerin iş birliğine dayanmaktaydı. Ayrıca Amerikan petrol fiyatlarını koruyabilmek için herhangi bir yerden getirilecek olan petrolün fiyatı Meksika Körfezindeki fiyat üzerinden tespit edilecekti. (Sampson, 1975:90)

Bütün bu gelişmelerin devam ettiği süreçte Türkiye ise sancılı bir dönemden geçmişti. Bir taraftan Cumhuriyetin ilanı ile sona erecek olan Millî Mücadele yaşanırken, diğer taraftan da Osmanlı'dan arta kalan sorunların çözülmesi için gayret sarf edilmekteydi. San Remo görüşmelerinin devam ettiği günlerde, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı gerçekleştirilmişti. Diğer bir deyişle Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nden arta kalan meseleler San Remo'da tartışılırken ve Ortadoğu bölgesinde petrol de dahil olmak üzere çeşitli paylaşımlar sürerken Anadolu, hayatta kalma mücadelesi vermekteydi. Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve Cumhuriyet'in ilanından sonra birinci hedef önceden oluşan yaraları sarmaktı. Bu esnada Musul meselesinin tam bir sarmala dönüşmesi de Türkiye'nin konuyla ilgili adım atmasını geciktirmişti. Dolayısıyla Türkiye'de petrol işletmek amacıyla ancak 1930'lardan sonra "Petrol Arama ve İşletmesi İdaresi" (1933) kurulabilmişti.

SONUÇ

Petrol imtiyaz ve antlaşmalarını incelemeyi amaçlayan bu çalışma, dünya ticaretine yirminci yüzyılın başından itibaren konu olmaya başlayan Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri ile İran, Kuveyt, Yemen ve kısmen bugünkü Suudi Arabistan’da bulunan petrol kaynaklarına yoğunlaştı. Bugün Ortadoğu olarak bilinen bu coğrafyanın İran dışındaki bölgelerinde ancak yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde petrol üretimi yapılabilmisti. Buna rağmen erken tarihlerden itibaren bölgedeki verimli petrol yataklarına her fırsatta değinilmekte ve bunların dünyadaki en zengin petrol kaynakları arasında olduğuna dikkat çekilmekteydi. Bu araştırmada etraflı bir şekilde ortaya konulduğu gibi, yaşanan birçok soruna ilaveten özellikle imtiyazların işletmeyi yapabilecek bir şirkete devredilmemesi, bölgedeki petrol kaynaklarının dünya ticaretine ancak 1920’lerin sonunda girebilmesiyle sonuçlanmıştı.

On dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısında, dünyanın zengin petrol yatakları barındıran pek çok bölgesinde modern petrol çalışmaları başlamasına rağmen, Mezopotamya ve Körfez başta olmak üzere Ortadoğu’nun diğer bölgelerinde de böyle bir faaliyetten söz edilemez. Osmanlı hâkimiyeti boyunca Musul ve Bağdat başta olmak üzere ancak yerel müteşebbislerin çalışmalarıyla petroller kısmen işletilebilmiş, bu da kayda değer bir miktarda olmamıştır. Âtıl kalan petrol kuyularının ıslahı için birtakım girişimlerde bulunulsa da bunlar, şirketlere havale edilmediğinden layıkıyla istifade edilmesi mümkün olamamıştı. Bu duruma temas eden ve bu çalışmanın muhtelif yerlerinde işaret edilen çeşitli raporlarda, petrollerin işletilebilmesi için imtiyazların bir an önce verilmesi gerektiğinden bahsedildiği görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında elde edilen sonuçlardan birisi Orta Arabistan ve Kuveyt bölgesinde petrol bulunmasının büyük oranda sürpriz olmasıdır. Ayrıca Kızıldeniz ve Suriye vilayeti ile bugünkü Ürdün’de petrol olduğu bilinse de şimdiye kadar işletilmediği anlaşılmaktadır. Halbuki buralardaki petrol kaynaklarına ait imtiyaz meselesi II. Meşrutiyet yıllarında büyük tartışmalara yol açmış ve onlarca sayfa evrakın oluşmasına sebep olmuştur.

Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç ise II. Abdülhamid’in iktidarı boyunca petrol imtiyazları açısından en şanslı grubun Anadolu Demiryolu Şirketi yani Almanların olmasıdır. Dolayısıyla imtiyaz kapısı en çok onlara açılmıştı. Ancak bunca imkânâ rağmen sonucun çok şaşırtıcı olduğu ilgili bölümde detaylı bir şekilde incelenmiş ve şirkete ruhsat verilmesine rağmen şirketin gereklilikleri yerine getirmediği, bundan dolayı da tam teşekküllü bir imtiyazın kendilerine verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Şu hâlde, demiryolu konusunda iyi sayılabilecek Almanların petrol meselesinde bir hayli gevşek oldukları görülmektedir.

Öte yandan yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, İran dışındaki Ortadoğu bölgesinde her ne kadar petrol kaynakları modern teknikler kullanılarak işletilemese de bölgedeki uluslararası rekabetin önemli bir parçasını oluşturduğu bu çalışmada çeşitli yönleriyle ortaya koyulmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte daha da görünür hale gelen söz konusu rekabet, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra iyiden iyiye arttığı gözlemlenmiştir. Zira İngiltere’nin 1912’de kraliyet donanmasında kömür yerine petrol kullanımını tercih etmesi şirketleri harekete geçirmiş ve Büyük Britanya’nın petrol tedarikçisi olmak istemelerine neden olmuştur. Bu da zaten mevcut olan rekabeti oldukça süratli bir şekilde arttırdığı görülmüştü. Aynı yıl kurulan Türk Petrol Şirketi ise sonraki yıllarda yaşanan tartışmaların merkezine oturmuştu. Sonuç olarak gerek San Remo ve Lozan gibi uluslararası siyasi antlaşmalara gerekse şirketlerin kendi aralarındaki müzakere ve uzlaşmalara bu rekabetin uzantıları açık bir şekilde yansımıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında diplomasi masaları etrafında toplanan tarafların, modern Ortadoğu’yu oluşturmak için öne sürdükleri teklifler içerisinde petrolün önemi yadsınamaz. Çalışmada değerlendirilen yazışmalara açık bir şekilde karşılık bulan bu durum, yirminci yüzyıl boyunca başta İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere Avrupa

lkelerinin Ortadoğu'ya yönelik bir petrol ekseninde bir uluslararası politika oluşturmalarıyla sonuçlanacaktır.

Bu çalışmada incelenen konular çerçevesinde mevcut literatürden farklı olarak da birtakım sonuçlara elde edilmiştir. Bunlardan birincisi II. Abdülhamid döneminde Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya devredilmesiyle ilgilidir. Yapılan araştırma sonucunda II. Abdülhamid'in Musul'da sadece petrol imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya devretmediği, aynı şekilde kömür madenlerini de benzer bir muameleye tabi tuttuğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in imtiyazları Hazine-i Hassa'ya devrederken doğrudan petrole yönelik olmaktan ziyade, mali ve stratejik bir kıymet ifade eden her türlü madene karşı işlem yaptığı tespiti yapılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu ve mevcut literatürde pek işlenmeyen bir başka sonucu ise petrol imtiyazı talep eden kişi veya şirketlerin pek çoğu söz konusu madeni işletmek amacıyla değil, bunu başkalarına satabilmek yani speklatrlk için almak iste-diğinin somut verilerle ortaya koyulmasıdır. Diğer bir ifadeyle petrol araması yahut işletmesi yapamayacak birçok kişinin bile imtiyaz elde etmek için devletin çeşitli kurumlarına başvurduğu grlmştir. Buradaki en dikkat çekici husus ise sarayla veya nüfuzlu kişi-lerle bir şekilde ilişki içerisinde olanların, imtiyaz avcılığına/speklatrlğne daha çok yönelmiş olmalarıdır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrol şirketleri Dışışleri Bakanlıklarının, şirket müdürleri de elçilik ve konsoloslukları birer şubesi gibi çalıştıkları görülmekteydi. Bağdat'ta bulunan İngiliz ve Amerikan konsoloslukların kendi Dışışleri Bakanlıklarına çektikleri telgrafların sanki şirket müdürleri tarafından hazırlandığı dikkat çekici bir husustu. Sonuç itibarıyla şirketleri ilgilendiren petrol meselenin devlet politikalarıyla ne kadar i içe geçtiği bu çalışma boyunca değerlendirilen yazışmalardan kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

Amerika'nın Ortadoğu petrollerine iştirak etme sürecinde yaşanan gelişmelerin imtiyaz tartışmalarıyla şekillenmiş olduğu meselesi de yine bu çalışmada ulaşılan önemli bir sonuçlardan bir diğeridir. İncelenen yazışmalarda, Lozan görüşmeleri ncesi Mustafa Kemal Paşa'nın Amerikan gazeteciye verdiği bir mülakatta Musul'u talep edecekleri y-nndeki beyanı zerine, Amerika buradaki petrol haklarını elde edebilmek için Türkiye'ye yanaştığı görülmektedir. Bu durumdan rahatsız olan İngiliz ve Fransızların, hiç

istememelerine rağmen Amerika'ya Mezopotamya petrollerinden hisse vermek zorunda kalmışlardı. Hatta Amerika'nın da petrol meselesinde zaman zaman Türkiye ile anlaşma yolları aradığı yine bu çalışmanın ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Petrol imtiyazı talep eden hemen herkes, petrol şirketi kurmayı vaat etmiş olsa da imtiyaz taleplerine genellikle onay verilmediğinden söz konusu şirketlerin de hayata geçemediği görülmüştür. II. Abdülhamid'den sonraki devirde ise şirket kurmak bir yana uzun süren savaşlar sonucunda ticari teşebbüslerin birçoğu bile hayata geçememiştir.

KAYNAKÇA

A-) ARŞİV KAYNAKLARI³³⁸

1-) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hazine-i Hassa Nezareti

- Tahrirat Kalemi (HH.THR)
- Sicil-i Ahval Defterleri (HH. SAİD)
- Defterler (HH.d.)

Yıldız Tasnifi

- Mütenevvi Mâruzât (Y.MTV)

Bâb-ı Âli Sadaret

- İmtiyazât Defterleri (A. } DVNS.İMTZ.d)

Dâhiliye Nezareti

- Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİD)

İrade Tasnifi

- Dahiliye (İ. DH)

Şurâ-yı Devlet

- Şurâ-yı Devlet (ŞD.)

Mâliye Nezareti

- Emlâk-i Emiriyye (ML.EEM)

Milli Emlâk

- Defterler (MİL.E.d.)

Hariciye Nezareti

³³⁸ Belgelerin dosya ve gömlek numaraları ile tarihleri metin içerisinde verildiğinden burada tekrar edilmesi gerekli görülmemiştir.

- Siyasi (HR.SYS)
- İdari (HR. İD)

2-) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- Muamelât Müdüriyeti, Hazine-i Evrak Şubesi
- Şurâ-yı Devlet, Maliye ve Nafia Dairesi
- Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
- Ticaret Vekâleti, Maâdin-i Müdüriyet-i Umumiyesi

3-) Osmanlı Bankası Arşivi (OBA), (Salt Araştırmaları Merkezi)

- LA-24013005

4-) İngiliz Kütüphanesi (British Library, BL)

- Asian and African Studies, IOR/L/PS/20/C141/1

5-) İngiliz Milli Arşivi (The National Archives)

- Foreign Office Records (FO)
- War Office Records (WO)

6-) Amerikan Milli Arşivi (The National Archives and Records Administration of the United States, Department of State, NARA)

- 890G.6363 (Oil Concessions in Mesopotamia)
- FRUS (Foreign Relations of the United States)

7-) Alman Federal Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, PA-AA)

8-) British Petroleum Archive (BP)

- Iraq Petroleum Company Dosyaları

B-) KİTAP VE MAKALELER

“Haliç Konferansı” (1924), *Ayın Tarihi*, No: 7, 8, 9, 10 (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Matbuât ve İstihbârât Müdüriyet-i Umûmiyesi: Ankara.

“The Surprises at Lausanne” (Aralık 1922), *Advocate of Peace Throught Justice*, Cilt: 84, No: 12, ss. 426-427.

4/17 Teşrinisani 1913 Tarihinde Dersaadet'te İmza Olunan Devlet-i Aliyye-İran Tahdid-i Hudut Protokolü Tercümesi (1914), Matbaa-i Osmaniye: Dersaadet.

Abdülkerim, Bağdat Şimendüferi Hattı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Numara: 4811, 24 Haziran 1323/7 Temmuz 1907.

Abrahamian, Ervand (2011), *Modern İran Tarihi*, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Akbal, Zübeyde (2007), *Taha Bey ve "Emlak-i Delet" İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Akyıldız, Ali ve Kurşun, Zekeriya (2015), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

Âli İktisat Meclisi Raporları, Madenlerimizden En İyi Surette İstifade Şekli Nedir? (1933), Türkiye Cumhuriyeti Âli İktisat Meclisi Umumi Kâtiplik Neşriyat Serisi, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası: Ankara.

Allawi, Ali A. (2016), *Irak Kralı I. Faysal*, Çeviren: Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdâresinin İç Yüzü, (1327/1911), Dersaadet.

Armaoğlu, Fahir (1991), “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, *Belle-ten*, C: LV, S: 231, Ankara 1991, s. 483-527.

Aykut, A. Sait (1999), “İbn Battûta”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul, ss. 361–368.

Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniye Ferman-ı âli sureti, mukavelenâme, şart-name, nizamname-i dâhilîsidir (1321), Matbaa-i de Kastro: Dersaadet, (İBB Atatürk Kitaplığı, Numara: 630).

Bal, Mehmet Akif (2007), *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları: İstanbul.

Bali, Rıfat N. (2014), *Saray'ın ve Cumhuriyet'in Dışçibaşısı Sami Günzberg*, Libra Yayınları: İstanbul.

Bang, Anne K. (1996), *The Idrisî State in Asîr 1906-1934, Politics, Religion and Personal Prestige as Statebuilding Factors in Early Twentieth-Century Arabia*, C. Hurst & Co.: Londra

Bardakçı, Murat (2008), *Son Osmanlılar, Osmanlı Hanedanı'nın Sürgün ve Miras Öyküsü*, İnkılâp Yayınları: İstanbul.

Barr, James (2016), *Kırmızı Çizgi, Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, Pegasus Yayınları: İstanbul.

Baykal, Bekir Sıtkı (1935), *Das Bagdadbahn Problem*, Freiburg im Breisgau.

Binzouba, Majed Mohammed (2015), *Mehmed Namık Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1804-1892)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Black, Edwin (2004), *Banking on Baghdad, Inside Iraq's 7,000-Year History of War, Profit, and Conflict*, John Wiley & Sons, Inc.: New Jersey.

Black, Edwin (2011), *British Petroleum and the Redline Agreement, The West's Secret Pact to Get Mideast Oil*, Dialog Press: Washington.

Blaisdell, Donald C. (1979), *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi "Duyunumumiye"*, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları: İstanbul.

Bostan, İdris (1990), "Osmanlı Topraklarında Petrolün Bulunuşu ve İskenderun'da İlk Petrol İşletme Çalışmaları", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:2, ss.129 – 131.

- Bölükbaşı, Ömerül Faruk (2013), *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Brown, Warwick Michael (2003), *The Royal Navy's Fuel Supplies 1898–1939: the transition from coal to oil*, Ph.D., King's Collage: Londra.
- Budak, Mustafa (2014), *Misâk-ı Milli'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları: İstanbul.
- Can, Bilmez Bülent (200), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Chisholm, Archibald H. T. (1975), *The First Kuwait Oil Concession Agreement, A Record of the Negotiations 1911–1934*, Frank Cass: London.
- Cleveland, William L.; Bunton, Martin (2009), *A History of the Modern Middle East*, Dördüncü Edisyon, Westview Press.
- Cohen, Stuart A. (2008), *British Policy in Mesopotamia 1903–1914*, Ithaca Press: Birleşik Krallık.
- Consiglio, John A.; Tortella, Gabriel, Oliva, Juan C. Martinez (2012), *Banking and Finance in the Mediterranean: A Historical Perspective*, Ashgate Publishing: Burlington.
- Cora, Yaşar Tolga (2013), “A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizades, 1860–1930”, *Journal of Turkish Studies*, C:19, No:1&2, ss.1–29.
- Çetinsaya, Gökhan (2006), *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge Studies on the Middle East.
- Dadyan, Saro (2011), *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, Yeditepe yayınları: İstanbul.
- Demirci, Sevtap (2013), *Belgelerle Lozan, Taktik–Stratejik–Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayınları: İstanbul.
- Devlet-i Aliyye ile Sulh Şerâiti* (1920), Matbaa-i Âmire: İstanbul.

- Duysak, Cabir (2005), *Osmanlı Belgelerine göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Earle, Edward Mead (1923), *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway, A Study of Imperialism*, Macmillan: New York.
- Earle, Edward Mead (1923a), “The Secret Anglo–German Conception of 1914 Regarding Asiatic Turkey”, *Political Science Quarterly*, Vol. 38, No. 1, pp. 24–44.
- Ebüzziya Tefik (2019), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Yakup Öztürk, Kapı Yayınları: İstanbul.
- Ediger, Volkan Ş. (2007), *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayınları: Ankara.
- Ekinci, İlhan (2005), “Kızıldeniz’in Güneyinde Rekabet –Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi–”, *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı:255, ss. 567–599.
- Eldem, Edhem (2000), *Bankalar Caddesi, Osmanlı’dan Günümüze Voyvoda Caddesi*, Osmanlı Bankası Banlacılık ve Finans Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi: İstanbul.
- Halil Edhem (1307/1890), *İlm-i Maâdin ve Tabakât’ül-Arz*, Mihran Matbaası: İstanbul.
- Eldem, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Emiroğlu, Kudret (2012), *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini, 1869–1904, 1–22 Ciltler*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları: Ankara.
- Engin, Vahdettin (1993), *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları: İstanbul.
- Eyüpoğlu, İsmet Zeki (1995), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar: İstanbul.
- Farah, Caesar E. (2002), *The Sultan’s Yemen Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*, I.B.Tauris: Londra.
- Ferrier, R. W. (1982), *The History of the British Petroleum Company, Volume 1: The Developing Years 1901-1932*, Cambridge University Press: Londra.

- Fisher, John Arbuthnot (1919), *Memoirs*, Hodder and Stoughton: Londra.
- Fitzgerald, Edward Peter (1994), “France’s Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918”, *The Journal of Modern History*, V:66, N:4, pp. 697–725.
- Forbes, Robert James (1958), *Studies in Early Petroleum History*, E. J. Brill: Liden.
- Forbes, Robert James (1959), *More Studies in Early Petroleum History*, E. J. Brill: Liden.
- Fromkin, David (2000), *A Peace to End All Peaces, The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Phonix Press:London.
- De Golyer, E. L. (1951), “Some Aspects of the Oil in the Middle East”, *The Near East & The Great Powers*, (Editör: Richard N. Frye), Harvard University Press: Cambridge, ss. 127-136.
- Gulbenkian, Calouste (1948) “Memoirs of Calouste Sarkis Gulbenkian with Particular Relation to the Origins and Foundation of the Iraq Petroleum Company”, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No: 890G.6363/3-448, 4 Mart 1948.
- Gülsoy, Ufuk (1994), *Hicaz Demiryolları*, Eren Yayınları: İstanbul.
- Günaltay, Şemseddin (1948), *İran Tarihi, Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Günday, Ahmet Faik (2011), *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Yayına Hazırlayan, Süleyman Beyoğlu, Bengi Yayınları: İstanbul.
- Hacı Metozade Raif (1337), “Cihanda Petrol Meselesi -1”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı: 6, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası: İstanbul.
- Hacı Metozade Raif (1338), “Cihanda Petrol Meselesi -2”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı: 7, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası: İstanbul.
- Hanssen, Jens (2005), *Fin de Siècle Beirut, The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford University Press: Oxford.

- Harlaftis, Gelina ve Kardasis, Vassilis (2000), “International shipping in the eastern Mediterranean and the Black Sea, Istanbul as a maritime centre, 1870–1910”, *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*, Editörler, Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson, Routledge: New York.
- Harrison, Thomas (1952), “Memorial, Cesera Porro (1865–1940)”, *Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists*, 36(8), pp.1681-1686.
- Hasan Ferid (1334), *Nakid ve İtibâr-ı Malî, Bankacılık*, 3. Cilt, Matbaa-yı Âmire: İstanbul.
- Haslip, Joan (1964), *Bilinmeyen Tarafları ile Abdühamit*, (Tercüme Eden: Nusret Kuruoğlu), Toker Matbaası: İstanbul.
- Haydaroglu, İlknur (1997), “II. Abdülhamit’in Hafiye Teşkilâtı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Numara: 19, ss. 135–174.
- Hewins, Ralph (1957), *Mr Five Percent*, Hutchinson: Londra.
- Hourani, Albert (1980), *Europe and the Middle East*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Howard, Roger (2008), *The Oil Hunters, Exploration and Espionage in the Middle East*, Hambledon Continuum: Cornwall.
- Huart, CL. (2001), “Gılân”, *İslâm Ansiklopedisi*, C:4, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir, s. 782–783.
- Hurewitz, Jacob Coleman (1972), *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535–1914*, (I. Cilt: 1535-1914 ve II. Cilt: 1914–1956), Octagon Books: New York.
- Hut, Davut (2006), *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Hut, Davut (2016a), “İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri”, *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan Armağanı*, Refik Arıkan – Halim Demiryürek (Ed.), Lotus Yayınları: İstanbul, s. 717–740.
- Hut, Davut (2016b), “Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi, *Die Bagdadbahn, Ein Umriss deutsch-türkischer Beziehungen Gesammelte Beiträge*, Editörler: M. Florian Hertsch, Mutlu Er, Hamburg.
- Ibn Jubayr (1852), *The Travels of Ibn Jubayr*, (Neşreden: William Wright), Leiden.
- İbn Battuta (2000), *İbn Battuta Seyahatnamesi, Cilt 1–2*, Çeviri: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Batuta, (1335–1336), *Seyahatnâme-i İbn Batuta, Tahfet’ul-nazâr fî Garâib ’ul-emsâr ve Acâib ’ul-esfâr*, Mütercim: Mehmed Şerif, İstanbul.
- İbn Cübeyr (2003), *Endülü’s’ten Kutsal Topraklara*, (Çevirmen: İsmail Güler), Selenga Yayınları: İstanbul.
- İlmen, Süreyya (1949), *Teşebbüslerim ve Reisliklerim*, Hilmi Kitapevi: İstanbul.
- İlter, Aziz Semih ve Ryder C. H. D. (2014), *Osmanlı-İran Sınırından Anılar*, (Yayına Hazırlayan: Ali Murat Kurşun), ORDAF Yayınları: İstanbul.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (1940), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.
- İstanbul’dan Bağdat’a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati, 1892*, (İsimsiz) (2018), Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, İşsaret Yayınları: İstanbul.
- Jastrow, Moris (1917), *The War and the Bagdad Railway, The story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict*, J.B. Lippincott Company: Philadelphia ve Londra.
- Joyce, Miriam (1998), *Kuwait 1945–1996, An Anglo–American Perspective*, Routledge: Londra ve New York.
- Kandemir, Feridun (1965), *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları: İstanbul.

Kanunnâme-i Arazi (1303/1887), Matbaa-i Amire, İBB Atatürk Kitaplığı, Numara: K/3645.

Karagür, Nesrin Sariahmetoğlu (2007), *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul

Karatepe, Şahika ve Batman, Mustafa (2017), “The Rising of a Muslim Merchant Family: The Nemlizades’s”, *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland, Late 18th – Beginning of the 20th Century* (Editörler: Edhem Eldem, Sophia Laiou ve Vangelis Kechriotis), Korfu, ss.157–166.

Keeling, Edward Herbert (1924), *Adventures in Turkey and Russia*, John Murray Pub.: London

Kent, Marian (1975), “Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, *The Historical Journal*, Cilt: 18, No. 2 (Haziran., 1975), ss. 367-389.

Kent, Marian (1976), *Oil & Empire, British Oil Policy & Mesopotamian Oil 1900–1920*, The London School of Economics and Political Science: Londra.

Kent, Marian (1984), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen & Unwin: Londra.

Kerkük, İzzettin (2004), *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları: İstanbul.

Keskin, Özkan (2005), *Orman ve Ma’âdin Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keskin, Özkan (2011), “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 29, Bahar 2011, ss. 125–146.

Koçak, Cemil (1990), *Abdülhamid’in Mirası*, Albara Yayınları: İstanbul.

Korkmaz, Adem (2019), *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

- Kramers, J.H. (2001a), “Kirmanşah”, *İslâm Ansiklopedisi*, C:6, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir, s. 821–823.
- Kramers, J.H. (2001b), “Şuster”, *İslâm Ansiklopedisi*, C:11, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir, s. 586–589.
- Kurmuş, Orhan (1974), *The role of British capital in the economic development of Western Anatolia, 1850-1913*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra Üniversitesi.
- Kurmuş, Orhan (2007), *Emperyalizmin Türkiye 'ye Girişi*, Yordam Kitap: İstanbul.
- Kurşun, Ali Murat (2019), “Deconstructing the Sykes-Picot Myth: Frontiers, Boundaries, Borders and the Evolution of Ottoman Territoriality”, *All Azimuth*, V0, N0, ss.1-22.
- Kurşun, Zekeriya (1998), *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hâkimiyeti, Vahhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Kurşun, Zekeriya (2000), “İbrahim Hakkı Paşa”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:21, İstanbul.
- Kurşun, Zekeriya (2004), *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar (1871–1914)*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Kurşun, Zekeriya (2012), “Does the Qatar Map of the Tigris and Euphrates belong to Evliya Çelebi?”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:39.
- Küçük, Cevdet (1981), “İran-Irak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, ss. 243-268.
- Küçük, Cevdet ve Bilge Mustafa L. (2003), “Küveyt”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C:27, ss.36–38.
- Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace [With Maps]* (1923), Printed and Published by His Majesty's Stationery Office: London.
- Longhurst, Henry (1959), *Adventure in Oil, The Story of British Petroleum*, Sidwick and Jackson: Londra.

- Longrigg, Stephan Hemsley (1954), *Oil in the Middle East, Its Discovery and Development*, Oxford University Press: Londra.
- Longrigg, Stephan Hemsley (1968), *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company known from 1912 to 1929 as the Turkish Petroleum Company*, Compiled in 1966/68 for the Iraq Petroleum Company, Limited, (BP Archives).
- Lorimer, J. G. (1986), *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and the Central Arabia*, 9 Cilt Takım, Archive Editions: Buckinghamshire.
- Lozan Barış Konferansı, *Tutanaklar-Belgeler* (2001), Çeviren: Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Lozan Sulh Muahedenâmesi, *Mukâvelât ve Senedât-i Sâire* (24 Temmuz 1924), Ahmet İhsan ve Şürekâsı: İstanbul.
- Lozan Sulh Muâhedenâmesi, *Mukâvelât ve Senedât-i Sâire*, 24 Temmuz 1339-1923, (1339), Ahmet İhsan Matbaası: İstanbul.
- Lozan Telgrafları (1922-1923), (I. Cilt: 1990, II. Cilt: 1994), Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Lucas, A. (October, 1914), “The Question of the Use of Bitumen or Pitch by the Ancient Egyptians in Mummification”, *The Journal of Egyptian Archeology*, Vol. 1, No 4, , ss. 241 – 245.
- Maâdin Nizamnamesi (1322), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Maâdin Nizamnâmesi (9 Muharrem 1278/17 Temmuz 1861), İBB Atatürk Kitaplığı, Numara: O/2059.
- MacMillian, Margaret (2002), *Paris 1919, Six Months That Changed the World*, Random House Trade Paperbacks: New York.
- Mahmud Nedim Bey, (2001), *Arabistan’da Bir Ömür, Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan’da Nasıl Yıkıldı?*, (Derleyen: Ali Birinci), ISIS Yayınları: İstanbul.
- Makzume, Erol (2019), *Sultan II. Abdülhamid’in Hizmetinde, Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, MD Basım: İstanbul.

- Malleson, Wilfrid (Lieutenant-Colonel [Yarbay]) (1907), *Dairy of a Tour in the Persian Gulf and in Turkish Arabia, December 1906*, Simla: Printed in the Government Monotype Press.
- Maunsell, Frederick Richard (1897), “The Mesopotamian Petroleum Fiels”, *The Royal Geographic Society (with the Institute of British Geographers)*, V: 9, N: 5, pp. 528–532.
- McMeekin, Sean (2010), *The Berlin–Baghdad Express, The Ottoman Empire and Germany’s Bid for World Power*, Cambridge, Massachusetts.
- Mecelle-i Ahkâm-i Adliye* (1308), Dersaadet.
- Memâlik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri* (1914), Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası Yayınları: İstanbul.
- Mikdashy, Zuhary (1966) *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901-65*, Yayınlayan: Frederick A. Praeger: New York.
- Mir Yakub (1928), *Beynelmilel Siyasette Petrol*, Milli Azerbaycan Neşriyatından, Sayı: 9, Orhaniye Matbaası: İstanbul.
- Mir-Yusif Mir-Babayev (2019), “The Construction of Unique Baku-Batum Pipeline in the Trans-Caucasus”, *Engineering and Applied Sciences*, Vol. 3, No. 5, ss. 129-133.
- Mithat Paşa (1325), *Tabsıra-i İbret, Hayat-i Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, Birinci Kitap, Naşiri: Ali Haydar Mithat, Hilal Matbaası: İstanbul.
- Musul Valiliğinden Ma’den, Kerkük ve Zor Mutasarrıflıklarına Tahrirat*, 4 cüz, İ. Ü. Na-dir Eserler, No: 9898.
- Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525 – 1919)* (1993), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Olçay, Osman (1981), *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferas ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: Ankara.

- Osman Nuri [Ergin], (1995), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- Osmanlı Döneminde Irak* (2006), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- Osmanlı'da Petrol, Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme* (2015), Turkish Petroleum International Company Yayınları: Ankara.
- Ökçün, A. Gündüz (1969), “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: Ankara, ss. 801–895.
- Özbaran, Salih (1971) “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S:25, İstanbul, ss. 53–57.
- Özbudun, Ergun (1984), “Türkiye'nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 167-191.
- Özel, Ahmet (2016), “Mehmed Emin Zekî Bey”, *Diyanet İslâm Andiklopedisi*, Ek-2, s. 222-224.
- Özyüksel, Murat (2013), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1995), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Parvus Efendi (2014), *Türkiye'nin Can Damarı, Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı*, Hazırlayan: Filiz Dıgıroğlu, Taş Mektep Yayınları: İstanbul.
- Pascoe, H. E. (1922), *Geological Survey of India Geological Notes on Mesopotamia with Special Reference to Occurrences of Petroleum*, Government of India Central Publication Branch: Kalküta.
- Pears, Edwin (1916), *Forty Years in Constantinople; the Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915 with 16 Illustrations*, Herbert Jenkins Limited Arundel: London.

- Pichon, Jean (1939), *Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları, Avrupanın Yakın Şarka Hülûlünün Tarihçesi*, Kanaat Kitapevi: İstanbul.
- Pierre Loti ve Hassan Silüetleri II. Meşrutiyet Öncesi Portreler [Katalog] (2017), (Türkçe-Fransızca) Fransız Başkonsolosluğu: İstanbul.
- Ramber, Lui (Tarihsiz), *Gizli Notlar*, Baskıya Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Redwood, Boverton (1896), *Petroleum: A treatise on the Geographical Distribution and Geological Occurrence of Petroleum and Natural Gas*, Charles Griffin and Company: London.
- Rohrbach, Paul (1325/1909), *Rusya Devleti'nin Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye Karşı Olan Vaziyet-i Siyasiyesi ile Bağdat Şimendiferi ve Almanya Devleti'nin Hafâyâ-i Siyaset-i Şarkiyesi*, (Aktaran: Cevdet Paşa-zâde İbrahim Latif), Metin Matbaası: Dersaadet.
- Rowland, Lohn ve Cadman, Basil, *Ambassador for Oil; the Life of John, First Baron Cadman*, Herbert Jenkins: Londra.
- Sadı, Muhammed Bakır (1979), *İslâm Ekonomi Doktrini*, Hicret Yayınları: İstanbul.
- Said Paşa (1328), *Said Paşa'nın Hatıratı*, C: 1-3, Sabah Matbaası: Dersaadet.
- Sampson, Anthony (1976), *The Seven Sisters, The Great Oil Companies and the World They Made*, Corenet Books: Londra.
- Sarıçioğlu, Melike (2013), *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Satan, Ali (2003), "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Irak'ta Yer İsimleri Listesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S:82, s.111 – 115.
- Sert, Serap (2009), *Son Osmanlı Yemen Valis Mahmut Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sert, Serap (2013), "Osmanlı Devleti'nin Son Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey (1856-1940)", *Tarihimizden Portreler, Osmanlı Kimliği*,

Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı, (Editörler: Zekeriya Kurşun-Haydar Çoruh),
ORDAF Yayınları: İstanbul, ss. 123-155.

Sezen, Tahir (2017), *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Yayınları: Ankara.

Soysal, İsmail (1969), *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle ilgili Başlıca Antlaşmaları*, Tür-
kiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

Spielmann, Percy E. (November, 1932), "To What Extent did the Ancient Egyptians
Employ Bitumen for Embalming", *The Journal of Egyptian Archeology*, Vol., 18,
No 3/4, (November, 1932), ss. 177-180.

Streck, M. (2001), "Kasr-ı Şirin", *İslâm Ansiklopedisi*, C:6, Millî Eğitim Bakanlığı Ya-
yınları: Eskişehir, s. 393-396.

Süleyman Nazif (1336/1918), *Firak-ı Irak, Mesâib-i Vatana Ağlayan Birkaç Neşide*,
Mahmud Bey Matbaası: İstanbul.

Süleyman Nazif (1342/1924.), *Çalınmış Ülke*, Yeni Matbaa: İstanbul

*Şark-ı karib umûru hakkında Lozan Konferansı 1922-1923, Konferansta Tezekkür Olu-
nan Senedât Mecmuası* (1924), (Antlaşma metniyle birlikte 7 Cilt), İkdâm Met-
baası: İstanbul.

Şeşen, Ramazan (1988), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ISAR Yayınları: İs-
tanbul.

Tahâ Bey (1328), *Emlâk-i Devlet*, Taşbaskı, Dersaadet.

Tahsin Paşa (1931), *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi:
İstanbul.

Taşkın, Emine (2019), *Necib Melhame Paşa'nın siyasi hayatı (1856-1927)*, Yayınlanma-
mış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
İstanbul.

Tchamkerten, Astrig (1999), *Calouste Gulbenkian The Man and His Achievements*, Ca-
loste Gulbenkian Foundation: Lisbon.

- Tengirşek, Yusuf Kemal (1981), *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzim (1998), *Hatıralar*, (Yayına Hazırlayan: Faruk İlkan), Pera Turizm ve Ticaret Yayınları: İstanbul.
- Terzi, Arzu (2000), *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Terzi, Arzu (2003), “Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Irak Dosyası I*, Yayına Hazırlayanlar: Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, TATAV Yayınları: İstanbul, ss.347 – 360.
- Terzi, Arzu (2009 ve 2014), *Bağdat-Musul’da Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları: İstanbul.
- Terzi, Arzu Tozduman (2014b), “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü: İstanbul, s. 181-189.
- Tezçakar, Behice (2008), *Erzurum-Pülk Oil Concessions: Discovery of Oil in the Minds and the Lands of the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Ticaret Layihası, Sefaret-i Seniyye ve Şehbenderler Tarafından Gelen Ticaret Raporları Mecmuasıdır* (1330), Numara: 9, Matbaa-yı Amire: İstanbul.
- Tolf, Robert W. (1976), *The Russian Rockefellers: The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry*, Hoover Institution Press: Stanford, Clifornia.
- Turan, Murat (1983), “Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 5, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 1324–1346.
- Türkiye Milli Bankası Nizamnâme-i Dahiliyesi* (1909), Matbaa-yı Ahmed İhsan: İstanbul.
- Uluğbay, Hikmet (2003), *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ayraç Yayınları: Ankara.
- Uşaklıgil, Halit Ziya (2019) *Saray ve Ötesi, Son Hâtıralar*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

- Uzun, Mustafa (2016), “Emin Nihad Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, Ek-1*, İstanbul, s. 405-406.
- Vasmer, R. (2001), “Mâzenderân”, *İslâm Ansiklopedisi, C:7*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir, s. 420–426.
- Vassiliou, M. S. (2009), *The A to Z of the Petroleum Industry*, Scarecrow Press, Incorporated.
- Winstone, H.V.F. (1982), *The Illicit Adventure: The Story of Political and Military Intelligence in the Middle East from 1898 to 1926*, Mackays of Chatham: Londra.
- Witness: *The Autobiography of John Bennett* (1983), Turnstone Press Limited: Wellingborough, Northamptonshire.
- Yaşayanlar, İsmail (2016), “An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: The Irrigation Project of the Jaffa Valley (1890-1894)”, *Bellekten*, ss.201–221.
- Yavuz, Ahmet (1969), *Yakın Doğu Meseleleriyle İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları, 21 Kasım 1922-24 Temmuz 1923*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Yazıcı, Nevin (2010), *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926–1955)*, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Yergin, Daniel (2009), *The Prize, The Epic Quest for Oil, Money & Power*, Free Press: New York.
- Yurdakul, Nurcan Özkaplan (2018), *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Yayınları: İstanbul.
- Yver, G. (2001), “Horosan”, *İslâm Ansiklopedisi, C:5/1*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir, s. 560–560.
- Ziya Paşa (1868), *Ziya Beyefendi'nin Veraset-i Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye hakkında Ehibbasından bir zat cânibine yazmış olduğu iki kıta cevabnâme*, İstanbul.

C-) ANSİKLOPEDİ, SÖZLÜK, REHBER VE SALNÂMELE

Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature.
(1881-1933 yılları arasındaki sayılar), Hazırlayan: Raphael C. Cervati, İstanbul:
Cervati frères & D. Fatzea.

Kuneralp, Sinan (1999), *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839–1922) Prosopografik Rehber*, İSİS Yayınları: İstanbul.

Mining Year Book (1911), Hazırlayan: Walter Robert Skinner: Londra.

Musul Vilayet Salnâmesi (1308/1891), Musul Vilayet Matbaası

Musul Vilayet Salnâmesi (1310/1892), Musul Vilayet Matbaası

Musul Vilayet Salnâmesi (1312/1894), Musul Vilayet Matbaası

Musul Vilayet Salnâmesi (1325/1907), Musul Vilayet Matbaası

Pakalın, Mehmet Zeki (1929), *Türkiye Teracim-i Ahval Ansiklopedisi*, İstanbul: Ekspres Matbaası.

Pakalın, Mehmet Zeki (1930-1932), *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi, Encyclopédie biographique de Turquie, Who is who in Turkey*, İstanbul: Hamit Matbaası.

Pakalın, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı: İstanbul 1983.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye (1314/1898), Dersaadet.

Şemseddin Sami, (1306–1316), *Kamusü'l-a'lâm*, (6 Cilt), Mihran Matbaası: Dersaadet.

Trabzon Vilayet Salnâmesi (1313/1896), Trabzon.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Who's Who in Engineering (1922), Editör: John Ed. Sears: Londra.

Şemseddin Sami (1317), *Kamus-i Türkî*, İkdâm Matbaası: Dersaadet.

Redhouse (1884), *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople.

D-) GAZETE VE DERGİLER³³⁹

Alemdar

Bahgdad Times, (Bağdat, Irak)

El-Alem'ü-l Arabi, (Bağdat, Irak)

El-Irak, (Bağdat, Irak)

Financial Times

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Malumât

Mesopotamian Times, (Bağdat, Irak)

Milliyet

Morning Post

Nida el-Şaab, (Bağdat, Irak)

Oil Engineering and Finance

Outlook

Peyam

Peyam Sabah

Sabah

Tanin

Tercüman-i Hakikat

The London Gazette

³³⁹ Kullanılan gazete ve dergilerin tarih ile sayıları metin içerisinde gösterilmiş olduğundan burada tekrar edilmesi gerekli görülmemiştir.

The Orient News

The Saturday Evening Post

The Standard

Vakit

Vakit

Vatan

EKLER

EK 1:

Petrol Gazının Sanayice Göstereceği Tebeddülât (Tercüman-i Hakikat, 29 Mart 1889, Sayı:3239, 1889:5-6)

Mustafa Refik

Şu son asırlarda ticaret ve sanayide ezher-cihet görülen terakkinin sebab-i hakikisi olmak üzere efkâr-i beşerin günden güne tevessü eylemesiyle malumât-i umumiyenin tezâyüd etmesi gibi ahval dermeyan edilebilir ise de ticaret ve sanayice en evvel tebeddülât-i azîmeye bâis olan şey hiç şüphe yok ki maden kömürüdür.

Maden kömürü sanayide istimal olunmağa başladığı zamandan itibaren arz üzerinde bir maden kömürü devri küşâd olunmuştur ki bu devirde vuku bulan keşfiyât ve ihtirââtın bir tarih-i mükemmeli yazılmış olsa maden kömürü devrinde insanların ne derecelerde tezyîd-i kudret ve kuvvet eyleyip ezhân-i beşeriyenin ne mertebede kesb-i inbisât eylemiş olduğu herkesi vâlih ve hayran eder.

Cereyan-i terakkiye ilk evvel tayin-i istikamet eden elbette maden kömürüdür. Fakat maden kömürüne iki kuvve-i muharrike daha peyrev olmaktadır ki bunların dahi sanayi ve ticarete ve hatta ulûm ve fûnûna edecekleri muavenetin ve bu yüzden hâsıl olacak terakkinin derecesi hemen şimdiden tayin olunmaktadır.

İki kuvve-i muharrike diye yâd eylediğimiz kuvvetlerin biri “elektrik” diğeri dahi “petrol gazı”dır. Kuvve-i elektirikiyenin el-yevm ulûm ve fûnûn ve sanayice gösterdiği terakkiyi burada izaha hâcet göremeyiz. Çünkü Avrupa cereyan terakkisine az çok kesb-i vukuf edenler pekâlâ bilirlir ki bir müddet telgraf ve buna mümasil umurda mucib-i istifade olan “kuvve-i elektirikiye” bugün daha yüzlerce tatbikatla adeta bir “elektrik devri” küşâd eyleyecek kadar terakki eylemiştir. Hâlbuki kuvve-i muharrikenin ikincisi olmak üzere gösterilen “petrol gazı”nın ise maden kömürü derecesinde sanayi ve ticarete irâs-i tebeddül edeceği pek çok erbab-i ilim tarafından zan ve tahmin edildiğinden kariben petrolün dahi bir devr-i mahsus küşâdına sebebiyet vereceği derkârdır.

Gerek vapur gemilerinin ve gerek fabrika ve sâir misüllü maden kömürü sarf olunan mahallerin günden güne tezâyüd eylemesi üzerine Amerika ve İngiltere maden

ocaklarından külliyyetle ihraç olunmakta olan kömürün bir müddet sonra tükeneyeceği Avrupalıları öteden beri düşündürmekte idi. Hatta İngiltere'deki maden ocaklarının nihayet kaç sene sonra kömürsüz kalacaklarını hesap etmek için 1873 senesinde İngiltere'de bir komisyon teşekkül edip bir müddet müzakereden sonra İngiltere maden kömürü ocaklarından daha dört asır kadar kömür ihraç olunabileceğine karar verilmiştir. Hâlbuki yine Amerika ve Asya'nın nukat-i muhtelifesinde keşfedilen petrol gazı membaları çoğalıp bunun yavaş yavaş sanayiye tatbik imkânı dahi bulunduğundan sanayi ve ticaretin istikbali yine emin görünmektedir.

Bir müddetten beri petrol gazı membaları yalnız Amerika'ya mahsus zannedilmekte idi. Fakat on, on beş seneden beri Rusya'nın Bahr-ı Hazar sevâhilinde dahi birkaç mebzul petrol gazı membaı keşif olunmuştur ki bu menâbiin gerek adetlerinin ve gerek ihraç edildikleri gazın günden güne tekessür eylemesi hemen pek az zaman zarfında Amerika petrol membalarını geride bırakacağını hükmettirmektedir.

Bahr-ı Hazar sevâhilinin ekser nukatında petrol gazı membaları var ise de bu membalara en ziyade Karadeniz sahilinde bulunan "Raman" şib-i ceziyesinden bed' ile Bahr-ı Hazar sahilindeki "Apşereon" şib-i ceziyesine kadar imtidâd eden kıta üzerinde tesadüf olunmaktadır. Hele en büyük membalar yine Bahr-ı Hazar'ın şark sahiline karîb olan "Çeliken" adası üzerindedir.

Rusya'da tasadüf olunan petrol gazı membalarında bir diğer hâssa vardır ki buna Amerika-yı şimâli membalarında tesadüf edilmez. Rusya'nın tahtü'l-arz olan gaz membaları sath-ı arza pek karîbdır. Ameliyât-i cesîmeye müracaatla kısr-ı arzdan gaz istihraç eylemeye hacet kalmayıp hafriyât-i cüziye ile gaz zuhur edebilir.

Rusya gazıyla Amerika gazı arasında renk ve sıkletçe epeyce fark vardır. Rusya gazı Amerika gazından daha koyu renkli olup sıkleti dahi ondan ziyadedir. Fakat gazın bir miktar-i muayyeni içinde ihtiraka yarayan mevâd, Amerika gazından yüzde yetmiş veya yetmiş beş miktarında bulunup Rusya gazında ise yüzde yirmi beş veya otuz nisbetinde bulunmaktadır. Buna mukabil Rusya gazlarında makineleri daha ziyade bir suhuletle işletmeye yarayacak olan mevâd diğer her nev' gazlardan ziyadedir.

Rusya gazları membadan çıkar çıkmaz sanayide isti'malden evvel tasfiye ve tathir edilecek olur iseler hakikaten en iyi gazlar sırasına geçebilirler. Rusya gazları bir

zamanlar Amerika gazları derecesinde celb-i rağbet eylememişler iken İsveç meşâhir-i kimyagerânından Mösyö Nobel, Kafkasya gazlarının suret-i tasfiye ve tathirince icra eylediği ıslahat üzerine Rusya gazları her tarafça makbul görünmeğe başlamışlardır.

Avrupalıların maden kömürünün tükeneneğini düşünerek düçar oldukları havf ve helecan bu defa kesb-i sükûn etmeye başlamıştır. Çünkü birkaç seneden beri Avrupa'da ve Bahr-ı Hazar civarında petrol gazıyla vapur kazanlarını teshin usulü dahi bulunmuştur ki vapur kazanlarını bu suretle teshin etmek için lazım gelen makine ve edevât ve kazanların daha muvafık surette tebdili çareleri bulundukça petrol gazının maden kömürü makamına kaim olabileceği temin kılınmaktadır. Hatta Bahr-ı Hazar sahilinde nakliyat hususunda istihdam olunan ufak vapur gemilerinin ekserisinde maden kömürü kullanılıp kazanlar yalnız petrol gazıyla teshin edilmektedirler.

Petrolü maden kömürü makamında isti'mal etmek mütalaası en evvel İngiltere ve ba'de Fransa'da zuhur eylemiştir. Bu babda müddet-i medîde-i ticaret ve tedkikatta bulunduktan sonra bazı ufak vapurlarda petrol gazı ile kazan teshini çaresi bulunabilmiştir.

1880 senesinde "Hidrokarbon" gazı kumpanyası direktörü petrol gazı hararetiyle tahrik edilmek üzere yeni bir makine ihtira edip bu makineyi ufak bir gemiye birleştirmiş ve Thames Nehri üzerinde bu gemi ile dolaşmaya muvaffak olmuştur. İşte bu tecrübede muvaffakiyet hâsıl olur olmaz mahre-i erbab-ı fenden pek çokları bu nev makineleri tadil ve ıslaha hasr-ı himmet ederek petrol gazıyla ufak gemileri pek güzel işletebilecek derecede eser-i terakki göstermişlerdir.

El-hasıl bu tecrübeleri müteakiben Amerika'nın New York şehriyle Avrupa'nın cihât-i sairesinde dahi icra edilen tecrübelerde petrolün bu suretle mevadd-ı muhterika makamında istimali biraz daha teshil edilerek bu meyanda türlü türlü makineler ve kazanlar ihtira olunmuştur. Fakat bir müddet devam eden işbu tecarüb esnasında petrolü maden kömürüne tercih ettirecek daha birçok ahvale tesadüf olunmuştur.

Ez-cümle bir saat zarfında adi bir makineyi tahrik için 201 kilogram maden kömürü sarf edildiği halde yine o kuvvette bulunan bir makineyi tahrik için sarf edilecek petrol gazının 115 kilogram kadar olduğu bit-tecrübe sabit olmuştur. Demek oluyor ki petrolün maden kömüründen daha kuvvetli olması maden kömürüne nispetle %75 derecesinde bir tasarruf arz etmektedir.

Petrol gazıyla tahrik edilen makineler ıslah olundukça sarf olunan gazın miktarı da azalmaktadır. Nitekim bundan birkaç sene mukaddem Bahr-i Hazar'da nakliyat seferlerinde istihdam edilen gemilerde bir saat zarfında 10 kilogram ve 500 gram petrol sarf edilmekte iken el-yevm 2 kilogram ve 520 gram miktarında gaz sarf edilmektedir ki bu tasarruf maden kömüründe görülmemiştir. Petrolün bu suretle azim faideler bahşetmesi seyr-i sefâin-i bahriyenin istikbalini pek parlak göstermektedir.

Petrol gazı istimal eden vapurlar hacimler cihetinden dahi istifade etmektedirler. Mesela bir gemide bin kilogram gaz hıfzına mahsus olan mahalle bin kilogram kadar maden kömürü konulmak icab etse evvelkinin hemen iki misli derecesindeki bir hacmi doldurabilir.

Petrol gazı kazanın altında yandığı esnada bir koku neşreder ise de geminin makineleri daimî surette bir cereyan-i havaya arz edildiğinden bu mahzurun dahi def'i çaresi bulunmuştur. Bir de petrol kazanının cidarlarını asla harap eylediği gibi maden kömürü gibi kimi için aylarca bir yük sayılan kül dahi bırakmamaktadır.

Fakat petrol gazının bu babda arz eylediği muhasenat bunlardan da ibaret değildir. En büyük faidesi esna-yı ihtirakında maden kömüründen daha kuvvetli bir hararet neşreylemesi kazıyesidir ki işte en ziyade işe yarayacak ciheti de budur.

Defaatle tecrübe edilip anlaşıldığına göre petrol gazının derece-i harareti maden kömürü derece-i hararetinin hemen iki misli derecesinde şiddetlidir. Mesela 65 kilogram petrol gazıyla tahsin olunabilen bir su hacmi ancak 100 kilogram maden kömürüyle tahsin edilebilir. İşte petrolün maden kömüründen daha az bir mevki işgal eylemesiyle maden kömüründen daha kuvvetli bir hararete malik olması gemiler ve şimendiferler için manâfi-i azimeden sayılır.

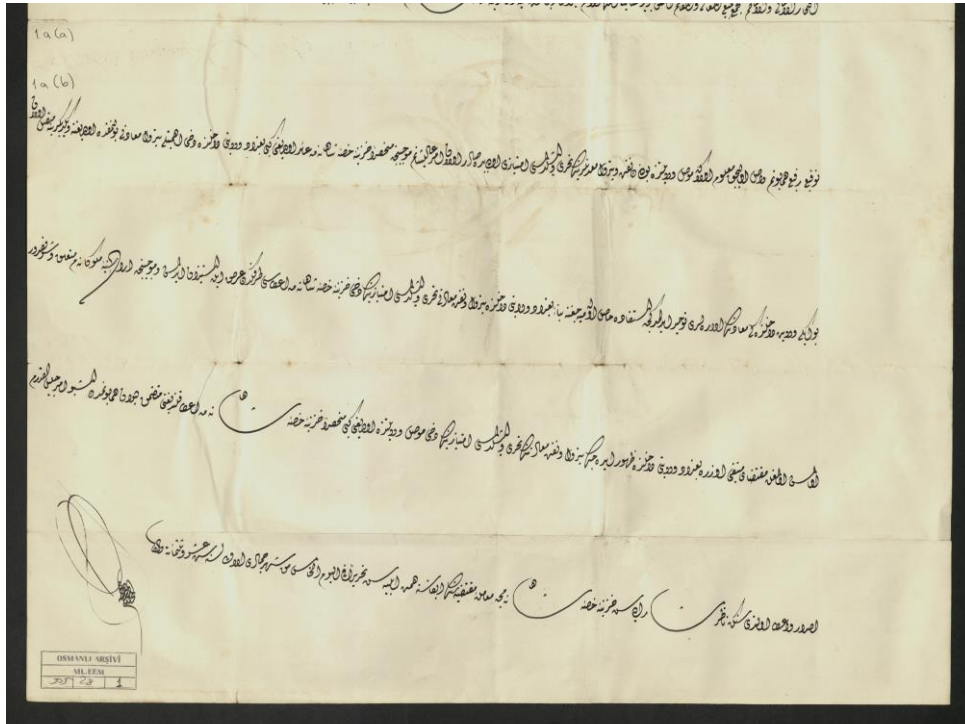
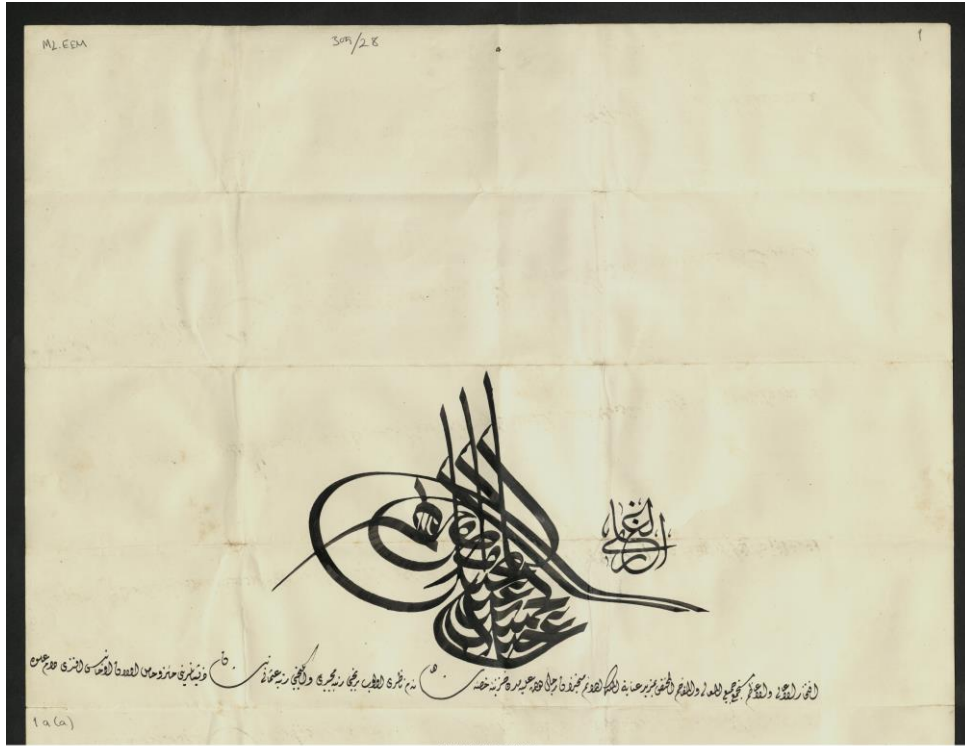
El-hasıl petrol gazının buraya kadar ta'dad edilen kavâid-i kesiresi maden kömürü makamında istimale salih bir mayı olduğunu teslim ettireceği derkârdır. Fakat bakalım küre-i arz kısrında mevcut maden kömürü kadar petrol gazı da bulunabilir mi?

Eğer mevcut petrol gazı membalarını yalnız Amerika'daki gaz membalarıyla Kafkasya'da bulunan menâbiden ibaret olmak üzere ta'dad edecek olur isek hiç şüphe yok ki dünyanın her tarafında işlemekte olan bunca vapur gemilerine ve şimendiferlere ve fabrikalara asla kâfi gelmez. Halbuki işbu mühim menâbiden maada Avrupa ve Asya'nın

cihât-ı muhtelifesiyle bazı adalarda ve bilhassa Mısır'da dahi müteaddid gaz membaları keşif olunmuştur ki bunların cümlesinden gaz istihracına bed olunduğu zaman cem edilecek gazın el-yevm maden kömürü sarf edilen mahallerin kâffesini idare edip artacağı muhakkaktır. Hele bir yandan bu menâbiden istifade edilir iken diğer taraftan da birçok gaz membaları daha keşfedileceğine şüphe yoktur.

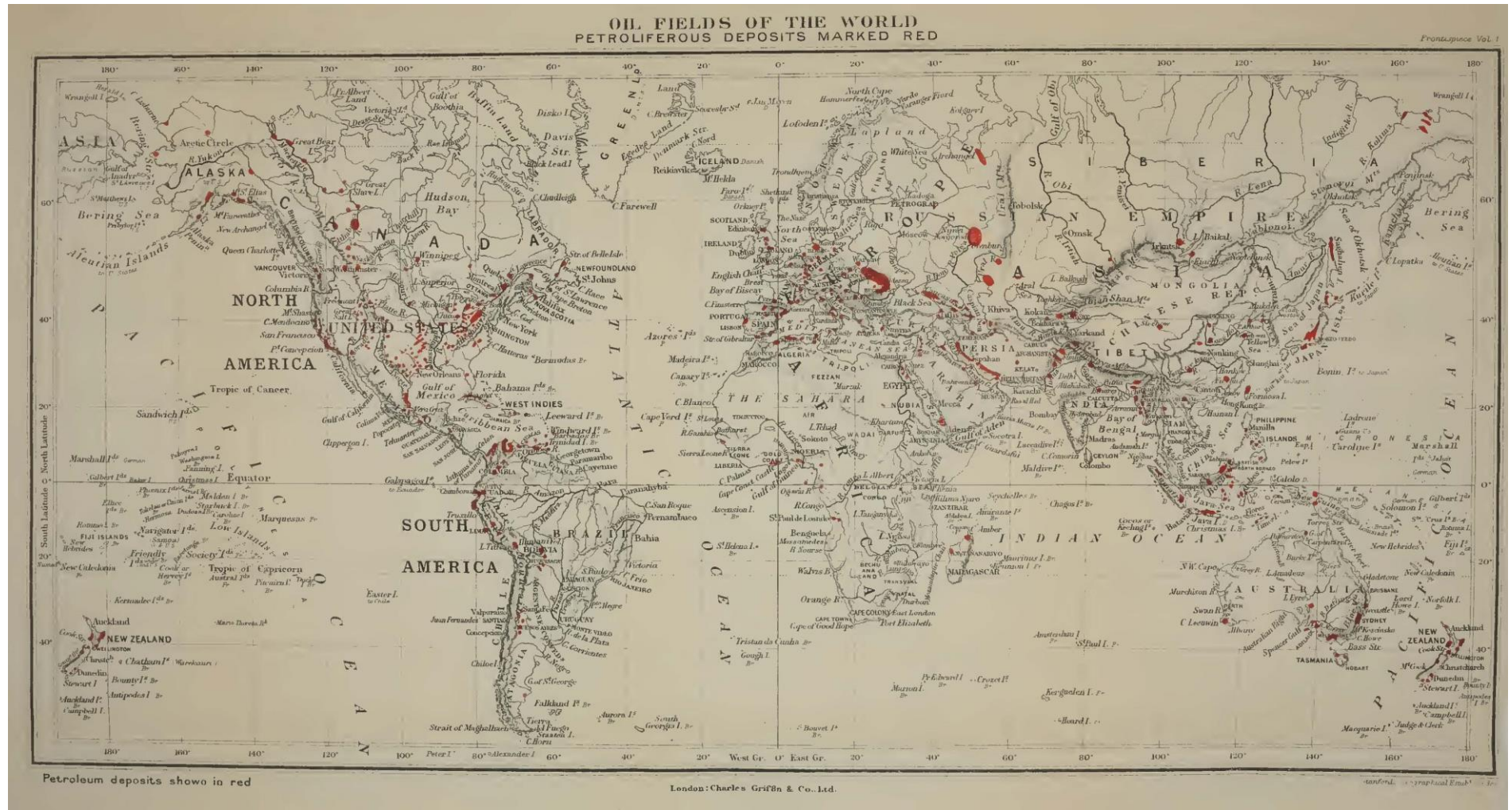
İşte şuraya kadar verilen izahattan petrol gazının büsbütün maden kömürü yerini tuttuğu günden itibaren sanayi ve ticaretçe ne derecelerde azim tebeddülât zuhura geleceğini ka'rilerimiz elbette takdir eylemişlerdir. Bu yüzden husule gelecek terakkiyât-ı ssinaiye devri ise bize pek baid değildir. Belki kariben kendimizi bu devre girmiş göreceğiz.

EK 3

Ferman: Musul petrollerinin Hazine-i Hassa'ya devredilmesine dair II. Abdülhamid tuğralı ferman. (ML.EEM, 305/28)

EK 4

Harita: Boverton Redwood'un ilk baskısı 1896 yılında yapılan kitabındaki dünya petrol haritası. Kırmızı ile işaretlenen yerler petrol alanlarını göstermektedir. (*Petroleum: A treatise on the Geographical Distribution and Geological Occurrence of Petroleum and Natural Gas*, London: Charles Griffin and Company, s. vii)

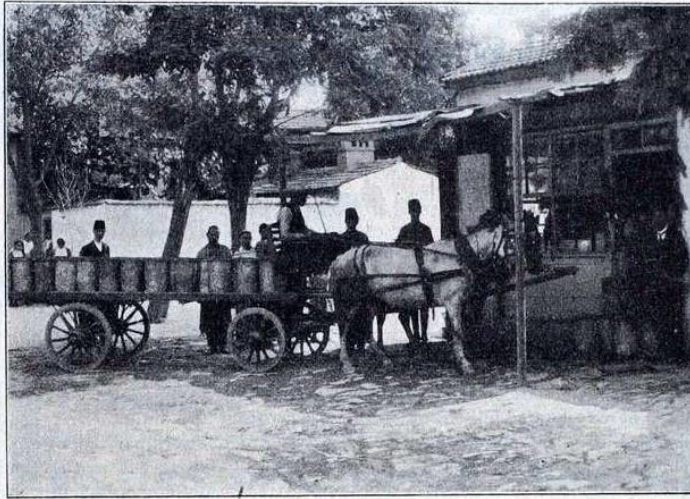

[بغداد طریقتده بر زفت معدنی]

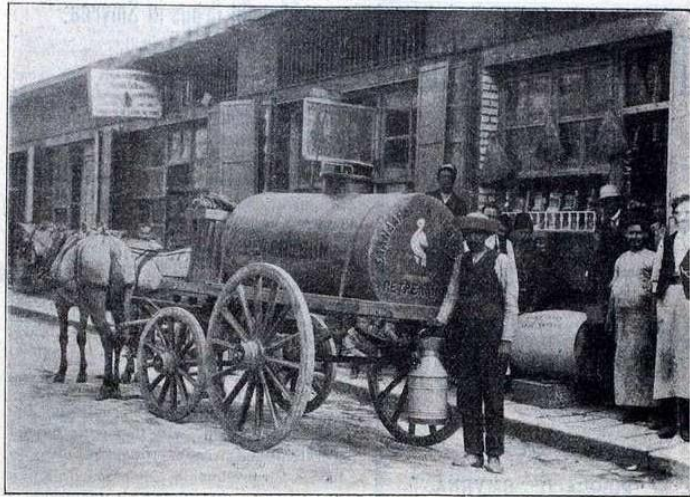
Une Mine de Bitume sur la route de Bagdad.

EK 5

Fotoğraf: “Bağdat Tarîkinde Bir Zift Madeni”, (Servet-i Fünûn, Numara: 316, 20 Mart 1313/1 Nisan 1897, s. 56.)

AMERICAN PETROLEUM IN TURKEY, I. — THE OLD WAY OF DISTRIBUTION.

AMERICAN PETROLEUM IN TURKEY, II. — THE NEW WAY OF DISTRIBUTION.

EK 6: Türkiye’de petrol dağıtımının eski ve yeni yollarını gösteren fotoğraflar. Kaynak: (The Levant Trade Review, Mart 1913: 371 ve 375)

EK 7

Nemlizâde Hasan Tahsin ile Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti Arasında, Bağdat ve Basra Vilâyetlerindeki Petrol Arama Ruhsatı İçin İmzalanan Mukavele (BOA, 1159/86899, lef 4)

Bağdat ve Basra vilâyetleri dâhilinde petrol ve petrol maâdini taharrisi için tüccardan Nemlizâde saadetlû Hasan Tahsin Bey namına nizama tevfikân birer sene müddetle iki ruhsatnâme i'tası hakkında Şurâ-yı Devletçe verilen karar üzerine şeref-vârid olan 9 Kânunuevvel sene [1]312 (21 Aralık 1896) tarihli ve iki yüz on sekiz numaralı tezkire-i sâmiye mucibince 30 Ağustos sene [1]313 (11 Eylül 1897) tarihinde Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezaret-i Celîliyesiyle mumaileyh beyninde akd ve te'ati olunan mukavelenâmenin bazı cihetlerce tadilât icrası 5 Mayıs sene [1]314 (17 Mayıs 1898) tarihli ve kırk sekiz numaralı tezkire-i sâmiye ile irsâl buyrulan istid'ânâmede talep ve dermeyan olunmuş olduğundan birincinin yerine kaim olmak üzere ber veçhi atf işbu ikinci mukavelenâme akd ve teati kılınmıştır.

Birinci Madde – Dersaadet'te mukîm tüccardan Nemlizâde saadetlû Hasan Tahsin Bey nâmına Bağdat ve Basra vilâyetlerinde petrol ve petrol taharrisi için vilâyât âidesi tarafından birer sene müddetle i'tası mukarrer olan iki kıt'a taharri ruhsatnâmesi ile bunların taharri hakkını iktisâb ve icra-yı ameliyât ve hafriyât edecek ve müddetlerinin inkızâsında istid'â olunduğu halde maâdin nizamnâmesinin on altıncı maddesi mucibince birer sene daha temdîdleri câiz olacaktır.

İkinci Madde – Müteharri-i mumaileyh nizamnâme-i mezkûrun on birinci ve on ikinci maddelerine tevfikân taharriyât ve hafriyât icra edeceği yerlerde kasaba ve karyelere mahsus koru, mer'a, pazar yeri ve meydan gibi umûma mahsus mahaller bulunur ise ihtiyaç-i ahaliyi tazyîk etmeyeceğini ve cevânib-i erba'ası duvar ile muhât arazi derununda yahut havlu ve bahçe ve bunlara yüz elli zira' ba'id ve mesafede vaki' araziye mutasarrıf olan kimsenin rızasını tahsil etmeksizin mil ve burgu ile baca küşâd ve kuyu hafr etmeyeceğini taahhüd eyler ve kazâlik taharriyât esnasında şayet el-yevm mevcut olan petrol kuyularından birkaçının işgali lazım geldiği takdirde müteharri işgal edeceği kuyuların bedel-i iltizam veya miktar-i vâridatını beş senelik hâsılâtın had-i vasatı itibarıyla seneliğine isabet eden meblağ üzerinden tesviye ve i'ta etmek müteahhiddir.

Üçüncü Madde – İşbu ruhsatnâmenin yalnız Emlâk-i Hümâyûn arazisine şümulü olamayacaktır.

Dördüncü Madde – Müteharri-i mumaileyhin mevcut [ve] yeniden keşfedilecek bil-cümle mahallerde icra edeceği taharri teskîb ameliyâtıyla zâhire çıkaracağı petrol madenlerinin imtiyazını iktisâba hakkı derkâr olup müddet-i taharrî zarfında zikrolunan iki vilâyet dâhilinde petrol aramak için mumaileyhten gayri kimseye yirminci madde-i nizamnâmeye tatbikan ruhsat verilmeyecektir.

Beşinci Madde – Ameliyât-i lazıme-i icra etmemesinden yahut icra-yı ameliyât ve haf-riyât ile servet ve i'male kabiliyetli petrol menâbi'i bulamamasından dolayı ruhsatnâmelerin iptal yahut terk edilmesi lazım geldiği halde müteharri-i mumaileyhin masraf ve saire namıyla hükümet-i seniyyeden bir şey talebine hakkı olamayacaktır.

Altıncı Madde – Müteharri-i mumaileyh vuku bulacak tebliğ tarihinden itibaren altı aya kadar mahallerine bil-müraca'a ruhsatnâmeleri almadığı yahut bu müddet zarfında ruhsatnâmeleri alıp da bir senenin hitamına değin teşebbüs-i ciddiyede bulunduğunu usulen isbât etmediği takdirde ruhsatnâmeler iptal edilecek ve şu kadar ki emr-i taharrîde isbât-i ciddiyet ettiği surette birinci maddede gösterildiği vecihle müddet-i taharrînin bir misli daha temdîdi câiz olacak ve ma' hazâ istihsâl-i imtiyaza ve i'malâta müteallik bil-cümle muamelât nizamnâme-i mahsusı ahkâmına tevfiğ olacaktır.

Yedinci Madde – Müddet-i taharrî vilâyeteyn-i müşârünileyhâ cânibinden müceddeden itibaren mukarrer olan ruhsatnâmeler tarihinden itibaren ibtida edecektir.

EK 8

Toussaint Rouzaud'un Bağdat ve Musul petrolleri imtiyazı için Hazine-i Hassa'ya sunduğu mukavele teklifinin tercümesi (HH.THR. 239/59, lef 2, 25 Eylül 1898)

Mösyö Rozo [Toussaint Rouzaud] tarafından Hazine-i Hassa-i Şâhâne'ye mütekaddim 25 Eylül sene 1898 tarihli merbut mukavelenâme lâyihasının tercümesidir.

Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunmuş ve bulunacak petrol yataklarından istifade etmek mevki'-i bahse mevzu'dur. Bu yatakların fen ve akıl dairelerinde işletilmesi şüphesiz âlem-i sînâ'ati harekete getirecek ve memleket ile Hazine-i Hümayûn için bir memba'-ı muhakkak servet olacaktır. İstanbul'da Faik Paşa sokağında on dokuz numarada mukim maâdin mühendis mülkiyesinden ve Paris maâdin mekteb-i âlî-i milliyesinden mezun Mösyö Rozo'nun her cihetle emniyetli bir işletme şirketini muayyen bir zamanda teşkile girişmesi zımmında Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nâzırı saadetlü Ohannes Efendi hazretlerine iki tarafa ait bir kontrato şeklinde tarafeyn beyinde teati edilecek bir mukavelenâme lâyihasını mûmâileyh âtîde arz etmekle müftehirdir.

Birinci Madde – Hazine-i Hassa-i Şâhâne aşağıda sayılan petrol yataklarını işbu mukavelenâmenin tarih-i imzasından itibaren altmış sene müddet için Mösyö Rozo'ya ihale eder. Evvelâ Palkana, Kîl, Baba Gurgur, Tel Kayyare membalarını ve şimdiye kadar tanınmış olanları câmi' olan ve şimdi Hazine-i Hassa-i Şâhâne'nin malı bulunan Tuzhurmatu, Kerkük, Şirkat petrol yataklarıyla Hazine-i müşârünileyhanın Musul vilâyeti dâhilindeki arazisinde keşfedilecek bil-cümle petrol yatak ve membaları; sâniyen Bağdat vilâyetince ma'lûm Mendeli ve etrafı petrol yatak ve membaları.

Hazine-i müşârünileyha gümrük-i Orman ve Maâdin idarelerine müracaatta bulunmak suretiyle sâlif'üz-zikr petroler muamelâtında kâmilten ve mutlaken bu idareler makamına kaimdir. Tabir-i âherle Musul vilâyeti dâhilindeki zaten taahhüt edilmiş olan yataklara müteallik şerâit dairesinde Mösyö Rozo'ya ihale edebilmek ve Hazine ile nasıl olursa olsun hükümdâr me'âli-i şî'âra takdim edilecek rûsum-i muamelâtında yalnız mûmâileyh Hazine-i Hassa'yı tanımak ve ona tabi' bulunmak üzere Hazine-i Hassa-i müşârünileyha bu petrol yataklarını temlik edecektir.

Sâlisen işbu mukavelenâme müddeti olan altmış sene zarfında Musul ve Bağdat vilâyetlerinde keşfedilecek bil-cümle petrol yatak ve membaları:

Birinci ve ikinci fıkralarda mevzû' bahs olan yataklarla membalara müteallik şeraitin aynıyla hazine-i müşârunileyha bu yatakları kabza-i tasarrufuna geçirdikten sonra Mösyö Rozo'ya ihale edecektir. Petrolün tashihiyle işletilmesi gibi ihdâs edilecek bir hirfetin muhtelif mahsullerden çok miktarda imal etmek şartıyla ileriye gideceğini nazar-ı ehemmiyetten iskat etmemelidir. Mahallince vuku bulacak sarfiyât mahreç sarfiyâtına nispeten pek az olup mahsulât-i mütea'ddidde temlik ancak bir miktarını cezbedecektir. Binaenaleyh haricî piyasalara pek çok mevâd ihraç etmek lazım gelir. Bu piyasalarda şimdiki â'millerin yani Amerikalılarla zengin Bakü ticarethanelerinin mukavemet-i nevmidâne-siyle çarpışılacaktır. Böyle bir hareketi icap eden sermayeyi takdir için yüz binlerce frank ister. Hâl böyle iken konulacak sermayeleri tutmak için istenilen altmış senelik müddet-i ihale kat'ü'l-vücubdur. Aynı sebeplerden dolayı Musul ve Bağdat vilâyetlerinde istenilen inhisarın adilane ve lazım olacağı aşikârdır. Zîrâ bu inhisar sayesinde hirfet-i cedîdenin Basra Körfezi mahrecinde tesadüf edeceği rekabete karşı konulabilecektir. İnhisardan maksat ticaretin tevsî'idir. Binâberin Hazine-i Hassa'ya işletenler tarafından verilecek saltanat-ı seniyyeye mahsus olan rusûm bu yüzden artacaktır.

İkinci Madde – İşbu kontratonun kat'iyen tasdik olunduğu tarihten itibaren Mösyö Rozo masârifi kendine ait üzere istediği gibi bâlâda zikr olunan petrol yataklarını işletmek ve bu maksada binaen açacağı fabrikalarda onları temizlemek ve her yolda ona muamele etmek ve temizlenme ile muameleden kalan aksam ile ma'an onları satmak hakkı vardır.

Üçüncü Madde – Petrol yataklarının işletilmesinden mütehassıl ham mahsulatın yüzde onunu Mösyö Rozo rûsum-i nisbî olarak Hazine-i Hassa'ya sene be-sene verecektir. Bu rûsum Hazine-i Hassa'nın arzusuna göre aynen veya nakden tesviye edilecektir. Bu maksada binaen petrol membalarının kurbunda havuzlar yapılacak ve bu membalardan akacak ham petrol orada birikecektir. Havuzlar dolunca böylece toplanmış olan ham mahsulün onda biri Hazine-i Hassa'nın malı olacaktır. Hazine-i müşârunileyha dilerse bu mahsulü aynen alacaktır. İstenirse işletene bırakacaktır. Bu halde işleten madenin mal olduğu fî üzerinden onda birinin parasını hazine-i müşârunileyhaya verecektir. Bu fî içinde asıl işletme masrafları yani çekme ve biriktirme, maden nezareti ve kuyuların muhafazasına muktezi meblağ dâhil bulunacaktır.

Dördüncü Madde – Hiçbir halde hazine-i müşârunileyhaya her sene verilecek bu rüsum-i nisbî iki bin Osmanlı altınından az olmayacaktır. Rüsum-i nisbînin hesab-ı senevîsinde bunlar iki bin Osmanlı altınına baliğ olmazsa Mösyö Rozo tek başına bu yüke katlanacaktır. Açığı ertesi senelere nakletmek hakkını hâiz değildir. Her sene muamelâtı ayrı i'tibar olunacaktır. Hidâklı iki bin Osmanlı altını olmak üzere bir rüsum itası onun icabıdır. Bu iki bin Osmanlı altınından ibaret olan hidâklı rüsum-i nisbî hazine-i müşârunileyhaya iki taksitte yani 1/13 Mart ve 1/13 Eylül tarihinde tesviye olunacaktır. Fazla varsa her sene muamelât hitam bulunca tesviye ve te'diye olunacaktır.

Beşinci Madde – Petrol yataklarının işletilmesine ve ham mahsûlün tasfiyesine ve gerek ham gerek ma'mûl mahsûlün nakline yarayacak her nev' âlât ve edevât ve levâzım gümrük ve liman rüsumlarından müstesna tutulacak ve serbazane girecektir. Mahsûlâ-ı mahrece dahi bil-cümle tekâliften muâf tutulacaktır. İşletme ebniyesi, fabrikalar, depolar, memurin ve ameleye mahsus hanelerden de teklif namıyla bir şey alınmayacaktır. Sınâî şimendiferler ve saire gibi bir taraftan menabi'-i muhtelif ile fabrikalar arasında ve diğer taraftan fabrikalarla nehirlerin geçilebilen noktaları beyninde vesâit-i nakliye-i iktisadiye te'sisine Mösyö Rozo şimdiden me'zundur. Hazine-i müşârunileyha kendi taht-i tasarrufunda bulunan arazi üzerinde vesâit-i nakliye-i mezburenin te'sisine kâfi yeri meccanen teslim etmeyi teahhüt eder. Eşhasa veya şirketlere ait olup ihdas olunacak yolların geçeceği araziye gelince hazine-i müşârunileyha ehl-i hibrenin vereceği re'y üzerine onları istimlâk edecektir. Bu istimlâktan dolayı verilecek bedel-i emlak kâmilten Mösyö Rozo tarafından verilecektir. Fazla olarak hazine-i müşârunileyha polis mevkilerinin ikamesini ve gerek işletme memurlarının gerekse fabrikaların, ebniyenin, depoların te'min ve himayesine muktezi kuvve-i askeriyenin bulundurulmasını taahhüt eder. Bu fabrikalarla sair mevaddın bir yenisine ve nakline vücut bulmasına yarar. Bu şart hususiyle nakliyattan tevellüt eden ızrâr-i husûsiyeye müteallik ve son derecede kabul-i iştiâ'l olan mevaddın toplanmasından hâsıl olan mazarrata şamildir.

Altıncı Madde – Sahib-i imtiyaza bir günâ tazminât vermeksizin maâdin-i kanûnî ahkâmına tevfikân akar tanılan te'sisât, inşaat ve ebniyesi ile beraber petrol yatakları altmış senelik imtiyaznâmenin münkazi olduğunu mütea'kib hazine-i müşârunileyhanın malı olacaktır. İşletmeye muhtaç eşyâ-i menkûle, makineler ve edevât-i saire sahib-i imtiyazın malıdır. Fakat ehl-i hirenin rey'i üzerine hazine-i müşârunileyha tarafından alınabilir.

Yedinci Madde – İşbu mukâvelenâme imzalandığı günden itibaren muteber olan ve altmış seneden ibaret bulunan imtiyaz müddeti üzerinden tarh olunacak bir sene üç ay tecrübe için Mösyö Rozo’ya bırakılacak ve mümâileyh bu müddette evvelâ yatakları gözden geçirmek ve onların ne suretle işletilebileceğini anlamak için bir hey’et bi’t-ta’yin mahalline îsâl etmek sâniyen bu hey’etin tedkikatına göre yapılacak te’sisatı kararlaştırmak ve sâlisen işleteceği bir şirketin işe girişmesine muktezi sermayeleri bulmak ve bu şirketi teşkil eylemek husûsâtını müteahhittir.

Bir sene üç ay sürecek olan bu müddet içinde Hazine-i müşârunileyhaya ne bir rusûm verilecek ne de borç olarak kalacaktır. Hazine-i müşârunileyha bunun aksi olarak gönderilecek hey’ete bil-cümle teshilâtı irae etmeyi ve bâ-husus seyahatleri için işbu hey’etin azası tarafından karayolu intihab edilecek olursa hükümetin eli altında bulunan vesâit-i nakliyyeyi emirlerine müheyya tutmayı ve a’za-yı mümaileyhin seyahat ve mahallinde vuku’ bulacak ikametleri esnasında te’mîn ve tatminlerine muktezi müfrezeleri ta’yin ettirmeyi taahhüt eder.

Mösyö Rozo işbu kontrato imzalandıktan nihayet üç ay sonra hey’et-i tedkikayı göndermeyi ve ayn[1] tarihten i’tibaren nihayet bir sene üç ay sonra yatakları işletmeyi ve tesisatı vaz’ etmeye başlamayı taahhüt eder. Eğer ilk üç aylık mühlet nihayetinde komisyon teşekkül etmemiş ve gitmeye hazırlanmamış olursa bundan dolayı işbu kontrato ahkâmı münfesihi olacak ve bu yüzden tarafeynin hiçbirini tazminat vermeyecektir. Salif’ül-zıkr bir sene üç ay geçtikten sonra Mösyö Rozo yatakların işletme ameliyatına ve tesisatına başlamaya hazır bulunmalıdır. Hazırlanmamış olduğu takdirde bil-cümle hukukunu gasp edecek ve mahalline tarafından gönderilen hey’et masarifi olarak hiçbir surette tazminat istid’asına kalkışamayacaktır. Diğer taraftan hazine-i müşârunileyha bu sebepten dolayı tazminat istemeyecek ise de hey’et-i tedkikiye tarafından yapılmış lâyhalarla planların raporlarla evrakın i’tasını talep edebilir.

Sekizinci Madde – Şirketlerin teşkilâtına ait kavânine tevfik-i hareket etmek şartıyla Mösyö Rozo işbu imtiyazın verdiği bil-cümle hukuku bir anonim şirkete vermekte muhtardır.

Dokuzuncu Madde – Salif’ül-zıkr bir sene üç ay mühlet nihayetinde Mösyö Rozo’ya işletme ameliyatına ve tesisata başlamaya hazır nazarıyla bakılacaktır. Bu mühlet nihayetinde işletme şirketi teşekkül etmiş olursa sermayesi kanuna tevfikân istenilir ve muteber

bir idareye depozito edilir ve nizamnâme-i dâhiliyesi tasvib-i umumiye ma'ruz olur. Bu halde işbu kontrato kat'ileşir ve Mösyö Rozo yahut yerine kaim olan zat kalan elli sekiz sene dokuz aydan ibaret müddet-i imtiyaziye zarfında ondan tevellüt eden hkukun kâffesini hukuku bilir.

Onuncu Madde – Şurası da mukarrerdir ki Mösyö Rozo'ya hazine-i müşârunileyha petrol yatakları verdiği zaman bunlar ilişiksiz olacak ve şahs-ı sâlise karşı ol-vakte kadar taahhüdat altına girmiş olamayacaktır.

İmza Rozo [Rouzaud]

X X X X X

EK 9

Hazine-i Hassa ile Anadolu Demiryolu Şirketi arasında petrol arama ruhsatı için imzalanan mukavele (Y.MTV. 260/15)³⁴⁰

Bir taraftan Hazine-i Hâssa-i Şâhâne nâmına hareket eden hazine-i müşarunileyha nâzırı Ohannes Efendi ve diğer taraftan Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniye'si müdür-i umumi Mösyo [Kurt] Zander beyninde³⁴¹ şeref-müteallik buyurulacak irâde-i seniyye-i mülkâneye tevfikân mevadd-i âtiye karar-gir olmuştur.

Birinci Madde – Anadolu Demiryol[u] Şirket-i Osmanisi 5 Şaban sene [1]306 ve 5 Cemaziyelevvel sene [1]316 ve 16 Ramazan sene [1]320 tarihli ferman-i aliler mucibince Bağdat ve Musul vilâyetlerinde imtiyazı Hazine-i Hâssa-i Şâhâneye ihsan buyrulmuş olan petrol gazı madenlerinin³⁴² tahkikat ve keşfiyat-i evveliyesi masarifi kâmilên şirket-i mezkûre tarafından ifa kılınmak şartıyla işbu mukavelenin teatisi tarihinden itibaren bir sene zarfında icra ve ikmal etmeyi taahhüd eder. Hazine- Hâssa-i Şâhâne demiryolunun şirket tarafından iğram olunacak erbab-i ihtisasa vazifelerinin icrası için her türlü teshîlâtı ifâ ettirmeyi taahhüd ettiği gibi arazinin harita ve krokilerini ve mevcut keşfiyatı ve madenlerin bulunduğu emlak-i seniyyenin her tarafta serbestçe geşt-i güzâr etmeleri için lazım gelen ruhsatı i'taya delâlet edecek ve me'murin-i hükümetin muavenetini istihsâl eyleyecektir. İşbu keşfiyat ve tahkikatın masarifi vakıasıyla netâyici mükemmelen ve bil- etraf hazineye tabliğ olunacaktır.

İkinci Madde – İşbu tahkikat-i evveliyenin hitamında şirket maâdin-i mezkûreyi işletmek hususunu deruhte etmeyi talep eylediği takdirde madenlerin işletmesi şeref-müteallik buyurulacak irâde-i seniyye üzerine Hazine-i Hâssa-i Şâhâne'nin iştirakiyle ve kontrolü tahtında olmak üzere mukavele-i mahsusa ile ve kırk sene müddetle şirket-i mezkûreye ihale olunacaktır.

Üçüncü Madde – Bu halde şirket-i mezkûre imalâthane tesisi ve kuyu ve makineler gibi ameliyât ve edevât-i lazımenin icra ve tedariki ve işletme ihtiyacâtı için muktezi olup

³⁴⁰ Bu mukavele daha önce günümüz Türkçesiyle de yayınlanmıştır: (Uluğbay, 2003:)

³⁴¹ Bu ifadedden sonra “3 Cemaziyelevvel sene 324” ifadesi eklenmiştir. Doğrusu Hicri 1322 olan tarih sehven 1324 şeklinde yazılmıştır.

³⁴² Bu kısma daha sonradan “...sondaj ve saire dâhil olduğu halde...” ifadesi eklenmiştir. (HH.d., 11327:3)

şirket ile hazine beyninde bil-ittifak ta'yin olunacak olan sermayeyi tahvilât-i mahsusa ihracıyla tedarik eyleyecektir.

Dördüncü Madde – Keşfiyât-i evveliye için vuku' bulacak masârif dâhil olduğu halde üçüncü maddede beyan olunan sermayenin faiz ve re's-ül-mâl akçesi işletme hâsılatından tesviye olunacaktır.

Beşinci Madde – İşletme masârifi ile madde-i sabıkada mezkûr sermayenin tekasıtıyla te'diye olunduktan sonra bâkî kalacak hasılât-i sâfiye Hazine-i Hâssa ile şirket beyninde tarafeynce kararlaştırılacak nispet üzere taksim olunacaktır.

Altıncı Madde – Keşfiyât-ı mezkûrenin ikmalinden sonra şirket-i mezkûre zikr olunan madenleri işletmek istemediği halde maâdin-i mezkûre başkasına ihale olunabilecek ve şirket her ne sebebe mebni olursa olsun bir güne masârif ve zarar ü ziyan talep edemeyecektir. Fakat işletme hakkındaki mukavelenâme esbâb-i sâireden dolayı şirket-i mezkûre ile akdedilemediği takdirde ind'et-tedkîk tebeyyün edecek masârif-i keşf-i senevî yüzde beş hesabıyla güzerân etmiş olan güzeştesiyle beraber şirkete mütemadiye olunacaktır. Ma' haza şirket sair eşhası veya şirketler tarafından talep vuku'unda bunlara karşı şerâit-i mütesâviye ile hakk-i rüçhamı hâiz olacaktır.

EK 10

İran Şahı Muzaferiddin ile D’Arcy arasından imzalanan petrol mukavelesi, (BOA, HR.İD., 1233/32).

Mösyö Darsi’ye verilen imtiyaz

Bir taraftan İran Hükümeti diğer taraftan Londra’da “Grosvenor Square sokağında 42 numarada sâkin (âtide sahib-i imtiyaz tabiriyle zikr olunan) mütemevvilandan “William Knox D’Arcy” arasında mevadd-ı âtiye karargir olmuştur.

Birinci Madde – Hükümet-i İraniye işbu mukavelenâme ile sahib-i imtiyaza memâlik-i İraniye’nin her tarafında tabii gaz, petrol, asfalt ve (ozokerite) taharri ve istihsal etmek, işletmek ve bunları ticarete elverişli bir hâle ifrağ ve ıslah ve nakl ve say’ etmek imtiyaz-i mahsusu ve münhasırını tarih-i mukavelenâmeden itibaren altmış sene müddetle i’ta eyler.

İkinci Madde – Bu imtiyaz marû’z-zikr maâdinden birinin veya birçoğunun Basra Körfezi’ne kadar keşf olunacak tabakata lazım olacak boru mecralarını ve iktiza eden tevzi’ şubelerini tesis etmek hakk-ı münhasırını ihtiva edeceği gibi lüzum görecektir kuyu, hazine, tulumba idhâr ve tavzi’-i mevkı’a ve idareleri ve fabrika ve sair ameliyât ve şubât tesis ve idare etmek hakkı dahi şâmil bulunacaktır.

Üçüncü Madde – Hükümet-i İraniye miriye ait arazi-i gayr-i mezrua’dan marû’z-zikr ameliyâtın kâffesini veya birisini vücuda getirmek için sahib-i imtiyazın mühendisleri tarafından lüzûm gösterilecek olanlarının cümlesini sahib-i imtiyaza meccanen terk eyler. Hükümete ait arazi-i mezrua’ya gelince sahib-i imtiyaz bunları eyaletçe câri ve muhak bir fiyat ile satın almaya mecbur olacaktır.

Hükümet-i İraniye sahib-i imtiyaza aynı maksad için lüzum görülecek sair arazi ve mebâniyi dahi ashabının rızalarıyla ve sahib-i imtiyazla ashab-i emlâk arasında takarrür edebilecek şerâit ile satın almak hakkını dahi bahş eyler. Ashab-i emlâkin mahallerinde alelâde câri olan fiyatı tezyîd edebilecek bir takım müddei’yatta bulunmalarına mahal bırakılmayacaktır.

Mahal-i mukaddese ile bunların iki yüz İran arşını mesâhesindeki bir daire dâhilinde bulunan müstemilâtı suret-i kati’yede istisna edilmiştir.

Dördüncü Madde – Şuster, Kasr-i Şirin ile Kirmanşahan vilayeti ve Buşir kurbunda kâin (Daleki)'de mevcut üç petrol madeni el-yevm efrâd-i nâsa ihale edilmiş bulunduğu ve hükümetin nefi'ne senevî iki bin tümen îrâd getirmekte olduğu cihetle bu üç madenin dahi birinci maddeye tevfikân ve onuncu maddede zikredilen yüzde on altıdan maada sahib-i imtiyazın hükümet-i İraniye'ye her sene maktua'n iki bin tümen vermesi şartıyla imtiyaznâmeye dâhil olması takarrür etmiştir.

Beşinci Madde – Boru mecralarının güzergâhı sahib-i imtiyaz ile mühendisleri tarafından tayin edilecektir.

Altıncı Madde – Mevâdd-ı münderece-i sâlifeye rağmen işbu imtiyaznâme ile bahşedilmiş imtiyaz Azartacan [Azerbaycan], Gilân, Mazenderan, Astrabad ve Horosan eyalâtına şâmil olmayacaktır. Fakat Hükümet-i İraniye'nin cenubundaki nehirlerle veya Basra'nın sahil-i cenâbiyesine doğru boru mecrası inşa etmek hakkını hiçbir şahs-ı diğere bahşetmeyeceği sarahaten meşruttur.

Yedinci Madde – İşbu imtiyaznâme ile sahib-i imtiyaza bahşedilmiş veya üçüncü ve dördüncü maddelerde musarrih olduğu suretlerle kendisi tarafından işтира edilecek olan arazinin ve bir de ihraç edilecek müstahsilâtın kâffesi imtiyaz müddetinin devamınca her güne rusûm ve tekâliften muaf olacaktır.

Maâdinin taharrisi ile işletilmesi ve tevsî' ve ıslahı ve boru mecralarının inşa ve teksiri için lüzumu olan mevâd ve edevâtın kâffesi İran'a her güne rûsum ve tekâliften muaf olarak idhâl edilecektir.

Sekizinci Madde – Sahib-i imtiyaz marû'z-zikr maâdinin mevcutiyyetine kail olduğu havâlide taharriyat icrası maksadıyla İran'a derhâl ve masarifi kendisine ait olmak üzere bir veya birkaç ehl-i hayra iğram etmeye mecbur olacak ve sahib-i imtiyazın fikrine göre ehl-i hayrın raporu mucib-i hoşnudî bir mahiyette olacak olursa sahib-i imtiyaz kuyuları delmek ve akıtmak ve kıymetlerini tebeyyün etmek için icab eden işletme levazımıyla makineler müstastihiyyen İran'a masarifi kendisine ait olmak üzere derhal memuriyet-i fenîye iğram edecektir.

Dokuzuncu Madde – Hükümet-i İraniye sahib-i imtiyaza, imtiyazı işletmek için bir veya müteaddid şirketler tesis etmeye mezuniyet verir. Bu şirketlerin isimleriyle nizamât-ı dâhiliyesi ve sermayesi sahib-i imtiyaz tarafından tayin edilecek ve müdiratı dahi kendi

tarafından istihab olunacaktır. Şurası suret-i mahsusada meşruttur ki her şirketin tesisinde sahib-i imtiyaz İran komiseri vasıtasıyla Hükümet-i İraniye'yi keyfiyetten resmen haberdar edecek ve şirketin nizamât-i dâhiliyesini şirketin işleyeceği mahalleri tasrih ederek tevdi' eyleyecektir. Bu şirket veya şirketler sahib-i imtiyaza bahşedilen hukuk ve imtiyazın kâffesinden müstefid olacaklar ve fakat onun bil-cümle taahhüdatıyla mes'uliyetlerini de deruhte eyleyeceklerdir.

Onuncu Madde – Bir taraftan sahib-i imtiyaz ve diğer tarafından şirket arasında akd olunacak kontratoya ilk işletme şirketinin tesis tarihinden itibaren bir ay mühlet zarfında şirketin Hükümet-i İraniye'ye nakden yirmi bin İngiliz lirası ve bâlâdaki madde mucibince müesses ilk şirketin bedeli tamamıyla tediye edilmiş hisse senedatı olarak yirmi bin liralık bir meblağ-ı manzumu ita edeceği derç edilecektir.

Şirket madde-i mezkûreye tevfikân tesis edebilecek her şirket veya şirketlerin temettuat-i safiye-i senevîden yüzde on altısına muadil bir meblağı dahi her sene hükümete tediye edecektir.

On Birinci Madde – Hükümet bir komiser tayin etmek hususunu haiz-i serbesti olacak ve sahib-i imtiyaz ile teşekkül edecek şirketlerin müdiratı bu komiserin reyine müracaat edeceklerdir. Komiser daire-i iktidarı dâhilinde bulunan malumat-i müfideyi i'ta ve teşebbüsât-i menâfi'ine olarak takibi icab eden ihsan tariki irae eyleyecektir. Komiser menâfi-i hükümeti vekayeten lüzum göreceği kontrolü sahib-i imtiyazla müttefikân tesis edecektir.

Komiser bu hukuk ve vezâifi tesis edecek şirketlerin nizamât-i dâhiliyesi meyanında zikr ve tashih olunacaktır. Sahib-i imtiyaz bu suretle tayin oluncak komiserin hıdematına mukabil ilk şirketin tesis tarihinden itibaren senevî bin lira i'ta eyleyecektir.

On İkinci Madde – Şirketin istihdam edeceği amele teba-i İraniye'den olacaktır. Müdürlerle mühendisler ve miskeb memurları ve ustabaşları müstesnadır.

On Üçüncü Madde – Ahali-i mahalliye'nin el-yevm kendi ihtiyaçları için petrol istihsal ettikleri sabit olabilecek yerlerde şirket ahali-i merkumeye akdemce istihsal eyledikleri petrol miktarını meccanen ita edecektir. Bu miktar hükümet-i mahalliye'nin hakk-ı mura-kabesi mahfuz olmak üzere ahalinin ifadeleriyle tayin olunacaktır.

On Dördüncü Madde – Hükümet-i İraniye işbu imtiyaz mevzu'unun ve şirket eşyası olarak zikr olunan malzeme ve âlât ve edevâtın temin-i siyanet ve ve icrası ve şirket ve-killeri ile me'murin ve müstahtiminin muhafazası için lazım gelen kâffe-i tedâbire teves-sül etmeyi deruhte eyler.

Hükümet taahhüdatını bu vecihle ifa etmiş olacağından sahib-i imtiyaz ile onun tesis ede-ceği şirketler hükümetten hiçbir bahane ile zarar ve ziyan talep edemeyecektir.

On Beşinci Madde – İşbu imtiyaz müddetinin inkızasında şirketin bu müddet zarfında isti'mal edeceği levâzım ve mebâni varidatın kâffesi hükümetin malı olacak ve şirket bundan dolayı bir hakk-ı tazminata mâlik olamayacaktır.

On Altıncı Madde – İşbu imtiyaznâme tarihinden itibaren iki sene zarfında sahib-i imti-yaz dokuzuncu madde ile tesisine mezuniyet verilen şirketlerin birincisi tesis etmemiş bulunduğu takdirde işbu imtiyaz keenlem yekûn hükmünde tutulacaktır.

On Yedinci Madde – İşbu imtiyaznâmede alâkadar bulunan taraflar arasında bu imtiya-zın suret ve tefsirinden veya bu imtiyazdan tarafeynden birine teveccüh eden hukuk ve mesuliyetten dolayı bir mesele veya ihtilâf tahaddüs ettiği takdirde bu mesele veya ihtilâf tarafeynden her birinin intihab edeceği birer hükme ve bir de tahkime ibtidar edilmezden evvel hakemler tarafından tayin olunacak üçüncü bir hakeme Tahran'da havale olunacak-tır. Hakemlerin veya bunlar itilâf edemedikleri takdirde hakem-i sâlisin kararı kat'i ve en-nihâi olacaktır.

On Sekizinci Madde – İşbu imtiyaznâme nüshateyn olarak Fransızca tahrir ve aynı me-alde Farsçaya tercüme edilmiştir.

Fakat müeddası hakkında itiraz vaki olacak olursa yalnız Fransızca metin muteber ola-caktır.

Tahran Fi Mayıs sene 1901 (Safer sene 1319)

OSMANLI ARŞIVI
HR.ID
1233 32 111

میسو « داریس » ویریلد آمیاز

بر طرفه ایدمقون ریک طرفه نوزده ده « غروس ده نارا اسقیده
سقاغده « نوزده ساقه (آینه صاحب آمیاز نعلر دکر اولماق)
میزونوزده « ویلیام قونوس داریس « آره سقا مواتیه قازیر اولماق
برنجی ماده

هکومه ایرانه اسونق اولماق هاهیه آمیاز ممالک ایرانه ناک هوزق
طیبه غار، سزوک، اسقانه و (اور وک رسته) نکی دقهاک
اینگله، اسکات و یونیزه قجانه الورسک برمال آوازق واصلع نعل
و سوا ایست آمیاز نکلر و کتیریه تاریخ مقاوله نامیده اعتبار
القیسه سق مطرا اعتدال

اینگلیز ماده

ایست آمیاز مالدک معادنیه برکت ویا برعقد ریک کورقیده
سزوک اولماق هکانه لایم اولماق بوری سقازلی و اقضا ایست نوزق
سقاغده ناسک ایست هوزق نکی اعتبار ایست کک لایم کورقیده
قونوس هکانه، طوبیه اوفا و نورق قازیر لری و قاپقیده
قونوس و سقانه ناسک وارا ایست هکانه دکن ساق نوزقیده
اینگلیز ماده

هکومه ایرانه میسو غار ارضی غر مزور وده مالدک عملیات کتیر
ویا سزوک و عوده کتیر ایست هاهیه آمیاز سزوک طرفه
لایم کورقیده اولماق نکی سق صاحب آمیاز مجاا تریطال
سز

HR.ID.01233.00032.001

OSMANLI ARŞIVI
HR.ID
1233 32 111

میزو غار ارضی مزور وده هاهیه آمیاز بیزی ابالق هاری
دکجه برقات ایست هاتونه لغز مجور اولماق
هکومه ایرانه صاحب آمیاز غنی مقصد ایست لایم کورقیده
ویا سزوک و عوده کتیر ایست هاهیه آمیاز ایست هکانه
آره سقا مواتیه قازیر اولماق
ایست هکانه مالدک معادنیه برکت ویا برعقد ریک کورقیده
سقاغده ناسک ایست هوزق نکی اعتبار ایست کک لایم کورقیده
قونوس هکانه، طوبیه اوفا و نورق قازیر لری و قاپقیده
قونوس و سقانه ناسک وارا ایست هکانه دکن ساق نوزقیده
اینگلیز ماده

هکومه ایرانه میسو غار ارضی غر مزور وده مالدک عملیات کتیر
ویا سزوک و عوده کتیر ایست هاهیه آمیاز سزوک طرفه
لایم کورقیده اولماق نکی سق صاحب آمیاز مجاا تریطال
سز

اینگلیز ماده

سزوک، قهر سزیمه ایست کرمانشاهان ولایت و یوسر قیده
ر دایک ده موجود اوج سزوک معدن ایست اقزاد ساقه
ایست بولقین و هکونه نفعه سزیمه ایست بک نوبله ایست
سزوک اولماق و یونیزه قجانه الورسک برمال آوازق واصلع نعل
و سوا ایست آمیاز نکلر و کتیریه تاریخ مقاوله نامیده اعتبار
القیسه سق مطرا اعتدال

اینگلیز ماده

میزو و یونیزه کتیر ایست هاهیه آمیاز ایست بک نوبله
نفعه ایست هکانه

HR.ID.01233.00032.001

OSMANLI ARŞIVI
HR.ID
1233 32 111

اینگلیز ماده

میزو غار ارضی مزور وده هاهیه آمیاز بیزی ابالق هاری
دکجه برقات ایست هاتونه لغز مجور اولماق
هکومه ایرانه صاحب آمیاز غنی مقصد ایست لایم کورقیده
ویا سزوک و عوده کتیر ایست هاهیه آمیاز ایست هکانه
آره سقا مواتیه قازیر اولماق
ایست هکانه مالدک معادنیه برکت ویا برعقد ریک کورقیده
سقاغده ناسک ایست هوزق نکی اعتبار ایست کک لایم کورقیده
قونوس هکانه، طوبیه اوفا و نورق قازیر لری و قاپقیده
قونوس و سقانه ناسک وارا ایست هکانه دکن ساق نوزقیده
اینگلیز ماده

اینگلیز ماده

ایست آمیاز مالدک معادنیه برکت ویا برعقد ریک کورقیده
سقاغده ناسک ایست هوزق نکی اعتبار ایست کک لایم کورقیده
قونوس هکانه، طوبیه اوفا و نورق قازیر لری و قاپقیده
قونوس و سقانه ناسک وارا ایست هکانه دکن ساق نوزقیده
اینگلیز ماده

اینگلیز ماده

هکومه ایرانه میسو غار ارضی غر مزور وده مالدک عملیات کتیر
ویا سزوک و عوده کتیر ایست هاهیه آمیاز سزوک طرفه
لایم کورقیده اولماق نکی سق صاحب آمیاز مجاا تریطال
سز

HR.ID.01233.00032.001

OSMANLI ARŞIVI
HR.ID
1233 32 111

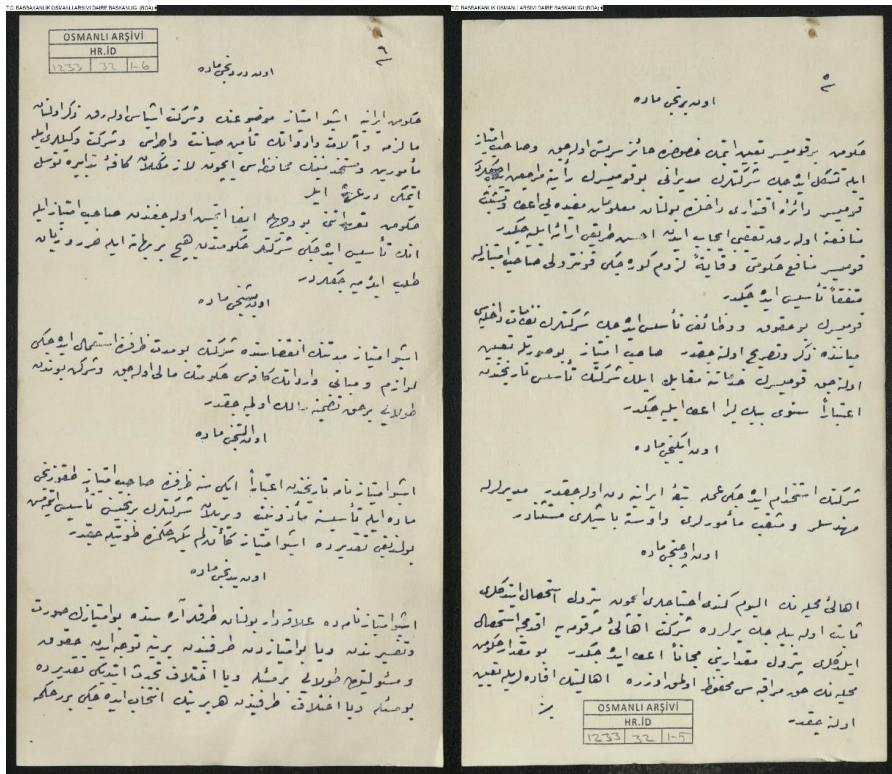
اینگلیز ماده

هکومه ایرانه صاحب آمیاز ایست بک نوبله
نفعه ایست هکانه

اینگلیز ماده

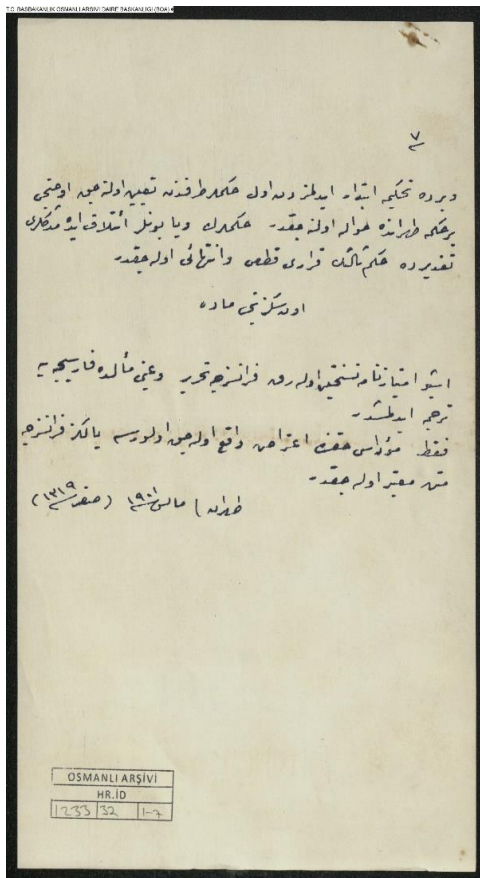
بر طرفه هاهیه آمیاز دیک طرفه سزوک آره سقا مواتیه
قونوس هکانه، طوبیه اوفا و نورق قازیر لری و قاپقیده
قونوس و سقانه ناسک وارا ایست هکانه دکن ساق نوزقیده
اینگلیز ماده

HR.ID.01233.00032.001

HR.ID.01233.00032.001

HR.ID.01233.00032.001

HR.ID.01233.00032.001

EK 11

17 Kasım 1913 tarihli “Devlet-i Aliyye-İran Tahdid-i Hudud Protokolü” metninde yer alan ve Anglo-Pers Petrol Şirketi’nin imtiyaz haklarını korumaya yönelik Ek B’nin Osmanlıca tercümesi, (1914:18-20)

“B” İşaretli Melfuf

Hükümet-i Osmaniye ile İran hükümeti 28 Mayıs 1901 (9 Safer 1319) tarihli mukavelename mucibince İran hükümeti tarafından “Anglo-Persian Oil Company Limited” nam kumpanyaya ita olunan imtiyazdan mütevellit hukuk ve taahhüdât-i muhtelifenin İran Hükümeti cânibinden Hükümet-i Osmaniye’ye devr ve ferağ edilmiş olan arazide muhâfaza ve tamame-i ifası esbabını istikmâl arzusuyla mütehassis bulunduklarından husûsât-i âtiyeyi kararlaştırmışlardır.

- (a) Hükümet-i Osmaniye devr ve ferağ olunan arazide imtiyaza bütün kuvvet ve mer’iyetiyle mahfuz nazarıyla baktığını beyan eder. Mukâvelenâmenin birinci maddesi mucibince i’ta olunan imtiyaz terk ve ferağ edilen arazinin her tarafında işbu imtiyaz ile iktisâb edilmiş olan hukuk dairesinde mutlak ve mücerred bir inhisar teşkil eyler. Hiçbir şahıs veya herhangi bir şirket veyahut cemiyet (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasının hukuk ve imtiyazâtını ihlal veya ısrâr edecek mahiyette bir güna imtiyaz i’ta olunmayacaktır.
- (b) İran Hükümeti tarafından (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasına mukâvelenâme mucibince i’ta edilmiş olan veya el-yevm mezkûr kumpanyaca istifade edilmekte bulunan hukuk ve imtiyazât ve muafiyât ve menâfi’-i sâirenin kâffesine devr ve ferağ olunan arazide Hükümet-i Osmaniye tarafından mukâvelenâme ahkâmına tamamıyla muvaffak bir surette riâyet olunacak ve bunlar muhafaza edilecektir.
- (c) Hükümet-i Osmaniye işbu maddenin (d) ve (e) işaretli fıkralarında münderiç ahval müstesna olduğu halde İran Hükümeti için mukâvelenâme mucibince mahfuz veya müktesib olan hukuk ve imtiyazât ve menâfi’anın kâffesinden devr ve ferağ olunan arazide mukâvelenâme ahkâmına tamamıyla muvafık bir surette riayet olunacak ve bunlar muhafaza edilecektir.
- (d) (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyası mukâvelenâmenin onuncu maddesi mucibince İran Hükümeti’ne mezkûr maddede münderiç iki kısım

meblağı yani nakden 20,000 İngiliz lirası ve perde (?) bedelleri tamamen tesviye olunmuş 20,000 İngiliz lirası kıymetinde tahvilât i'ta eylemiş olduğundan hükümet-i Osmaniye bundan dolayı mârû'z-zikr kumpanyadan hiçbir şey talep edemeyecektir.

- (e) Hükümet-i İraniye imtiyazın devr ve ferağ edilen arazide işletilmesinden müte-hassıl menâfi' hasebiyle "Anglo-Persian Oil Company Limited" kumpanyasından mukâvelenâmenin 10'uncu maddesinin fıkra-i ahiresi mucibince hiçbir menâfi' ahz etmek hakkını haiz olmayacaktır. Bu işletmeden dolayı fıkra-i mezkûre mucibince te'min edilecek olan âidât kumpanya tarafından Hükümet-i Osmaniye'ye i'ta edilecek ve İran hükümetinin menâfi'-i mezkûreden dolayı gerek kumpanyadan ve gerek Hükümet-i Osmaniye'den hiçbir şey mutalebesi olamayacaktır.
- (f) Mukâvelenâmenin borular ferşi hakkındaki maddeleri ahkâmının tamame-i icrasını te'min zımmında Hükümet-i Osmaniye mezkûr maddelerin (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasına işbu boru ferşiyatını devr ve ferağ edilen arazide kâin petrol tabakâtını mezkûr kumpanyaya ait emti'anın Basra Körfezi tarikiyle ihracını teshîl için hassaten ta'yin edilmiş olan bir noktaya rabt ve îlsâk edecek surette arazi-i Osmaniye dâhilinde icra etmek hakkını te'min etmekte olduğunu tasdik eyler. Marû'z-zikr nokta işbu muahedenamenin imzasından sonra sür'ât-i mümkün ile Hükümet-i Osmaniye ile (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyası beyninde akd olunacak bir itilâfla ta'yin edilecektir.
- (g) Hükümet-i Osmaniye muahedenamenin 9'uncu maddesi ahkâmının devr ve ferağ olunan arazide imtiyazın işletilmesi için ahkâm-ı mezkûreye tevfikân ihtiyari olarak yeni bir şirket tesis hususunun tazmin ettiğini ve ileride böyle bir şirket teşkil olunduğu takdirde bu şirketin (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasının bil-cümle taahhüdatıyla mükellef ve onun kâffe-i hukuk ve imtiyazâtından müstefid ve bu suretle tamamen mezkûr kumpanya yerine kâim olacağını tasdik eyler.
- (h) Hükümet-i Osmaniye ile (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyası beyninde tahaddüs edebilecek olan herhangi bir ihtilâf veya mes'ele Dersaadet'te her biri tarafında ta'yin edilecek olan iki hakeme ve bir de hakem usulüne müracaat edilmeden evvel bu hakemler tarafından ta'yin olunacak olan üçüncü bir hakeme

havale kılınacaktır. Hakemler veyahut bunlar beyinde ittifal hâsıl olamadığı surette üçüncü hakem tarafından i'ta olunacak olan karar kat'ı olacaktır.

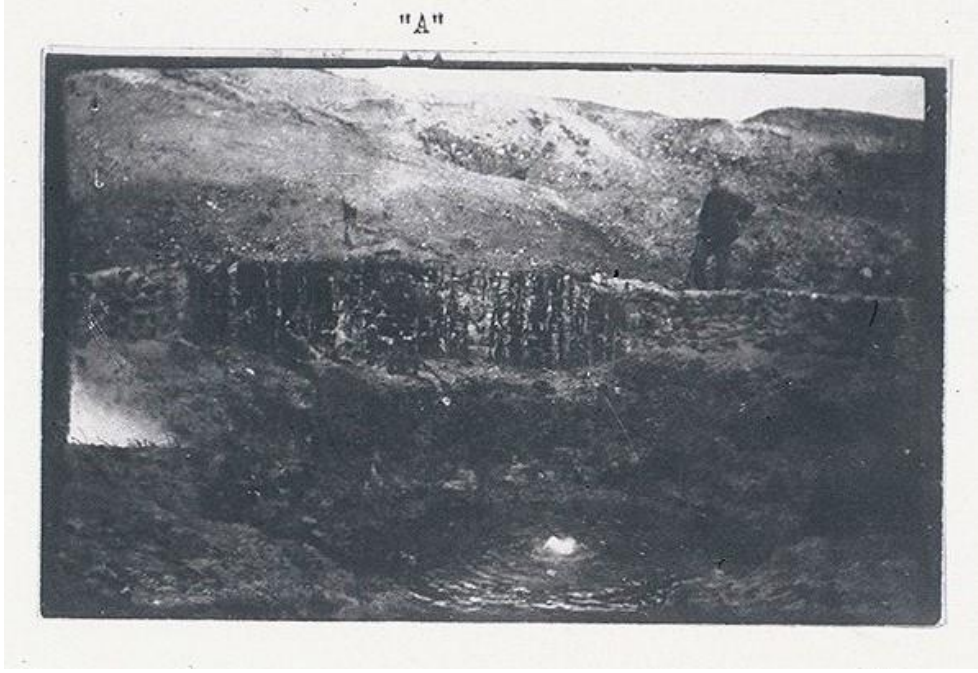
- (i) İran Hükümeti (Anglo-Persian Oil Company Limited) kumpanyasının bu maddenin ahkâmı hakkında muvafakatini istihsâl etmeyi taahhüt eyler. İşbu muvafakatin Hükümet-i Osmaniye'ye ne gibi bir vasıta ile tebliğ edileceği keyfiyeti ileride bil-ittifak kararlaştırılacaktır.

EK 12:

Harita: Velid ve Talha Ebüzziya Beylerin dilekçe ekinde yer alan ve Fersan adalarında petrol bulunan sahayı gösteren harita. ■ İşaretli yer, “Taharri ruhsatnamesine göre madenin mevki-i coğrafiyesi” ifadeleriyle açıklanmaktadır. (850cerib = 180 hektar, BOA, BEO., 4269/320102, lef 14, 13 Kanunuevvel 1329/26 Aralık 1913)

EK 13:

Fotoğraf: Amerikan Konsolosu Thomas R. Owens'in Hît petrol kaynakları ile ilgili raporunda yer alan fotoğraflar. (NARA, 890G, 6363/233, 5 Mayıs 1923)

EK 14

Haber: Ankara Antlaşmasıyla Musul petrollerinden Türkiye'ye verilecek payla ilgili haber.

Üstte: "Musul i'tilâfnâmesi gece yarısı imza edildi. Ankara, 5 (Hususi muhabirimizden) -Müsta'celdir -Musul muâhedenâmesi gece saat yirmi dördte Türkiye namına Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyle İngiltere sefiri Sir Ronald Lindsay, Irak namına Irak Müdafa-i Milliye Nazırı Nuri Paşa es-Said arasında üçer nüsha olarak Hariciye Vekâletinin intizâr salonundaki geniş masada imza edilmiştir. Merasim sade olmuştur."

Solda: "Irak Hükümeti petrol hissesinin yüzde onunu bize verecektir."

Kaynak: (Milliyet, numara: 114, 6 Haziran 1926:1)

عراق پترول معدنلری

باشلق امتیازی نور کبسه پترولیرم
قومانییه و برلشدر

لوندیه : ۱۵ (آ.ا.ت) - بغداد دن دهیل
معیل غزیه سنه اشعار اولیور : تور کیش
پترولیرم قومانییه و کیلی میسرتکلنغ ایله
عراق حکومتی آراسنده بوکون امضالان
بر مقاوله موجبجه عراق پترول معدنلری
ایشلمه امتیازی یتش بش سنه مدله مذکور
قومانییه و برلشدر . یالکنز بصره حوا -
لیسنده کی پترول معدنلری بو امتیازدن
مستثادر ، موصل پتروللریک بو امتیازده
داخل اولوب اولمایه چی مسئله سی موصلده
اجرای تحقیقات ایدن جمعیت اقوام قومیسو -
نک موصلک مقدرات آتیه سی حقنده
ویره چی قراردن موکره حل ایدیه جکدر .
مذکور قومانییا امتیازنی آلدینی معدنلری
یکرمی دوت منطقه آیره چی وهر منطقه
سکزمیل مرینه اولاجقدر . استحصال
ایدیه جک پترول مطلوب و کافی مقدارده بالغ
اولدینی تقدیرده قومانییه پترول نقلی ایچون
سوره چولدن کچرک بخر سفید ساحنه
منتهی اولاجق بر بورو خطک تأسیسی
وانشاسی مناقصه وضع ایدیه جکدر .
سندیه دوت غروب دن منشکل اولاجقدر .
برنجی غروب انگلیز - ایران شرکتی ،
ایکینجی غروب رووایال دوچه اندشل
شرکتی ، اوچنجی غروب استانداردویل
داخل اولدینی حالده یدی بوپوک آمریقان
پترول شرکتی ، دردنجی غروب ده متعدد
فرانسز شرکتلردن عبادت اولاجقدر .
غروب لک مجموع سرمایه سی بر میلیار انگلیز
لیراسی اولاجقدر . مقاوله نک بر ماده سنه
نظراً سندیه دوتی دائما بر انگلیز ریاست
ایدیه جکدر .

March, 16th 1925

BAGHDAD TIMES

IRAQ OIL.

**Convention Signed
on Saturday.**

FOR 75 YEARS.

**Mediterranean Pipe Line
Contemplated.**

**TENDERS TO BE INVITED FOR
PART OF THE TERRITORY.**

Mr. E. H. Keeling, acting for the Turkish Petroleum Company, has signed a convention with the Iraq Government for the exploitation of the petroleum of Iraq, excluding the vilayat of Basrah, for 75 years.

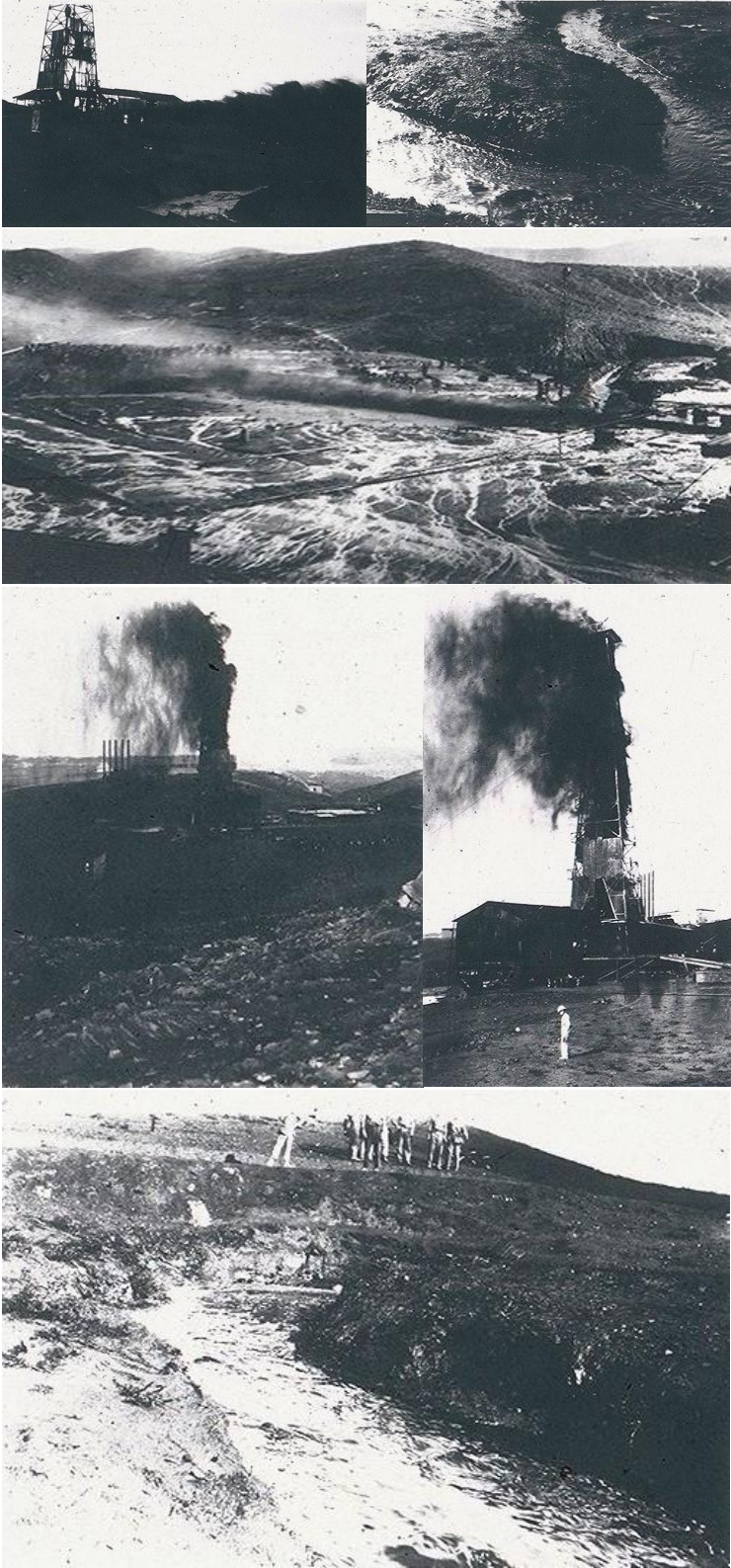
The Company will confine its wells to 24 areas of eight square miles each, and will invite tenders for leases of the remainder, lessees being guaranteed a proportion of the capacity of any pipe-line to the sea which the Company may construct.

A pipe-line to the Mediterranean is contemplated, should sufficient oil be found.

Further particulars concerning the Convention are given in our editorial columns this morning.

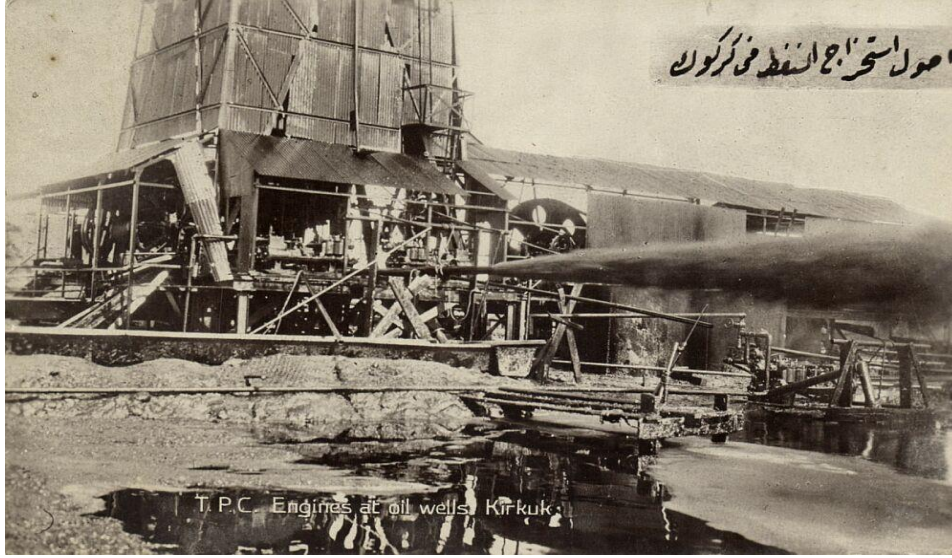
EK 15:

Haber: Türk Petrol Şirketi ile Irak arasında imzalanan petrol imtiyazı mukavelesi hakkında gazete haberleri. (Hakimiyet-i Milliye, 17 Mart 1925; Baghdad Times, 16 Mart 1925)

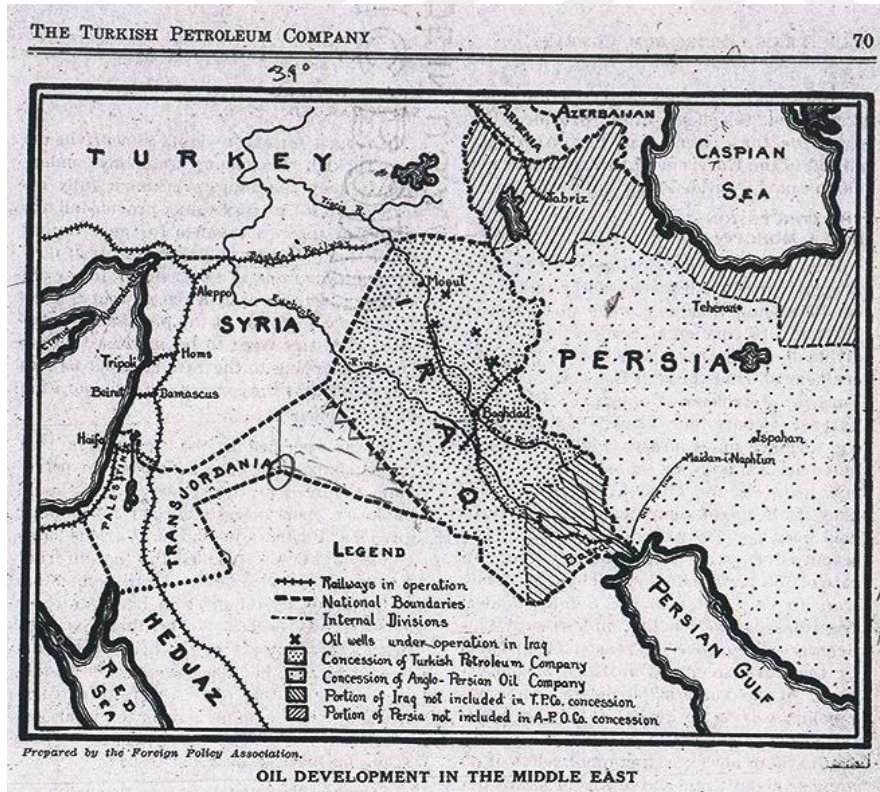
EK 16:

Fotoğraf: Baba Gurgur'da fişkıran petrol kuyuları ile petrolün oluklardan akıtılarak toplandığı yerleri gösteren fotoğraflar. (NARA, 890G, 6363, T84/284, 19 Ekim 1927)

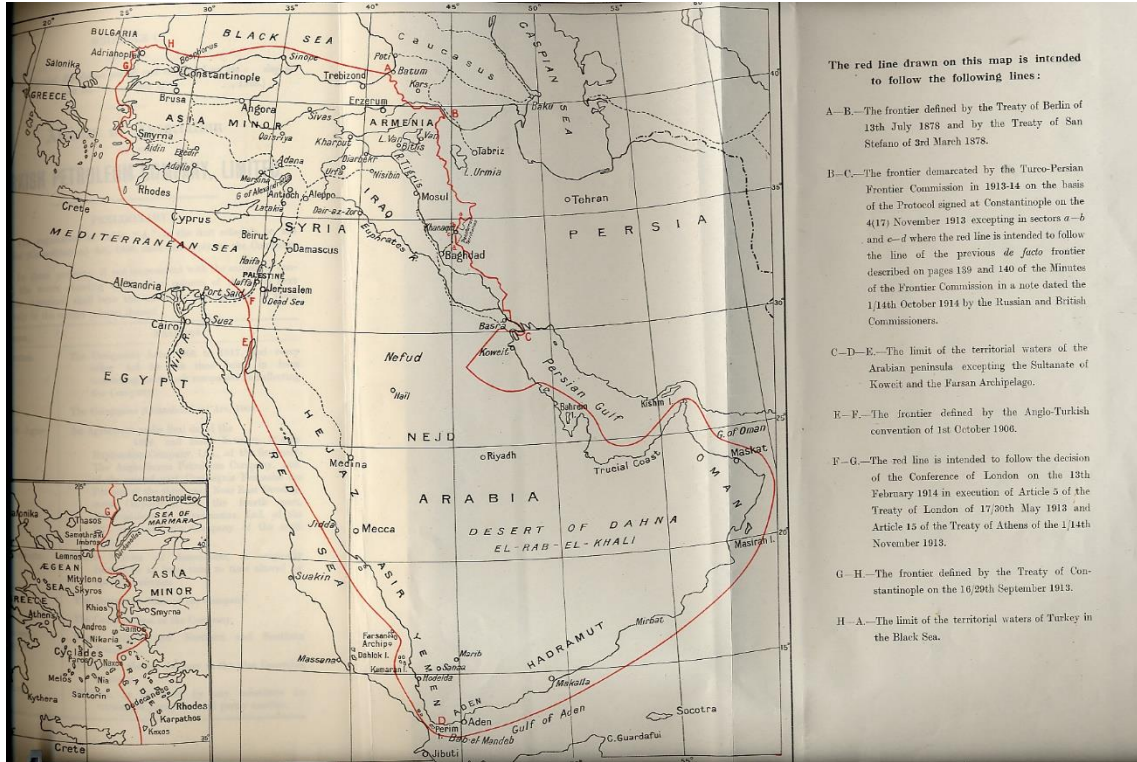
Ek 17:

Kartpostal: Türk Petrol Şirketi'nin Kerkük'te petrol çıkardığı bir kuyuyu gösteren kartpostal. (1927)

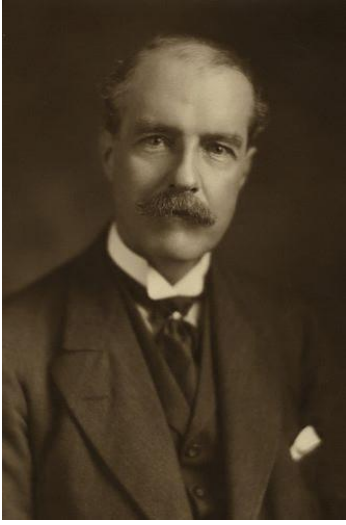
EK 18:

Harita: 1925 tarihli antlaşmaya göre Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz sahasını gösteren harita. (PRO, POWE, 33/180:64)

EK 19:

Harita: 31 Temmuz 1928 tarihli Red Line Antlaşması'nın (Group's Agreement) ekinde yer alan harita. (British Petroleum Arşivi, Irak Petrol Şirketi Evrakı, Numara: 354-18)

Henry Babington Smith

Sir Ernest Cassel

Kalust S. Gülbenkian

İbrahim Hakkı Paşa

Sir Edward Grey

Winston Churchill

Henry Deterding

William Knox D'Arcy

John Cadman

EK 20: Ortadoğu petrollerinde ön plana çıkan isimler.

ÖZGEÇMİŞ

Lisans (2004-2009): Fatih Üniversitesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans (2011-2014): Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doktora (2014-2020): Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

